تاريخىي مىراس

«تۇزۇك تۇرۇپلىماك»
ۋەتىمىدىن

(1)

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

تارىخىي مىراس —

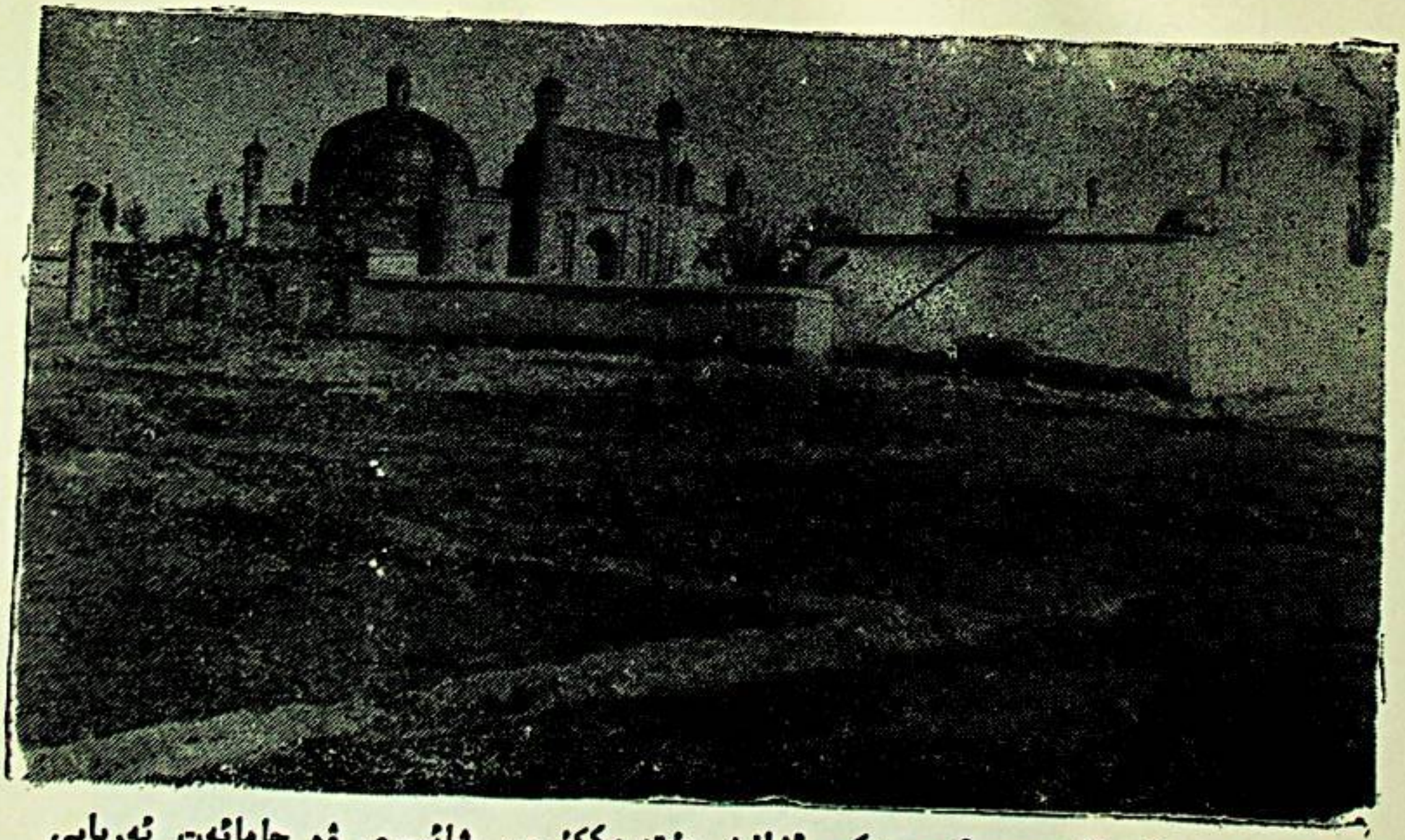
«قۇتادغۇبىلىك»
ھەققىدە بايان

(1)

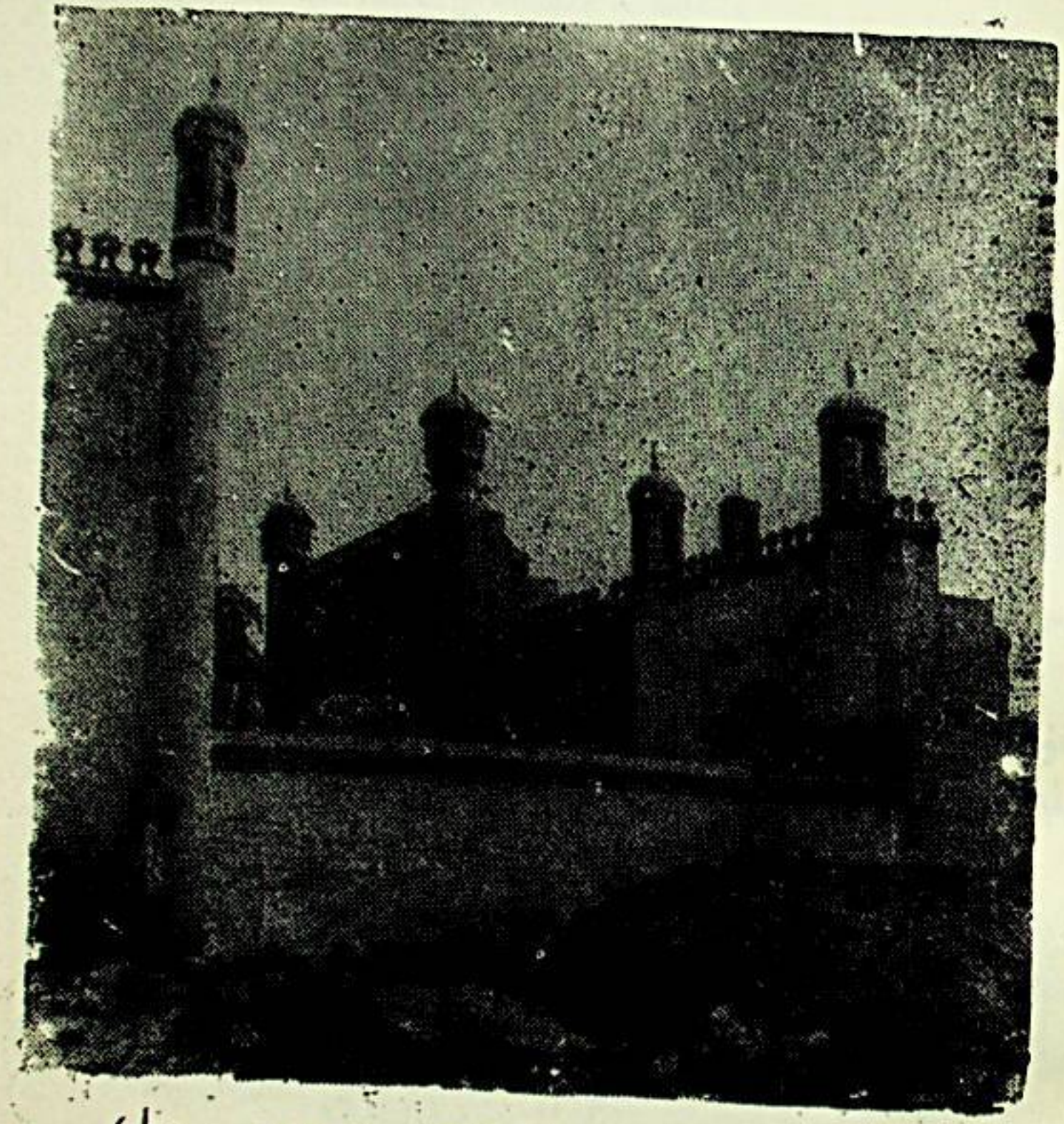
(ئىلمىي ماقالىلار توپلىمى)

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

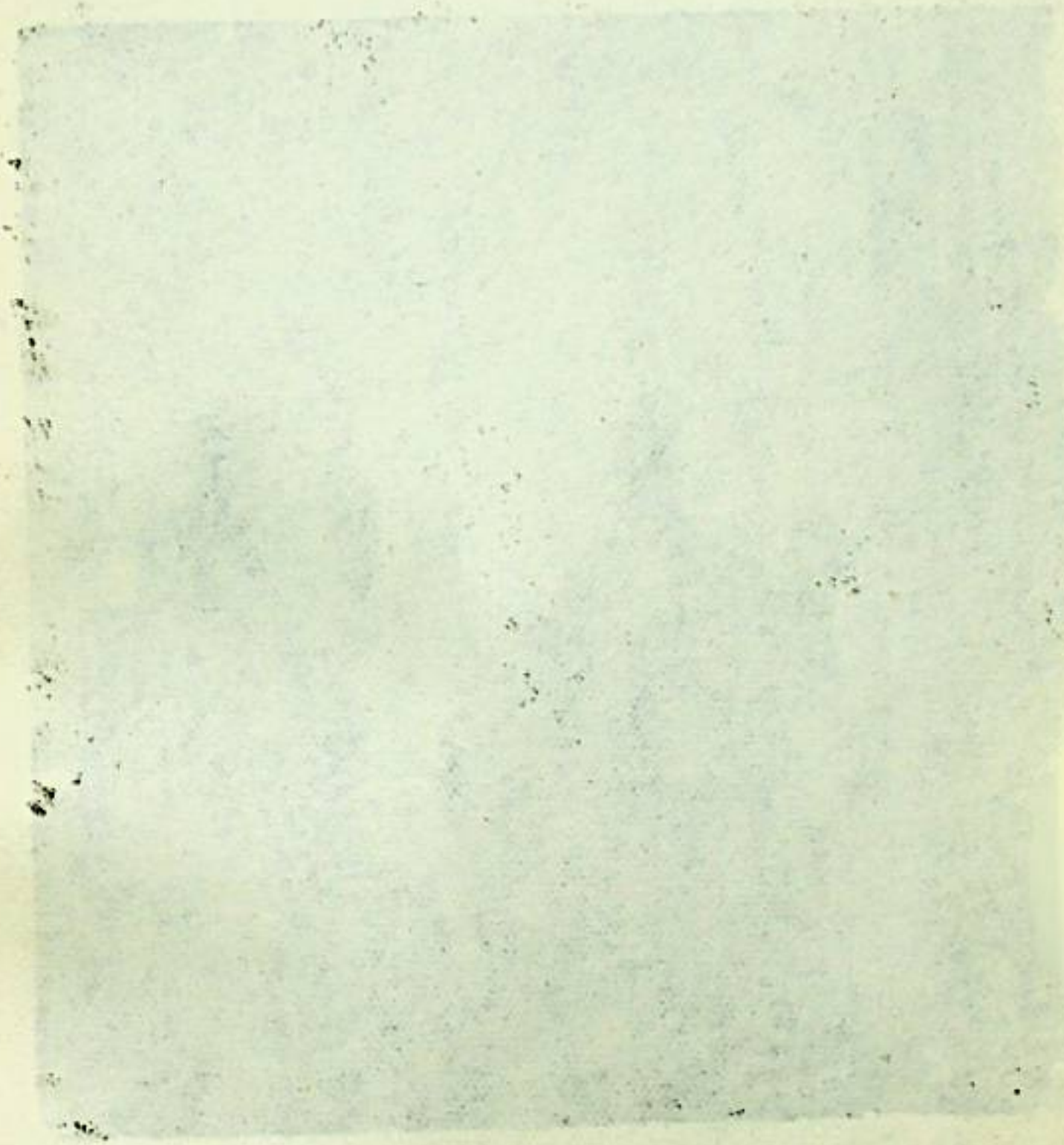
نەشرگە تەييارلىغۇچى: زاربپ دولات
مەسئۇل مۇھەررىرى: ئىمىن شاكىر

ئۈيغۇر خەلقىنىڭ 11- ئەسىردىكى ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرى، شائىرى ۋە جامائەت ئەربابى
يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەسلى مەقبەرسىنىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشى (1961- يىل)

ئەسلى مەقبەرىنىڭ يان كۆرۈنۈشى (1961 - يىل)

نەشرىياتتىن

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 11 - ئەسىردىكى ئۇلۇغ مۇ-
تەپەككۇرى، شائىرى ۋە جامائەت ئەربابى يۈسۈپ خاس
ھاجىپنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىك» (بەخت -
سائادەتكە ئېرىشتۈرگۈچى بىلىم) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر
شېئىرىي بەيىت شەكلى بىلەن نەشر قىلىنغاندىن كېيىن
ئىلىم ساھەسىدىكىلەر ۋە كەڭ جامائەتچىلىكنىڭ قىزغىن قار-
شى ئېلىشىغا ئېرىشتى. ئىلىم ساھەسىدىكىلەر بۇ ئەسەر
ھەققىدە بىر قىسىم تەتقىقات ماقالىلىرىنى يازدى، ئىلمىي
لېكسىيىلەر ئوقۇدى، تەتقىقات يىغىنلىرى ئۆتكۈزۈلدى.

بۇ توپلامغا شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئۆتكۈزگەن «قۇ-
تادغۇ بىلىك» ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا ئوقۇلغان لېك-
سىيىلەر ۋە باشقا بىر قىسىم ماقالىلار كىرگۈزۈلدى.

كىتابنىڭ تەييارلىنىش ۋاقتىنىڭ قىسقىلىقى ۋە تەھ-
رىرلىك تەجرىبىسىزلىكىمىز يېتەرسىزلىكى تۈپەيلىدىن بەزى
نۇقسانلار بولۇشى مۇمكىن. كىتابخانلارنىڭ قىممەتلىك
پىكىرلىرىنى كۈتىمىز.

مۇندەرىجە

تارىخىي مىراس — «قۇتادغۇ بىلىك» توغرىسىدا
مۇھاكىمە ۋە بايان ..... ئەھمەد زىيائى 1
«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئىلمىي قىممىتى توغرىسىدا...
.....ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەت ئىمىن 70
«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئىدىيۇىلىكى ۋە بەدىئىلىكى
ھەققىدە بەزى قاراشلىرىم .....ئابلەت ئۆمەر 91
«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ مەزمۇن خاراكتېرى
ۋە ئەنئەنىۋى خۇسۇسىيەتلىرى...ئابدۇكېرىم راخمان 118
«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدىكى ئىجتىمائىي ئەخلاق
مەسىلىلىرى توغرىسىدا دەسلەپكى مۇلاھىزە...ئامانۇللا 136
يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت كۆز
قارىشى توغرىسىدا ..... مۇھەممەت زۇنۇن 172
«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ بەدىئىي مېتودى
توغرىسىدا ..... شېرىپىدىن ئۆمەر 191
«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ماتارىيال ئىدىيىسى توغ
رىسىدا ..... تۇرسۇن قۇربان 212
«قۇتادغۇ بىلىك» داستانى ۋە تۆتىنچى شەخس —
ئودغۇرمىش ھەققىدە بەزى مۇلاھىزىلەر .....
.....ئابلىمىت روزى 238

«قۇتادغۇ بىلىك»تىكى قەسىدىلەر توغرىسىدا .....
..... ماھمۇت زەيىدى 270
«قۇتادغۇ بىلىك» تىكى ئاسترونومىيىلىك بايانلار
ھەققىدە ..... مۇھەممەت ئوسمان 284
يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەخلاق قارىشى توغرىسىدا
دەسلەپكى ئىزلىنىش .....
..... غوپۇر ئىسمايىل، لى جىيەنشىڭ 297
قەدىمكى ئۇيغۇر ئىجتىمائىي ئىدىيىلىرىنىڭ «قۇتادغۇ-
بىلىك» تىكى ئىزلىرى ..... فەيرەتجان ئوسمان 325
يۈسۈپ خاس ھاجىپ — ھەربىي تەدبىرلەر
توغرىسىدا ..... تۇرغۇن ئالماس 355

تاريخي مەراس — «قۇتادغۇ بىلىك»
توغرىسىدا مۇھاكىمە ۋە بايان

ئەھمەد زىيائى

مەن «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ نەزمىي يەشمىسىنى ئىشلىگۈچىلەرنىڭ بىرى بولۇش سۈپىتىم بىلەن ئۈچ يىل-لىق ئىشلەش داۋامىدا ھاسىل قىلغانلىرىمنى «بۇ ئەسەر-نى تونۇشقا ياردەم بولسۇن» دېگەن مەقسەتتە بۇ ماقا-لىنى يازدىم. بۇنىڭغا يەنىلا شۇ ئەسەردىكى مۇنۇ بەيىت-لەر تۈرتكە بولدى:

211 كىشى كۆڭلى تۇپسىز دېڭىزدەك ئېرۇر،
بىلىم ئۇنچە ئوخشاش تۇۋندە ياتۇر.

212 دېڭىزدىن چىقارمىسا ئۇنچە كىشى،
قالۇر پەرقسىز بولۇپ ئۇنچە ساي تېشى.

تۈيغۇ تەسىراتى

ھازىر ئالدىمىزدا ماددىي ماتېرىياللاردىن ئەمەس، مەنىۋى ئىلھامىنىڭ ھاياتىي كۈچىكە ئىگە ماتېرىياللىرىدىن

قۇرۇلغان بۇيۇك ئىلمىي ئابىدە ئۆتمۈشتىكى قابىلىيەت، بەدىئىي سەنئەت ۋە ئىلمىي ئىقتىدارىمىزنىڭ نېچۈكلۈكىگە گۇۋاھلىق بەرگەن ھالدا مەغرۇر قەد كۆتۈرۈپ تۇرماقتا. ئۇ بولىسمۇ بۇۋىمىز يۇمۇپ خاس ھاجىپ ياسىغان ئىلمىي ئابىدە — «قۇتادغۇ بىلىك» تۇر.

زامانلار ئۆتتى: نى - نى سۇلالىلەر يوقلىپ، نى - نى شاھلار ئۇنتۇلۇپ، نى - نى تاغلار ئۆرۈلۈپ، نى - نى شەھەرلەر بۇزۇلۇپ، نى - نى كۆللەر قۇرۇپ، نى - نى قوشۇنلار قىرىلىپ، نى - نى قەسىرلەر يىمىرىلىپ يوقلىپ كېتىشتى. لېكىن، بۇ بۇيۇك ئەدىبنىڭ ياخشى نىيەت، ئىنسانىي پەزىلەت بىلەن بىنا قىلغان ئىلمىي ئابىدىسى، قۇرۇلۇشنىڭ نازاكىتى، قۇرغۇچىسىنىڭ ماھارىتى، ماتېرىياللىرىنىڭ قىممىتى، ئۆزىنىڭ ئىلمىي شان - شەۋكىتى بىلەن ھەممىنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلىپ تارتىپ تۇرماقتا. يۇسۇپ قۇرغان بۇ مەڭگۈلۈكنىڭ بۇ قەدەر مەڭگۈلۈشۈپ ھەممىگە مەقبۇل بولۇشنىڭ سەۋەبلىرىدىن بىرى — بۇ ئابىدىنىڭ ئۇنىڭ كىتابىدا يازغان تۆۋەندىكى بېيىتلىرى مەزمۇنىغا سادىق بولغانلىقىدىدۇر.

6502 تىلەكىم ئەمەس شان - شۆھرەت، ياخشى ئات،
كىشى نەپسى كۈتتۈم، ئۆز ئۇلۇن يا يات.

6503 ئوقۇچى ئوقۇسا، مېنى ياد ئېتەر،
ئۇمىدىم: ماڭا ھەم دۇئاسىن بېرەر.

6504 تىلەكىم بۇ گەردى، ئۇمىدىم شۇلا.
ئوقۇغان ماڭا بىر دۇئادا بولا.

6505 تىلىم سۆزلەپ بۇ سۆزنى يازدى قولۇم.
بۇ تىل ۋە قولۇمغا ھەم باردۇر ئۆلۈم.

6507 ئۇنتۇما بۇنى سەن ئوقۇپ تىرىكلەر،
قويۇپ دۇنيانى مەن يېپىنغاندا يەر.

ئۇ دەۋر خانلىرىدىن ئىلتىپات كۈتمىگەن، شانۇ - شۆھرەتكە قىزىقمىغان، زىيانغا ئۇچراشتىن قورقمىغان، شاھلاردىن تەپتارتمىغان، بايلىققا قىزىقمىغان، بەلكى كىشىلەرنىڭ مەڭگۈ ياخشى ئۆتۈشىنى كۆزلەپ سۆزلىگەن ۋە شۇ ياخشى نىيەت بىلەن ئۆز ئارزۇسىغا يېتىشنى كۆزلىگەن ھەمدە شۇ مەقسەتتە تەپەككۇر چىمەنلىكىدىن ئەدەب - ئەخلاق گۈللىرىنى ئۇزگەن، بۇيۇك ئەدەبىي ماھارەت بىلەن گۈلدەستىلەر تۈزگەن، ئىلھام دېگىزىنىڭ قاينامليرىدا چۆمۈپ يۈرۈپ ئىجتىمائىي ھاياتقا پايدىلىق ھىدايەت ئۇنچىلىرىنى سۈزۈپ چىققان. بۇ ئۇنچىلەرنى نەزمە يېپىغا تىزىپ چىقىپ، باھاسىز گۈزەل زۇننار ياساپ، زامانە قىزىنىڭ بوينىغا تاقىغان. بۇ گۈلدەستە ۋە زۇننارلار دۇنياۋى مقياستا شۆھرەت قازانغان، جاھان ئالىملىرى تەرىپىدىن چەكسىز ھۆرمەت بىلەن قارالغان.

1000 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئۆتۈپتۇ، بۇ گۈل قەشقەردە تېرىلىپ ئېچىلغىلى؛ بۇ بىباھا گۆھەرلەر قەشقەر-

ده نه‌زمه یېپىغا تىزىلغىلى... جاهالەت تۇمانلىرى ئۇنى بىزگە كۆرسەتمەپتۇ، ئۆتمۈش زامانىنىڭ زۇلمەتلىك دەۋرلىرى ئۇنىڭ خەۋىرىنى بىزگە يەتكۈزمەپتۇ، بۇ قىممەتلىك مىراستىن مەھرۇم قاپتىمىز، ئەنئەنىۋى يادىكارلىقى يوق تىكىدەك ئۆزىمىزنى مەدەنىي مىراس ساھەسىدە يوق سۈللۇقا گىرىپتار قىپتىمىز. بەدىئىي ئەدەبىياتىمىزنىڭ تۈمەن رەڭلىك گۈل - چېچەكلەر بىلەن تولغان گۈللۈكىنىڭ تاماشەسى بىزگە مۇيەسسەر بولماپتۇ. ئۇنىڭ يۈرەكلەرنى ئۆزىگە ئاشىق قىلىدىغان جەزىبىدار خۇش ئاھاڭ ئەدەبىي ناۋاسى بىزگە ئاڭلانماپتۇ. يوقسۇللۇق ھېس قىپتىمىز، شۇنچە زور بايلىقىمىز تۇرۇپ؛ مۇشۇنداق تاتلىق بۇلاق قىممىز تۇرۇقلۇق، كېتىپتۇ لەۋلىرىمىز ئۇسسۇزلۇقتىن قۇرۇپ؛ بىلمەپتىمىز، باشقا ئەللەر ئۇنى ئاختۇرۇپ تونۇپ تاپقاندا، جاھان ئالىملىرى ئۇنىڭ ئۈستىدە تەتقىق مەشئەللىرىنى ياققاندا.

ۋەتىنىمىزدە باشلانغاندىلا «تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش» باھارى، ياشناشقا باشلىغاندا ئەدەبىيات - سەنئەت گۈلزارى؛ بۇ يادىكار مىراسىمىز تەگدى ئەمدى بىزگە كېلىپ، ئىمكان تاپتۇق كۆرۈشكە ئۇنى قولىمىزغا ئېلىپ. پىكىر بۇلبۇللىرى باشلىدى بۇ گۈللۈككە قونۇشقا، ئىنتىلىشمەكتە جاۋاھىرشۇناسلار بۇ خەزىنىدىكى جاۋاھىراتلارنى تونۇشقا. باشلانماقتا بىزدە «قۇتادغۇ بىلىك» شۇناسلىق زامانى، يوقالغانىقا جاھالەتنىڭ دەھشەتلىك تۇمانى. ئۇمىدكە يۈسۈپنىڭ بۇ مەڭگۈلۈكى مەڭگۈ قالغاي خۇش ھىدلىرىنى چېچىپ، مەدەنىيەت تارىخىمىزنى يورىتىشتا پارلاق يوللارنى ئېچىپ...

سىز دۇرۇپ قان، كۆيدۇرۇپ جان، تىرىشىپ ئەجدادىمىز
قىلدى «قۇتادغۇ بىلىك» تەك خەزىنى مىراسىمىز.

قانچە ماختانساقمۇ ئاز، لېكىن ئۇنتۇمايلى شۇنى،
نېمە مىراسلارنى كۆتەر، بىزدىن يەنە ئەۋلادىمىز...

ئەسەر مۇئەللىپى، ئىسمى، تۇغۇلغان يېرى، يېشى، ۋاپاتى

بۇ قىممەتلىك ئەسەرنىڭ مۇئەللىپى — ئۆز دەۋرىنىڭ يېتىشكەن پەيلاسوپ پازىل ئالىمى، پەن - مەدەنىيەت خىزمەتچىسى، قاراخانىلار دۆلەت ئاپپاراتى ئىچىدە مۇھىم ۋەزىپىلەرنى بېجىرگەن، ئۆز زامانىسىنىڭ سىياسىي ۋە ئىلمىي ئەربابى، ئەدىب، شائىر يۈسۈپ بالاساغۇن ئىدى.

يۈسۈپ پۇتۇن ھاياتىنى خەلق پايدىسىغا بېغىشلىغان. بىر غەرەز ئەسەر ئىجاد قىلغان بىر كىشى بولۇپ، بۇنداق ئالىي غايىلىك مۇئەللىپ جاھاندا ئاز ئۇچرايدۇ. ئۇ شۇنچە زور ئەسەرنى ھېسابسىز رەنج - مۇشەققەت چېكىپ ئىجاد قىلغان بولسىمۇ، ئۆزىنىڭ نەسىل - زاتى، تۇغۇلغان ۋە تۇرغان يېرى توغرىسىدا ئېغىز ئاچمىغان، پەقەت ئەڭ ئاخىرىدا ئۆزىگە پەندى - نەسىھەت بېرىش ئۈچۈن قەلەم تەۋرىتىپ كېتىپ بېرىپ، گويا ئىختىيارسىز يېزىپ تاشلىغاندەك:

6627 يۈسۈپ، سەن يارىملىق، دۇرۇس سۆزنى ئېيت،
يارامسىزنى يوشۇر، زەرەرلىك، قارا.

دەپ ئىسمىنى بىر قېتىم ئېيتىپ سالىمىغان بولسا، بەلكى بۇ ئەسەر مۇئەللىپى نامىنىڭ يۇسۇپلىكىنىمۇ ھېچكىم بىلمىگەن بولاتتى. پۈتۈن ئەسەر ئىچىدە مۇئەللىپ ئۆزى ھەققىدە مۇشۇ بىر «يۇسۇپ» تىن باشقا ھېچقانداق خەۋەر بەرمىگەن.

بۇ ھەقتىكى بىر ئاز كەڭرەك بىلىمنى پەقەت كېيىن يېزىلغان نەسرىي، نەزمىي مۇقەددىمىلەردىن بىلىپ ئالالايمىز.

نەزمىي مۇقەددىمىدە مۇنداق دېيىلمدۇ:

54 كۆرەرسەن كىتابنى بۇ يازغان كىشى،
ھۇنەرلىك ئەرەنكەن، كىشىلەر بېشى.

55 بۇ تۇرلۇك پەزىلەت، ئەقىل - ئاڭ بىلە،
ئۇ ئەرمىش بېزەنگەن، يۇرەرمىش كۇلە.

56 ئۇ توغرا، باھۇرمەت بىر زاھىت ئېرۇر،
بىلىملىك ۋە تەقۋا، ئېرىنغ - پاك يۇرۇر.

57 تۇرۇقلۇق ماكانى «قۇز ئوردۇ»① ئېلى،
تۇپ ئەسلى نەسەبتىن خەۋەرچى تىلى.

58 ئۇ تۇغقان ئېلىدىن كېتىپتۇ چىقىپ،
كىتابنى نەزمىگە قوشۇپ تۇگىتىپ.

① قۇز ئوردۇ — بالا ساغۇن شەھىرىنىڭ بىرخىل ئاتىلىشى.

59 پۇتۇن ھەممەسىگە بېكىتكەچ نىزام،
ئۇنى قەشقەر ئىچىندە قىلغان تامام.

60 ھوزۇرىدا خانىمىڭ ئوقۇغان مۇنى،
ئۇ تاۋغاچ قارا بۇغرا خانلار خېنى —

61 قەدىرلەپ ئۇنى كۆپ بېرىپ خىلىشتى①،
قەلەم ھەققى دەپ كۆپ قىلىپ ھۇرمىتى.

62 ئۇنىڭغا بېرىپ خاس ھاجىپلىق ئېتىتىن،
ئۇنى ئەيلەمىشتۇر ئۆزىگە يېقىن.

63 بۇ مەنە ئۇچۇن، كۆر، قەدىرلەر ئۇنى،
يۇسۇپ خاس ھاجىپ دەپ ئاتارلەر كۆنى.

— نەزمىي مۇقەددىمىدىن خېلى كېيىن يېزىلغان نەسرىي مۇقەددىمىسىدە مۇنداق دېيىلىدۇ:

«... بۇ كىتابنى تەسنىف قىلغىلى بالاساغۇن مەۋلۇدىلۇغ (بالاساغۇندا تۇغۇلغان) پەرھىز ئىزىسى (تەقۋادار) ئەر تۇرۇر. ئەمما بۇ كىتابنى كاشغار ئېلىنىدە تۇگەل قىلىپ (تۇگىتىپ)، مەشرىق (شەرق) مەلىكى (شاھى) تاۋغاچ بۇغراخان ئۇسكىنە (ھوزۇرىغا) كىگورمىش تۇرۇر. مەلىك بۇغراخانىما ئانى ئافرلاپ ئۇلۇغلاپ ئۆز خاس ھا-

---

① خىلىشت — (ئەرەبچە) بۇ يەردە «مۇكاپات» مەنىسىدە. كەلگەن.

جىبلىكىنى ئاڭا بېرۇ يادلىقامىش تۇرۇر. ئالىك ئۇچۇن يۇ-
سۇپ ئۇلۇغ خاس ھاجىب تېپ ئاتى جاۋى ئاجۇندا يا-
يلمىش تۇرۇر...»①

مۇقەددىمىلەردە يېزىلغان مۇشۇ سۆزلەردىن باشقا
مۇئەللىپ ھەققىدە دۇنيادا تېخىچە بىرەر ئىز مەۋجۇت
ئەمەس. ئۇنىڭ ئاتىسى كىملىكى ھېلىھەم ئېنىق ئەمەس.
مۇقەددىمىدىكى «... بالاساغۇن مەۋلۇدلۇغ...» دېگەن
جۈملىدىن ئۇنىڭ بالاساغۇندا تۇغۇلغانلىقىنى، «...كاشغەر
ئېلىنىدە تۇرگەل قىلىپ...» دېگەن جۈملىدىن قەشقەردە
يېزىپ تاماملىغانلىقىنى بىلەلەيمىز (بالاساغۇن ھازىر خا-
رابىگە ئايلانغان، ئورنى نامەلۇم. تەخمىن قىلىنىشىچە چۇ
دەرياسى بويىدا، ئىسسىق كۆلنىڭ يېنىدا ئىدى، قۇز ئۇر-
ۇ دەپمۇ ئاتىلاتتى).

مۇئەللىپنىڭ تۇغۇلغان ۋاقتى:

بۇ خۇسۇستا ئەسەر ياكى مۇقەددىمە بىزگە ھېچقان-
داق مەلۇمات بەرمەيدۇ. ئەمما شائىرنىڭ تۆۋەندىكى بې-
يىتلىرىدىن بۇ توغرىدا بەزى مۇلاھىزىۋى خۇلاسىلەرنى
چىقىرالايمىز:

6495 يىل ئاتمىش ئىكى ئەردى تۆت يۈز بىلە،
تۇگەتتىم سۆزۇمنى پۈتۈپ ئۇلكۇلە.

بۇنىڭدىن شائىرنىڭ بۇ ئەسەرنى ھىجرىيە462- يىلى
(مىلادى 1069— 1070) يازغانلىقى بىلىنىدۇ.

---

① «قۇتادغۇ بىلىك» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى
4-، 6- بەتلەردە بېرىلگەن ترانسكرىپسىيىگە قارالسۇن.

يۇسۇپنىڭ بۇ زور ئەسەرگە سەرپ قىلغان ۋاقتىنى
18 ئاي، يەنى بىر يېرىم يىل بولۇپ، ئۇنى بۇ بېيتلەردىن
بىلىمىز:

6624 تولۇق ئونسەككىز ئايدا تۈگەتتىم بۇ سۆزنى،
يىغىپ سۆز تاللىدىم ھەم تىزدىم تىزىپ.

ئەدىي شائىرنىڭ:

365 تەككۈزدى ماڭا قولىن ئەللىك يېشىم،
قوغۇ① قىلدى قۇزغۇن تۈسىدەك بېشىم.

دېگەن بېيتىگە قارىغاندا، بۇ ئەسەرنى يازغان ۋاقىتتا شائىرنىڭ
50 ياش ئىكەنلىكى بىلىنىدۇ. مۇشۇنداق سېلىشتۇرما قىلى-
غاندا، شائىرنى ھىجرىيە 412- يىللىرى (مىلادى 1019)
تۇغۇلغان دەپ ئېيتىش مۇمكىن.

ئۇنىڭ ۋاپاتى توغرىسىدا ھېچقانداق يەردە ئىز-
يوق. ئەمما ئەسەرنىڭ ئاخىرىدىكى قوشۇمچە قەسىدە بىز-
گە يۈسۈپنىڭ خېلى ياشانغان بىر ھايات مەنزىللىرىنى
بېسىپ ئۆتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى، 50 ياش كى-
شى قېرىلىقتىن بۇنچە زارلىنىدىغان ۋاقىت ئەمەس. ئەمما
بۇ قەسىدە ياشلىقتا قاتتىق ئېچىنىشلىق ھەسرەتلەر بىلەن
تولغان:

6521 ئۆتۈچى بۇلۇتتەك، يىگىتلىكنى ئىدىتىم②،
بوران - يەل ئۆتەردەك ھاياتنى تۈگەتتىم.

---

① قوغۇ — (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) ئاتقۇ.
② ئىدىتىم — (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) ئۆتكۈزۈۋەتتىم.

6522 ئىسىت ھەي يىگىتلىك، ئىسىت ھەي يىگىتلىك،
تۇتۇش بىلمىدىم مەن سېنى تېز قاچتىتىم①.

6523 يەنە كەلگىن ئەمدى يىگىتلىك ماڭا سەن،
تۇتاي ئالقىنىمدا، ئاغى - چۇز تۆشەتتىم.

6524 ئىسىت، بۇ يىگىتلىك قېنى، نەگە كەتتى؟
تىلەپ تاپمىدىم مەن، شۇنچە تىلەيتتىم.

6525 ھايات تاتلىقى ئۇ شېرىن جان سۆيۈنچى،
يىگىتلىكتەك ئەزگۈ يوق ئەركەن، ئايتتىم②.

6527 قېرىلىقتا ئەيىب يوق ئىدى توغرا ئۆتسەم.
ئىستىكىم، ئۆمۈرنى ئەجەب زايە ئەتتىم.

6528 دەريخ! ئېچىنۇرمەن ساڭا ئەي يىگىتلىك،
جىمى ئۇزلۇغۇمنى يوقاتتىڭ، يوقاتتىم.

6529 قىزىل ئەردى مەكىزىم تامام ئەرغۇاندەك،
بۇگۈن ئاڭا زەپەر ئۇرۇغىن سۇرۇتتىم.

6530 ئىپارىدەك قارا باشقا مەن كافۇر پۈركۈدۈم،
تولۇندەك تولۇق يۈزنى نەگە ئۆتتىم.

---

① قاچتىتىم — (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) قاچۇرۇتتىم.
② ئايتتىم — (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) سورىدىم، سوراشتۇرمۇم.

6531 يورۇق يازدەك ئەردىم تۇمەن رەڭ چېچەكلىك، خازان بولمىدىكىن، ھەممىنى قۇرۇتتۇم.

6532 قىيىندەك بويۇم ئەردى، ئوقتەك دۇرۇس - تۇز، بولۇپ ئەگرى يادەك ئېگىلدىم، ئىگىشتىم.

مۇشۇلارغا قاراپ، ئەسەر مۇئەللىپنىڭ ھايات مەزگىللىرىنىڭ 70 — 80 لىرىنى باسقان دەپ تەخمىن قىلىشقا بولىدۇ.

ئەسەرنىڭ نامى، تۈرى، ۋەزنى، تىلى، ھەجمى

ئەسەرنىڭ نامى:

ئەسەرنىڭ نامى ئەسەر ئىجادچىسىنىڭ يازغان،

350 كىتاب نامى قويدۇم قۇتادغۇ بىلىك،
قۇتاتسۇن ئوقۇچىغا تۇتسۇن ئىلىگ.

دېگەن بەيىتى بويىچە «قۇتادغۇ بىلىك» تۇر. «قۇت» سۆزى ئۇيغۇرلاردا «بەخت»، «سائادەت»، «مۇبارەك» دېگەن مەنىدە بولۇپ، بۇ نام ئىككى ئىسىم ۋە بىر پېئىلدىن قۇرۇلغان. «قۇت» — ئىسىم، «ئاتقۇ» — پېئىل»، «بىلىك» — ئىسىم، «قۇت ئاتقۇ بىلىك» (بەخت - سائادەتكە ئېرىشتۇرگۈچى بىلىم) دېمەكتۇر. بۇ نامغا ھەر بىر تەتقىقاتچىنىڭ بەرگەن بىر تۈرلۈك مەنىلىرىمۇ بار. مەسىلەن: بارتولد «شاھلار بىلىمى»؛ تۈرك ئالىمى كافىسۇ ئوغلى «ھاكىمىيەت بىلىمى»؛ سەدرى مەقسۇدى «قانۇن قول-

لانمسى»؛ دېشت رەھمتى ئارات «بەخت بەرگۈچى بە-
لىم» دېگەن. بىز مۇشۇنىڭغا قوشۇلمىز. چۈنكى «قۇتادغۇ
بىلىك» دېگەن سۆز ھازىرقى ئۇيغۇرچە «بەخت بەرگۈچى
بىلىم» دېگەن سۆزنىڭ ئۆزى ئەينىدۇر.

ئەسەرنىڭ تۈرى:

«قۇتادغۇ بىلىك» ئۇيغۇر بەدىئىي ئەدەبىياتىنىڭ نەز-
مە تۈرى بويىچە يېزىلغان چوڭ نەزمىي ئەسەر بولۇپ،
مەسنەۋى (ئىككىلىك) ئۇسلۇبى بىلەن تۈزۈلگەن. مەسنە-
ۋىلىك ئۇسلۇبىدىن تاشقىرى 250 دىن ئارتۇق رۇبائىيلىرى بار.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ۋەزنى:

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ۋەزنى توغرىسىدا ئىلىم ئەھ-
لىلىرى ئارىسىدا ئىختىلاپ بار. بەزىلەر «ئوروز ۋەزنىدە
11لىك تۈرى بىلەن يېزىلغان» دەيدۇ. ئوروز ۋەزنى
دە يېزىلغان بولسا، ئۇ ئوروز ۋەزنىنىڭ بەھرى مۇتا
قارىبى مۇسەممەنى مەھزۇپ ياكى مەقسۇر (ئايىغى ئىلىپ
تاشلانغان، بىر - بىرىگە يېقىن سەككىزلىك بەھرى — فە-
ئۇلۇن / فەئۇلۇن / فەئۇل — «ن» ھەرپى ئە-
لىپ تاشلانغانلىقتىن «مەھزۇپ» دېيىلىدۇ) ۋەزنى بىلەن
يېزىلغان بولىدۇ. بۇ ۋەزىندە سۆزلەر مۇنداق تەقرىز
(كېسىلىش) قىلىنىدۇ:

كىتاب ئا / تى قويدۇم / قۇتادغۇ / بىلىك،

قۇتاتسۇ / ئوقۇچى / غاتۇتسۇ / ئىلىك.
فەئۇلۇن، فەئۇلۇن، فەئۇلۇن، فەئۇل.

بۇ ئەسەرنىڭ ئىچىدە شائىر 3805 - بەيىت بىلەن كىتاب ئاخىرىدىكى ياشلىقلا ھەسرەت چېكىپ، ھەر بىلىقلا ئىچىنغان دەرتلىك قەسىدىسىنى بەھرى مۇتاقارىپى مۇسەممەنى سالىم (ئاخىرى تولۇق بىر - بىرىگە يېقىن سەككىز-لىك بەھرى) بىلەن يازغان. مىسال:

تىكىستى:

يۆرۈكلى / بۇلۇتتەگ / يىگىتلىك /نى ئىدتىم

فەئۇلۇن فەئۇلۇن فەئۇلۇن فەئۇلۇن

ئوروز ۋەزنىگە سىلىنغاندا مۇشۇنداق بولىدۇ. ئەگەر تۇرك نەزمە ئۆلچەم تۇرىنىڭ 11 بارماق ۋەزنىگە سىلىنسا مۇنداق بولىدۇ:

ك تاب ئا تى قوي دۇم قۇ تاد غۇ بى لىك

11 10 9 8 7 6 5 4 3 2 1

بىز شائىرنىڭ بەزى يەرلەردە ئوروزدىكى سۆزنى قىسقارتىش، ئۇزارتىش، سوزۇش قائىدىسىنى قوللانغانلىقىغا قاراپ، بۇ ئەسەر ئوروز ۋەزنى بىلەن يېزىلغان دېگەن ئويدىمىز. مەسىلەن:

تىكىستى:

350 كىتاب ئاتى ئۇردۇم قۇتادغۇ بىلىك،

قۇتادسۇ ئوقىغلىقا تۇتسۇ ئەلىگ.

2 - مىسراسىنى «قۇتادسۇن ئوقۇچىغا تۇتسۇن ئىلىگ» دېسە 11 لىك بارماق ۋەزنىگە ئوبدان چۈشەتتى. لېكىن شائىر «قۇتادسۇ ... تۇتسۇ ...» دەپ، ئىككى «ن» ھەرپىنى تاشلاپ يازغان. بۇنىڭ سەۋەبى ئوروز ۋەزنىدىكى

ئاھانىدارلىقنىڭ تەكشىلىكىگە رىئايە قىلغانلىقتىن باشقا نەرسە بولمىسا كېرەك.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ھەجمى:

ھازىر قولىمىزدا بار ۋە تولۇق دەپ ھېسابلانغان تۈرك تىل قۇرۇمى تەرىپىدىن بېيىتىلغان، رېشىت رەھمەتى ئارات توپلىغان مەتىن بويىچە 6645 بېيىت، 13290 مىسرا. بۇنى يەنە تولۇق دېگىلى بولمايدۇ. چۈنكى 6303 تىن ۋە 6351 دىن، 6858 دىن كېيىن ھەم سەرلەۋھىدىن كېيىن باشلانغان، 6859 دىن ئىلگىرىكى بېيىتلەر كەم. قانچىلىك كەم؟ بۇ تېخى ئېنىق ئەمەس.

بۇ ئەسەر ئۆزى 85 باب بولۇپ، قوشۇمچە قىلىنغان ئۇچ قەسىدە بار. بابلارنىڭ ئۇزۇن-قىسقىلىقى تەكشى ئەمەس. ئەسەرنىڭ ئۆزى 6520 بېيىت، 13040 مىسرا. ئايىغىدىكى ئۇچ ئىلاۋە قەسىدە: بىرى، «يىگىتلىككە ئېچىنىپ، قېرىلىق ھەققىدە ئېيتقانلىرى» قەسىدىسى بولۇپ، 6521 دىن 6564 كىچە 35 بېيىت، 70 مىسرا؛ ئىككىنچىسى، «زاماننىڭ بۇزۇقلۇقى ۋە دوستلارنىڭ جاپاسى توغرىسىدا» قەسىدىسى بولۇپ، 6565 تىن 6604 كىچە 40 بېيىت، 80 مىسرا؛ ئۈچىنچىسى، «كىتاب ئىگىسى يۈسۈپ ئۇلۇغ خاس ھاجىپنىڭ ئۆزىگە نەسىھىتى» قەسىدىسى بولۇپ، 6605 تىن 6645 كىچە 41 بېيىت، 82 مىسرا.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ تىلى:

بۇ مەسىلە «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتىدا تېخىچە ھەل بولماي كېلىۋاتقان مەسىلىلەرنىڭ بىرى. ئالىملار ئارىسىدا بۇ مەسىلە ئۇستىدە تۈرلۈك ئىختىلاپلار مەۋجۇت.

رؤس تەتقىقاتچىسى فادىلوف «قۇتادغۇ بىلىك» تىلىنى بە-
زى ئۇ تىلغا، بەزى بۇ تىلغا يېقىنلاشتۇرغان بولسىمۇ،
يەنە ئۆز كۆز قارىشىدا چىڭ تۇرالماي، «قۇتادغۇ بى-
لىك» توغرىسىدا سۆزلىگەندە «قۇتادغۇ بىلىك» تىلى
دەپ ئاتاپ، ئەسەرنىڭ ئالتايلاشقان تىرانسكرىپسىيىسىنى
بەرگەن. تومسۇن «قۇتادغۇ بىلىك»نى تەپسىلىي ئۆگىنىپ چىق-
قاندىن كېيىن فادىلوفنىڭ بۇ تىرانسكرىپسىيىسىنى رەت قىل-
غان①. فادىلوف كېيىن ئۆز خاتاسىنى ئىقرار قىلىپ تومسۇننىڭ
پىكرىگە قوشۇلغان②. دېمەك، فادىلوفمۇ «قۇتادغۇ بىلىك»
تىلىنى پالانى تىل دېيىلمىگەن. ئەمدى س. يى. مالوۋقا
كەلسەك، ئۇ بىر يەردە «قۇتادغۇ بىلىك» نى چاغاتاي
تىلىدا يېزىلغان ئەسەرلەر قاتارىغا قوشسا، يەنە بىر يەر-
دە «ئۇيغۇر مۇسۇلمان يادىكارلىقى» دەپ كۆرسىتىدۇ③.
دېمەك، فادىلوف ئەڭ ئاخىرىدا ئەسەر تىلىنى «ئۇيغۇر تى-
لى» دەپ ئىقرار قىلىدۇ. بۇ ئەسەرنى ئۆزبېكچىگە
تەۋسىپ قىلغان فىلولوگىيە پەنلىرى كاندىداتى قەيىۇم
كەرىمۇف نەسرىي مۇقەددىمىدىكى: «...چىن - ماچىن ئالىم-
لىرى ۋە ھېكىملىرىنىڭ ھەممىسى بىر قارارغا كەلدىلەركى،
مەشرىق ۋىلايىتىدە، پۇتۇن تۈركىي خەلقلەر ياشايدىغان
يەرلەردە بۇغراخان تىلىدا تۈركىي سۆز بىلەن (ھېچكىم)
بۇنىڭدىن ياخشىراق كىتابنى ھەرگىز يازغىنى يوق. بۇ

---

① س. يى. مالوۋ: «تۈرك كونا يازما يادىكارلىقلىرى» 1951 - يىل نەشرى

② ۋ. رادلوۋ: «قۇتادغۇ بىلىك نەشرىگە بەرگەن ئاخىرقى سۆز».

③ س. يى. مالوۋ: «تۈرك كونا يازما يادىكارلىقلىرى» 1951 - يىل نەشرى.

كتاب قايسى پادىشاهلىققا ياكى قايسى ئىقلىمغا يەتسە، غا-
يەت ئۇزلۇغى ۋە پەۋقۇلئاددە گۈزەللىكىدىن، ئۇ ئەللەر-
نىڭ ھېكىملىرى ۋە ئالىملىرى قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭغا
ھەر بىرى بىر تۈرلۈك ئات ۋە لەقەب بەردى» ① دې-
گەن جۈملىلەرنى ستاتا كەلتۈرۈپ مۇنداق خۇلاسىگە كې-
لىدۇ: «بۇغراخان تىلىدا دەپ نەزەردە تۇتۇلغان تىل
بۇغراخان قول ئاستىدا بىرلەشكەن ھەممە ئاساسىي قەبە-
ىلىلەر ئۇچۇن چۈشىنىشلىك بولغان، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ
ئەسەر قايسى ئىقلىم ۋە قايسى پادىشاھلىققا يەتسە ئۇلار
تەرىپىدىن قەدىرلىنىپ ئوقۇلغان. دېمەك، ئەسەر تىلى شۇ
دەۋر تۈرك قەبىلىلىرى ئاساسىنى ئۆزىدە ئەكس
ئەتتۈرگەن، شۇڭا «قۇتادغۇ بىلىك» نى 11 - ئەسىردە
ياشىغان بىرەر خەلقنىڭ ياكى قەبىلىنىڭ ئەدەبىي يادې-
كارلىقى دېگەن قەتئىي بىر پىكىرگە كېلىش ناتوغرا بولې-
دۇ» دەيدۇ.

بىزنىڭچە، بۇ نەسرىي مۇقەددىمىدە «بۇغراخان تې-
لىدا» دېيىلگىنى توغرا. ئەسەر شۇ چاغدا قەشقەردە «بۇغ-
راخان تىلى» دەپ ئاتالغان خاقانىيە تىلى بىلەن يېزىلې-
غان. ئەمما شۇنى ئەستە تۇتۇش لازىمكى، شۇ چاغدا
قەشقەردە بۇغراخان دۆلىتىنى تەشكىل قىلغان غوللۇق
خەلق — ئۇيغۇر مىللىتى ئىدى. بۇ مىللەت قەشقەردە
ئاساسىي كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلاتتى. «تۈركىي تىللار
دىۋانى» دا ئۇيغۇر خەلقنىڭ ماددىي، مەدەنىي تۇرمۇشىغا
دائىر مەلۇماتلار بەرگەنىدە: «ئۇيغۇر ۋە بەزى تۈركىي

① «قۇتادغۇ بىلىك» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 9 - بەت

خەلقلەرنىڭ شەھەرده ئولتۇراقلاشقانلىقى»، «ئۇيغۇر ۋە بە-
زى تۈركمي خەلقلەرنىڭ ئۆسۈملۈك دورىلىرىنى ئىشلەتـ
كەنلىكى»، «ئولتۇراقلاشقان شەرقي ئۇيغۇر» دېيىشلىرى،
«ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئابىدىلەر»، شۇنىڭدەك مەھمۇت قەش-
قەرىنىڭ ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركمي خەلقلەرنىڭ فونېتىكا،
گىراماتىكا قائىدىلىرىنى چۈشەندۈرۈشته «ئۇيغۇر» سۆ-
زىنى باشقا ئېلىپ، تۈركمي خەلقلەر دېگەنده «بەزى»،
يەنى ئازچىلىقنى ئىپادىلەيدىغان ئىبارىنى قوللانغانلىقىدىن
«بۇغراخان تىلىدا» دېيىلگەنده، ئاساسەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ
ئېغىز سالماقنى تۇتىدىغانلىقىنى كۆرۈش قىيىن ئەمەس.
بۇنىڭدىن باشقا شۇ ئەسەر يېزىلىپ هازىرغىچە
1000 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئۆتكەن بولسىمۇ، قەشقەرده
«قۇتادغۇ بىلىك» تە قوللىنىلغان سۆزلەردىن بىر مۇنچە
لىرى ئۇيغۇرلار ئاغزىدا يۈرمەكته. مەسىلەن: قۇت (بەخت)،
تۈمەن دەريا سى بويىغا چىقىلسا، هايۋان بىدىكلە-
رىنىڭ ئالغۇچى ۋە ساتقۇچىنىڭ قولىنى سىلكىپ «قۇت
ئاتسۇنمۇ» دەۋاتقانلىقىنى كۆرىمىز. شۇنىڭدەك، ئۆز - چە-
رايلىق، ئۆگۈز — دەريا (قەشقەرده مۇز ئېرىپ، هەر تە-
رەپتىن ئېرىپ چۈشكەن سۇنى ئەگۈز دەيدۇ)؛ پوتاق —
شاخ — دەرەخنىڭ پۇتىقى؛ كېلىن — كېلىن؛ ئاغاج — ياغاچ؛
بىلىك — يىلىك — يالىڭاچ؛ ئەش — هەمرا — بالىنىڭ ئاناسىدىن
تۇغۇلغاندىكى بىللە چۈشكەن هەمراسى؛ تۇرا — قورغان؛
يىمىش — يېمىش؛ سىمىش — سىمىشكە؛ سۇچۇل — كىيىمنى
سال؛ تون — تون چاپان؛ تۇل — تۇل خوتۇن...
تېخى بىز بۇ خۇسۇستا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارمىدۇق.

ئېسىمىزده قالغانلىرىغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ شۇنداق ئېيتالايمىزكى، «قۇتادغۇ بىلىك» — ئۇيغۇر تىل قۇرۇمىغا ئەگە ۋە ئۇيغۇر بەدىئىي ئەدەبىياتىنىڭ يادىكارلىقى ۋە نەمۇنىسى. ئۇنىڭ تىلى باشقا تۈركىي قەبىلىلەر تىلىغا قارىغاندا ئۇيغۇر تىلىغا يېقىن ۋە ئۇيغۇن.

«قۇتادغۇ بىلىك» تېكى ئۇيغۇر تىلىغا ئۇيغۇن تەرەپلەر ۋە ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئۇيغۇرلاردا هازىر قوللىنىۋاتقان سۆزلەر ئۇستىدە بۇنىدىن كېيىن ئەلۋەتتە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇ هەقتە پاكىتلار ئۆزى سۆزلەيدۇ.

بۇ ئەسەرنىڭ تۇمانلار ئاستىدا كۆمۈلۈپ قالىتا تۇغۇلۇپ چىققان چاغلىرى، هەر قېتىملىقتا ئۇنىڭغا بېرىلگەن باهالار

بۇ ئەسەر يېزىلىپ ئوتتۇرىغا چىقىقاندىن كېيىن ئۇچ قېتىم دەۋر تۇمانلىرى بىلەن كۆمۈلۈپ، يەنە قايتا ئىلىم دۇنياسىغا نۇر چېچىپ تۇغۇلۇپ چىقتى.

ئۇنىڭ ئۇستىدىكى تۇمانلار يوقىلىپ، هەر بىر قېتىم تۇغۇلۇپ چىققان چاغدا، بۇ ئەسەرگە شۇ دەۋر ئەربابلىرى تەرىپىدىن بېرىلگەن باهالار — بۇ ئەسەرنىڭ قانداق قىممەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش بىلەنلا قالماي، ئەسەر بىلەن يېڭى تونۇشۇپ، ئۇنى ئېتىخار بىلەن تىلىمىزغا ئېلىۋاتقان ۋاقتىمىزدا بەزىلەرنىڭ «نىمانچە قىلىشىدۇ» دېگەن ئۇزۇه قاراشلىرىغا تۇزىتىش بېرىدۇ. چۈنكى پاكىت

ھەممىدىن ئۈستۈن.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ بىرىنچى قېتىم ئاشكارىلىنىشىدە بۇ چاغ، ئەسەرنىڭ تۇنجى قېتىم يېزىلىپ قەشقەر سۇلتانى تاۋغاچ ئۇلۇغ بۇغرا قاراخان — ئەبۇ ئەلى ھەسەن ئىبنى سۇلايمان ئارسلانخانغا تەقدىم قىلىنغان ۋاقتىدۇر، بۇ ۋاقىت ھىجرىيە 462 - يىلى بولۇپ، مىلادى 1069 — 1070- يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

بۇ ئەسەر خان ئالدىدا ئوقۇلغاندىن كېيىن، خان ئۇنى ئېزىنزلاپ، قىممەتلەپ، ئەسەر ئىجادچىسىغا «خاس ھاجىپ» لەقىمىگە زور دەرىجىدە يۇقىرى ئۇنۋان بەرگەنلىكى بۇ كىتاب قىممىتىنىڭ چانلىق گۇۋاچىسىدۇر.

ئىككىنچى قېتىم ئاشكارىلىنىشى:

بۇ، ئەسەر ئىجاد قىلىنىپ، نامەلۇم سەۋەب بىلەن بىر قانچە ۋاقىت يوشۇرۇنلۇق پەردىسى ئاستىدا قالغاندىن كېيىن قايتا تۇغۇلۇپ چىقىقان دەۋرىدۇر. بۇ ھالىنى بىزگە پەرغانە نۇسخىسىنىڭ بېشىغا يېزىلغان مەنزۇم ۋە مەنسۇر مۇقەددىمىلەر كۆرسىتىپ بېرىدۇ. نەزمىي مۇقەددىمىنىڭ يېزىلىشى تەتىلىق دەۋرىدىن ئانچە بەك ئۇزاق ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىدۇ، چۈنكى نەزمىي مۇقەددىمىنىڭ تىلى «قۇتادغۇ بىلىك» تىلىدىن كۆپ پەرقلىق ئەمەس. بۇ مۇقەددىمىلەردىمۇ كىتابقا مانا مۇنداق قىممەتلىك باھا بېرىلگەن:

و يەنە بۇ كىتابتۇر ناھايەت ئېزىز،
ئالىملارغا بولغاي بىلىمدىن دېگىز.

10 بېزەنگەن ئۇ قىممەت بىلىملەر بىلە،
ئەي كىمسە، شۇكرى قىل، قانائەت تىلە.

11 ھېكىملەر سۆزىنى جىمىگە يېزىپ،
گۆھەر - ئۇنچىلەردەك قويۇپتۇ تىزىپ.

12 ماڭىنلار بېگى ①، شەرق سۇلتانلىرى،
بىلىملىك، ئاقىل، دۇنيا ياخشىلىرى.

13 جىمىسى كىتابنى ئۆزىنىڭ قىلىپ،
يۇشۇرغان خەزىنە ئىچىگە قويۇپ.

14 بىرىدىن بىرىگە مىراس قالدۇرۇپ،
بۆلەكلەرگە بەرمەس ئۆزىگە قويۇپ.

15 ئېرۇر پايدىلىق، ھېچ زىيان ئۇندا يوق،
تولا تۇركىلەر ئۇقماس مەنىسىن تولۇق.

18 ماڭىن، چىن ھېكىمى ئۇلار بارچىسى،
گۈزەل دەپ ماختىدى ئۇنى ھەممىسى.

19 پۈتۈن تۇرك، چىن، شەرق ئېلىدە دېمەك،
مۇنىڭدەك كىتاب يوق جاھاندا بۆلەك.

---

① بەگ — (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) ئەلنىڭ بېشى، خان، ھۆكۈمدار.

23 بۇ بۇغراخان ۋاقتى مۇئەللىپ ئۇلى،
يەنە خان تىلى بىرلە ئېيتمىش بۇنى.

24 مۇنىڭدەك كىتابنى كىم ئېيتقان ئەۋەل،
كېيىن كىممۇ ئېيتار بۇنىڭدەك دەل؟

27 ھەر ئەلنىڭ بىلىملىك ھېكمى تۇرۇپ،
ئۆتۈپتۇ شۇ ئەل رەسمىچە ئات قويۇپ.

28 بۇ چىنلىق «ئادابۇلمۇلۇك» ئادىتى،
ماچىنلىق «ئەنسۇل مەمالىك»① دىدى.

29 بۇ شەرق ئەللىرىدە ئۇلۇغلاپ ئۇنى،
«زىننەتۇلئۇمۇرا» دىدىلەر كونى②.

30 ئىرانلىقلار «شاھنامە» دەپ ئاتىشار،
تۇرانلىق «قۇتادغۇ بىلىك» دەپ ئاتار.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئۇچىنچى قېتىم تارىخىنىڭ قاراڭغۇ پەردىسىدىن يورۇقلۇققا چىققانلىقىنى نەسرىي مۇقەددىمىدىن بىلىمىز. چۇنكى، بۇ نەسرىي مۇقەددىمنىڭ يېزىلىش ئۇسلۇبىغا قارىغاندا ۋە نەزمىي مۇقەددىمنىڭ

---

① ئەنسۇل مەمالىك — (ئەرەبچە) سەلتەنەت سىردىشى.
② كونى — (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) تونۇرا، دۇرۇس، ھەق.

مەدە «ئەقىل» ئورنىغا «خىرەد» (پارسچە)، «مەلىك» ئورنىغا «شاھ» دەپ ئېلىنغانلىقى؛ ئەسەرنىڭ نەزمىي مۇقەددىمە يېزىلغاندىن كېيىن مەلۇم زامان يوقلىپ كەتكەنلىكى، كېيىن ئوتتۇرىغا چىققاندا بۇ نەسرىي مۇقەددىمىنىڭ يېزىلغانلىقىنى كۆرسەتمىدۇ (نەسرىي مۇقەددىمىنىڭ مەلۇم جايلىرى يۇقىرىدا بېرىلدى)، بۇ مۇقەددىمىمۇ ئەسەرگە يۇكىنىڭ باھا بېرىلگەن.

نەزمىيّ، نەسرىي ئىككى مۇقەددىمە ئارىسىدىكى يېزىلىش ئۇسلۇبى، سۆز قوللىنىشلىرى ئىككىنچى ۋە ئۇچىنچى جانلىنىشىنىڭ بىر-بىرىدىن خېلى ئۇزاق ۋاقىتلار ئۆتكەندىن كېيىن يېزىلغانلىقىنى تەخمىن قىلدۇرىدۇ.

4 - قېتىملىق ئاشكارىلىنىشى:

1914 - يىلى ئۆزبېك ئالىمى فىترەت تەرىپىدىن تېپىلىپ ئېلان قىلىنىش بىلەن باشلانغان. شۇنىدىن كېيىن ئىلىم دۇنياسى بۇ ئەسەرگە ناھايىتى ئېتىبار بېرىشتى. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، نۇرغۇن ئالىملار بۇ كىتاب تەتقىقاتى ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ قىممەتلىك ئۆمۈرلىرىنى سەرپ قىلىشتى ۋە قىلىشماقتا. ئۇنىڭغا ئۆزلىرى چۈشەنگەنگە قەدەر باھا بېرىشمەكتە، بۇ كىتابقا قانداق قەدىر - قىممەت بېرىلىۋاتقانلىقىنى تۆۋەندىكى ئۈچ تەتقىقاتچىنىڭ سۆزى ئىسپاتلايدۇ. 18 يىل «قۇتادغۇ بىلىك» نى تەتقىق قىلىپ، بۇ ساھەدە ئالقىشقا سازاۋەر ئىلمىي ئىش قىلغان رېشىت رەھمىتى ئارات شۇنچە ئىشنى ئىشلىگەندىن كېيىن: «قۇتادغۇ بىلىك» تېخى

قول تەكمىگەن بىر ئابىدە ھالىتىدە تۇرماقتا» دەپ جاھانغا ئېلان قىلىدۇ.

ئۆزبېكىستان س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى تەرىپىدىن «قۇتادغۇ بىلىك»نى تەشكىل قىلغان قەيۋۇم كەڭرىمۇچى «قۇتادغۇ بىلىك» ئۇستىدە ئۆزىنىڭ نۇرغۇن چۈشەنچىلىرىنى بەرگەندىن كېيىن: «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ قىممىتىنى مەۋجۇت مىزانلارنىڭ ھېچبىرى بىلەن ئۆلچىگىلى بولمايدۇ» دەيدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتچىلىرىدىن بىرى، تۈركىيىلىك ئا. دىل ئاچار: «قۇتادغۇ بىلىك» — پارىلداپ تۇرغان كوچىلار بىلەن تولغان بىر شەھەردۇركى، كۆرگەنلەرنىڭ كۆزلىرى قامىشىدۇ، ھەممە كوچىلارنى تاماشا قىلىپ چىقىش تېخى ھېچكىمگە مۇيەسسەر بولغىنى يوق. ھەركىم ئۆزى كۆرگەن كوچىسىنى تەرىپلەۋاتىدۇ» دەيدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ھازىر بار نۇسخىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ پەيدا بولۇشلىرى

ھازىر دۇنيادا «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئۈچ نۇسخىسى بار:

1. ۋېنا ياكى ھىرات نۇسخىسى
2. پەرغانە ياكى نەمەنگان نۇسخىسى
3. مىسىر ياكى قاھىرە نۇسخىسى

يۇقىرىقىلارنىڭ ھەر بىرى تېپىلغان ياكى كۆچۈرۈلگەن ئورۇنلىرىغا قاراپ شۇ نام بىلەن ئاتالغان. بۇلار-

لىك ئىچىدە دۇنياغا داسلەپ مەلۇم بولغىنى ھىرات نۇسخىسىدۇر.

1. ۋېنا نۇسخىسى:

بۇ نۇسخا ھىراتتا كۆچۈرۈلگەنلىكتىن ھىرات نۇسخىسى، ۋېنا كۇتۇپخانىسىدا ساقلانغانلىقتىن ۋېنا نۇسخىسى دېيىلىدۇ. بۇ نۇسخا ئەرەب ھەرپى بىلەن كۆچۈرۈلگەن نۇسخىدىن ئۇيغۇر ھەرپى بىلەن كۆچۈرۈپ ئېلىنغان. كۆچۈرۈلۈش ۋاقتى «قۇتادغۇ بىلىك» يېزىلغان تارىختىن 370 يىل كېيىن، بۇ نۇسخا باشتا تۇگات ۋىلايىتىگە، ئاندىن ھىجرىيە 879 - يىلى (مىلادى 1474 - يىل) ئىستانبۇلغا كىرگەن. ئاۋستىرىيىلىك شەرقشۇناس ھاممىر بۇرگىستال ۋېنىغا ئېلىپ بېرىپ، ۋېنا كۇتۇپخانىسىغا تاپشۇرغان. ۋېنگىرىيە ئالىمى ئارمىن ۋامبىرى، رۇس ئالىملىرىدىن رادلوفلار 19 - ئەسىر ئاخىرلىرىدىن تارتىپ پارچىلاپ تەرجىمە قىلىپ دۇنياغا ئاشكارىلىغان.

2. پەرغانە نۇسخىسى:

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ھازىر مەۋجۇت نۇسخىلىرىنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ تولۇق ۋە ئەڭ ئىشەنچلىك نۇسخا مۇشۇ نۇسخىدۇر. بۇ نۇسخىنى 1914 - يىلى زەكى ۋەلىدى نەمەنگاندىن تېپىپ ئېلىپ، ئۇنىڭ ئۇستىدە بىر ئاز ئىشلىگەن، شۇڭا بۇ نۇسخىنى نەمەنگان نۇسخىسى دەپمۇ ئاتايدۇ.

شۇندىن بىر قانچە ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن بۇ نۇسخا مەلۇم زامان ئىزسىز يوقلىپ كەتكەن، كېيىن پروفېسسور فىترەتنىڭ قولىغا چۈشكەن، ئۇ «مائارىپ ۋە

ئوقۇتقۇچى» ژورنىلىدا بۇ ئەسەر توغرىسىدا ئومۇمىي مەلۇ-
مات بىلەن بۇ نۇسخىنىڭ 145 - بېتىنىڭ فوتو سۈرىتىگە
ئېلىنغان فاكسىمىلىنى بەرگەن. نۇسخا ھەققىدە يېزىلغان
بۇ ماقالىدىن بەتلىرىنىڭ چېچىلىپ قايتا تۈپلەنگەنلىكىنى،
رۇبائىيلارنىڭ ئالتۇن سۈيى بىلەن يېزىلغانلىقىنى بىلگىلى
بولىدۇ. زەكى ۋەلىدى بۇ نۇسخىنى نەمەنگاندا بىرشەخس
نىڭ كۇتۇپخانىسىدا كۆرۈپ قىلىپ، بۇ توغرىدا مەلۇ-
مات يازغان. باش - ئايىنى تولۇق ئەمەس، كىم ئۇچۇن،
كىم تەرىپىدىن يېزىلغان بەتلەرمۇ يوقاپ كەتكەن؛ يېزىل-
غان ۋاقىت، تارىخمۇ تەخمىنىي. فتىرەت خەتنىڭ چىرايـ
لىقلىقىغا قاراپ، ھىرات نۇسخىسىدىن بۇرۇن كۆچۈرۈل-
گەن دەپ تەخمىن قىلىدۇ. ئەرەب يېزىقى مۇتەخەسسىس
مورتىز بۇ شەكىلدىكى ئەرەب ھەرپلىرىنىڭ 6 — 7 -
ئەسىرلەردە ئىراندا مەۋجۇتلۇقىغا ۋە بۇ شەكىلنىڭ سۈرە-
يە، مىسىردا ئەييۇبىلەر زامانىسىدا (569 — 650،
1174 — 1252) ئىشلىتىلگەنلىكىگە قاراپ، پەرغانە
نۇسخىسىنىڭ مىسىر نۇسخىسىدىن ئىلگىرى، بەلكى 7 -
ھىجرىيىدە (ياكى ھىجرىيىنىڭ 700 - يىللىرىدا) يې-
زىلغانلىقىنى گۇمانىي پەرەز قىلىدۇ. سەرلەۋھە ۋە رۇبا-
ئىيلارنى ئالتۇن سۈيى بىلەن يازغان بەزى ئوخشىماسلىق-
لارغا قاراپ، بۇ نۇسخا قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ جانلىق
گۈللەپ ياشنىغان دەۋرلىرىدە يېزىلغان بولۇشى مۇمكىن.
دەپ تەخمىن قىلماقتا. بىر - ئىككى كەم بېتىنى
ھېسابقا ئالمىغاندا، بۇ نۇسخا بەك ياخشى ۋە تولۇق ساق-
لانغان.

3. مىسىر نۇسخىسى:

بۇ نۇسخا 1896 - يىلى قاھىرەدىكى ھىندۇ (سۇلتانلىق) كۇتۇپخانىسىنىڭ شۇ چاغدىكى مۇدىرى موريتىز تەرىپىدىن كۇتۇپخانا كىتابلىرىنى رەتلەشتە چۇۋۇق ھالدا تاشلاپ قويۇلغان رەتسىز قەغەز پارچىلىرى ئارىسىدىن تېپىپ ئېلىنغان. ئۇ، بۇ ئەسەرنىڭ پارچىلىرىنى تېپىپ رەتلىگەن.

رادلوفنىڭ مەلۇماتىچە، بۇ كىتابنىڭ بەتلىرى 35 - 36 سانتىمېتر، قۇرلىرى 18.5 سانتىمېتر ئۇزۇنلۇقتا، 10.5 سانتىمېتر كەڭلىكتە بولۇپ، ئوقۇشقا ئاسان ئەرەب ھەرپلىرى بىلەن يېزىلغان. كىتابنىڭ باش بېتى، سەرلەۋھە، رۇبائىيلار ئالتۇن سۇيى بىلەن يېزىلىپ نەقىشلەنگەن.

«قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان دۆلەتلەر ۋە ئالىملار

«قۇتادغۇ بىلىك» — ئىجاد قىلىنغان ۋاقىتتىن تارتىپ ھەرقايسى مەملىكەتلەردىكى ئىلىم ئەھلىلىرى قەدىرلەپ تەتقىق قىلىپ كەلگەن بىر ئەسەردۇر.

«قۇتادغۇ بىلىك» نى تەتقىق قىلىش 19 - ئەسىرنىڭ 1 - چارىكىدە كەڭ قانات يېيىشقا باشلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ۋاقىت - كۇنى ئوخشاش بولمىغان ئىلگىرى - كېيىنلىك بىلەن دانىيە، گېرمانىيە، ۋېنگرىيە، چار رۇسىيە، سوۋېت ئىتتىپاقى، تۇركىيە، ئىتالىيە قاتارلىق دۆ-

له‌تله‌رده «قۇتادغۇ بىلىك» ئۇستىده ته‌تقىقات ئېلىپ بېرىلدى. گېرمانىيىلىك ئالىم ئوتتو ئولبېرت؛ ۋېنگېرىيىلىك ئالىم ۋامبېرى؛ رۇسلاردىن س. ئى. مالوف، ۋ. رادلوف، بارتولد، سامايلوۋىچ؛ ئىتالىيەدىن بومباچى؛ تۈركله‌ردىن رېشىت ره‌همىتى ئارات، ئا. دىل ئاچار، سه‌درى مه‌قسۇدى، نه‌جىپ ئاسىم كوپرۈلى پۈئات زاده؛ ئۇزبېكله‌ردىن فىترەت، زه‌كى ۋه‌لىدى؛ داڭ نىيىدىن تۇمسىن، بروككېلمان، هارتمانغا ئوخشاش ئالىملار «قۇتادغۇ بىلىك» ساهه‌سىده نۇرغۇن ئىشله‌شتى. تۈركىيه تىل قۇرۇمى ۋه سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇزبېكىستان پەنله‌ر ئاكادېمىيىسى بۇ ئه‌سه‌رنى ئۇز تىللىرىغا ته‌رجىمه قىلىپ نه‌شر قىلىشتى. ئه‌نگلىيه، گېرمانىيىله‌رده ئايرىم بابلىرى ئۇز تىللىرىغا ته‌رجىمه قىلىنغان. ئۇلار ئۇز كۇتۇپخانا ۋه مۇزېيخانىلىرىنى بۇ قىممه‌تلىك ئه‌سه‌ر بىله‌ن ته‌مىنلە‌مه‌كته. يېقىندىن بۇيان ياپونىيىنىڭمۇ «قۇتادغۇ بىلىك» ته‌تقىقاتىغا كىرىشكه‌نلىك خه‌ۋىرى ئاڭلانماقتا.

«قۇتادغۇ بىلىك» يېزىلغان زامان

قانداق بىر ئه‌سه‌ر بولسۇن، ئۇنى چۈشىنىش ئۈچۈن ده‌سله‌پ شۇ ئه‌سه‌ر يازىلغان زامان بىله‌ن تونۇشۇش كېره‌ك بولىدۇ. چۈنكى، يازغۇچىنىڭ ئىجادى ئۇنىۋېرسال ئۇرغان مۇهىت ۋه شارائىتىنىڭ مه‌هسۇلىدۇر. شۇڭا «قۇتادغۇ بىلىك» نى ۋه ئۇنىڭ مۇئه‌ل

لىپسنى چۈشىنىشته، شۇ ئەسەر ئىجاد قىلىنغان زامان بىلەن بىر قۇر ئاشنا بولۇش لازىم.

«قۇتادغۇ بىلىك» قاراخانىلار زامانىسىدا يېزىلغان. قاراخانىلار سۇلالىسى يۇقىرىقى چىندىن خەزەر دېڭىزىغىچە بولغان كەڭرى زېمىننى ئىشغال قىلغان بىر سەلتەنەت بولۇپ، 890- يىلدىن 1222- يىلىغىچە 332 يىل ھۆ- كۈمرانلىق قىلغان. «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ يېزىلغان ۋاقتى قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ 180- يىللىرىغا توغرا كې- لىدۇ. بۇ ۋاقىت قاراخانىلارنىڭ گۈللىنىپ كامالىغا يەت- كەن (ئىچكى قاردىمۇ قارشىلىق بىلەن تولغان بولسىمۇ) كۈنلىرى بولۇپ، ئىلىم - مەرىپەت، مەدەنىيەت ئۇتتۇرا ئاسىيا بويىچە ياشناپ تەرەققىي قىلىۋاتقان، ھەر ساھەدە ئالىملار يېتىشىپ چىققان بىر زامان بولغان. ئەپ- سۇسكى، قاراخانىلار دەۋرىنىڭ پىكىر ۋە سەنئەت ھاياتى- نى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان «قۇتادغۇ بىلىك»، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىن زوررىق باشقا ئەسەرلەر تېخى تېپىلمىدى. ئۇتتۇرا ئاسىيا تارىخىنى زور دەرىجىدە بىلەن قاراپ چىققان بارتولىدمۇ قاراخانىلار دەۋرىدە يې- زىلغان ئەسەرلەردىن مەجبۇرىن مۇھەممەت بىن ئادنانىڭ «تۈركىستان ۋە خىتاي» ناملىق ئەسىرىنى، مۇھەممەت بىن ئەلنىڭ «ھاكىمىيەتنىڭ سىياسىي مەقسەتلىرى» دې- گەن ئەسەرلىرىنىلا كۆرسىتەلىگەن.

ئۇتتۇرا ئاسىيادا ئۇچ يېرىم ئەسىرگە يېقىن ھۆكۈم- رانلىق قىلغان بۇ سۇلالىدىن ئەڭ ئاۋۋال ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان خان ئابدۇلكېرىم سۇتۇق بۇغرا قاراخان

دۇر. بۇ كىشى سامانىلار خاندانىغا مەنسۇپ شاھزادە نا-
سىرنىڭ تەسىرى بىلەن 12 ياشتا ئىسلام دىنىنى قوبۇل
قىلىپ، 25 ياشتا قاراخانىلار تەختىدە ئولتۇرغان. ھىج-
رىيە 344- يىلى (مىلادى 960- يىل) ۋاپات بولۇپ
ئاتۇشتا دەپنە قىلىنغان.

بۇ دەۋرلەردە قاراخانىلار ھاكىمىيىتىنىڭ ئىككى
پايتەختى بولۇپ، بىرى — قەشقەر (ئوردۇ كەنت)،
يەنە بىرسى بالاساغۇن (قۇز ئوردۇ) ئىدى. «قۇتادغۇ
بىلىك» ئەسىرى مۇشۇ قاراخانىلار سۇلالىسى ئىچىدە
ھىجرىيە 462- يىلى (مىلادى 1069 - 1070) خان
بولۇپ تۇرغان، قەشقەر تەختىدە ئولتۇرۇقلۇق تاۋغاچ
ئۇلۇغ بۇغرا قاراخان ئەبۇ ئەلى ئىبىن سۇلايمان ئارس-
لان قاراخانغا تەقدىم قىلىنغان. «قۇتادغۇ بىلىك»
مانا شۇ ئىجتىمائىي مۇھىتنىڭ مەھسۇلىدۇر. شۇنداق
بولغانلىقتىن، «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ تەتقىقاتى ئۇيغۇن
ئەك ئاۋۋال قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ ھاياتى، دىنىي ئىتە-
قادلىرى، ئىلمىي پائالىيەتلىرى، جەمئىيەتنىڭ بۇلار بىلەن
بولغان ئالاقىلىرىنى كەڭ چۇشىنىش كېرەك. بۇنىڭسىز
«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ماھىيىتىنى تەتقىق قىلىپ يورۇ-
تۇپ بېرىش قىيىن، بۇ ھەقتە كېيىن توختىلىمىز.

«قۇتادغۇ بىلىك» نى مۇئەللىپ قانداق ھەرپتە يازغان؟

بۇ مەسىلە ھازىرغىچە «قۇتادغۇ بىلىك» ئۇستىدە-
كى تەتقىقاتتا ھەل بولماي كېلىۋاتقان مەسىلەرنىڭ

ئىككىنچىسى (بۇ ھەل بولمىغان مەسىلىلەر: 1. ۋەزىلى؛ 2. قانداق ھەرپتە يېزىلغانلىقى؛ 3. مۇقەددىمىلەر كىمنىڭكى ئىكەنلىكى).

«قۇتادغۇ بىلىك» يېزىلغان زاماندا قەشقەر ۋە ئۇنىڭغا تەۋە جايلاردا ئىسلامىيەت ئاساس سىلىپ، ئىسلام ئەدەبىياتىنىڭ كەڭ تارقالغانلىقى ئېتىبارغا ئېلىنسا، بۇ يەرلەردە ئەرەب ھەرپى بىلەن ئۇيغۇر ھەرپىنىڭ بىر قاتاردا يۈرۈۋاتقانلىقىنى ئېتىراپ قىلماي مۇمكىن ئەمەس. «قۇتادغۇ بىلىك» تەقدىم قىلىنغان ھۆكۈمدار دەۋرىدە، يەكەندە يېزىلغان ھۆججەت ۋە مەھكىمە خەتلىرىدە ئۇيغۇر ھەرپى بىلەن يېزىلغانلىرى بولغاندەك، ئەرەب ھەرپى بىلەن يېزىلغانلىرىمۇ بار بولغان. گۇۋاھلارنىڭ بەزىلىرى ئەرەب ھەرپى بىلەن ئىمزا قويسا، بەزىلىرى ئۇيغۇر ھەرپى بىلەن ئىمزا قويۇشقان. ئەسەرنىڭ مۇئەللىپى بولسا، بۇ ھەر ئىككى ھەرپتىن تولۇق خەۋەردار بولغانلىقى چوقۇم. بۇيۇك ئالىم مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئۇيغۇر ھەرپى توغرىسىدا بەرگەن مەلۇماتى رەسمىي ئىلاۋىلەردە قايسى ھەرپنىڭ ئاساسىي ھەرپلىكىنى ئىسپاتلاشتا ھۆكۈم چىقىرالايدۇ.

مەھمۇت قەشقەرى «تۈرك يېزىقى» دەپ ئاتىغان «ئۇيغۇر ھەرپى» شۇ ۋاقىتتا تۈركلەر ئارىسىدا باشقا قوللىنىپ كەلگەن يېزىقلىرى بىلەن بىللە ئالاھىدە بىر يېزىق بولۇپ قوللىنىپ كېلىۋاتقانلىقى مەلۇم. قەشقەردىن يۇقىرى چىنغىچە بولغان جايلاردىكى ھاكىملار يارلىقلىرىنىڭ ئۇيغۇر ھەرپى بىلەن يېزىلغانلىقىغا قارىغاندا، ئۇيغۇر

ئۇر ھەرپىنىڭ ھاكىم ئورۇندا تۇرۇۋاتقانلىقى بىلىنىدۇ. ئەڭ ھەرپلىرىنىڭ قاچاندىن باشلاپ ھۆكۈمران ئورۇنغا چىققانلىقى نامەلۇم. ئۇيغۇر ھەرپى ئوتتۇرا ئاسىيا ئالتۇن ئوردا، ئىران تەۋەلىرىدىكى دۆلەتلەردە 17 - ئەسىرگىچە، بەزى چاغلاردا ئىستانبۇلدا فاتىھ سۇلتان ۋاقىتىغىچە قوللىنىلغان ئەھۋالغا قارىغاندا، «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ بۇغراخانغا تەقدىم قىلىنغان نۇسخىسىنىڭ ئۇيغۇر ھەرپلىرى بىلەن يېزىلغانلىقىنى ئېنىق ھازىرچە توغرا. يۇقىرىقىلار رېشىت رەھمىتى ئاراتنىڭ مۇلاھىزىسى.

ئەمدى بىر قانچە ئالىملار بۇ پىكىرگە قوشۇلمايدۇ. شۇ جۈملىدىن س. يې. مالوف، «مۇئەللىپ ئەڭ ئاۋۋال ئۆز ئەسىرىنى ئەرەب ھەرپى بىلەن يازغان» دەيدۇ.

يەنە قاھىرە ۋە نەمەنگان نۇسخىلىرىدا شۇ زامان يادىكارلىقى بولغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى ئوخشاش فونېتىكىلىق ۋە مورفولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتلەرنىڭ بارلىقى بۇ دەۋرىدىكى نۇرغۇن باشقا ئەسەرلەرنىڭ ئەرەب ھەرپى بىلەن يېزىلغانلىقىنى، شۇ دەۋرىدىكى ئەرەب يازۇسىنىڭ كەڭ تارقالغانلىقىنى، ئۇيغۇر ھەرپى بىلەن كۆچۈرۈلگەن «ھىرات نۇسخىسى» نىڭمۇ 15- ئەسىردە كۆچۈرۈلگەن ئەرەب نۇسخىسىدىن كۆچۈرۈلگەنلىكىگە قارىماستىن، ئەرەب يېزىقى بىلەن كۆچۈرۈلگەن نۇسخىلىرىنى كونىراق دېيىشكە بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ كېلىپ، مۇشۇلارغا قاراپ «مۇئەللىپ ئۆز ئەسىرىنى ئەرەب يېزىقىدا يازغان بولۇشى مۇمكىن» دەيدۇ.

ھۇنكدىن باشقا «قۇتادغۇ بىلىك» تە مۇنداق بىر بەيىت بار:

1953 بەگ ئاتى بىلىك بىرلە باغلىق تۇرۇر،
بىلىك «لامى» كەتسە، بەگ ئاتى قالمۇر①.

بۇ بەيىتتە شائىرنىڭ كۆرسەتكەن سۆز ئويۇنى ئەرەب ھەرپىگىلا خاس، شائىر بەگ ئېتى بىلىك بىلەن بىر، قارىماسلىقتىن «لام» ھەرپىنى چىقىرىۋەتسە بەگ بولىدۇ. بەككە «لام» نى قوشسا بىلىك بولىدۇ. دېمەك، بەگ بولۇشقا بىلىم كېرەك، بىلىم بولمىسا بەگ بولالمايدۇ دەيدۇ. ئەرەب ھەرپى بىلەن ئويناشقا بولىدىغان بۇ سۆز ئويۇنىنىڭ شائىر قەلىمى بىلەن ئەسەردە كۆرۈلۈشى «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئەڭ قېتىم ئەرەب ھەرپى بىلەن يېزىلغان دېگەن پىكىرنى قۇۋۋەتلەيدۇ.

بۇ ماقالا ئىگىسى ھەم مۇشۇ پىكىرگە قوشۇلۇش بىلەن ئۇنى قۇۋۋەتلەپ مۇنداق بىر مۇلاھىزىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ:

ئەسەرنىڭ ئەرەب ھەرپى بىلەن يېزىلغانلىقىنى ئىسلامىيەتنىڭ مۇسۇلمان بولمىغان ئەللەرنىڭ ئەنئەنە، ئەدەبىيات، مەدەنىيەتلىرىگە تۇتقان ئاساسىي ھەيدانىي بىلەن

① «ل» ھەرپى ئەرەبچىدە «لام» دەپ ئوقۇلىدۇ. شائىر بۇ يەردە كونا ئىملا قائىدىسى بويىچە «بىلمك» سۆزىنىڭ «بلك» شەكلىدە. «بەگ» سۆزىنىڭ «بىك» شەكلىدە يېزىلىشىنى نەزەردە تۇتۇپ، «بلك» سۆزىدىن «ل» كەتسە، «بىك» قالىدۇ. يەنى بەگ ئېتى بىلىم بىلەن باغلىقتۇر، بەگلەر بىلىملىك بولۇشى لازىم، دېمەكچى.

باغلاپ كۆزدىن كەچۈرۈش، تەھلىل قىلىش زۆرۈر. چۈنكى، ئىسلامىيەت ئۆزىدىن ئىلگىرىكىلەرنىڭ بارلىق نەرسىلىرىنى ئىنكار قىلمىدۇ. ئىسلامنىڭ مۇسۇلمان بولغانلاردىن ئەڭ ئاۋۋال تەلەپ قىلىدىغان نەرسىسى — ئىدىيەدە ئىسلام بىلەن بىر بولۇش. بۇنىڭ ئۈچۈن ئىسلامىيەت كەلگەنلا يېرىدە ئىدىيىنىڭ ئاساسى بولغان مائارىپ - مەدەنىيەتنى ئۆزگەرتىشكە تىرىشقان. ئەھۋال شۇنداق ئىكەن، شائىر ئۆزى مۇسۇلمان تۇرۇقلۇق، دىندار مۇسۇلمان بىر خانغا قانداق قىلىپ ئۆز ئەسىرىنى مۇسۇلمان بولمىغان ۋاقتىتىكى ھەرپ بىلەن يېزىپ تەقدىم قىلالىسۇن!؟ بۇنداق ھەرپ بىلەن يېزىلغان كىتاب قانداق بىر مۇسۇلمان خانىنى رازى قىلالايدۇ! شائىرنىڭ ئۆز ئەسىرىنى ئىسلام دىنىنىڭ پرىنسىپلىرىغا زىت كېلىدىغان غەيرى مۇسۇلمانلار ئىشلەتكەن ھەرپ بىلەن يېزىپ تەقدىم قىلىشى ئەھۋالغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ئەگەر «مۇئەللىپ ئەرەب ھەرپىنى بىلمەيتتى» دېيىلسە، بۇ باشقا گەپ ئىدى. ھالبۇكى، ئەسەر ئىگىسى ھەر ئىككى خىل ھەرپنىڭ ئالىمى ئىدى. دېمەك، «قۇتادغۇ بىلىك» تۇنجى قېتىم ئەرەب ھەرپى بىلەن يېزىلغان بولۇشى ھەر ھالدا ئېھتىمالغا يېقىن. لېكىن بۇ مەسىلىنى تا «قۇتادغۇ بىلىك» نى يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزى يازغان نۇسخا تېپىلمىغۇچە ئۇزۇل - كېسىل ھەل قىلىش مۇمكىن ئەمەس.

مۇئەللىپنىڭ تەپەككۇرى

بۇ ماۋزۇ «قۇتادغۇ بىلىك» نى تەتقىق قىلىش ۋە

ئۇنى چۈشىنىشته زور ئەھمىيەتگە ئىگە. چۈنكى، يازغۇچىنىڭ تەپەككۇر مەيدانى بىلەن تونۇشماي تۇرۇپ، ئۇنىڭ تەپەككۇر مەھسۇلى بولغان ئىجادىغا باھا بېرىش قىيىن.

بىز بۇ ئەسەر ئىجادچىسىنىڭ تەپەككۇر دۇنياسىنى چۈشىنىشته يېپ ئۇچىنى يەنىلا ئۇنىڭ ئىجادىي ئىچىدىن تېپىپ ئالالايمىز.

ئەسەرنىڭ كۆرسىتىشچە، مۇئەللىپ ھەقىقىي ئىنسانپەرۋەر، كىشىلىك بەخت - سائادىتىنى مەقسەت قىلغان بىر مۇتەپەككۇر، «پۇتۇن ياخشىلىقنىڭ ئاچقۇچى — ياخشىلىق قىلىش» دەپ بىلگەن؛ «كىشىنى سائادەتلىك قىلىدىغان نەرسە — بىلىم» دەپ چۈشەنگەن؛ «يۇرت، ئەل ئاۋاتلىقى — ئادالەت» دەپ تونۇغان؛ «ئادالەتنىڭ ئاساسى — توغرا قانۇن» دەپ بېكىتكەن؛ «ياخشىغا ياخشى، يامانغا يامان بولۇش كېرەك» دەپ ھېسابلىغان؛ ئىنسانىڭ كامىللىقى ئۇنىڭ ئالىملىقىدا دەپ مۇقەررەرلەشتۈرگەن؛ نادانلىقنى قاتتىق ھاقارەتلىگەن، پۇتۇن ھۇرمەتنى ئەقىلگە بېغىشلىغان. كىشىلەرنى ناچار خۇلۇقلاردىن توسقان؛ كىشىلەرنىڭ ياخشىلىغى — كىشىلەرنىڭ ئۇنىڭ ئۈستىدە چىقارغان خالىس باھا ۋە ھۆكۈملىرى دەپ تونۇغان؛ كىشى ئەبەدىي ھاياتقا ئۆزىنىڭ قالدۇرغان ياخشى ئىزلىرى بىلەن ئېرىشىدۇ، دېگەن ھەقىقەتنى چۈشەنگەن، ئۆزىمۇ بۇنى ھېس قىلىپ ئۆزى ئۇچۇن بۇزۇلماس بىر ئابىدە — «قۇتادغۇ بىلىك» نى قالدۇرۇشنى تەپەككۇر قىلالىغان؛ بۇ ئاپا دۇنياغا ئالدىنىپ بولمايدىغانلىقىنى تو-

نۇغان؛ شاھلارنى تىل نەيزىسى ھىلەن سانجىيالىغانە
ھەممىگە تەڭ شەپقەت قانىتىنىڭ يېپىلىشىنى ئىستىگەن؛
كىشىلەرگە مەڭگۈلۈك بەخت - سائادەت يولىنى كۆرسەتـ
كەن. كىشىنىڭ ياخشىسى كىشىگە پايدىلىق بولۇشنى، دەپ
ئىشەنگەن. مۇشۇ نۇقتىلارنىڭ بارلىقى شائىرنىڭ پىكىر
مەھسۇلاتى بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ تەپەككۇرىمۇ گەلۇەتـتە
شۇلاردىن ئىبارەتلىكى ئېنىق. مانا ئۇنىڭ ھۇسۇستا
يازغانلىرىنىڭ بەزىلىرى.
ياخشىلىق توغرىسىدا،

228 كىشى مەڭگۇ بولماس، كى مەڭگۇ ئېتى،
شۇڭا مەڭگۇ قالدى بۇ ياخشى ئېتى.

923 ئى ياخشى سائا كىم تويار، ئېيت ماڭا.
يېقىن كەل، مەن ئەمدى ئاچتۇرمەن سائا.

925 يامانلىق بىلە كەلسە بەگلىك ماڭا،
كەرەكمەس بۇ بەگلىك، قويارمەن سائا.

226 سائا ئىككى دۇنيا گەر ئولسا تىلەك،
ئامالى ياخشىلىق ئېرۇر ئەيلىمەك.

227 ئەگەر ياخشى بولماق تىلەسەڭ ئۆزۈڭگە،
يۇرى، ياخشىلىق قىل، قوي ئۆزگە سۆزۈڭگە.

922 كىمكى يامانلاپ خارلار ياخشىنى،
ئەي ياخشى، مەن خالاپ ئىستەيمەن سېنى.

924 ھەر قانچە خارلانسا ئۇ ياخشى كىشى،
رىزامەن بولايىن ئۇنىڭ يولدىشى.

بىلىم توغرىسىدا:

260 جاھاندا نېمە بار بىلىمدىن قىممەت،
بىلىمسىز دېسە ئەر ئۇچۇن بەكمۇ سەت.

313 بىلىم پايلىق ئول، گادايلاشمايدىغان،
قاراقچى ۋە ئوغرى ئالالمايدىغان.

157 بىلىمسىز كىشى بارچە ئاغرىق بولۇر،
داۋالانمسا ئۇ تىرىكلا ئۆلۈر.

302 كىشى ئوغلى سۈندى قوڭۇر يەرگە قول،
بىلىم بىرلە تاپتى ھەر نەرسىگە يول.

314 كىشىگە ئەقىل ۋە بىلىمدۇر كىشەن،
يامانلىق قىلالماس ئەر كىشەن بىلەن.

توغرا قانۇن ھەققىدە:

3463 ئادىل قانۇن كۆككە بىر تۇۋرۇك ئىرۇر،
بۇزۇلسا ئۇ قانۇن ئاسمان يەتمۇر.

3464 يوق ئەرسە قانۇنلۇق بەگلەر مۇبادا،
يەتتە قات زېمىنى بۇزاتتى خۇدا.

ياخشىغا ياخشى، يامانغا يامان بولۇش توغرىسىدا:

4310 سېنى سىز دېسەلەر، ئۇنى سىز دېگىل،
ئۇنىڭدىنمۇ ياخشى جاۋاب سۆزلىگىل.

4311 قىيا ياڭقۇسىدىن ① تۆۋەن بولمىغىل،
سېنى سەن دېسەلەر، ئۇنى سەللىگىل.

208 پۇتۇن ياخشىلىقلار ئىلىم نەپسى ئول،
بىلىم بىرلە تاپتى مىسال كۆككە يول.

نادانلىق توغرىسىدا:

318 نادانغا يېقىندۇر بىلگەن - ئەتكىنى،
يېتەر شۇ ئىككىنىڭ جەدەل - غەلىيىنى.

320 ئاقىلغا ئۆز ئەقلى ئەشلىككە ② يارار،
نادانغا ئېتى بەس، قاغمش ياغدۇرار.

---

① قىيا ياڭقۇسى — (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) ئاۋازنىڭ تاغقا ئۇرۇلۇشىدىن چىقىدىغان ئەكس سادا.

② ئەش — (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) يولداش، ھەمراھ.

ئەقىل توغرىسىدا:

288 ئەقىلدۇر چىراغتەك قارانغۇ تۈنى،
بىلىم — ئۇ يورۇقلۇق، يورۇتقاي سېنى.

297 ئەقىلدىن بۆلەككە ھۈرمەت بولمىغاي،
ئەقىلسىز ئادەم ئۇ بىر ئۇچۇملا لاي.

2455 ئەقىلسىز كىشىدۇر يېمىشسىز ياغاچ،
نە قىلغاي يېمىشسىز دەرەخلەرنى ئاچ؟

ئىل توغرىسىدا:

167 سۆزۈڭنى كۆزەتكىن، بېشىڭ كەتمىسۇن،
ئىلىڭنى كۆزەتكىن، چىشىڭ سۇنمىسۇن.

169 ئىسەنلىك ئىلەسەڭ ئەگەر سەن ئۆزۈڭگە،
ئىلىڭدىن چىقارما ياراقسىز سۆزۈڭگە.

170 بىلىپ سۆزلە سۆز، بىلىم سانلۇر،
بىلىمسىز سۆزى ئۆز بېشىنى يېيۇر.

مەغرۇرلۇقتىن ساقلىنىش توغرىسىدا:

1535 ئىككى كۈنلۈك ئۆتكۈنچى دۇنيا كۆرۈپ،
ئەچۈك كەردى كۆكسىن قىيا تاش بولۇپ.

2119 ئەكەببۇرلۇقلە كۆككە چىقماس كىشى،
كىچىك دىل بولۇشلە بۇزۇلماس ئىشى.

شائىر ھەققىدە:

4393 قىلىچتىن ئىتتىكرەك بۇلارنىڭ تىلى،
قىلدىنمۇ نازۇكراق تەپەككۇر يولى.

4395 كۆرۈرسەن، دېگىزگە كىرۈر كىشىدەك،
گۆھەر، ئىنجۇ، ياقۇت چىقارۇر، دېمەك.

دۇنيانىڭ بىۋاپالىقى توغرىسىدا:

4700 نېمە پايدا ئاخىر ئۆلەر بولسا ئۆز،
ساڭا تەككۈسىدۇر پەقەت ئىككى بوز.

5176 ئەي ئېلىگ بۇ قەسىر، بۇ ئوردا - سارای،
ساڭا تەككەن پەقەت بىر تۇرالغۇلۇق جاي.

5177 سېنىڭدىن بۇرۇنلار چۈشۈپ ئۆتتىلەر،
تۇرالماي مەنزىلدە كۆچۈپ كەتتىلەر.

5183 بۇنى ئېيتادۇرسەن مېنىڭ دەپ مېنىڭ،
نېچۈن دەيسەن ئۇنداق، نېچۈك ئۇ سېنىڭ؟
(5184) سېنىڭدىن كېيىنكىلەر دەر ساڭا: «چىق!»،
كىرمەكنى كۆتۈپ دەر: «مېنىڭدۇر مېنىڭ»
(رۇبائىي)

شاھلارنى تىل نەيزىلىرى بىلەن سانجىشلىرى،
شاھقا خىتابى:

3745 ساڭا بەردى دۇنيا، دەرىخ تۇتسەى
سېخى ئۇ ئىگەم ساڭا بەرمەسمەدى؟

3748 ساڭا يا سېنىڭ ئىشكىڭگە بېرىپ،
نېمەنى تىلەرمەن ھاياتنى بېرىپ؟

3749 خۇدانىڭ قۇلى بىز ھەر ئىككىلىمىز،
بۇ قۇللۇقتا ئوخشاش مەرتىۋەدە بىز.

3750 قۇل قىلسا قۇلغا قۇللۇق يارا‌قسىز بولۇر،
خىزمەتچىگە خىزمەت قەدىرسىز بولۇر.

كىشىنىڭ ياخشىسى كىشىگە پايدىلىق ئىكەنلىكى توغرىسىدا:

3930 بۇيان كەل، نەپئى بەر كىشىگە، يارا،
نەپئىسىز ئۆلۈك ئول تىرىكلەر ئارا.

3931 ئۆز نەپسىن دېگەنلەر ئادەم بولۇرمۇ؟
ئەل نەپسىن دېسە كىم چىن كىشىدۇر ئۇ.

2573 گەر ئازغان پايدىلىق، ئۇنىڭ مەن قۇلى،
ئەگەر گۇل زىيانلىق، كېسەرمەن غولى.

2575 قەرىنداش كۆيۈمسىز بى نەپ ئولسا، قوي،
ئاداش تۇت نەپلىكنى، نەپى ئىلە توي.

2574 كۆيۈمسز، نەپسسز ئوغۇلدىن كۆرە.
كۆيۈمچان، نەپسلىك خىزمەتچى ئۆرە.

4509 ئوغۇلنى بىكار - بوش يۈرمە سەن قويۇپ،
بىكارچى بولۇر ئۇ لاغايلاپ يۈرۈپ.

ۋاپا توغرىسىدا:

2197 ئىسىل زات كىشىنىڭ خۇي - پەيلى سىلىق،
ۋاپا بىرلە خەلقە ئاچار ئۇ ئىلىگ.
(2198) ئېرىنمسز قىلىقى ۋاپاسىز، جاپا،
بېرىپ باقسىمۇ ئۇنىڭا شېكەر ھەم يىلىك.
(رۇبائىي)

«قۇتادغۇ بىلىك» قانداق ئەسەر؟

ئەگەر «قۇتادغۇ بىلىك» نى تۇرى ياغدىن، نەزمي شەكىل ياغدىن، مەسنەۋى (ئىككىلىك) مەزمۇن ياغدىن نوقۇل دىداكتىك داستان دەپلا ئۆتۈپ كەتكىلى بولسا، بۇ سوئالنىڭ جاۋابى تولىمۇ ئاسان بولغان بولاتتى. لېكىن مەسىلە ئۇنداق ئەمەس. چۈنكى «قۇتادغۇ بىلىك» — ياكى ۋەھەلەرنىڭ بايانى بولغان تارىخ، ياكى ئورۇن ۋە تاغ - شەھەرلەرنى سۆزلەيدىغان جۇغراپىيە ئەمەس؛ ياكى دىنىي ئۆلىمالارنىڭ پائالىيىتىنى توپلىغان خاتىرە كىتابى، ياكى ھېكمەتلەرنىڭ پىكرىگە تايانغان پەلسەپە يىغىندىسى ۋە ياكى شەيخلەرنىڭ پەندى - نە-

سهەتلىرىنى يەتكۈزىدىغان نوقۇل نەسىھەتنامە ئەمەس.
ئۇ، كۆرۈنۈشتە بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ تىپىك نەمۇ-
نىسى، يۇكسەك دەرىجىدىكى ئەدەبىي ئەسەر، لېكىن ئېپو-
پىيە ئەمەس. ئۇنىڭدا كۈچلۈك لىرىزم روھى بار، لې-
كىن نوقۇل لىرىك داستان ئەمەس. ئۇنىڭدا دراما ئېلې-
مېنتلىرى مەۋجۇت، لېكىن دراما ئەمەس. شۇنىڭدەك
ئۇ تار مەنىسى بىلەن دىداكتىك داستانمۇ ئەمەس. چۈن-
كى بۇ ئەسەردە شۇنداق مەزمۇنلار، ھەقىقىي ھاياتقا باش-
لايدىغان يولىيۇرۇقلار، قەتئىي تەكلىپلەر، پەلسەپىۋى تە-
پەككۇرلەر مەۋجۇتدۇركى، بۇ مەۋجۇدىيەت ئۇنىڭغا «دى-
داكتىك» سۆزىنى بىز قوللىنىۋاتقان مەنا بىلەن قوللى-
نىش ئىمكانىيىتىنى بەرمەيدۇ. چۈنكى، ھازىر بىزدە «دى-
داكتىك» سۆزى نوقۇل ۋەز - نەسىھەت خاراكتېرىدىكى
«شاھ مەشرەپ»، «قۇل خوجا ئەھمەد»، «زەلىلى دى-
ۋانى» گە ئوخشاش ئەسەرلەرگە باھا بەرگەندە ئىشلىتى-
لىۋاتىدۇ. ئەگەر «دىداكتىك» سۆزىنى تەلىم - تەربىيە
ئۇقۇمى بىلەن بۇ ئەسەرگە يۈرگۈزۈلسە قىسمەن مۇمكىن،
چۈنكى ئۇنىڭدا باشقا نۇرغۇن ئېلېمېنتلار بىلەن تەلىم -
تەربىيىۋى ئېلېمېنتلار ھەم مەۋجۇت. «قۇتادغۇ بىلىك»
تە ھاياتىي كۈچكە ئىگە شۇ قەدەر رېئال كۆرسەتمىلەر،
ئالىي تىلەك - غايىلەر باركى، ئۇ ۋەز - نەسىھەت دائى-
رىسىدىن ئاللىقاچان ھالقىپ چىقىپ كەتكەندۇر. مەسىلەن
ئالايلى، ئادالەت ۋە ھەربىيلىك توغرىسىدىكى پىكىرلىرىنى،

765 ئېلىگ ئولتۇرۇپ يالغۇز بىر كۈنى،
زېرىكتى ۋە قىلدى خالى ئۆيىنى.

766 بۇ ئايتولدىنى قىچقىرىپ بەردى يول،
بۇ ئايتولدى كەردى، قوۋۇشتۇردى قول.

767 ئۇ تۇردى ئېلىگىنىڭ ئۈدۈلىدا تىك،
ئولتۇردى سۆزلىمەي بىرمەھەل ئېلىگ.

768 قاراپ بىردەم ئېلىگ، كۆزىن ئىملىدى،
ئىشارەت بىلە كەلگىن، ئولتۇر، دېدى.

769 بۇ ئايتولدى ئولتۇردى تىپ - تىنچ، كېلىپ،
يورۇپ كۆڭلى، كۆزىنى يەرگە تىكىپ.

770 ئېلىگكە يۈگۈرتتى يوشۇرۇنچە كۆز،
تۇرۇلگەن قاش - قاپاق، پۇرۇشتۇرمە يۈز.

771 كۇمۇش كۇرسى ئۇستىدە جىم ئولتۇرۇر،
بۇ كۇرسىنىڭ پۈتى ئۇچ، چېتىقسىز تۇرۇر.

772 قولىدا تۇتۇغلۇق يوغان بىر پىچاق،
شېكەر ئوڭدا، سولىدا ئۇراغۇن① بىراق.

773 كۆرۈپ قورقتى ئايتولدى، ئاشتى غېمى،
ئۇنى باستى تىترەك، كېسىلدى دېمى.

① ئۇراغۇن — ھىندىستاندىن چىقىدىغان بىر خىل ئاچچىق (زەھەر-
لىك) ئۆسۈملۈك.

774 ئېلىگ باش كۆتەردى بىرئازدىن كېيىن،
دېدى ئايتولدىغا: قېنى سۆزلىگىن.

775 نېچۈك سۆزلىمەيسەن گاچادەك بولۇپ،
مېنى مۇندا يالغۇز بۇ ياغلىغ كۆرۈپ.

776 بۇ ئايتولدى ئېيتتى: ئەي ساھىپقىران،
سۆزلەشكە مادار يوق مەندە بۇ زامان.

777 كۆردىمەن بۇ كۈن سەندە يات ھال ئۆزۈم،
ئەيمەندىم ئەي ئاقىل، شۇڭا يوق سۆزۈم.

785 ئېلىگ ئېيتتى: كەلگىن ماڭا ئېيت سوزۈڭ،
نېمىشقا تېگمرقاپ تۇرۇرسەن ئۆزۈڭ؟

786 بۇ ئايتولدى ئېيتتىكى، ھەيرىتىم مېنىڭ،
نېچۈندۇر كۈموش كۈرسى ئورنۇڭ سېنىڭ.

787 بۇ كۈرستا ئولتۇرۇش نالايىق ساڭا،
ئۇنىڭ مەنىسىنى دېگىن سەن ماڭا.

788 ئىگكىنچى، قولۇڭدا پىچاق نە دېمەك،
بۇنى ھەم ياخشىراق بىلىشىم كېرەك.

789 ئۇچىنچى، ئوڭۇڭدا نېمىشقا شېكەر،
سولۇڭدا ئۇراغۇن، نە مەنا بېرەر؟

790 سېنى مەن غەزەپلىك شۇ ھالدا كۆرۈپ،
يۈتتۈردۈم بىلگىنىم تامام ئۇنۇتۇپ.

799 بۇگۈن كۆرسەتەي مەنمۇ ئەمدى ساڭا—
قىلىق، ئەردىمىنى، قاراپ تۇر ماڭا.

800 ئادالەت ۋە قانۇن ئۆزۈم مەن، قارا،
قانۇننىڭ ۋەسېنى بۇلاردىن سورا!

801 مۇنۇ مەن ئولتۇرغان بۇ كۇرسىغا باق،
ئەي كۆڭلۈم توقى، بار ئۇندا ئۇچ ئاياق.

802 پۈتۈن ئۇچ ئاياغلىق قىلىغايماس بولۇر،
تۇرۇر ئۇچ پۈتى ھەم قايماس بولۇر.

808 مېنىڭ ھەم قىلىقىم ئېگىلمەس ئېرۇر،
ئېگىلسە دۇرۇسلۇق، قىيامەت بولۇر.

809 قىلۇرمەن ئادالەت بىلەن ھەل ئىشىن،
ئايرىماسمەن بەگ ۋە قۇل دەپ ھېچ كىشىن.

810 بۇ خەنجەر - پىچاقكىم، قولۇمدا تۇرۇر،
پىچار ھەم كېسەر بىر قورال. ئەي غەيۇر.

811 پىچاقتەك كېسەرمەن پىچپ ئىشىنى،
ساقلاتماي دەۋاغا كەلگەن كىشىنى.

812 شېكەر شۇكى، بىركىم زۇلۇم يەتتى دەپ—
ئىشكىمگە كەلسە ئادالەت تىلەپ،

813 شېكەردەك لەززەتلە يانۇر ئۇ كىشى،
سۆيۈنۈپ ئېچىلۇر يۈزى ھەم قېشى،

814 بۇ ئۇرغان ئۇراغۇن شۇنداقلار ئىچەر،
كى زورلۇق ئىشلىتىپ، ئەدىلدىن كېچەر،

816 بۇ قاشىم تۇرۇكى، بۇ كۆركسىزلىكىم
زۇلۇم قىلغۇچىغا بۇ يۈزسىزلىكىم.

817 كېرەك ئوغلۇم ئولسۇن، يېقىن تۇغقىنىم،
يولۇچى، ئۆتكۈنچى، بىرەر قونىقىم.

818 مانا تەك ئىككىسى قانۇن ئالدىدا،
بۆلەكچە بولماسمەن ھۆكۈم ۋاقتىدا.

شائىرنىڭ جەك ھەققىدىكى سۆزلىرىگە قاراپ باقايلى،

2309 كېرەك بۇ قانچە ئىش قوماندان ئۇچۇن،
يۈرۈش قىلغاندا ياۋغا، تۇزەپ يول - يوسۇن،

2311 توڭگۇز كەبى تەرسا، بۆرىدەك كۈچى،
ئېيىقتەك ئېتىلغاق، قوتازدەك ئۆچى.

2312 ئۇ بولسۇن هىلىگەر قىزىل تۇلكىدەك،
ئاداۋەتچى بولسۇن بۇغرا تۆگىدەك.

2313 سېغىزخاندىن سەگەكرەك بولسۇن ئۆزى،
كۆرسە قىيا قۇزغۇنىدەك يىراقنى كۆزى.

2314 قارا، بولسۇن هممەتتە ئۇ ئارسلان،
كېچەسى هۇقۇشتەك ئويغاق هەر زامان.

2333 قوشۇن سانى كۆپ بولسا باشسىز بولۇر،
قوشۇن بولسا باشسىز يۇرەكسىز بولۇر.

2334 سىناغان بىر هەربىي قىياسەن دېمىش،
ئون ئىككى مىڭ ئەرلىك قوشۇن كۆپ ئىمىش.

2342 كېرەك چارلىغۇچى قىسىم خىللىماق،
قۇلاق - كۆزنى ساقلاپ، يىراق قارىماق.

2348 غەپلەتتە قالمىسۇن، بولسۇن ئۇ هۇشيار،
غاپىل بولسا، دۇشمەن زىيانلار ئۇرار.

2349 يېقىنلاشسا ياۋغا دېرەكسىن ئېلىپ،
قارار گاھ قۇرسۇن ئۇ ئوت - سۇنى كۆرۈپ.

2355 كېرەك ياۋ يوقاتماققا ئىككى قورال،
بۇ ئىككى قورالدىن كۆرەر ياۋ زاۋال.

2356 ئەگە ئاۋۋال كېرەكتۇر ھىلىنىڭ ئۆزى،
ياۋ ئالدانغىنىدىن قىزارسۇن يۈزى.

2357 ئىككىنچى، سەگەكلىك - ئويغاقلىق ئېرۇر،
كىم سەزگۈر، ساق ئولسا، ئۇ ئۇستۇن كېلۈر.

2376 ئەگە ئاۋۋال يىراقتىن ئوقنى ئاتقۇلۇق،
يېقىنلاشسا نەيزە بىلەن تىققۇلۇق.

2377 كىرىشكەندە پالتا، قىلىچ بىلەن چاپ،
ياقادىن تۇت، چىشلە، تىرناقتا تاتلاپ.

2380 كېلىن قىز سۆيۈنچى نىكاھ - توي كۈنى،
باتۇرنىڭ سۆيۈنچى جەڭ قىلغان كۈنى.

2381 سۈرەر ئالغا لەشكەر باتۇر ئات چېپىپ،
لاچىن قۇش ئالۇردەك تۆكەر ياۋ قېنى.

شائىرنىڭ يۇقىرىقى بېيىتلىرىدە ئادالەت ۋە ھەربىي ئىشلارنى قانداق ھەققىي سۈرەتلەپ بەرگەنلىكى بۇ ئەسەرنىڭ ۋەز - نەسىھەت تىزمىسىلا بولماي، بەلكى پەلسەپىۋى تەپەككۇر، رېئال ھايات، جانلىق ئوبراز، ھەققىي پىلان ئۇستىگە قۇرۇلغان ئەگ نازۇك ۋە مۇرەككەپ بىر قۇرۇلمىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. «قۇتادغۇ بىلىك» سان - سانىاقسىز، تۇرلۇك رەڭدىكى قىممەت

ك لمجاۋاهىرات بىلەن تولغان بىر خەزىنىدۇركى، بۇ خەزىنە تاماشىچىلىرىنىڭ ھەر بىرى ئۆزى ياقتۇرغان جاۋاهىرات بىلەن ھەمياڭلىرىنى تولدۇرۇپ چىقىپ ئوتتۇرىدا كۆرسەتمەكتە. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ھۇرمەتكە سازاۋەر. بۇمۇ بۇ ئەسەرنىڭ قىممەتلىك خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرسى. قىسقىسى «قۇتادغۇ بىلىك» — نۇرغۇن نەرسىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، كىشىنى زاهىرىي ۋە مەنىۋى كامالەتكە يەتكۈزۈشنى مەقسەت قىلغان ئەڭ بۇيۇك بىر قامۇستۇر.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ ئەسەرنى يېزىشىغا نېمە تۈرتكە بولغان؟

بۇ ئەسەرنى يېزىشقا شائىرغا ھېچبىر ھۆكۈمدار ياكى بىرەر شەخس تەرىپىدىن بۇيرۇق، تىلەك قىلىنغانلىقى ياكى بىرەر دوستىنىڭ ئىلتىماسى بولمىغانلىقى مەلۇم ئەمەس. بۇنداق بولسا، بۇ بۇيۇك ئەدىبنى ئۆزى ئىپتىقاندەك: ئىپار بېشىغا كافۇر سېپىلگەن، ئەرغۇان گۈلدەك قىزىل يۈزىگە زەپىران سۈركەلگەن، قىيىندەك مۇستەھكەم تۈز قامەتى يادەك پۈكۈلگەن، يەنى ياشانغان چېغىدا بۇنداق زور مۇشەققەتنى ئۈستىگە ئېلىشقا نېمە مەجبۇر قىلغان ئىدى؟

شائىرنى بۇنداق سۆزلەشكە مەجبۇرلاپ تۇرتكە بولغان بىر نەرسە بار. ئۇ بولسىمۇ شائىرنىڭ ئۆز دەۋرىدىن قاتتىق نارازىلىقى. شائىر بۇنى ئاشكارا سۆزلىمەيدۇ ھەم سۆزلىيەلمەيدۇ. ئۇ بولسىمۇ شائىرنىڭ ئۆز زامانىسىدىكى سىياسىي ئىجتىمائىي ئەھۋالدىن نارازىلىقى؛ ئۇنىڭ ھەممە

كىشىنىڭ ياخشى ئىنسان بولۇشىغا بولغان تەشنالىقى؛ ئۇنىڭ كۆڭلىدە پەزىلەتلىك، ئىلىملىك بىر ئىنسانلار توپىي بولۇش ئارزۇسى؛ ئادالەتلىك ھاكىمىيەت، ئاسايىشتا ياشايدىغان مەرىپەتلىك خەلق، قوي بىلەن بۆرە بىر جايدىن سۇ ئىچىدىغان تىنچ بىر ئىجتىمائىي ھايات تۇزۇمى قۇرۇلۇش؛ نادانلار يوقىلىش، ئالىملار كۆپىيىش، شۇنىڭغا ئوخشاش نۇرغۇن ياخشى ئىشلار يولغا قويۇلغان بىر دەۋرنىڭ بولۇشىنى ئارزۇ قىلغان.

كىتاب يېزىلغان ۋاقىت قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ 180- يىللىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ ۋاقىت قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ تەرەققىيات، ئىلىم- مەرىپەتتە تازا ئۇچىغا چىققان دەۋرى بولۇپ، ئۇنىڭ بۇ دەۋرلىرى يۇسۇپ خاس ھاجىپ، مەھمۇت قەشقەرىدەك زور كىشىلەرنى يېتىشتۇرگەن بولۇپ، ئەدەبكى كۇندە ئىچكى تەرەپتىن چۇشكۇنلىشىپ، پارچىلىنىشقا قاراپ يۇز تۇتقان؛ بىر- بىرىنى ئۆلتۇرۇش، ئوردا ماجىرالىرى، ئۆزئارا ئۇرۇش- جاڭجاللار كۆپەيگەن ۋە دۆلەتنىڭ ئەھۋالى يامانلاشقان بىر ۋاقىت بولغان. پەيلاسوپ شائىر بۇ يامان ئاقىۋەتنى ئالدىن ھېس قىلغان، لېكىن ئوچۇق سۆز بىلەن ئۆز پىكرىنى بايان قىلىش مۇمكىن بولمىغانلىقتىن، بىر غايىۋى دۆلەت ۋە جەمئىيەت ئوبرازىنى سىزىپ چىققان، شائىرنىڭ مۇشۇ ئەسىرنى يېزىشتىكى ئىچكى ئامىل ۋە تۇرتكىسىنى ئۇنىڭ تۆۋەندىكى قەسىدىسى ئوچۇق كۆرسىتىدۇ:

6565 قوپاي مەن، ماڭاي مەن، جاھاننى كېزەي مەن،
جاھاندا ۋاپالىق ئىزدىمەن، تاپاي مەن.

6566 كىشى قىسلىقى بولدى، ئىستەي قەيەردىن؟
تىلەپ تاپقالى بولسا، ئىستەپ كۆرەيمەن.

6567 جىمى ئارزۇ تاپتىم، كىشى تاپمىدىم‌مەن.
بۇ ئارزۇنى تاپسام، يۈزىگە باقاي مەن.

6568 ۋاپا قەھتى بولدى، جاھانغا تولۇپ جەۋر،
ۋاپا كىمدە بارىكىن، مەن ئازراق تىلەي‌مەن.

6569 ئەگەر تاپسام ئەردى ۋاپالىق سېخى ئەر،
يۈدۈپ ئۇنى يەلكەمدە، كۆزىگە سۈرەيمەن.

6570 ئەگەر تاپمىسام مەن ۋاپادار كىشىنى،
ياۋايى كىيىك بىرلە ئۆمۈر سۈرەي مەن.

6571 يىمەك ئوت كۆكى بولسا، يامغۇر سۈيى بەس،
قىلىپ قۇمنى تۆشەك، تاغار تون كىيەي‌مەن.

6572 بولۇپ ياكى ۋەھشى، بايۋاندا يۈگۈرۈپ،
كىشىدىن يىراقلاپ، جاھاندىن يۈتەي‌مەن.

6573 بۇ ھەم بولمىسا گەر، بۇ دۇنيانى تاشلاپ،
ئېقىندەك ئاقاي مەن، شامالدەك ئۇچاي مەن.

6574 ئىگەم، مۇڭغا چۆمدۇم، ۋاپاسىزغا ئۇچراپ،
ۋاپالىق كىم بولسا، شىرىن جان بېرەي مەن.

6575 كىشى ئاتى قالدى، يوقالدى كىشىلىك،
قايان كەتتى كىشىلىك، كەپىندىن باراي مەن.

6576 قىدىردىم، جاھاندا كۆيۈمچان كىشى يوق،
كۆيۈمسىزگە كۆڭلۈمنى قانداق ئۇلاي مەن.

6577 كۆزۈمدەك يېقىپ كۆرسەم مەن كىمنى ئۆزگە،
شەيتاندەك ياۋ بولدى، ئۇنى نە قىلاي مەن.

6578 كىمى سۆيدۈم ئەرسەم، شىرىن جانچە تۇتتۇم،
جاپا كەلدى ئۇندىن، كىمنىمۇ سۆيەي مەن.

6579 كىشى كۆڭلى بىلمەككە گۈزا ئىدى تىل،
كۆڭۈل، تىل ئالا بولدى، كىمگە پۈتەي مەن.

6580 بۇ كۈن مۇندا كىمنى قىلاي ئۆزگە ھەمرا،
پۈتۈپ كىمگە ياكى كىمنى دوست تۇتاي مەن.

6581 بىرەي كىمگە كۆڭۈل، مۇڭۇم كىمگە ئېيتاي،
مەن مۇڭلاندىم ئەمدى بىر ئاز مۇڭ تۆكەي مەن.

6582 ئاداش - قولدىشىمدىن ئۈمىد تاپمادىم مەن،
قاياش قىلىقى ياتتەك، نېچۈك تىل ئاچاي مەن.

6583 ئەگەر ئانت بىلەن بولسا، ئىشەنچ، ئىمىنلىك،
بۇ ئانتنى تۇتقۇچى كىم؟ ئۇنى ئەر ئاتاي مەن.

6584 تۇزۇ - نانىڭ ھەقىنى ساقلاۋچى بارمۇ؟
كۈموش، جەۋھەر، ئالتۇن بىلەن غەرق قىلاي مەن.

6585 قېنى، غەم — سۆيۈنچكە ھەمرا قوشنا - خولۇملار،
بېرىپ بارلىقىمنى، مەن ئۆيدىن چىقاي مەن.

6586 ئاداش - قولدىشىمدىن كىمىم بار ئىشەنچلىك،
ئۇنى مەن قىلىپ بەگ، ئۆزۈم قۇل بولاي مەن.

6587 كىشى تاپمىدىم مەن، مۇڭلاندىم يالغۇز،
سىزنىپ كەتتىم غەمدە، سۆيۈنۈپ كۈلەي مەن.

6588 بۇزۇلدى نىچۇن خەلق، نىزامنى ئېتىپ تەرك،
نىچۈك بىر زامانغا قالدىم، قايان كېتەي مەن.

6589 يا تەلۈە، يا ئەخمەق بولۇپ، ئاينىدىم مەن،
نېمە سۆزلىدىم مەن، سەن ئېيتقىن، ئۇقاي مەن.

6590 يا سەۋدا كۈچىپ بۇزۇلغانمۇ مېڭەم،
كۆرۈندىمۇ كۆزگە شۇنداق، دورا ئىچەي مەن.

6591 ماڭا دۇچ كەلدىمۇ يا شۇنداق كىشىلەر،
ئۆزۈم ياكى تەتۈرمۇ، بۇندىن يانايمەن.

6592 ۋاپادىن قويۇپ ئات ئۆتكۈچىلەر قېنى،
قېنى ئۇلار؟ ئەپسۇس، مەن بىر ماختاي مەن.

6593 ئۇلار قويغان قانۇن، يوسۇن، قىلمقلارنى —
بۇگۈن كاشكى كۆرسەم ئىدىم، خوش بولاي مەن.

6594 يا بولمسا تۇزسۇن يوسۇن، قىلىق، قانۇن،
ھېلىم تۆرگە ئۆتسۇن، جاھىلنى سۈرەيمەن.

6595 جىمى ياخشى كەتتى، يوسۇن - قانۇنمۇ ھەم،
رەزىل قالدى، ياخشىنى نەدىن تاپاي مەن.

6596 بويى بارنىڭ جىمىسى گەر بولسا ئىنسان،
پەرىشتە ئىدىمۇ ئۇلار، نە بىلەي مەن.

6597 ئۇلار كەتتى، قالدىم بۇلار بىرلە ئۆزۈم،
نېچۈكمۇ يۈرەي مەن، نە ئىشقا ياراي مەن.

6598 نېچە سۆزلىسەم مەن تۈگىمەس يەنە سۆز،
قىلاي بەس، سۆزۈڭ بارمۇ، ئەمدى كېتەي مەن.

6599 تاپالمىدىم مۇندا ئۆزگە ياخشىلىقنى،
شەھەر - يۇرتنى تاشلاپ، كىشىدىن قاچاي مەن.

6600 ئاتىم بىلمىسۇنلەر، مېنى كۆرمىسۇنلەر،
تىلەپ تاپمىسۇنلەر، سۆزۈمنى كېسەيمەن.

6601 چايانىدەك چاقۇرلەر، چۈننىدەك شورارلەر،
ئىتتەك قاۋارلەر، قايىسىنى ئۇراي مەن.

6602 ئەلەم يەتتى ماڭا بۇ جاھىللار ئارا،
پۇشايماندا كۈن - تۈن نىچۈك يۈك يۈدەي مەن.

6603 ماڭا كەلمىسۇن ھەممە جەبىر - جاپالار،
بۇ گۈستاخ، پەسلەردىن يىراقراق تۇراي مەن.

6604 ئىلاھا، نەسىپ قىل ئۇ سۈيۈملۈك رەسۇل،
ۋە تۆت يار دىدارىنى مەن بىر كۆرەي مەن.

شائىرنىڭ ئۆز زامانىسىدىن قاتتىق زارلانغانلىقى مانا كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ. ئۇ ئۆز قەلبىدىكى ئېچىنىشلىق ئاھ - زارلىرىنى ۋە تىلەك - ئارزۇلىرىنى ۋۇجۇدقا چىقىرىش ئۈچۈن غايىۋى بىر دۆلەت ۋە ئىجتىمائىي ھايات ئىدىئالىنى يارىتىپ، شاھنىڭ تارتىپ بارلىق ھۆكۈمەت ئەربابلىرىنى ۋە جەمئىيەتنى غايىۋى شاھ — كۈنتۈغدىنى ماختاش نىقابى ئاستىدا تەنقىد نەيزىسى بىلەن سانجىغان، يەنى «مۇشۇنداق دۆلەت ۋە جەمئىيەت بولۇش كېرەك ئىدى ... لېكىن، سەنلەر بۇنىڭ ئەكسىچە ...» دېگەن تەنقىدىنى ئالقىشقا سازاۋەر دۆلەت يارىتىش ئۇبرازى ئارقىلىق شۇنداق دانىشمەنلىك ۋە ماھارەت بىلەن ئوتتۇرىغا قويغانكى، شاھ ۋە ئۇنىڭ ئەربابلىرى يازغۇچىدىن ئاغرىنىشقا، ئاداۋەت تۇتۇشقا ئويلاپ يېتەلمىگەن. ئەكسىچە، ئۇنى تەقدىرلىگەن. دېمەك، بۇيۇك ئەدىبنى بۇ ئەسەرنى يېزىشقا تۈرتكە بولغان مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرى شۇبھىسزكى مانا شۇدۇر.

قەشقەرلىق ئىككى ئۇيغۇر ئالىمى نېمە ئۈچۈن تونۇشمىدى؟

11 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قەشقەر — ئۇيغۇر مىللىتى ئۈچۈن ئەڭ زور ئىقتىدارلىق ئىككى بۇيۇك پەرزەنت تۇغۇپ، بۇلارنى ئىككى بۇيۇك ئالىم قىلىپ يېتىشتۈرۈپ ئىلىم دۇنياسىغا تەقدىم قىلدى.

ئۇلارنىڭ بىرى — يىراق ئۆتمۈشتىكى ئۇيغۇر بەدىئىي ئەدەبىياتىنىڭ نامايەندىسى، سەنئەت ماھىرى، ئەدىب، پازىل ئالىم، ئەخلاق، ئادالەت ۋە بىلىم ھامىسى، قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ مەشھۇر ئەربابى، «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ مۇئەللىپى يۈسۈپ خاس ھاجىپ. ئىككىنچىسى بولسا ئۇيغۇر ئالىمى، تىل مۇتەخەسسىسى، مىللىي تىل تەتقىقاتچىسى، بۇيۇك ئىلمىي قۇدرەتكە ئىگە مەشھۇر ئىلمىي ئەسەر «تۈركى تىللار دىۋانى» نىڭ مۇئەللىپى، پەرەنسى (شاھزادىسى) مەھمۇت قەشقەرىدۇر.

بۇ ئىككى ئالىمنىڭ ھاياتى ئاساسەن قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ پايتەختى قەشقەردە ئۆتكەن. يۈسۈپ خاس ھاجىپ شۇ خانلىق ئىچىدە بىر ئەرباب بولۇش بىلەن بىللە «قۇتادغۇ بىلىك» نى قەشقەردە يازغان. مەھمۇت قەشقەرى — قەشقەر ئوپالىلىق بولۇپ، قاراخانىلار سۇلالىسى ئىچىدىكى بىر شاھزادە ئىدى. ھەر ئىككىسى بىر يۇرتتا، بىر ۋاقىتتا ياشىدى. ئەسەرلىرىنى بىرلا ۋاقىتتا يازدى. ئىككى ئالىمنىڭ ياشىغان ۋاقتى بىر بولۇش

بىلەن ئەسەرلىرىنى يېزىشقان ۋاقىتلىرى ئىككى يىلدىن ئالتە يىلغىچىلىك ۋاقىت ئىچىدە. لېكىن بۇ ئىككى زور ئالىم بىر - بىرىنى پەقەت تونۇشمىغان، ئەجەبا!...

بۇ مۇمكىنمۇ ئاخىر؟...

ياق!

بۇ يەردە مۇلاھىزە قىلىشقا تېگىشلىك نۇقتا بار. بۇلار نېمە ئۈچۈن تونۇشمايدۇ؟ نېمە ئۈچۈن يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەسىرىنى قەشقەردە يېزىپ، قەشقەردە قاراخانىلار سەلتەنىتى تەختىدە ئولتۇرۇشلۇق تاۋغاچ ئۇلۇغ بۇغرا قاراخان ئەبۇ ئەلى ھەسەن ئىبنى سۇلايمان ئارسلان قاراخانىغا تەقدىم قىلىدۇ؟ نېمە ئۈچۈن شاھزادە مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان» نى باغداتتا خەلىپە ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىئەمرۇللاغا تەقدىم قىلىدۇ؟

مۇشۇ ھاللارنى مۇلاھىزە قىلغاندا ئىككى ئالىمنى بىر - بىرىدىن ئايرىغان، تونۇشماس قىلىپ تۇتۇپ تۇرغان نەرسە شۇ دەۋرنىڭ سىياسىي ھاياتىدىن ئىبارەت. چۈنكى، شۇ دەۋرلەردە قاراخانىلار سۇلالىسى ئىچىدە بۆلۈنۈش، بىر - بىرىنى ئۆلتۈرۈش، زەھەرلەش، تەرەپ بازلىق، كۆرەلمەسلىك كۈچەيگەن، ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئەۋج ئالغان بىر زامان بولۇپ، بۆلۈنۈش يۈز بەرگەن. بۇ ئىككى ئالىمنى ھايات ئېقىمى سۆرەپ بېرىپ، ھەر بىرىنى بىر گۈرۈھقا مەنسۇپ قىلىپ قويغان. ئەۋج ئالغان سىياسىي كۈرەش ئاخىر بېرىپ مەھمۇت قەشقەرىنى باغداتقا بېرىشقا مەجبۇر قىلغان. يۈسۈپ قەشقەردە قالغان. ھادىسىلەرنىڭ تەرەققىياتى ئىككى ئالىمنى بىر - بىرىنى تو-

ئۇمايدىغان ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغان. بۇ ئەجەللىنەر-لىك ھال ئەمەس. چۈنكى، بۇنداق ھادىسىلەردىن نۇرغۇن-لىرىنىڭ بولۇپ ئۆتكەنلىكى تارىخ ئاشنالىرىغا چۈشىنىش-لىك. دېمەك، ئىككى ئالىمنىڭ بىر - بىرىدىن چەتنەش-لىرى مانا شۇ بولسا كېرەك.

«قۇتادغۇ بىلىك» ۋە شېئىرىيەت

قىممەتلىك ئۇنچىلەر بىلەن تولۇپ تاشقان بۇ ئەسەر ئۆزىنىڭ ئەدەب - ئەخلاق دەرسلىكى، پەزىلەتلەرنىڭ قامۇسى، ئەنئەنىۋى بىر ئەستىلىك بولۇشى بىلەن بىللە بەدىئىي ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئەڭ كونا نەمۇنىلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ شېئىرىيەت دۇنياسىدىكى ئورنى تولىمۇ زور.

مەلۇمكى، شېئىر (تۇيغۇ) — ئۇنىڭ شۇئۇرلۇق (تۇيغۇلۇق) بولۇشىدا، يەنى يۇرەكنىڭ تۇيغۇ تارىلىرى-نى تەتىرىتەلىشىدە... شائىرلىق (تۇيغۇچى) — ئۇنىڭ شۇ-ئۇرلۇق (تۇيغۇلۇق) سۆز يارىتالىشىدا. شېئىر — بىزنىڭ ئىستېلاھىمىزچە ئۆلچەملىك، قاپىيىلىك، تېزلىپ قويۇلغان سۆزلەرگە ئېيتىلغان بىلەن ئۇنىڭ لۇغەت مەنىسى تۇيـ-غۇدۇر. شۇڭا يۇرەكنى ھەربىر تەۋرىنىش كۈچىگە ئىگە سۆزلەر شېئىر دېيىلىدۇ. شائىر دەپ شۇنداق سۆز يازغۇ-چىغا دېيىلگەن بىلەن، لۇغەت مەنىسى تۇيغۇچى دېمەكتۇر. شائىر بولغاندا شۇئۇرلۇق (تۇيغۇلۇق) سۆز يازىدۇ. تۇيـ-غۇلۇق سۆز يازالىغاندا شائىر بولالايدۇ. شېئىر يېزىش

مۇمكىن. لېكىن شۇئۇرلۇق (تۇيغۇلۇق) شېئىر يېزىش قىيىن. شائىر دېيىش ئاسان، لېكىن يۈرەكلەرنى ھايا-جانغا سېلىپ قوزغىتالايدىغان شائىر بولۇش تەس.

دۇنيادىكى مەشھۇر شائىرلار شېئىرلىرىنىڭ ئۆزۈن ئۆمۈر كۆرۈشى — ئۇلارنىڭ شېئىرلىرىنىڭ شۇئۇرلۇق (تۇيغۇلۇق) بولغانلىقىدا ۋە ئۇلارنىڭ تۇيغۇلۇق شېئىر يازالىغانلىقىدا.

بۈگۈنمىز يۈسۈپ مانا شۇنداق شۇئۇرلۇق (تۇيغۇ-لۇق) شېئىر يازغان شائىرنىڭ بىرىدۇر.

ئۇ ئىجاد قىلغان «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ 1000 يىللار ئۆتۈپ، يەنى قولدىن قولدا ساقلىنىپ كېلىشى بۇ شېئىرىي ئەسەرنىڭ كىشىلەر شۇئۇرىنى (تۇيغۇسىنى) ئۆز-زىگە تارتقان، بەدىئىي ئۇسلۇبدىكى شېئىرىيەت ماھارىتىدۇر. ئۇنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» نامىلىق بۇ شۇئۇر (تۇيغۇ) دېگىزىگە چۆمۈپ، تۇۋىدىكى ئونچىلەرنى كۆرگەن ۋە بۇ گۈللۈكنى ئارىلاپ ئونىڭدىكى تۇمەن رەڭلىك چېچەكلەر-نى تاماشا قىلىپ ھىدلىرىنى پۇرىغان ھەر بىر كىشى ئۆزىدە ئىختىيارسىز بىر مەپتۇنىيەت ھېس قىلىدۇ، يۈ-سۇپنىڭ «بۇغراخان خاقان بولدى» دېگەن مەقسەت با-يانى ئۇچۇن يازغان تۆۋەندىكى شائىرانە شۇئۇرلۇق (تۇيغۇلۇق) شېئىرلىرىنى كۆرۈپ ئۆتەيلى، نېمىلەرنى ھېس قىلدۇرىدىكەن قېنى!...

ئېسىپ كەلدى شەرقتىن باھارنىڭ يېلى،
بېزەشكە جاھان ئاچتى جەننەت يولى.

64 قوڭۇر يەر ئىپار تولدى كافۇر كېتىپ،
بېزەنمەك تىلەر دۇنيا كۆركەم ئېتىپ.

65 جاپا قىشنى قوغلاپ يازغى ئېسىن①،
پارلاق ياز يەنە قۇردى دەۋلەت ياسىن.

66 قۇياش ياندى بولغاي يەنە ئورنىغا،
بېلىق قۇيرۇقىدىن قوزى بۇرنىغا.

67 قۇرۇغان ياغاچلار كىيىندى يېشىل،
بېزەندى يېپۇن②، هال، سېرىق، كۆك، قىزىل.

68 قوڭۇر يەر يېپىندى يېشىل تۇرقىنى،
تاۋغاچ رەختى يايدى قىتان كارۋىنى.

69 دالا، تاغ، قىر، ئويمان تۆشەندى يېيىپ،
بېزەندى ۋادىلار يېشىل، هال كىيىپ.

70 تۇمەن رەڭ چېچەكلەر ئېچىلدى كۆلۈپ،
ئىپار، كافۇر هىدىغا دۇنيا تولۇپ.

71 ئېسىپ تاڭ شامالى قەلەمپۇر پۇراق،
ئىپار بويىغا تولدى دۇنيا بىراق.

---

① ئېسىن — (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) هامال.
② يېپۇن — (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) توق قىزىل رەڭ.

72 غاز، ئۆدەك، قىل، ئاققۇ خۇشاللىق بىلەن
قاقىلداپ ئۇچۇشۇر يۇقىرى - تۆۋەن.

73 ئەنە كۆر، بىرى قونسا، ئۈچار ئۇ بىرى،
بىرى ئۈزسە ئۇيناپ، ئىچەر سۇ بىرى.

74 تىزىلغان تۆگىدەك كۆكۈش ① تۇرنىلار،
ئۈچار، يەلپۇنەر ھەم ئۇنىن ياڭرىتار.

75 ئۇلاي قۇش سايرىدى ئۇندەپ يولدىشىن،
گۈزەل قىز قىچىرغان كەبى سۆيمىشىن.

76 قاقىلدادى كەكلىك، كۈلۈپ قاتقا را②،
قىزىل ئاغزى قاندەك، قېشى قاپقارا.

77 قارا قۇچقاچ ئۆتتى سىتا تۇمشۇغىن③،
ئۇنى نازىنىن قىزنىڭ ئۇنىگە يېقىن.

78 چىچەكلىكتە مىڭ خىلدا بۈلبۈل ئۇنى،
ئوقۇر سۈرى ئەبرىنى④ كۈن ھەم تۇنى.

---

① كۆكمىش — (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) بىر خىل قۇش.
② قاتقارا — (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) قاقاقلىماق.
③ قارا قۇچقاچ ئۇچلۇق تۇمشۇغى بىلەن سايرىدى دېمەكچى.
④ سۈرى ئەبرى — (ئەرەبچە) داۋۇت پەيغەمبەرنىڭ مۇقام بىلەن ئوقۇغان زابۇر سۈرىلىرى.

79 ئىلىك ۋە جەرەن كۆل ئارا ئوينۇشۇر،
ئارقار، تاغ ئۆشكىسى جۇپ - جۇپ سەكرىشۇر.

80 قاشىن تۇردى ئاسمان، كۆزى ياش چاچار،
چېچەكلەر يۇز ئاچتى، كۆلۈپ قاتقارار.

81 بۇ ۋاقتا جاھان ئۆز - ئۆزىگە قاراپ،
سۆيۈنۈپ، قۇۋانىپ مېلىغا قاراپ.
شائىر بۇ يەرگە كەلگەندە ئىنتىقال (يۆتكىلىش) ماھارىتىنى كۆرسىتىدۇ:

82 ماڭا كۆز يۇگۈرتكەچ ئۇ ئاچتى سۆزىنى،
دېدى: كۆرمىدىڭمۇ، بۇ خاقان يۇزىنى.

83 ئەگەر ئۇيقۇلۇقەن، تۇر، ئاچ ئەمدى كۆز،
ئىشتىمگەن ئولساڭ، ئىشت مەندىن سۆز.

84 تۇمەن يىل تۇل ئەردىم، سۇلغۇن يۇز ئىدىم،
سېلىپ تۇل كىيىم، كىيدىم ئاق ئاس① كىيىم.

85 ئۇلۇغ خان بېگىمدۇر، ياساندىم شۇڭا،
قوبۇل قىلسا جانىم، پىدادۇر ئاڭا.

---

① ئاس — (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) سەۋەب.

ئەدەب شۇلاردىن كېيىن بۇغراخانىنى سۆزلەشكە باشلايدۇ ...

يۇقىرىقى مىسرالارنى ئوقۇغاندا، كىشىنى ئۆزىگە ئاشىق قىلىدىغان مۇنداق ئاجايىپ گۈزەل بىر مەنزىرە كۆرۈنىدۇ:

شەرقتىن چىقىۋاتقان سالقىن شامال، جەننەتتەك ياسانغان دۇنيا، ئېرىپ كەتكەن قار كافۇرلىرى، ئېچىلغان ئىپار رەڭلىك تۈپراق، يېشىل بەرگلەردىن تون كىيگەن دەرەخلەر، قىزىل، كۆك، بىنەپشە، ھال رەڭدە ئېچىلغان چېچەكلەر؛ ئىپار، كافۇر ھىدى بىلەن تولغان جاھان؛ دۇنيانى قەرەنفۇل ھىدلىرى بىلەن تولغۇزغان تاڭ شامىلى؛ بىرى سۇ ئىچىە، بىرى تۇرۇۋاتقان، بىرى ئۇچسا، بىرى قونۇۋاتقان قۇشلار؛ تىزغان تۆگىدەك قاتارلىشىپ يۇقىرى - تۆۋەن ئۇچۇشۇۋاتقان تۇرنىلار، سۆيگەن سۇ-يۇملۇكىنى ئۇندىگەن گۈزەل قىزدەك ئىسقىرتىۋاتقان ئۇلاي قۇش، قاندەك قىزىل ئاغزىدا قاقىلداۋاتقان قارا قاش كەكلىك، چېچەكلەر ئارا سايراۋاتقان بۇلبۇللار، جۇپ - جۇپ بولۇپ گۈللەر ئۈستىدە سەكرەپ ئېغىنىشىۋاتقان كىيىك - جەرەنلەر، سىم - سىم يىغىۋاتقان يامغۇر، كۈلگەندەك ئېچىلىپ كەتكەن چېچەكلەر؛ شائىر ئەڭ ئۈستا رەسساممۇ ئۇنى تەسۋىرلەشتىن ئاجىز كېلىدىغان مۇشۇنداق بىر گۈزەل مەنزىرىنى ئۆز شېئىرى بىلەن بىزنىڭ تۇيغۇمىزغا شۇنداق بىر نەپىس، نازاكەت بىلەن سىزىپ كۆرسىتىدۇكى، قەلبلەر ئىختىيارسىز ئۇنىڭ مەپتۇنى بولۇپ قالىدۇ. بۇ شېئىردىكى لاتاپەت، نازاكەت

ۆه تولۇپ تاشقان كۆزەللىكتىن قەلبەر تاس قالىدۇ ئەپسۇس كەتكىلى! ...

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ بۇ قەدەر قوزغىتىش ۆه تارتىش كۈچىگە ئىگە بولغانلىقى ئەسەر ئىجادچىسىنىڭ سۆزىدىكى پاساھەت ۆه بالاغەت ئامىللىرىدىن بولغان مانى، بايان بەدىئىي ئىلىملىرىغا ئالىملىقى ۆه ئۇنىڭ بەدىئىي شېئىر يېزىشتا كېرەك بولغان مەجاز، ئىستىئارە، تەشبىه، كىنايە، مۇبالىغە ۆه ئىنتىقال (يۆتكىلىش) غا ئوخشاش نازۇك سەنئەتلەرنى ئىشلىتىشكە ئۇستىلىقى ۆه بۇ ھۇنەرلەرنى ئۆز شېئىرىگە شۇئۇر بېرەلەيدىغان بىر تەپەككۇر بىلەن ئورۇنلىغانلىقىدۇر. چۈنكى، قەلبىنى ھاياجانغا سېلىپ تىترىتىش ئۇنىڭ ئەمەس. قەلب كۆرۈنۈشتە كىچىك بىر پارچە بولغان بىلەن پۈتۈن بارلىق ئۇنىڭ ئىچىگە سىغىپ كېتىدىغان ئاجايىپ زور جىسمدىن ئىبارەت. قەلب تەرىپىده بىر ئەرەب شائىر مۇنداق دەيدۇ:

ئۆزۈمنى كىچىك جىسىم دەپ ئويلىما،
سىغىپ كېتىدۇ سائا بۇ چوڭ جاھان.

ھەقىقەتەن قەلبىنىڭ چوڭلۇقىنى ئويلاپ يەتكىلى بولمايدۇ. كىچىكىدىن تارتىپ ھازىرغا قەدەر كۆرگەن، بىلگەن، ئەتكەن، ئاڭلىغانلىرىڭنىڭ ھەممىسى ھازىر قەلبىدە بار. ئەگەر پۈتۈن يەر شارىنى ئايلىنىپ ئاسمانغا چىقالىساڭ، ھەممە سەيياره‌لارنى كېزەلىسەڭ ئىدىلىڭ، ئۇلارنىڭ بارلىقى يەنە قەلبىڭگە سىغقان بولاتتى. دېمەك،

مانا شۇنداق چەكسىز قەلبنى قوزغىتىش ئۈچۈن ئەمەس.
يۇسۇپ ئۆزىنىڭ شۇئۇر (تۇيغۇ) بىلەن تولغان شېئىرىي ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىك» بىلەن بۇ زور ئىشنى، يەنى كىشىلەرنىڭ قەلبنى ھاياجانغا سېلىش ئىشىنى ئورۇنلىغان. ئۇنىڭ بۇ ماھارىتىنى يالغۇز يۇقىرىدىكى مىسرالاردىلا ئەمەس، باشقا جايلاردىمۇ ئۇچرىتىش مۇمكىن. مەسىلەن، «كەچ بولدى» دېگەننى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

4959 قىزىل يۈزى بولدى پەلەكنىڭ سېرىغ،
جاھان بولدى ئالتۇن رەڭدەك ئېرىغ.

4960 قۇياش سۇرتتى يۈزگە سېرىق زەپىران،
ھاۋا رەڭ شېشىگە پۈركەندى جاھان.

4961 مەشۇقلار قېشىدەك بولۇپ ئاسمان،
ھەبەش - زەڭگى تۇسىگە كىردى جاھان.

3948 يوشۇردى يۈزىن يەرگە رۇمى قىزى،
جاھاننىڭ تۇسى بولدى زەڭگى يۈزى.

«تاڭ ئاتتى» دېگەننى مۇنداق سەنئەتلەر بىلەن بېرىدۇ:

4966 پەلەك يىرتتى، كىيگەن قارا كۆڭلەكىن،
كۆتەرىپ پەرەنجە، ئۇ ئاچتى يۈزىن.

4967 كۆلۈپ باقتى ئۆرلەپ گۈزەل قىز يۈزى،
يورىدى جاھاننىڭ ھەر ئىككى يۈزى.

قاراپ باقايلى، بۇ مىسرالاردا قانچىلىك بەدىئىي سەنئەت ئورۇنلاشقان:

كۈن پېتىش چاغدىكى سېرىقلىقنى ئالتۈنغا ئوخشىتىدۇ. شەپەقنى كۈن يۈزىگە زەپەر سۈرتۈلدى دەپ ئوخشىتىش قىلىدۇ. كۈن يوقىلىپ ھاۋانىڭ قارامتۇللاشقانلىقنى شېشىگە، مەھبۇبلەرنىڭ قارا قېشىنى ھاۋانىڭ قارايغانلىقىغا ئىستىئارە قىلىپ كۆرسىتىپ ئوخشىتىش ياسايدۇ، زەڭگى يۈزىنى كېچىدىن، رۇمى قىزنى قۇياشتىن كىنايە قىلىدۇ. ھاۋانىڭ زۇلمەت بىلەن تولغانلىقنى قارا قۇش يۈگى بىلەن تولدى دەپ مۇبالىغە ۋە ئوخشىتىش قىلىدۇ، كېچە قارانغۇسىنى قارا كۆڭلەكىكە ئوخشىتىپ، تاڭ ئاتقانلىقنى قارا كۆڭلەك يىرتىلدى دەپ ئىستىئارە قىلىدۇ. قۇياشنىڭ تۇغۇپ چىقىشىنى قىز يۈزىگە ئوخشىتىپ، تەشبە ۋە مۇبالىغە سەنئىتىنى ئىشلىتىدۇ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ...

ئەگەر شائىر شۇئۇرلۇق شېئىر يارىتاي دېسە، «كەچ بولدى، تاڭ ئاتتى» دېگەن ئىككى جۈملە بىلەن مەقسەت ئۇقتۇلاتتى. لېكىن شائىر يۇقىرىقىدەك گۈزەل ئىبارە ۋە سەنئەتلىك ماھىرلىقى بىلەن مەقسەتنى ئىپادە قىلىغانلىقتىن، شېئىرىيەتنىڭ شۇئۇرلۇق رەڭدارلىقى گۈللىرى بىلەن گۈلدەستە تۈزۈپ سۇنۇلغانلىقتىن، قەلبىلەر ئىختىيارسىز ئۇنىڭغا مەپتۇن، جانلار ئۇنىڭغا ئاشىق بولۇ

لمان. چۈنكى، قەلب ۋە جان ھەر قاچان گۈزەللىكنىڭ مەپتۇنى ۋە ئاشقىلىرىدۇر.

بۇيۇك ئەدىب بۇ ئەسىرىدە بەدىئىيەتنىڭ يۇقىرىقىدەك يوشۇرۇن ئامىللىرىنى ئىشلىتىش بىلەنلا قالماي، شېئىرنىڭ ئاشكارا سەۋەبلىرىدىن بولغان ۋەزىن، قافىيە، تۈرلەرگە ھەم ئېتىبار بېرىپ، رۇبائىي، قەسىدە، مەسنەۋى، تەجنىس، تۈيۈق، ئىنتىقال (يۆتكىلىش)، ئېرسالۇل مەسەل (سۆزنى مەسەل بىلەن كۈچلەندۈرۈش) سەنئەتلىرىنى ھەم قوللىنىپ ئۆتكەن. ئەسەردىكى ھەممە رۇبائىيلار «ئېرسالۇلمەسەل» يولى بىلەن كەلتۈرۈلگەن. يۇقىرىقىدەكلەرگە مىسال.

رۇبائىيلىرىدىن:

6343 سېنى قانچە قىلسا ئەسىر قايغۇ - غەم،
كۈلەر بۇ كۆزۈڭ، يىغلىسا قانچە ھەم.
(6344) جاھان قانۇنى شۇ ئۈزۈندىن بۇيان،
ئۆتەر قانچە تۇرسا يامان - ياخشى ھەم.

6479 قېنى بىر دۇرۇسلۇق قىلغۇچى قېنى؟
خۇدالىق ئۈچۈن ئىش قىلغۇچى قېنى؟
(6480) جاھان باشتىن ئاخىر بۇزۇلدى پۈتۈن،
كۆرۈپ تاڭ قالغۇچى ئەر بارمۇ مۇنى؟

3168 بىلىمىلە يېشىلگەي پۈتۈن تەس تۈگۈن،
بىلىم بىل، ئەقىل ئۇق، ياشىغىل ئۆگۈن①.

① ئۆگۈن — ئەقىللىق.

(3169) بىلىم بىرله ئىش قىل، تىلىك توغرا تۇت،
ئۆگەن سەن، بىكارغا ئۆتمىسۇن بۇ كۈن.

2759 كۆڭۈل، تىلنى تۈز تۇت، قىلىقنى پۈتۈن،
كېلۈر ساڭا دەۋلەت بۇ دۇنيا پۈتۈن.
(2760) ئەگەر توغرا بولساڭ قۇتاتقاي كۈنۈڭ،
سالامەت ياشا سەن سۆيۈن ھەم قۇتۈن.

تەجنىس:

1247 ئەزىز ئول، ئەزىز كىم، ئەزىزلەرگە ئىز①،
ئۇنىڭدىن تېگۈر ئىز، ئەزىز ئەمدى قىز.

4289 قوشۇلما نادانغا، ئەي ئەسلى ئېرىنج،
ئۆكەر ئابرويىڭنى سېنىڭدىن ئېرىنج.

4558 جاھانغا يېيىلسۇن دېسەڭ سەن ئېتىك،
مۇساپىرنى كۈتكىن، تارار شۆھرىتىڭ.

1628 كۆرەرمەن يارامليق ئۈنى ھەم تولۇق،
كىچىكلىكتىن ئۆزگە ھېچ ئەيبى يوق.

يۇقىرىقىلار — بۇ بەدىئي ئەسەر ۋە ئۇنىڭ شېئىر رىيەت دېگىزىدىن ئېلىنغان بىر قانچە تامچىلاردۇر.

① ئىز — (ئەرەبچە) ئىززەت.

«قۇتادغۇ بىلىك» مانا شۇنىڭ ئۈچۈن دۇنياۋى كلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ ئالدىنقى قاتاردا تۇرۇن ئېلىپ، تۇزۇلۇشى، مەزمۇنى، غايىسى، ئىسانىيەتكە پايدىسى، تەلىم - تەربىيىسى، بەدئىي ئالاھىدىلىكى. كۇچلۇك شېئىرىيىتى بىلەن ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ ھۇرمىتىگە سازاۋەر بولۇپ كەلگەندۇر. ئۇنچە - مارجان دۆۋىلىرى بىلەن تولغان بىر خەزىنە تاماشاچىسى بىر - بىرىدىن گۈزەل، بىر - بىرىدىن جۇلالىق قىممەتباھا گۆھەرلەر ئارىسىدا قانداق ھەيرەتتە قالىدىغان بولسا، «قۇتادغۇ بىلىك» خەزىنىسىنى كۆزدىن كەچۈرگەنلەرمۇ شۇنداق ھەيرانلىقتا قالىدۇ. ئالمىسا كۆڭلى ئۇنىمايدىغان، ئالسا ئېلىپ تۇگەتەلمەيدىغان بىر ئەھۋالغا ئۇچرايدۇ.

يۇقىرىدىكى قۇرلارنى پېزىپ كېلىۋاتقان قەلەمۇ ئۆزىنىڭ بۇ ھەيرانلىق گىرىپتارى بولغانلىقىنى ھېس قىلىپ، چارىسىز ھالدا، «قۇتادغۇ بىلىك» تىن تۆۋەندىكى بەيىتلارنى كەلتۈرۈش يولى بىلەن يۇرۇشنى بەس قىلمدۇ:

3496 ئۆزۈڭگە كۆيۈمچان سېنىڭ ئۆز - ئۆزۈڭ،
كىشىگە ئىشەنمە، تۇگەت، بەس سۆزۈڭ.

863 تېشىدەك ئىچىمۇ، ئىچىدەك تېشى،
بۇ ياڭلىغ بولۇر چىن ۋە توغرا كىشى.

864 چىقارىپ يۈرەكنى ئالقاندا تۇتۇپ،
ئۇيالماي يۈرەلسە ئەلنى كۆرۈپ.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئىلمىي قىممىتى توغرىسىدا

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەت ئىمىن

ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىر خەلقلىرى-
نىڭ جۇملىدىن ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخىدا ئۆز زامانىسىنىڭ
مۇنەۋۋەر مۇتەپەككۇرى، مەرىپەتپەرۋەر شائىرى يۈسۈپ
خاس ھاجىپ ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆز دەۋرى ئىلغار ئىدىئ-
ئولوگىيىسى ۋە ئىلمىي قاراشلىرى شېئىرىي شەكلىدە
مۇجەسسەملەشتۈرۈلگەن زور ھەجىملىك داستانى «قۇتاد-
غۇ بىلىك» ئەينى زامان مەرىپەت مۇنبىرىدە شەرق مەدە-
نىيىتى ئويغىنىشى يېڭى ئېقىمىنىڭ شانلىق نامايەندىسى بولدى.

مەلۇمكى، 11 — 12 - ئەسىرلەردىكى شەرق مە-
دەنىيىتى ئويغىنىشى ئىسلام خەلىپىلىكلىرى تەرىپىدىن
ئۆزلەشتۈرۈلگەن قەدىمكى جۇڭگو، ئوتتۇرا ئاسىيا، ھىند
دىستان، ئىران، سۇرىيە، مىسىر، گىرېتسىيە ۋە رىم مەدە-
نىيىتى بىلەن ئەينى زامانىنىڭ مۇقىم گۈللەنگەن فېئودال-
لىق ئېقتىسادىي ئىگىلىكى ۋە خەلقئارا سودا مۇناسىۋەتلە-
رىنىڭ داۋامى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن.

يېقىن ۋە ئوتتۇرا شەرق مەدەنىيەت ئويغىنىشى ئۈ-
مۈمەن ئېيتقاندا ئۆز ئىچىدىن ئۇچ مۇھىم باسقۇچقا بۆ-
لۈنگەن بولۇپ، ئۇنىڭ بىرىنچى باسقۇچىغا ئابدۇللا ئى-
بىن مۇكەففا (724 — 750)، ھۇنەئىن ئىبىن ئىسھاق
(810 — 878)، سابىت ئىبىن كۇررە (؟ — 901)
قاتارلىق مەشھۇر تەرجىمىشۇناس ۋە شەرھىشۇناسلار ۋەكىل-
لىك قىلسا، ئۇنىڭ ئىككىنچى باسقۇچىغا ئەبۇ يۈسۈپ
ئىبىن ئىسھاق ئەل كىندى (800 — 879)، ئەبۇ نە-
سىر فارابى (870 — 950)، ئەر رازى (864 — 925)،
ئىبىن سىنا (980 — 1037) ۋە ئەبۇ رەيھان بىرۇنى
(973 — 1048) قاتارلىق مۇتەپەككۇر ۋە تەبىئەتشۇ-
ناس ئالىملار ۋەكىللىك قىلدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ
(تەخمىنەن 1019 — 1085)، مەھمۇت قەشقەرى (11-
ئەسىر)، ناسىر خىسراۋ (1003 — 1088)، نىزامۇل مۇلك
(11 - ئەسىر) قاتارلىق مۇتەپەككۇر ۋە جەمئىيەتشۇناس
ئالىملار ئۇنىڭ ئۇچىنچى باسقۇچىغا ۋەكىللىك قىلىشتى.

«قۇتادغۇ بىلىك» قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ مۇ-
قىم گۈللەنگەن دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا فېئودالىق
تارىخىي مۇھىتىنىڭ پەلسەپىۋى ئىدىيىسىنى، ئىقتىسادىي،
سىياسىي، ھوقۇقىي، ئەخلاقىي، ماۋارىپ ۋە ئىستېتىكا قاتار-
لىق جەھەتلەردىكى ئىجتىمائىي كۆز قاراشلىرى بىلەن
ئېتنىك ئۇيغۇرلارنىڭ مەركەزلەشتۈرگەن بىر جاھانىنامە
سۈپىتىدە مەيدانغا كەلدى. بۇ دەۋرنىڭ ئۆزىگە خاس
تارىخىي ئالاھىدىلىكى: ئىسلامىيەتنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا
خەلقلىرى ئارىسىدا تېخىمۇ تېرەن يىلتىز تارتقانلىقى،

قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ساماناىلار ھاكىمىيىتىنى مۇنقەرىز قىلىپ، كەڭ ماۋەرا ئۇننەھرنى ئىگىلەپ خارەزىم ۋە خۇراسان تۈركمي رايونلىرىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەنلىكى؛ يەتتە سۇدىن غەزنىگىچە، ئۇيغۇرغولدىن كۈپت تاغلىرىغچە تۈركمي قەبىلىلىرىنىڭ مىللىيەتلىك جەھەتتىكى يېقىنلىشىش جەريانىنىڭ چوڭقۇرلاشقانلىقى؛ قاراخانىلارنى ئارقا تىرەك قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە خۇراسان تۈركمي تېلىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ چۈشكۈنلىشىۋاتقان ئەرەب. خەلىپىلىكىنى ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئېغىر تەھدىتكە سالغۇچى قۇدرەتلىك كۈچكە ئايلانغانلىقى؛ ئولتۇراقلىشىش ۋە ئىقتىسادىي كۈللىنىشكە ئەگىشىپ ئۇيغۇر خاقانىيە تېلىنى ئۆزەك قىلغان مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ مەنمۇ رونىاق تېپىش دەۋرىگە قەدەم قويغانلىقىدىن ئىبارەت.

«قۇتادغۇ بىلىك» ئەينى زامان شەرق ۋە غەرب يازما يادىكارلىقلىرى ئىچىدە بىر پۈتۈن دەۋرنىڭ نادىر دەستۇرى سۈپىتىدە، ئۆزىنىڭ مەھەللىي تارىخي قىممىتىدىن ھالقىپ، شەرق مەدەنىيەت تارىخىدا نوپۇزلۇق قالمۇس بولۇپ قالدى. «قۇتادغۇ بىلىك» شەرق ئەللىرىدە كۈچلۈك تەسىر قوزغاپ، كەيكاۋۇس ئىبنى شەمسۇلمائالى قابۇس، ئەھمەد يۈكنەكى، نىزامۇل مۇلىك قاتارلىق مۇئەللىپلەرگە ئۈلگە بولۇپ پىكىر ئىلھامى بېغىشلىدى. ئۇ، چىڭگىزخان ۋە ئۆمۈرلەك ئىستىلاچى يۈرۈشلىرى خانۇيەرانچىلىقىدىن كېيىن، شاھرۇخ ۋە ئۇلۇغبېك، بابۇر ۋە ناۋايى، ئەكبەر ۋە سۇلتان سەئىدخان قاتارلىق بىر قاتار

ئىلغار مۇتەپەككۇر، ئالىم ۋە ئەدىبلەرنىڭ دۇنيا قارا-
شىنىڭ شەكىللىنىشىگە بىۋاسىتە ياكى ۋاستىلىق تەسىر
كۆرسەتتى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز ئەسىرىنى يېزىشقا كى-
رىشكەن ۋاقىتلاردا ئەرەبىي ياۋروپا ئەللىرى خرىستىان
ئىلاھىيەتچىلىكىنىڭ ئىس - تۈتەكلىرى ئىچىدە تېمەپ
يۈرگەن، كاتولىزم ۋە پراۋوسلاۋ مەزھەپلىرى ئاجرىلىپ،
دىنىي سوت شەكىللىنىش دەۋرىگە كىرگەن، نورماندىيە
لىكلەر بىرىتانىيەگە بېسىپ كىرىپ ئەمدىلا فېئودالىزمغا
قەدەم قويۇپ، شەھەر ئىگىلىكى ۋە بىرلىككە كەلگەن مىللىي
دۆلەتلەر تېخى شەكىللىنىپ چىققان، «ئادەت قانۇنى»
تېخى قانۇنلاشتۇرۇلۇپ دەستۇرلىرىگە ئۆتمىگەن ئىدى.
دۇنيا مەدەنىيىتى تارىخىدا مەشھۇر بولغان ئەسەرلەر،
مەسىلەن: فرانسۇز خەلقىنىڭ رىچاد پادىشا ۋەزىرى رو-
لاندنىڭ ئەرەبلەر بىلەن كۆرۈشكەنلىكى توغرىسىدىكى
4002 مىسرالىق خەلق داستانى «رولاند ناخشىلىرى»،
ياكى ئىسپانىيە خەلقىنىڭ 3700 مىسرالىق خەلق داستانى
«سىد»، نېمىسلارنىڭ «نىبىلۇڭلار»، رۇس خەلقىنىڭ چىگ-
گىزخان ئىستىلاچىلىرىغا قارشى يېزىلغان «ئىگۇر پولكى
ھەققىدە سۆز» قاتارلىق داستانلىرى تېخى مەيدانغا كەل-
گەن ئىدى. ئېلىمىزنىڭ سۇك سۇلالىسى ئەدەبىياتى مۇ-
بىرىدە گەرچە مەشھۇر سۇك نەزمىلىرى مەيدانغا كەلگەن
بولسىمۇ، ئۇ تولاراق قايغۇ - ھەسرەت، ۋىسال - ھىج-
ران ھەققىدىكى قىسقا لىرىكىلاردىن ئىبارەت ئىدى. سى
ماگۇاڭنىڭ مەشھۇر تارىخىي قامۇسى «زىچژ تۇڭجىيەن»

بىلەن جۇشقۇنلۇق «تۇڭجىيەن گائمو» ناملىق ئەسىرىمۇ تېخى ئالەمگە كەلمىگەن ئىدى، بۇ ھال «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئالاھىدە قىممىتىنى ئاشۇرىدۇ، ئەلۋەتتە.

«قۇتادغۇ بىلىك» دىنىي ئىلاھىيەت قوللانمىسى ياكى ئوتتۇرا ئەسىرگە خاس نوقۇل ئەخلاق ۋە ئىنساپ توغرىسىدىكى نەسىھەتنامىمۇ ئەمەس. شۇنىڭدەك قەھرىمانلىق ئېپوپېيىسى ياكى شاھلارنىڭ نەسەبنامىسىمۇ ئەمەس ھەم تەڭرى ھەققىدىكى ئىلاھىيەت كىتابى ئەمەس. «قۇتادغۇ بىلىك» تۇپ ماھىيىتى ۋە تارىخىي قىممىتى ئېتىبارى بىلەن ئوتتۇرا ئەسىر شارائىتىدا، شېئىرىي دراما تىك شەكىلدە يارىتىلغان چوڭ ھەجىملىك پەلسەپىۋى ئاموس. «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ مۇئەللىپى ئۆزىنىڭ تەبىئەت پەلسەپىسى، بىلىش نەزەرىيىسى، ئىنسانپەرۋەر، ئىجتىمائىي، ھوقۇقىي ۋە ئەخلاقىي كۆز قاراشلىرىنى سوكرات ۋە پلاتونچە ئابستراكت دىئالوگ شەكلىدە ياكى ئارىستوتىل ۋە فارابىچە مەنتىقىي مۇھاكىمە ئۇسۇلىدا ئەمەس، بەلكى دراماتىك، ئوبرازلىق ماجەزى ۋاستىلەر بىلەن شېئىرىي شەكىلدە ئىپادىلەپ، كلاسسىك ئەدەبىياتنىڭ ئۆزىگەخاس يېڭى ئىپادىلەش شەكلىنى يارىتتى.

× × ×

«قۇتادغۇ بىلىك» ئوتتۇرا ئەسىر شارائىتىدا ئىلغار ھېسابلانغان پانتىزملىق (تەبىئەت ئىلاھىچىلىقى) تەبىئەت

پەلسەپسى كۆز قاراشلىرىنى بايان قىلىشتىن قول سىلىپ، تەبىئەت، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ گارمونىك بىرلەشكەن كۆز قارىشى ئاساسىدا ئۆزىنىڭ بىلىش نەزەريىسى، بەخت كۆز قارىشى ۋە ئىجتىمائىي تەشەببۇسلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

مۇئەللىپ ئالەمنىڭ تەكرى («بايات») تەرىپىدىن يارىتىلغانلىقىنى روشەن ئىپتىراپ قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئالەمنىڭ مەنبەسى ئۆزلۈكسىز زىددىيەت («ياغىلىق») ۋە بىرلىك («ئۆزلۈك») ئىچىدە دائىمي ھەرىكەتلىنىپ ۋە يېڭىلىنىپ تۇرىدىغان تۈپراق، سۇ، ھاۋا، ئوتتىن ئىبارەت تۆت زات («تۆت تادۇ») ئىكەنلىكىنى تولۇق ماھىيەتلىك ۋە تولۇق كۆرۈنەرلىك ئورۇنغا قويغان. فارابى ۋە ئىبىن سىنادىن كېيىن ئىلاھىيەتچىلىك ۋە تەسەۋۋۇپچىلىق پىكىر ئېقىمى بارغانسېرى ئەسەبىيلىشىپ كېتىۋاتقان شارائىتتا يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ تەبىئەتنى تەبىئەت ئارقىلىق ئىزاھلاش نۇقتىسىنەزىرىنى قايتا تەكتىلىگەنلىكى بۇ ئەسەرنىڭ تەبىئەت پەلسەپسى جەھەتتىكى تارىخي ۋە ئىلمي قىممىتىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» تىكى تەبىئەت پەلسەپسى كۆز قاراشلىرىنىڭ يەنە بىر مۇھىم مەزمۇنى تەبىئەتنىڭ بىر تەركىبي قىسمى ھېسابلانغان ئىنسان ۋە ئۇنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى ئالاھىدىلىكى، ئىنسانىنىڭ دۇنيادىكى پائالىيەتچان ئورنى مەسىلىسىدىن ئىبارەت. ئىنسان ۋە ئۇنىڭ بىلىش ئىقتىدارى، ئىنسان ۋە ئۇنىڭ قەدرى - قىممىتى، ئىنسان ۋە ئۇنىڭ بەخت سائادىتى يۇسۇپ خاس ھاجىپ

تەرىپىدىن ھەم تەبىئەت پەلسەپىسى ھەم گۇمانىزم ئا-
ساسىدا مۇھاكىمە قىلىنغان ھەمدە داستانىنىڭ ئاساسىي
سەرلەۋھىسى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئىنسان مەسىلىسىدە غەرب
پەلسەپە تارىخىنىڭ كېيىنكى باسقۇچلىرىدىكى ئانتروپولو-
گىزملىق كۆز قاراشقا يانداشقان. ئۇ، ئىنساندىكى تۇغۇ-
لۇش، ياشاش، كېسەل بولۇش، داۋالىنىش، قېرىش،
ئۆلۈش ھادىسىلىرىنى تەبىئىي ھادىسىلەر سۈپىتىدە تۆت
زات، تۆت خىلىت، تۆت مىجەزنىڭ ئۆزئارا تەسىر قە-
لىشى ئاساسىدا ئىزاھلىغان. ئۇ ھاياتنى تاشقى مۇھىت
بىلەن گارمونىك ھالەتتە تۇرغۇچى بىر جەريان سۈپە-
تىدە چۈشەنگەن. ئۇ ئادەمنىڭ كۆرىدىغان چۈشلىرىنىمۇ
تۆت زات، تۆت خىلىت، تۆت مىجەز، تۆت پەسىل،
ھاياتنىڭ گۈدەكلىك، ياشلىق، ئوتتۇرا ياشلىق ۋە قېرى-
لىقتىن ئىبارەت تۆت دەۋرى بىلەن شەخسنىڭ ئىجتىمائىي
تۇرمۇش ئەھۋالى ئاساسىدا ئىزاھلاشنى تەشەببۇس قىل-
غان. «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى سوپى - زاھىت ئودغۇرمىش
ھەققىدىكى مىسرالارنىڭ قانچىلىك نازۇك ئۇيۇشتۇرۇلۇش-
دىن قەتئىينەزەر، ئۇ مۇئەللىپنىڭ دۇنيا قارىشىنى، بو-
لۇپمۇ ئۇنىڭ تەبىئەت پەلسەپىسى كۆز قارىشىنى تېخىمۇ
گەۋدىلەندۈرگەن. مۇئەللىپ ئومۇملىق جەھەتتە تەركى-
دۇنياچىلىق، تەسەۋۋۇپچىلىق ۋە ئۇمىدسىزلىك كۈز قاراش-
لىرىغا نىسبەتەن ئېتىراز، مۇنازىرە ۋە مەسخىرە خاراك-
تېرىدىكى تەشەببۇسلارنى ياقلىغان. ئۇ، رېئال ئالەم
ھەققەتلىرىنى باقىي ئالەم ئەپسانىلىرىدىن، ئىنسانلار ئارا-

سەدىكى ئىجتىمائىي تۈرمۇش ئالاقىلىرىنى تەرەققىياتچىلىق تالاۋەتلىرىدىن، ئىنسانغا ياخشىلىق قىلىشنى ئىلاھىغا ئىستىقامەت قىلىشتىن ئۈستۈن ئورۇنغا قويغان. ھەتتا: «بىلىملىك كىشىنىڭ ئۇخلىشى تەقۋادار زاھىتنىڭ ئەتىكاپتا ئولتۇرۇشىدىن ئەۋزەل» (3225 - بەيىت)، «دوزاق ئىشىكىنى پىچەتلەيدىغان نەرسە پەقەت بىلىم» (3223 - بەيىت) دەپ جاكالىغان.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە بىلىش نەزەرىيىسى جەھەتتە تېخىمۇ قىممەتلىك كۆز قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئىنسانىنىڭ بىلىش ئىقتىدارىغا — ئەقىل - پاراسەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى، بىلىمنىڭ بىلىش سەۋەبىي ھېسابلىنىدىغانلىقىنى، ئەقىل بىلەن بىلىمنىڭ ئىنسانىنىڭ ھايۋاندىن پەرقلىنىدىغان ئالاھىدىلىكى ۋە ئىنسان قەدىر - قىممىتىنىڭ ئاساسى ئىكەنلىكىنى كۆپ قېتىم روشەن تەكىتلىگەن. ئۇ، ئىنسانىنىڭ بىلىش ئىقتىدارى بولغان ئەقىل («ئۇقۇش») تۈغما ئىقتىدار بولماي، بىلىش ۋە ئۇنىڭ كىرىستالى بولغان بىلىم («بىلىك») دە ئېرىشىلىدىغان نەرسە، تەربىيە ۋە بىلىش پائالىيىتىنىڭ نەتىجىسى ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن. داستاندا سەزگۈ، تەپەككۇر، تىل، مېڭە، تەجرىبە، ئەمەلىي پائالىيەت، تەربىيە، تەلىم، خاتالىق، ھەقىقەت قاتارلىق بىلىش نەزەرىيىسى مەسىلىلىرى ۋە كاتېگورىيىلىرى مۇھاكىمە قىلىنغان.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە ئىلگىرى سۈرۈلگەن بىلىشنى مەقسەت قىلىش، بىلىم ۋە ھەقىقەتنى ئىگىلەشتىن مەقسەت

ئىجتىمائىي بەخت - سائادەتكە سەۋەب بولىدىغان ئەمەلىي ياخشى ۋە گۈزەل پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىش توغرىسىدىكى ئىدىيىلەر ئەينى زامان شارائىتىدا مىللىي ئىلغار پەلسەپىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ ئوتتۇرا ئەسىر شارائىتىدىكى ئاتالمىش «ئىنسانىنىڭ ۋەزىپىسى تۇنجى گۇناھىنى بىلمەكلىك»؛ ئالەم ۋە ئۇنىڭ ماھىيەتلىرىنى بىلىشكە ئىنتىلىش «ئىلاھىي ھەقىقەتلەرگە ئېتىراز بىلدۈرگەنلىك» دېگەندەك ئىلاھىيەت كۆز قاراشلىرىغمۇ، ئەمەلىيەتتىن ئايرىلغان ئەقىدىچىلىك، سەپسەتىۋازلىق، مەدرىسە پەلسەپىۋازلىقى قاتارلىقلارغمۇ قارشى ھەقىقىي مەنىدىكى بىلىش خىتاپنامىسى بولدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ پەلسەپە، ئاسترونومىيە، ماتېماتىكا، تىبابەتچىلىك، تىل - ئەدەبىيات، چەت تىل تەرجىمىشۇناسلىقى، تارىخ، ئېتنوگرافىيە، فولكلورچىلىق، قانۇنشۇناسلىق، ھەربىي ئىلىم، مالىيە - ئىقتىساد ئىلىملىرى، ئېتىكا، ماتارىپ ۋە تەنتەربىيە ھەققىدىكى بايانلىرى بىلەن ئۇنىڭ ئىلىم ئەھلىگە مۇئامىلە قىلىشنىڭ توغرا قائىدىلىرى توغرىسىدىكى سىياسىي تەشەببۇسلىرى ئۇنىڭ راتسىئونالىزمچى، ئىلىم پەرۋەر، ئىنسانپەرۋەر ۋە يىراقنى كۆرەرلىكىنى ئىسپاتلىدى.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە سىياسىي ئىجتىمائىي مەسىلىلەر ئەينى زامان ئىلمىي ئاتالغۇسى بىلەن ئېيتقاندا «سىياسىي پەلسەپە» نۇقتىسىنەزىرى بىلەن بايان قىلىنغان. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ دۆلەت سەلتەنىتى ۋە جەمئىيەت يۇكسىلىشىنىڭ ھۆلى خەلق ئاممىسى ئىكەنلىكى؛ دۆلەت

ۋە خەلقنىڭ تۇپ ۋەزىپىسى جەمئىيەتنىڭ خاتىرجەملىكى
ۋە خەلقنىڭ ئىجتىمائىي بەخت - سائادىتىنى بەرپا قىلىش
ئىكەنلىكى: دۆلەت باشلىقى ۋە ئەمەلدارلار سىستېمىسىدىكى خادىملارنىڭ بىلىم - ماھارەت، ئەخلاق - پەزىلەت شەرتىگە ئىگە بولۇش لازىملىقى؛ بىلىمسىز ۋە شەپقەتسىز ئەمەلدارلارنىڭ دۆلەتنى ۋەيران قىلىدىغانلىقى؛ بىلىم بىلەن ئادالەتلىك قانۇننى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈشنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتتىكى ئەھمىيىتى توغرىسىدىكى بىر قاتار كۆز قاراشلىرى ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر شەرقىدىكى ئۇلۇغۋار گۈمانىستىك قانۇنشۇناس ۋە سىياسەتشۇناس ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. داستاندا ئالاھىدە تەكىتلەنگەن ھاكىم مۇتلەقلىقنى چەكلەش، خانلىق ھۆكۈمرانلىقنى ئادالەتلىك قانۇن بىلەن بىرلەشتۈرۈش توغرىسىدىكى كۆز قارىشى كونستوتسىيىلىك مۇنارخىيە خاراكتېرىنى ئالغان بولۇپ دېموكراتىك ئىدىيىۋى قىممەتكە ئىگە. ۋاھالەنكى، مۇنداق كۆز قاراش ئەربىي ياۋروپادا پەقەت مەرىپەتچىلىك دەۋرىدىلا مەيدانغا كەلدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەرلىكى توغرىسىدىكى ئىجتىمائىي تەشەببۇسى ئۆز دەۋرى سەۋىيىسىدىن ھالقىپ چىقىپ بۇرژۇئازىيە ئىنقىلابى دەۋرىدىكى سىياسىي تەشەببۇسلارغا ئوخشىشىپ كەتكەنلىكىنى ئالاھىدە كۆرسەتمىشكە توغرا كېلىدۇ. مەلۇمكى، بۇنداق تەشەببۇس كىشىنىڭ تەكرى ۋە تەبىئەت ئالدىدىكى تەبىئىي ھوقۇقى سۈپىتىدە 1776 - يىلدىكى «ئامېرىكا مۇستەقىللىق خەتنامىسى» غا كىرگۈزۈلگەن ئىدى، 1849 - يىلدىكى

«فرانكو فورت كونستۇتسيىسى» نىڭ 137 - ماددىسىدا پەقەت نېمىسلارلا قانۇن ئالدىدا باراۋەر دەپىلگەن. ۋاھالەنكى، «قۇتادغۇ بىلىك»تە پادىشاھ ئائىلىسى ۋە قۇللار، باشقا يۇرتنىڭ مۇساپىرلىرىمۇ قانۇن ئالدىدا باراۋەر دەپ قەيت قىلىنغان. مېنىڭچە، بۇ سىياسىي تەلىماتلار تارىخى بىلەن ھوقۇقشۇناسلىق تارىخىغا كىرگۈزۈلۈشى لازىم بولغان تارىخىي مۇھىم ۋەزىپە.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا مېڭزىنىڭ «ئىنسانىنىڭ تۇغما ئەزگۈلۈكى» (ياخشىلىقى) كۆز قارىشىغىمۇ، شۇەنزىنىڭ «ئىنسانىنىڭ تۇغما يامانلىقى» كۆز قارىشىغىمۇ، پلاتونىنىڭ «ياخشى - يامان پەزىلەتلەرنىڭ ھەممىسى كېيىن ئېرىشىلگەن بولىدۇ» دېگەن كۆز قارىشىغىمۇ ئوخشىمايدىغان ئېتىكىلىق كۆز قاراش ئوتتۇرىغا قويۇلغان. يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىر تەرەپتىن «سۇت بىلەن كىرگەن خۇي جان بىلەن چىقىدۇ» دەيدىغان تۇغما پەزىلەت كۆز قارىشىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، ئۇ، ئاساسىي نۇقتىئىنەزەر جەھەتتە ئەخلاقنىڭ تەربىيە ۋە مۇھىت تەسىرىدە ئۆزگىرىدىغانلىقىنى، شەخسنىڭ قانداق ئەخلاقىي پول تۇتۇشى ئۈنۈمىنى ئىرادە ئىختىيارلىقىغا باغلىق ئىكەنلىكىنى تەكىتلىگەن. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ چىنلىق، ياخشىلىق، گۈزەللىك ۋە ئۇنىڭ ئەكسى بولغان ھەر قايسى كاتېگورىيىلەر ھەققىدىكى كۆز قاراشلىرى ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ئىلغار مەزمۇنغا ۋەكىللىك قىلغان.

شۇنى ئىپتىخار بىلەن قەيت قىلىپ ئۆتۈش كېرەككى، «قۇتادغۇ بىلىك» تېكى: «ئىلىم ــ كۈچ، ئىلىم ــ

بەخت قورالى. ئىلىم — ئىنسان قەدرى - قىممىتىنىڭ ھۆلى» دېگەن كۆز قاراش تارىخ تەكرار ئىسپاتلىغان ئىلمىي ھەقىقەت بولۇپ چىقتى.

«قۇتادغۇ بىلىك» تەكى ئىنسان تۇغۇلۇپلا بىلىملىك ۋە دانىشمەن بولمايدۇ، ئىنسانىنىڭ بىلىملىك بولۇشى بىلىمەسلىكتىن بىلىشكە قاراپ راۋاجلىنىش جەريانى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ، تەلىم - تەربىيە بىلىم ئىلىشنىڭ ئاساسىي ۋاستىسى، ماتارىپسىز ئىلىم - پەننىڭ راۋاجلىنىشى مۇمكىن ئەمەس، دېگەن كۆز قاراشمۇ كۆنگزى ۋە مېڭزىنىڭ «ياۋ - شۇنگە ئوخشاش دانىشمەنلەر تۇغۇلۇپلا بىلىملىك بولغان» دېگەن ئىدىيالىستىك كۆز قارىشىدىن كۆپ ئۇستۇن تۇرىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» تەكى تەلىم - تەربىيىنى كىچىكىدىن باشلاش كېرەك: ئەقلىي تەربىيە، ئەخلاق - پەزىلەت تەربىيىسى، جىسمانىي تەربىيە، ھۇنەر - ماھارەت تەربىيىسى، تۇرمۇش تەربىيىسى ۋە گۈزەللىك تەربىيىسى ماتارىپنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى قىلىنىشى كېرەك؛ بىلىش بىلەن ئىشلىتىشنى بىرلەشتۇرۇپ، بىلىمنى خەلقنىڭ ئىجتىمائىي بەخت - سائادىتىگە قارىتىش كېرەك، دېگەن كۆز قاراشمۇ تارىخ تەكرار ئىسپاتلىغان ئىلمىي ھەقىقەت بولۇپ چىقتى.

«قۇتادغۇ بىلىك» تەكى ئىلىمنى سۆيۈش تەلىم ياكى تەربىيە بىلەن شۇغۇللىنىش، ياشلىق باھارىنى ھەتتا پۈتۈن ئۆمرىنى ئىلىم ۋە خەلق ئۈچۈن سەرپ قىلىش توغرىسىدىكى ئىدىيىلەرمۇ تارىخ تەرىپىدىن تەكـ

رار ئىسپاتلانغان ئىلمىي ھەقىقەت بولۇپ قالدى.

«قۇتادغۇ بىلىك» تىكى دۆلەتنى ئىلىم - پەن بىلەن باشقۇرۇش، دۆلەت ۋە جامائەت ئىشلىرىغا بىلىملىك، ئەخلاقلىق، ماھارەتلىك قابىل كىشىلەرنى قويۇش، ئىلىم ئەھلىگە تولۇق ئىشىنىش ۋە ئۇلارغا مېھرىبان بولۇش، ئۇلارنى دوست تۇتۇش، ئۇلارنىڭ ئىلمىي پائالىيەتلىرىگە كەڭ قوللۇق بىلەن مەدەتكار بولۇش، ئۇلارنىڭ ئىلمىي ئىجادىيەت سەمەرىلىرى بىلەن دۆلەت ۋە جەمئىيەتنىڭ زىننەتلەش توغرىسىدىكى ئىدىيىلەرمۇ تارىخ تەكرار ئىسپاتلىغان ئىلمىي ھەقىقەت بولۇپ چىقتى. مانا بۇلار ئەڭ كەم دېگەندىمۇ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا چاقناپ تۇرغان مەرىپەتشۇناسلىقتا ئائىت ئىلغار تەشەببۇس بولۇپ، زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا ئىجتىمائىي تەبىقىلەر، ئىجتىمائىي كەسىپلەر، ئىجتىمائىي ئېتنىك ھايات، مالىيە - ئىقتىساد، خارجى ئىشلار، ھەربىي ئىشلار توغرىسىدا بىر يۈرۈش مۇھاكىمىلەر ئېلىپ بېرىلغان. ئۇنىڭ «قەلەم ۋە ئەلەم»، «قوشۇندا سىياسىي خىزمەت»، «ئەسكەر ۋە سەركەردە»، «جەڭ ھازىرلىقى - سەپەرۋەرلىك»، «ئۇرۇش ۋە سۇلھى»، «ھۆجۇم ۋە مۇداپىئە»، «رازۋېتكا ۋە ئەسىر ئېلىش»، «يىراقتىن ئېتىشىش ۋە يېقىندىن نەيزىۋازلىق»، «مۆكتۈرمە ۋە قامال»، «قوغلاش ۋە قېچىش»، «كېچىلىك تۈيۇقسىز ھۇجۇم»، «ھەربىي تەمىنات»، «قەھرىمانلىق جاسارىتىنى ئۇرغىتىش»، «مەيدان ۋە قازا تاپقانلارغا ئائىت خىزمەت»، «مۇكاپات ۋە جازا» قاتار-

لىق جەھەتلەردىكى بايانلىرى يالغۇز سامانلار سۇلالىسىنى مۇنقەرر قىلىشتىكى ماۋەرائۇننەھەر ئۇرۇشى ئەھمىيىتىنىڭ يەكۈنى بولۇپلا قالماي، بەلكى كۆرۈنەرلىك ھەربىي دىپلوماتىكا قىممىتىگىمۇ ئىگە.

«قۇتادغۇ بىلىك» ئۆزىنىڭ پەلسەپە ۋە ئىجتىمائىي ئىدىيىلەر تارىخىدىكى ئىلمىي قىممىتىدىن تاشقىرى ئەينى زامان ئۇتتۇرا ئاسىيا تارىخى ۋە ئۇيغۇر ئېتنىك ئالاھىدىلىكلىرىنى تەتقىق قىلىش جەھەتتە ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان بىرىنچى قول ھۆججەت.

«قۇتادغۇ بىلىك» ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى — «خاقانىيە تىلى» ۋە شېئىرىيىتىنىڭ دەۋر بۆلگۈچ دەستۇرى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەينى زامان شارائىتىدا ئەرەب - پارس تىللىرى بىسىمى ئاستىدا «كىيىكتەك ھۇركۇپ تۇرغان» ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى «بەيگىدىكى ئاتتەك» جۇشقۇن ھالەتكە كەلتۈرۈشتە زور ئۇلگە ياراتتى. روشەنكى، ئەينى زاماندا ئىلمىي ۋە نەسرىي ئەسەرلەر ئەرەبچە يېزىلىشقا يۈزلەنگەن ئىدى. مۇسا خارەزمى، پەرغانى، فارابى، ئىبىن سىنا، ھەتتا مەھمۇت قەشقەرى قاتارلىق ئالىملار ئۆز ئەسەرلىرىنى ئەرەب تىلىدا يېزىشقا مەجبۇر بولغان ئىدى. دەل مۇشۇ پەيتتە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئەڭ گۈزەل ۋە ئەڭ يۇقىرى ئۆلچەملىك شەكلى بولغان شېئىرىيەت ئۆزىنىڭ مىللىي تىلىغا بولغان غورۇرى ۋە مەسئۇلىيىتىنى چۈشىنىپ، ئىسيانكارلىق بىلەن جاھان ئەدەبىياتى مۇنبىرىگە «تۈركىي شېئىرىيەت» نامى بىلەن كىرىپ كەلدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ

قامۇس خاراكتېرلىك بۇ شاھ ئەسىرىدە ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىنىڭ تىل گۈزەللىكى ۋە تىل بايلىقلىرىدىن بەدىئىي شەكىلدە پايدىلىنىشنىڭ پارلاق ئۇلگىسىنى تىكلىدى. ئۇنىڭ زور ھەجىملىك داستانى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ 68 مىڭ سۆزلۈك لۇغىتى قىممىتىنى يارىتىش بىلەن بىللە يەنە ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ كۆپ شەكىل، كۆپ ژانىر ۋە كۆپ بەھرلىك مىسلىسىز چوڭ نامايەندىسى بولدى. بىز «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدىن شېئىرىيىتىمىزنىڭ مۇتاقارىپ مۇسەممەنى مەھزۇپ، مۇتاقارىپ مۇسەممەنى سالىم، رۇبائىي، تەجنىس، تۇيۇق قافىيىلىك ژانىر ۋە بەيىت شەكىللىرىنى؛ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ رېئالىزملىق، لىرىزملىق ۋە دراماتىك ئامىللىرىنى؛ يازما ۋە ئېغىز ئەدەبىيات ئەنئەنىسىنى؛ بەدىئىي ئىپادىلەش جەھەتتىكى سۈپەتلەش، مەجاز، كىنايە، ئىستىئارە، مۇبالىغە، قىياس، تەمسىل، ئېرسالۇلمەسەل قاتارلىق كۆپ خىل تەسۋىرىي ۋاستىلىرىنى كۆرۈۋالالايمىز.

× × ×

«قۇتادغۇ بىلىك» ئۆز سەھىپىلىرىدە ئاپتورنىڭ سىنىپىي چەكلىمىسى، بىلىش چەكلىمىسى، ئىدىيىۋى چەكلىمىسى، ئۆز دەۋرىنىڭ مەھەللىي ھەم خەلقئارا تارىخىي چەكلىمىسى تۈپەيلى بىر قاتار نۇقسان ۋە ئادىشىلاردىن خالى بولالمىغان.

بىز «قۇتادغۇ بىلىك» مۇئەللىپىنىڭ يېڭى پىلاتونى

زم، ئىسلام ئىدىيالىزمى تەسىرىگە خېلى كۆپ ئۇچرىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلماي تۇرالمايمىز.

بىز «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى ئالەم يارىلىشىنىڭ مەقسەتدارلىق نەزەرىيىسى تەسىرىنى، ئوتتۇرا ھالەت نەزەرىيىسى تەسىرىنى، سوپىزم كۆز قاراشلىرىغا قوللانغان ھەم كۆرەش قىلىش، ھەم مۇرەسسە قىلىش خاھىشىنى، باقمي ئالەم توغرىسىدىكى مۇجمەل كۆز قاراشلارنى، سىنىپىي ئۆە نەسەب پەرقلىرىنى مەڭگۈلۈك دەپ ھېسابلايدىغان كۆز قاراشلارنى، بولۇپمۇ ئايالىلارغا قارىتىلغان فېئودالىق كۆز قاراشلارنى ئەسەردىكى سەلبىي نەرسىلەر، فېئودالىق شاكاللار دەپ رەت قىلىمىز.

بىز داستاندىكى ھېسسىي بىلىش ۋە ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتنىڭ بىلىش جەريانىدىكى رولى توغرىسىدىكى كۆز قاراشلاردا ئېغىر بىر تەرەپلىمىلىك مەۋجۇتلۇقىنى مۇئەييەنلەشتۈرىمىز.

بىز داستاندىكى سىياسىي - ئىجتىمائىي، بولۇپمۇ قانۇنشۇناسلىق جەھەتلەردىكى تەشەببۇسلارنىڭ قاراخىنلار سۇلالىسىنىڭ مۇقىم گۈللەنگەن باسقۇچىدا بەلگىلىك رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە سىياسىي تەشەببۇس ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىش بىلەن بىللە، ئۇنىڭ ئومۇمىيلىق جەھەتتىن يەنىلا تارىخىي ئىدىيالىستىك، ئوتۇپىزمانىق خاراكتېر ئالغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈمىز.

شۇنداق بولۇشىغا قارىماي «قۇتادغۇ بىلىك» زور ئىلمىي قىممەت ياراتقان تارىخىي دۇردانە.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئاتېيىست مۇتەپەككۇرمۇ ئە-

مەس، شۇنىڭدىن مۇتەئەسسىپ ئىسلام كالامىزمۇ ئەمەس؛ «قۇتادغۇ بىلىك» مۇكەممەل ماتېرىيالىزملىق «جاھانناما» مۇ ئەمەس. ئۇ، دىن ۋە ئەقىدە تارىخىدىكى مۇقەددەس كىتاب بولماستىن، بەلكى پۇتكۇل پەلسەپىۋى بىلىش ۋە مەدەنىيەت تارىخىدىكى مۇھىم بىر نامايەندە، ئۇ كۆپلىگەن تەبىئەت، بىلىش ۋە ئىجتىمائىي ،ئەخلاقي مەسىلىلەرنى رېئاللىستىك، راتسىئونالىستىك، پانتېستىك ۋە گۇمانىستىك ئاساستا ئىزاھلاپ، ئىنسانىيەتنىڭ قاراڭغۇلۇقتىن يورۇقلۇققا مېڭىش يولىنىڭ شەرقتىكى بىر مەشئىلىنى يورۇتقان.

«قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ ئالەمگە كەلگىنىگە توققۇز ئەسىر-دىن ئاشتى. بۇ ئەسنادا پۇتكۇل ئىنسانىيەت، جۈملىدىن ئۇيغۇر ۋە ئۇنىڭغا قېرىنداش خەلقلەر ئىدېئولوگىيىسىدە غايەت زور تارىخىي يۇكسىلىشلەر يۈز بەردى. مارکس زامانىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە راۋاجلىنىشى، سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى بىلىش تارىخىغا مىسلىسىز چوڭقۇر ئىنقىلابىي ئۆزگىرىش ئېلىپ كىردى.

كارل ماركس ئۆزىنىڭ «مۇقەددەس ئائىلە» نامىلىق ئەسىرىدە: «تارىخ ئۆز مەقسىتىنى ئىزلەپ يۈرگەن ئادەمنىڭ پائالىيىتىدىن ئىبارەت»، «ھېچقانچە ئەقىل سەرپ قىلمايمۇ ئادەم خاراكتېرىنىڭ ياخشىلىقى توغرىسىدىكى، ئادەملەردىكى ئەقىل كۈچىنىڭ باراۋەرلىكى توغرىسىدىكى، تەجرىبە، ئادەتلىنىش ۋە مائارىپنىڭ ھەممىگە قابىلىلىقى توغرىسىدىكى، تاشقى مۇھىتنىڭ ئادەمگە تەسىرى توغرى-

سەدىكى، سانائەتنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتى توغرىسىدىكى، ئەگەر مۇڭاپىق كۆڭۈل ئېچىش توغرىسىدىكى ماتېرىيالىستىك تەلىماتنىڭ كومموننىزم ۋە سوتسىيالىزم بىلەن مۇقەررەر ئالاقىسى بارلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن» دېگەن ئىدى. ۋ. ئى. لېنىن «ماركسىزمنىڭ ئۇچ مەنبەسى ۋە ئۇچ تەركىبىي قىسمى» دېگەن ئەسىرىدە: «پەلسەپە ۋە ئىجتىمائىي پەنلەر تارىخى ماركسىزمنىڭ «گۈرۈھۋازلىق» بىلەن ھېچقانداق ئوخشاشلىقى يوقلۇقىنى، ئۇنىڭ ھېچقانداق دۇنيا مەدەنىيىتى تەرەققىياتىنىڭ داغدام يولىدىن ئايرىلغان ھالدا پەيدا بولغان بىر تەرەپلىمە، تار ۋە تەرسا تەلىمات ئەمەسلىكىنى تولىمۇ ئېنىق ئىسپاتلىدى. ماركسنىڭ پۈتۈن تالانتى شۇ يەردىكى، ئۇ، ئىنسانىيەت ئىلغار ئىدىيىلىرى تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان ھەر خىل مەسىلىلەرگە جاۋاب بەردى، ئۇنىڭ تەلىماتى شۇ خىل ئۇلۇغ پەيلاسوپلار، سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلار ۋە سوتسىيالىستلارنىڭ تەلىماتلىرىغا بىۋاسىتە ۋارىسلىق قىلىش ئارقىلىق مەيدانغا كەلگەن، دەپ كۆرسەتكەن ئىدى.

«قۇتادغۇ بىلىك» جۇڭخۇا مىللەتلىرى مەدەنىيىتى مىراسلىرىدىكى نادىر دۇردانە. ئىلىمىزدە «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئۆلچەملىك نۇسخىسىنىڭ نەشر قىلىنىشى سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىمىزدىكى بىر زور نەتىجە. ئۇ مەملىكەت ئىچى - سىرتىدا چوقۇم كۆچلۈك تەسىر قوزغايدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتىنى فرانسۇز شەرقشۇناس ۋائۇبېرت ئامبېدىنىڭ 1823 - يىلى بۇ داستانىنىڭ ۋېنا

نۇسخىسىنى ئېلان قىلغان ۋاقتىدىن ھېسابلىغاندا بىر يېرىم ئەسىردىن ئارتۇقراق ۋاقىت ئۆتتى. بۇ جەريانىدا ئۆتكەن ئەسىر ئىچىدە: گىرمان ۋامبېرى، بروكېلمان، ئوتتۇ. ئولىبېرت، ۋ. رادلوف قاتارلىق شەرقشۇناسلار، مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا: س. مالوف، بارتولد، بېرتېلس، فىترەت، ئەھمەد زەكى ۋەلىدى، رېشىت رەھمىتى ئارات، مەقسودى قاتارلىق چەتئەل تۈركولوگ لىرى: يېقىنقى يىللاردا سالىخ مۇتەللىپوف، قەييۇم كەرىموف قاتارلىق ئالىملار «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتىغا كۆرۈنەرلىك ھەسسە قوشتى.

ئېلىمىزدە «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتى 50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا باشلانغان بولسىمۇ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەسىرى بىلەن بوغۇپ قويۇلغان ئىدى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك 3 - ئومۇمىي يىغىندىن كېيىن ئىلىم - پەن گۈلزارىدا بىر قاتار ئىلمىي ئەمگەكلەر مەيدانغا چىقتى.

شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ھازىرغىچە چەتئەللەردە ئېلىپ بېرىلغان «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتى ئاساسەن چەتئەل تۈركولوگلىرى ۋە شەرقشۇناسلىرىنىڭ بۇ ئەسەر ئۈستىدىكى تېكىستولوگىيىلىك ياكى سېلىشتۇرما تېكىستولوگىيىلىك تەتقىقاتى، تولۇق ياكى تاللانما تەرجىمە - شەرھىسى، تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن ياكى ئەسەر كومپوزىتسىيىسى نۇقتىسىدىن ئېلىپ بېرىلغان ئېلىمىنتار تەتقىقاتتىن ئىبارەت ئىپتىدائىي باسقۇچىدىن يىراقلاپ كېتەلمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇرژۇئا دۇنيا قارىشى ۋە

مېتودولوگىيىسى بىلەن ئاتالمىش «غەرب مەركەزلىك نەزەرىيىسى» تەرەپدارلىرى بولغان غەرب تۈركولوگلىرى (جۈملىدىن ئۇلارنىڭ مۇخلىسلىرى) «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئورنى، پەلسەپىۋى، ئىلمىي، بەدىئىي قىممىتىنى ئىمكانقەدەر تۆۋەنلىتىپ، ئۇنى قانداق تۈر دىنىي تۈسى قويۇق ئەسەر ۋە نەسىھەتنامە، نوقۇل دىداكتىك داستان، «شاھنامە» نىڭ تۈركىي ۋارىيانتى دەپ قاراشتى. ئۇلار «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئىدىيىۋى مەنبەلىرى ۋە ئەنئەنىۋى تەسىرى ئۈستىدىمۇ بىر - بىر رەتتە زىت كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. بىز بۇ مەسىلىلەردە ئۇلارغا تەنقىدىي مۇئامىلە قىلىمىز.

يېقىنقى يىللاردىن بېرى ئايرىم ئاپتورلار ماركسىزملىق مېتودولوگىيە بىلەن بۇ ئەسەرنى تەتقىق قىلىشقا كىرىشكەن ۋە بۇ ھەقتە ئايرىم ئىلمىي ماقالا ۋە مونوگرافىيىلەر يېزىشقان بولسىمۇ، بۇ تەتقىقات تېخى باشلىنىش ھالىتىدە تۇرماقتا. بۇ ھال «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتىدا يېڭى يول ئېچىپ، يېڭى ۋەزىيەت ۋە يېڭى سەۋىيە يارىتىشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ ھەممىمىزنىڭ ئورتاق شەرەپلىك ئىلمىي ۋەزىپىسى.

شەرق خەلقلىرى، ئىلىمىزنىڭ ھەر مىللەت خەلقلىرى، جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقى دۇنيا مەدەنىيىتىگە قىممەتلىك تۆھپىلەر قوشقان. مىللىي شەكىل، مىللىي تۆھپىسىز ئۆتكەنكى بىر قانچە مىڭ يىللىق مەدەنىيەت تارىخىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. ئوخشاشلا بۈگۈنكى ۋە كەلگۈسىدىكى مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىمۇ تەسەۋۋۇر قى-

ملىش مۇمكىن ئەمەس. ئىنسانىيەتنىڭ شەرق بىلەن غەربتە
يارىتىلغان مەدەنىيەتلىرىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى، قىممىتىنى،
ئۇيغۇرلارنى تەسىرىنى توغرا چۈشىنىدىغان دەۋر يېتىپ
كەلدى.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئۇيغۇرچە مىلىك نۇسخىسىنىڭ
نەشر قىلىنىشى ئېلىمىزدە ماركسزملىق يېڭى «قۇتادغۇ
بىلىك» شۇناسلىق ئىلمىي تەتقىقاتىنىڭ مۇقەددىمىسىنى
ئاچتى. بىز ماركسزم پرىنسىپلىرىنى قىبلىنامە قىلىپ،
تارىخقا ھۆرمەت قىلىپ، ئىلمىنى قەدىرلەپ، بىر نىيەت،
بىر پەزىلەت بىلەن ئۇيغۇرلارنى ھەمكارلىشىدىغانلا بولساق،
«قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتىدا دۇنيادا ئالدىنقى ئورۇنغا
ئىگىلەپ، ۋەتەنگە شەرەپ كەلتۈرۈپ، پۈتۈن ئىنسانىيەتنىڭ يېڭى مەدەنىيەت بەرپا قىلىش كۈرىشىگە تېخىمۇ
چوڭراق تۆھپە قوشالايمىز.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئىدىيىۋىلىكى ۋە بەدىئىيلىكى ھەققىدە بەزى قاراشلىرىم

ئابلەت ئۆمەر

«قۇتادغۇ بىلىك» ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ پارلاق نامايەندىسى، ئېلىمىز مەدەنىيەت خەزىنىسىنىڭ قىممەتلىك بايلىقى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى ئىلغار ئىدىئولوگىيىسىنىڭ قامۇسى. چۈنكى، ئۇنىڭدا قارا خانىلار خاندانلىقى دەۋرىدىكى رېئال ئىجتىمائىي تۇرمۇش ۋەقەلىكى ئوبرازلىق ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈلۈپلا قالماستىن، بەلكى تارىخ، پەلسەپە، ئىقتىساد، قانۇن، ئەخلاق، دىن، مائارىپ، مېدىتسىنا، جۇغراپىيە، ماتېماتىكا، ئاسترونومىيە، دىپلوماتىيە ۋە ھەربىي ئىلىم قاتارلىق ساھەلەردىمۇ مۇپەسسەل ۋە ئەتراپلىق مەلۇمات بېرىلگەن.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە نامايەن قىلىنغان بارلىق رېئال تۇرمۇش مەنزىرىلىرى، چوڭقۇر پەلسەپىۋى ۋە تەرەققىيەتلىك ھەمىيەتلىك پىكىرلەر شېئىرىي تىل ۋە بەدىئىي ئوبرازلار ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ، داستان شەكلىدە گەۋدىلەنگەن. مەلۇمكى، «قۇتادغۇ بىلىك» ئالدى بىلەن بىر نادىر ئەدەبىي ئەسەر. ئۇ تەبىئەت ۋە

ئىجتىمائىي تۈرمۇشتىكى ھەر خىل ھادىسە ۋە كۆرۈنۈشلەر-
نى پىششىقلاپ ئىشلەپ روشەن، جانلىق بەدىئىي ئوبراز
ئارقىلىق ھەققىي تۈردە قايتا ئىپادىلەپ، مۇئەييەن تارىخىي
دەۋردىكى ئىقتىساد، سىياسىي ۋە مەدەنىيەتنى ئەكس
ئەتتۈرىدۇ. تۈرلۈك سىنىپ، تەبىقىلەر ۋە ھەر خىل شەخس-
لەرنىڭ روھىي قىياپىتى ۋە ئارزۇ - ئارمىنى، شۇنىڭ-
دەك رېئال مۇناسىۋەتلىرىنى تەسۋىرلەيدۇ. بۇ ئارقىلىق
كىتابخانلارنى تارىخ، رېئاللىق، جەمئىيەت ۋە كىشىلىك ھا-
ياتى توغرىسىدىكى تۈرلۈك بىلىملەرگە ئىگە قىلىدۇ. ئىنقى-
لابىي دېموكرات ۋە ئاتاقلىق تەنقىدچى چېرنىشىۋسكىنىڭ
مۇنەۋۋەر ئەدەبىي ئەسەرلەرنى «تۈرمۇش دەرسلىكى» دەپ
ئاتىغانلىقى، ۋ. ئى. لېنىننىڭ لېۋ. تولستويىنى «رۇس
ئىنقىلابىنىڭ ئەينىكى» دەپ باھالىغانلىقىنىڭ تۈپ سەۋەبى
مانا شۇ يەردە.

ماركس ئەنگلىيەنىڭ رېئالىست يازغۇچىلىرى چار-
لىز دىككېنس، چارلوتتى بىرونتى خانىم ۋە ھاكلى خانىملار
ھەققىدە توختالغاندا: «ھازىرقى ئەنگلىيەنىڭ بىر تۈركۈم
مۇنەۋۋەر ھېكايە - رومانچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ مەشھۇر، تە-
ۋرىلىك كىتابلىرىدا دۇنياغا ئېچىپ بەرگىنى سىياسىي ۋە
ئىجتىمائىي ئوبزورچىلار ۋە ئەخلاقشۇناسلارنىڭ ھەممىسى
ئېچىپ بەرگىنىدىنمۇ كۆپ بولدى»① دېگەن ئىدى.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانى ئوتتۇرىغا قويغان مەسە-
لىلىرىنىڭ سالمىقىنىڭ زورلۇقى، ھەجمىنىڭ چوڭلۇقى،

---

① كارل ماركس: «ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيىسى»، «ماركس، ئېنگېلىس ئەسەرلىرى»
١٥ - توم.

ئىدىيۇللىكىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، بەدىئىي قىممىتىنىڭ يۇكسەك-
لىكى جەھەتتىن، شۇنداقلا جاھان ئەدەبىياتىدىكى ئورنى
ۋە تەسىرى جەھەتتىن قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ شان-
لىق نەمۇنىسى بولۇش بىلەن بىللە، ئىنسانىيەت مەدەنىيەت
خەزىنىسىنىڭ قىممەتلىك مەدەنىي مىراسى، مول «تۇرمۇش
دەرسلىكى» ۋە ئەينى زامانىنىڭ «ئەينىكى» ھېسابلىنىدۇ.

داستان ئۇلۇغ ئەدىب، مۇتەپەككۇر ۋەتەن ئالىم يۇسۇپ
خاس ھاجىپ تەرىپىدىن قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ 180-
يىللىرى يېزىلغان. بۇ ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇر خەلقى ۋە
تۇركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى باشقا خەلقلەر ئارىسىدا مەلۇم
دەرىجىدە تارقالغان؛ ئىقتىساد، سىياسىي ۋە مەدەنىيەت جە-
ھەتتىكى «ئالتۇن دەۋر» كۇندىن - كۇنگە خارابلاشقان،
ئىچكى نىزا - ماجىرالار كۆپەيگەن، ھۆكۈمرانلار ئارىسىدا
ئەيشى - ئىشرەت، كەيپ - ساپا ئەۋج ئېلىپ، خانلىقنىڭ
ئەھۋالى يامانلاشقان. ئالۋاڭ - ياساق ھەددىدىن ئېشىپ،
خەلق تۇرمۇشى ئېغىرلاشقان. ئەبۇ ئەلى ھەسەن بىننى سۆ-
لايمان ئارسلان خان يولغا قويغان سۈيۈرغاللىق تۇزۇمىنىڭ
ئاقىۋىتىدە، دۆلەت ۋە جامائەت خەزىنىسى قۇرۇقلىنىپ، ئېكس-
پىلاتاتسىيە ئەدەپ كەتكەن. قىسقىسى، خانلىق مۇنقەرز-
لىككە يۈزلەنگەن بىر ۋاقىت ئىدى. دانىشمەن يۇسۇپ
خاس ھاجىپ بۇ يامان ئاقىۋەتنى ئالدىن سېزىپ، قارا-
خانىلار جەمئىيىتىدە پەيدا بولغان مۇشۇنداق يېڭى زىددىيەت
ۋە مەسىلەرنى مۇۋاپىق ھەل قىلىش ۋە ئۇنىڭغا توغرا
جاۋاب بېرىش مەقسىتىدە، مەزكۇر ئەسىرنى يېزىشقا كىرىش-
كەن ۋە ئەينى زامان تۇزۇمىگە نارازىلىقىنى ئىپادە

قىلغان. ۋاھالەنكى، ئەينى شارائىتتا ئۆزىنىڭ تەرەققىياتىدا ئۆز پىكىرلىرىنى ئوچۇق - ئاشكارا بايان قىلىشقا مۇمكىن بولمىغانلىقتىن، بەدىئىي ۋاستىلەرگە تايىنىپ، بىر غايىۋى جەمئىيەتنىڭ ئىخچام كارتىنىسىنى سىزىپ چىققان. ئاشۇ غايىۋى جەمئىيەت ۋە غايىۋى شاھ كۆنتۈغدى ۋە باشقىلارنى مەدھىيىلەش باھانىسى ئاستىدا، فېئودالىق تۈزۈمىنىڭ چىرىك زەئىپلىكى، زۇلۇم ۋە ئادالەتسىزلىكنى ئۆتكۈر بىلەن تەنقىدلەپ دۇمبالىغان. ئۇ، بۇ جەھەتتە شۇنداق زور ماھارەتلىك قىلغانكى، شاھ ۋە ئۇنىڭ يېقىنلىرى ئۇنىڭدىن ئاغرىنىش ۋە ئۇنىڭغا زىيانكەشلىك قىلىش ئۇياقتا تۇرسۇن، ھەتتا ئۇنى قەدىرلەپ «خاس ھاجىپ» دەپ نام بېرىش بىلەن بىللە، ئۇرۇدىدىكى يۇقىرى مەرتىۋىگە كۆتۈرگەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆز زامانىسىغا بولغان نارازىلىقى تۆۋەندىكى مىسرالاردا روشەن كۆرۈنىدۇ:

6451 ئى ئالىم قاراپ كۆر، بۇ گۈنكى زامان —
ئۆزگەردى، ئىش - ھالەت پۈتۈنلەي بۇ ئان.

6452 بىلىملىك خار ئولدى، چەتلەتتى ئۆزىن،
ئەقىللىق گاچا بولدى، ئاچماس تىلىن.

6453 كۆپەيدى ئەل ئىچرە يامان - پەس كىشى،
باۋاش بولدى دەپسەندە، چۈشتى بېشى.

6588 بۇزۇلدى نىچۇن خەلق، نىزامنى ئېتىپ تەرك
نىچۇك بىر زامانغا قالدىم، قايان كېتەيمەن.

6601 چاپاندەك چاقۇرلەر، چۈشىندەك شۇرارلەر،
ئىتتەك قاۋارلەر، قايسىسىنى ئۇرايمەن.

6603 ماڭا كەلمىسۇن ھەممە جەبىر - جاپالار،
بۇ كۇستاخ، پەسلەردىن يىراقراق تۇرايمەن.

شائىرنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى يېزىشىغا سەۋەب ۋە تۇرتكە بولغان نەرسە، ئۇنىڭ بەخت - سائادەتلىك كۇزەل تۇرمۇشقا بولغان تەلپۈنۈشى ۋە ئۆز ئەۋلادلىرىغا بېرەر ئادالەتلىك جەمئىيەت بەرپا قىلىش ئارزۇسى بولغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆز زامانىسىدىكى جەمئىيەتنىڭ سىياسىي ئىقتىسادىي ئەھۋاللىرىغا نىسبەتەن نارازىلىقىنى ئىپادىلەشتىن ئىبارەت ئىكەنلىكىدە شۇبھە يوق.

لېنىن: «ھەر بىر مىللىي مەدەنىيەتتە، ئىككى خىل مىللىي مەدەنىيەت بار، ھەر بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيىتىدە گەرچە تەرەققىي تاپمىغان بولسىمۇ، بەزى دېموكراتىك ملىق ۋە سوتسىيالىزملىق تەركىبلەر بولىدۇ. چۈنكى مىللەتلەرنىڭ ھەرقانداق ھالدا ئەمگەكچى ئاممىمۇ، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى ئاممىمۇ بولىدۇ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش شەرت - شارائىتى مۇقەررەر ھالدا دېموكراتىك ۋە سوتسىيالىستىك ئىدىيە سىستېمىسىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ، لېكىن ھەر بىر مىللەتتە بۇرژۇئا مەدەنىيىتى (كۆپ سانلىقى مىللەتلەردە يەنە گېزەندىلەر ۋە

دىنىي هوقۇقچىلىق مەدەنىيىتى) مۇ بولىدۇ. بۇ بىر «تەرـ كىب» لا ئەمەس، بەلكى ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرىدىغان مەدەنىيەت» ① دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. «قۇتادغۇ بىلىك» ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قاراخانىلار دەۋرىدىكى تۇرمۇش، ئىدىيە، ئارزۇ ۋە مەنپەئىتىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. خەلق كۆڭۈل بۆلـ لىدىغان زور ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان، خەلقنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى بېيىتىش، ساغلام پەزىلىتىنى يېتىلدۈرۈشكە پايدىلىق كۈچلۈك دېموكراتىك خاھىش، خەلقچىللىق ۋە مەرىپەتپەرۋەرلىككە ئىگە مۇنەۋۋەر ئەسەر بولۇپ، مىللىي مىراسلىرىمىز ئىچىدىكى بىر ئىسىل گۆھەرـ دۇر.

داستاندا قاراخانىلار جەمئىيىتى دۇچكېلىۋاتقان يىمىرـ لىش خەۋپىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، تىنچ، بەختىيار، پەزىلەتـ لىك ۋە ئادىل غايىۋى جەمئىيەت قۇرۇشنىڭ مۇھىملىقى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئاپتورنىڭ بۇ ئىجتىمائىي غايىسى ئادا- لەت ۋە ھەقانىيەتنىڭ سىمۋولى بولغان پادىشاھ كۈنتۇغدى، سائادەت بىلەن ئامەتنىڭ سىمۋولى بولغان ۋەزىر ئايتولدى، ئەقىل - ئىدرەك ۋە پەم- پاراسەتنىڭ سىمۋولى بولغان ئۆگدۈلمىش، سەۋر - تاقەتـ لىك سىمۋولى بولغان ئودغۇرمىشنىڭ ئىبارەت تۆت پېرسوناژنىڭ سۆھبەت ۋە مۇنازىرىلىرى ئارقىلىق ئېچىپ بېرىلگەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئالدى بىلەن دۆلەتنىڭ ئەلا

① «مىللىي مەسىلە توغرىسىدىكى تەنقىدىي پىكىر»، «لېنىن ئەسەرلىرى» 20- توم، خەنزۇچە نەشرى، 6- بەت.

ئالىي ھۆكۈمرانى بولغان شاھنى «كۈنتۈغدى» دېگەن سىمۋوللۇق نام بىلەن ئاتاپ، ئۇنىڭ جىمى پۇقرالارغا خۇددى كۈنگە ئوخشاش تەكشى نۇر چېچىشىنى، ئادالەت ۋە ھەققانىيەتنى يولغا قويۇشىنى، ئادىل قانۇن يۈرگۈزۈشىنى ۋە يوقىرى مەلۇماتلىق، پەم - پاراسەتلىك ۋە يۈكسەك ئەخلاقنى پەزىلەتنىڭ بولۇشىنى ئۈمىد قىلىدۇ.

217 جاھان تۈتقىلى ئەر ئۇقۇشلۇق كېرەك،
كېرەك يۈرت سوراشقا ئەقىل ۋە يۈرەك.

284 پەزىلەت كېرەك مىڭ تۈتۈشقا جاھان،
قۇلان تۈتقىلى، كۆر، كېرەك ئارسلان.

شائىر فېئودالىق جەمئىيەتتىكى ھەر قايسى قاتلاملار ئوتتۇرىسىدىكى رېئال مۇناسىۋەتتە، شاھنىڭ رولىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، دۆلەتنىڭ كۈللىنىشى، خەلقنىڭ پاراۋانلىشىشىدا مۇھىم كۆۋرۈكلۈك ھەم ۋاستىچىلىق رول ئويناىدىغان بەگ - ئەمەلدارلارغا قويۇلىدىغان تەلەپلىرىنى ئىجابىي جەھەتتىن بايان قىلغانلىقىدىن باشقا، سەلبىي جەھەتتىن مۇنۇلارنى جىكىلەيدۇ:

2012 گۈزەل بولمىسا بەگدە خۇي، سۆز ۋە تىل،
ئۇ ئەلدە تۇرالماي قاچار بەخت، بىل.

2030 سۈرەلمەس زالىم بەگ بەگلىك دەۋرىنى،
كۆتەرمەيدۇ خەلقى ئۇنىڭ زۇلمىنى.

شائىر ئۆز داستاندا «ھممەتلىك بولۇش، ياخشىلىق — پەزىلەتنىڭ شەرتى»، «خەلقنى پاراۋان قىلىش — ھاكىمىيەتنىڭ مەقسىتى»، «ئەل نەزىرىگە ئېرىشمەك — خانلىقنىڭ ئاساسى»، «ياخشىلىق — ھايات شائىرى ئۆمۈر شەبنىمى — دۇنيا گۈزەللىكى»، «ئەل نەزىرى — خانلىق سەلتەنىتىنىڭ ئاساسى»، «پارىخورلۇق — دۆلەتنىڭ نومۇسى» دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇ ھەربىي باش قوماندانلىق ئارسلاندەك يۈرەكلىك ھەم قەھرىلىك، قاپىلاندەك بىلەكلىك، بۆرىدەك كۈچلۈك، ئېيىقتەك ئېتىلغاق، قوتازدەك سۈرلۈك، تۈلكىدەك ھەييار، نار تۆگىدەك ئۆچلۈك ساقلىغۇچى، قىيا قۇزغۇنىدەك يىراقنى تىكىلگۈچى...» بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۇ يەنە پۇتۇكچى (كاتىپ) ھەققىدە:

2674 ئەگەر بولسا خان قانچە ئالىم ئۆزى،
كېرەكتۇر پۇتۇكچى يازارغا سۆزى.

دەپ يازىدۇ، ھەمدە يۇقىرىقى ئۈچ مۇھىم شەخسنىڭ رولىنى خۇلاسىلەپ مۇنداق بايان قىلىدۇ:

2418 ۋەزىرلىك بېرىدۇر، ئۇنىڭدا قەلەم،
قىلىچ تۇتقى بىرسى، قولىدا ئەلەم.

2426 بولۇر تېز قىلىچ بىرلە يۈرت ئالغىلى،
قەلەمسىز مۇمكىن ئولماس ئەل تۇتقىلى.

داستان ئەدىبىڭ مەزمۇنىنىڭ ئەڭ قىممەتلىك يېرى شۇكى، ئۇنىڭدا بارلىق ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىقىنىڭ يارىتقۇچىسى، دۆلەت ۋە جەمئىيەتنىڭ تۈۋرۈكى بولغان ئەمگەكچىلەر، دېھقانلار، چارۋىچىلار ۋە ھۈنەرۋەنلەرگە ئالاھىدە ئورۇن بېرىلگەن بولۇپ، شائىر ئۇلارنىڭ غايەت زور رولىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش بىلەن بىللە ئۇلارنى قىزغىن مەدھىيىلەيدۇ.

4400 يەنە بىر گۈرۇھ ئۇ دېھقانلار ئېرۇر،
بۇلار بەك كېرەكلىك كىشىلەر تۇرۇر.

4403 پۈتۈن جانى بار ئاچ بولۇر ھەم تويۇر،
تىرىك بولسىلا ئۇنىڭا مۇھتاج ئېرۇر.

4439 بۇلاردىن كېيىن سۈڭ بۇ چارۋىچىلار،
پۈتۈن يىلقىلارغا بولۇر باشچىلار.

4442 قېمىز، سۈت يا يۇڭ، ياغ، قېتىق يا قۇرۇت،
ھېسات يا كىگىز ھەم ھوزۇر ئۆيگە تۇت.

4456 يەنە بىر گۈرۇھ ئۇ ھۈنەرۋەن ئېرۇر،
تىرىكلىك يولىدا ھۈنەرلەر قىلۇر.

4458 تۆمۈرچى، ئۆتۈكچى، يەنە تېرىچى،
يا سىرچى، بوياقچى، يا ئوقچى، ياچى.

شائىر ئالىملارنىڭ جەمئىيەتتىكى رولى، ئەل - يۇرت نى كۆللەندۇرۇش يولىدىكى ئۇلۇغ تۆھپىسىگە يوقىرى باھا بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئالاھىدە رولىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ.

يەنە بىر كۆرۈھ ئۇ ئالىملار ئېرۇر،
ئۇلار ئىلمى خەلقنىڭ يولىن يورۇتۇر.

ئۇلاردىن كېرەكى ساڭا ئىلىمدۇر،
يېتەكلەپ ساڭا ھەق يولىن كۆرسىتۇر.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىدا، شاھ ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرىغا بىر قاتار ئاقىلانە تەلەپلەرنى قويۇش بىلەن بىللە جەمئىيەتنىڭ ھەر قايسى ئەزالىرىغىمۇ باتۇر، ۋىجدانلىق، ئاق كۆڭۈل، راستچىل، سەمىمىي، ھەقانىيەتچىل ۋە ئۆز ئارا كۆيۈمچان بولۇشنى؛ ئارزۇ - ئارمانلىرىغا يېتىش ئۈچۈن بىلىم ۋە ھۈنەر ئىگىلەشنى نەسىھەت قىلىدۇ ۋە ئۇلارنى «ئىنسان ئۈچۈن ئەڭ زور خىلەت» دەپ ھېسابلايدۇ. مانا بۇلار شائىرنىڭ دۇنيا قارىشىدىكى ئىلغارلىق، تەرەققىپەرۋەرلىك ۋە خەلقچىللىقىنىڭ روشەن ئىپادىسى بولۇپ، گەرچە ئۇ، ئوتتۇرا ئەسىردىكى فېئودالىق جەمئىيەتتە ياشىغان ئەسەر بولسىمۇ، تاكى ھازىرغىچە بەلگىلىك رېئال ئەھمىيىتىنى ساقلاپ كېلىۋاتقانلىقىنىڭ سەۋەبى ئىنە شۇ يەردە. شائىرنىڭ دۆلەتنى ئىلىم - مەرىپەت، قانۇن ئارقىلىق دېموكراتىك ئاساستا باشقۇرۇش، شاھنىن

تارتىپ جەمكى بۇقرالارغىچە ئىلىم - پەن ۋە ھۈنەر ئىگىلەش توغرىسىدىكى مەربىەتپەرۋەرلىك كۆز قارىشى ئەك قىممەتلىك بولۇپ، مەلۇم تارىخىي ۋە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

بىزگە مەلۇم، «بىلىم — كۈچ» دېگەن ئىلمىي ھۆكۈمنى 16 - ئەسىردىكى ئەنگلىيە مۇتەپەككۇرى بېكون ئېنىقراق تەكىتلەپ ئوتتۇرىغا قويغانلىقى راست، ئەمما، «قۇتادغۇ بىلىك» (بەخت - سائادەتكە ئېرىشتۈرگۈچى بىلىم) دېگەن بۇ ئىلمىي ھۆكۈمنى مۇتەپەككۇر شائىرىمىز يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۇنىڭدىن 500 يىل ئىلگىرى ئوتتۇرىغا قويغانلىقىمۇ تارىخىي پاكىت، ئۇ ئاللە بۇرۇنلا، ئىلىم - پەن بىرىدىن بىر توغرا يول، بۇ ئارقىلىق كىشىلەر بەخت - سائادەتكە ئېرىشىدۇ، ئارزۇ - ئارمانلىرىغا يېتىدۇ، بىلىم — ئىنسان ئەقلىنىڭ مېۋىسى ۋە مەنبۇي ھاياتنىڭ ئوزۇقى. كىشى تۇغۇلۇپلا بىلىملىك بولمايدۇ، تىرىشىپ ئۆگىنىش ئارقىلىق بىلىمگە ۋە ئەقىل - پاراسەتكە ئېرىشەلەيدۇ، بىلىم — كىشىلىك جەمئىيەتنى ئالغا ئىلگىرىلىتىدۇ، دەپ ھېسابلىغان. ئۇنىڭ بىلىم توغرىسىدىكى چوڭقۇر مۇھاكىمىسى ھېلىمۇ ئەستايىدىل ئۆگىنىشكە ۋە ئۇلۇغ قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

157 بىلىمسىز كىشى بارچە ئاغرىق بولۇر،
داۋالانمىسا ئۇ تېرىكلا ئۆلۈر.

211 كىشى كۆڭلى تۇپسىز دېگىزدەك ئېرۇر،
بىلىم ئونچە ئوخشاش تۇۋىدە ياتۇر.

212 دېڭىزدىن چىقارمىسا ئۇنچە كىشى،
قالۇر پەرقسىز بولۇپ ئۇنچە ساي تېشى.

شائىر ئۆزىنىڭ جەمئىيەتنى ئىسلاھ قىلىش، ئىلىم - مەرىپەت ۋە مەدەنىيەتنى يۇكسەلدۈرۈش، جەمئىيەتتىكى ناھەقچىلىق ۋە ناچار ئىللەتلەرنى ئىلىم - پەن ئارقىلىق تۈزىتىش توغرىسىدىكى مەسىلىلەرنى ئۆز ئارا زىچ مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراپ، ئوتتۇرا ئەسىردىكى جاھالەتكە ۋە نادانلىققا قارشى راتسىونالىزم كۆز قارىشىنى تەرغىب قىلىدۇ. ۋاھالەنكى، جەمئىيەتتىكى تەڭسىزلىك ۋە ناچار ھادىسىلەرنى پەقەت ئىلىم - پەن بىلەن ئۆزگەرتىشكە ئۇرۇنۇشنىڭ ئۆزى مەسىلىنىڭ تۈپ ماھىيىتىنى ئېچىپ بېرەلمەسلىكى، خەلق ئەۋۋالىزم ئىسكەنجىسىدە تۇرۇۋاتقان، نادانلىق ۋە دىنىي خۇراپاتلىق ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان بىر شارائىتتا ئىلىم - پەننىڭ رولىنى ئۇلۇغلاشنىڭ ئۆزى بىر خىل ئىلغارلىق ۋە تەرەققىپەرۋەرلىكتۇر.

شائىر دۆلەتنى تەرەققىي تاپتۇرۇش، مەملىكەتنى سىرتقى تاجاۋۇزچىلىق ۋە ئىچكى قالايمىقانچىلىقتىن ساقلاش ئۈچۈن ئەسكىرىي قوشۇن تۇرغۇزۇش، قوشۇنلارنى كۈچەيتىش ۋە تەمىنلەش ئۈچۈن خەلقنى بېيىتىش بىردىن بىر يول ئىكەنلىكىنى؛ خەلقنى بېيىتىشنىڭ توغرا يولى بولسا، ئادىل قانۇن يۈرگۈزۈشتىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى ئىزھار قىلىدۇ. ئۇ قانۇن توغرىسىدا مۇنداق بايان قىلىدۇ:

3463 ئادىل قانۇن كۆككە بىر تۇۋرۇك ئېرۇر،
بۇزۇلسا ئۇ قانۇن ئاسمان يىمىلۇر.

3464 يوق ئەرسە قانۇنلۇق بەگلەر مۇبادا،
يەتتە قات زېمىننى بۇزاتتى خۇدا.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ھەققەتەنمۇ ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ مەشھۇر پەيلاسوپى، ئۇ ئىنسانىيەت دۇنياسى، دۆلەت، جەمئىيەت، ئەدەب - ئەخلاق، ئىلىم - مەرىپەت ۋە مەدەنىيەت نۇقتىسىنەزەرلىرى جەھەتتە ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ تالانتلىق، چوڭقۇر پىكىرلىك مۇتەپەككۇرى بولۇشقا مۇناسىپ. چۈنكى، ئۇنىڭ شەيئىلەر تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيەتلىرى يېڭى بىلەن كونا، ئىچكى ئامىل بىلەن تاشقى ئامىل، ھالاۋەت بىلەن جاپا، قېرىلىق بىلەن ياشلىق، يامانلىق بىلەن ياخشىلىق، ھايات بىلەن مامات توغرىسىدىكى چوڭقۇر ۋە مۇپەسسەل كۆز قاراشلىرىدا ساددا دىئالېكتىكىلىق ئىدىيىلەر روشەن ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. بىز بۇ كۆز قارىشىمىزنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن، داڭلىق ئالاقىدار بايانلاردىن پەقەت بىرىدىنلا بەيىتنى مىسال كەلتۈرىمىز:

689 پۈتۈن تەم ۋە لەززەت يېڭىدا بولۇر،
بۇ لەززەتنى ئىستەپ كىشى قىينىلۇر.

5109 ئېلىڭ سەن قارىما كىشى تېشىغا،
ئىچىڭە قارا ھەم مەخپىي ئىشىغا.

1087 چىقىشقا چۈشۈش بار، ئىگىزگە پاتىق①،
سۆيۈنچكە قايغۇ ـ غەم، ئاچچىقلا تاتىق②.

731 ئاي ئاۋۋال تولامۇ كىچىك تۇغۇلۇر،
كۈندىن كۈن چوڭىيىپ يۇقىرى چىقۇر.

434 ھالاۋەت ھەمىشە جاپا بىرلەدۇر،
سۆيۈنۈش قايغۇلە دائىم تەڭ يۈرۈر.

2250 قارا تۈن، يورۇق كۈن ئاراسى يىراق،
يېشىل سۇ قىزىل ئوتقا بولماس قوناق③.

4817 سەن مەيلى بەگ بول يا مەيلى بول بىر قۇل،
قالالمايسەن ئۆزاق، ئۆلۈم توسار يول.

ئۆتكەنكى ھەر قايسى دەۋرلەردە بارلىققا كەلگەن ئەدەبىي ئەسەرلەر، مەيلى قايسى دەۋر، قايسى سىنىپنىڭ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھېچقايسىسى دەۋر ۋە سىنىپنىڭ چەكلىمىسىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ كېتەلمىگەن. شۇڭا، ئۇلار-دا ھامان ئۆز دەۋر ۋە سىنىپنىڭ چەكلىمىلىكى ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، بىز ئۆتمۈش دەۋر-لەردە يارىتىلغان بارلىق ئەسەرلەرنى مۇئەييەن تارىخىي

① پاتىق — (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) چوڭقۇرلۇق، ئوي يەر.
② تاتىق — (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) تاتلىق، لەززەت.
③ قوناق — (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) قونۇچى، مېھمان.

شارائىتقا قويۇپ، ماركسىزملىق تارىخىي ماتېرىيالىزم قارىشى بويىچە تەكشۈرۈپ ۋە باھالاپ، ئۇلارنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتى بىلەن رولىنى ھەمدە چەكلىملىكىنى كۆرسىتىپ بېرىشىمىز كېرەك. پەقەت تارىخىي شارائىتقا بىرلەشتۈرۈپ، تەھلىل ۋە تەتقىق قىلغاندىلا، ھەم ئۇنىڭ تارىخىي رولىنى كۆرۈۋالغىلى، ھەم ئۇنىڭ سىنىپىي ۋە تارىخىي چەكلىملىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. شۇنداق قىلغاندىلا، ئەسەر ئۇستىدە توغرا ۋە مۇۋاپىق خۇلاسە چىقارغىلى بولىدۇ.

ئەدەبىي مىراسلارنىڭ ئىلغارلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش ھەم تارىخىي، سىنىپىي چەكلىملىكىنى كۆرسىتىپ بېرىش؛ ھەم ئۇنىڭ تارىختىكى ئىلغار رولىنى ئېتىراپ قىلىش، ھەم ئۇنىڭ بۈگۈنگە قارىتا پاسسىپ تەسىرىنى كۆرسىتىپ بېرىش — قەدىمكى مەدەنىي مىراسلارغا تۇتۇلىدىغان توغرا پوزىتسىيە. ماركسىزم تېخى دۇنياغا كەلمىگەن چاغدىكى ئەسەرلەرنى زومۇ زو ھالىدا ماتېرىيالىزم پرىنسىپى بىلەن ئوخشاش ياكى قەدىمكى كىشىلەرنىڭ ئەسەرلىرىدىمۇ ماركسىزملىق دۇنيا قاراش بار دەپ چىڭ تۇرۇۋېلىش توغرا ئەمەس. نۆۋەتتىكى «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتىدا تارىخىي ماتېرىيالىزمغا يات بولغان مۇنداق پوزىتسىيە ۋە ئۇسۇلنى تەشەببۇس قىلماسلىقىمىز، سوتسىيالىستىك يۇكسەك ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت يارىتىش، ئىلىم - پەننى يۇكسەلدۈرۈش ئېھتىياجىنى چەتقىش نۇقتا قىلىپ، قەدىمكى كلاسسىك ئەسەرلەرگە توغرا، ئىلمىي باھا بېرىپ، ئۇنىڭ ئىلغار تەرىپىنى مۇقىملاشتۇ-

رۇپ، پاسسپ تەرىپىگە جەددىي مۇئامىلە قىلىپ، كىتاب-
خانلارنى كېلاسسىك ئەسەرلەرنى تارىخىي ماتېرىيالىزملىق
توغرا كۆز قاراش بىلەن ئوقۇشقا ۋە ئۇنىڭدىن توغرا
خۇلاسە چىقىرىشقا يېتەكلىشىمىز لازىم.

مۇشۇ جەھەتتىن ئالغاندا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ
«قۇتادغۇ بىلىك» تە سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي، پەل-
سەپىۋى مەسىلىلەرگە دائىر بىر قاتار قىممەتلىك پىكىر-
لەرنى ئوتتۇرىغا قويغان، خەلقنىڭ فېئودال ھۆكۈمرانلار-
غا بولغان نارازىلىق كەيپىياتىنى ئەكس يوللار بىلەن
ئەكس ئەتتۇرگەن. خەلقنىڭ كۈچ - قۇۋۋىتىنى ۋە ئە-
مەل - پاراسىتىنى، ئەخلاقىي پەزىلىتىنى مەدھىيىلىگەن.
ئىلىم - پەننىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىدىكى نۇرتكىلىك
رولىنى تولۇقلىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇمۇ ئۆز دەۋرى ۋە
سىنىپىنىڭ چەكلىمىسىدىن خالى بولالمىغان، ھالقىپمۇ
ئۆتەلمىگەن. بۇنى تۆۋەندىكى نۇقتىلاردىن كۆرۈۋېلىش
مۇمكىن:

بىرىنچى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ قاراخانىلار خان-
دانلىقى جەمئىيىتىنى «بۆرە بىلەن قوزا بىر ئېرىقتا سۇ
ئىچىدىغان»، «پادىشاھ ئادالەت ۋە قانۇننىڭ ھامىيسى
بولغان»، «ئادالەت — پادىشاھ بىلەن پۇقرا ئوتتۇرىسىدە-
كى مۇناسىۋەتنىڭ ئۆلچىمى بولغان»، ئىقتىساد، ھۈنەر
ۋە ئىلىم - پەن گۈللەنگەن، خەلق بايلىقى بولغان
غايىۋى دۆلەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىشنى ئارزۇ قىلىدۇ.
شۇڭا، ئۇ «دۆلەتنى تۇزەش ئۇچۇن، ئالدى بىلەن ئادا-
لەتلىك پادىشاھنىڭ بولۇشى» نى «پادىشاھ ئادىل سىيا-

سەت، ئادىل قانۇن يۈرگۈزگەندىلا، ئەلنى گۈللەندۈرگىلى بولىدىغانلىقى» نى، «ئادالەت ھەممىگە قارىتا بىر-دەك مۇئامىلە قىلىشتا ئىپادىلىنىدىغانلىقى» نى، «مەملىكەتتە ئادىل قانۇن يۈرگۈزۈلسە، ئەل ئامانلىق تاپىدىغانلىقى، يامانلار ھوقۇق تۇتسا، يۇرت پاراكەندە بولىدىغانلىقى» نى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بۇ، ئاپتورنىڭ فېئودال ھۆكۈمران سىنىپىنىڭ ئىچىدىكى دېموكراتىك خاھىشتىكى ئىلغار مۇتەپەككۇر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

شائىرنىڭ ئەنە شۇنداق غايىۋى جەمئىيەتكە تەشنالىق بىلەن ئىنتىلىشى، دەل ئۇنىڭ سىياسىي جەھەتتىن پارچىلىنىشقا يۈز تۇتقان، ئەخلاقىي جەھەتتىن چىرىكلەشكەن، ئۇرۇش - جاڭجاللار كۆپەيگەن، خەلقنىڭ ئۇستىدىكى ئالۋاڭ - ياساق ۋە زۇلۇم - ئوقۇبەت كۈچەيگەن، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ جاھالەتلىك رېئاللىقىغا بولغان نارازىلىقى، بىزارلىقى ۋە ئۇنى ئىنكار قىلىشىنى ئىپادىلەيدۇ. مۇشۇ نۇقتىدا «قۇتادغۇبىلىك» ئىلغار ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشىمىز لازىم. ئەمما شۇنىمۇ ئېنىق كۆرۈشىمىز كېرەككى، بۇ خىل غايىۋى جەمئىيەت فېئوداللىق دەۋرىدىكى فېئوداللىق ئىقتىسادىي بازىس ئاساسىدىكى دېھقانلارنىڭ ۋە شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ بىر خىل خىيالىي — ئوتۇپىيىلىك ئىدىيىسىنىڭ ئىنكاسى بولۇپ، بۇ خىل غايە ھەر قانچە گۈزەل بولسىمۇ، ئەلۋەتتە، خەلقنى ئاپەتتىن قۇتۇلدۇرۇشنىڭ ئەملىي چىقىش يولىنى كۆرسىتىپ بېرەلمەيدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، فېئودال پادىشاھلار ۋە ئەمەلدارلارغا نەسىھەت قىلىش يولى بىلەن

بۇ ئارزۇنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى تېخىمۇ بولمايدۇ. لېنىن: «ئىككى خىل ئوتۇپىيە» دېگەن ئەسىرىدە: «ئوتۇپىيە ئورنى يوق نەرسە، خىيال-ئويدۇرما ۋە چۆچەك» دېگەن ئىدى. روشەنكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ تەرغىب قىلغان «غايىۋى جەمئىيەت»، «خىيالىي دۇنيا» مۇ ئەينى ۋاقىتتا ئەمەلگە ئاشمايدىغان، بىر خىل خام خىيالدىنلا ئىبارەت ئىدى، كېيىن قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ يىمىرىلگەنلىكى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلىدى، شۇڭا، دەۋر ۋە سىنىپ كەلتۈرۈپ چىقارغان بۇخىل تارىخىي چەكلىمىلىكنى توغرا تونۇش لازىم.

ئىككىنچى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇنىڭدىن ئازغىنە كەم 1000 يىل ئىلگىرى ياشىغانلىقى، ئۇز داستانىنى ئىسلام دىنى ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرغان بىر شارائىتتا يازغانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ ئۆزى كىتابنىڭ مۇقەددىمىسىدە ئىزھار قىلغاندەك، «خەير خەزلىغ ئەر» (تەقۋادار مۇسۇلمان) بولغانلىقى ئۈچۈن، گەرچە ئەسەرنىڭ بەزى سەھىپىلىرىدە، تەبىئەت، جەمئىيەت ۋە كىشىلىك توغرىسىدا بىر قەدەر ئاتېيىستىك ۋە ساددا ماتېرىيالىزملىق نۇقتىئىنەزەرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئالىم - پەيلاسوپلىرى تېخى يېشىپ بېرەلمىگەن پەلسەپىۋى سىياسىي مەسىلىلەرنى يورۇتۇپ بېرىپ، يۇنان - رىم پەلسەپىسىدىكى ماتېرىيالىستىك ئېقىملارغا، فارابى ۋە ئىبنى سىنالارنىڭ ماتېرىيالىستىك نۇقتىئىنەزەرلىرىگە ۋارىسلىق قىلغان بولسىمۇ، ئېنگىلىس يەنىلا ئىدىيالىستىك خاھىشلاردىن، ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدىلىرىدىن خالى بولالمىغان ئىدى.

شائىر داستاندا، ئىسلام دىنى ئەقىدىسى بويىچە، پەقەت خۇدالا بارلىق مەۋجۇداتنى يارىتقان دەپ تونۇيدۇ، مەسىلەن:

692 تۆرەلگەن نېمەلەر بارى يوقلۇر،
تۆرەلتكەن بىر ئاللا، نە قىلسا قىلۇر.

روشەنكى، شائىرنىڭ داستانى ئىدىيالىزملىق دۇنيا قارىشىنىڭ ئاساسىدىن قۇتۇلالمىغان. شەيئىيلەشتۈرۈش تەقدىرىنى ئاللاغا باغلاپ قويغان. بۇنى ئۇنىڭ 11 - ئەسىر مۇتەپەككۇرى ئىكەنلىكى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تەھلىل ۋە مۇئامىلە قىلىشىمىز لازىم. چۇنكى، فېئودالىزم دەۋرىدىكى ئەدەبىيات ئاساسەن ئىلاھىيلىق ئاڭ ۋە ئەدەب - ئەخلاق قارىشىنىڭ روشەن ئەكس ئېتىشى، دېموكراتىك ئىلغار پىكىرلەر بىلەن ئارىلىشىپ قېلىشى ھېچقانداق ئەجەبلىنەرلىك ھادىسە ئەمەس، شۇڭا، ئۇلارغا دېموكراتىك مېغىزىنى تاللاپ، فېئودالىلىق شاكىلىنى تاشلاش ئۇسۇلى بىلەن تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشىمىز لازىم.

ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ بەدىئىيلىك مەسىلىسى ئەدەبىي ئەسەرلەرگە باھا بەرگەندە، دىققەت قىلماي بولمايدىغان مۇھىم مەسىلىلەرنىڭ بىرى، بەدىئىيلىك ئاساسەن، يازغۇچى - سەنئەتكارنىڭ ھەرخىل ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى ھەم ۋاستىلىرىنى قوللىنىپ، ئۆز ئەسىرىدە تەسۋىرلىگەن ئىجتىمائىي تۇرمۇش بىلەن ئىپادىلىگەن ئە-

دىيۇى ھېسسىياتنىڭ توغرىلىق، چىنلىق، ئىنسانىلىق ۋە جانلىقلىق دەرىجىسى بىلەن ئىستېتىك قىممىتى، بەدىئىي شەكلى، كومپوزىتسىيىسى، تىلى ۋە بەدىئىي ماھارىتى قاتارلىق ئامىللارنىڭ مۇكەممەللىك دەرىجىسىگە قارىتىلغان. ھەر قانداق ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ئىدىيۇى مەزمۇنى ئۆزىگە ماس كەلگەن بەدىئىي شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» يۇكسەك بەدىئىيلىككە، مەزمۇنى ۋە خاراكتېرى جەھەتتىن يۇقىرى تەلىم - تەربىيە ۋە كۆچلۈك ھېداكتىك قىممەتكە ئىگە ئەسەر. ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتىن، لىرىكا بىلەن تىپىك بايان، دراماتىك ئاساستىكى ۋەقەلىك بىرلەشتۈرۈلگەن شېئىرىي ئەسەر. ئىجادىيەت مېتودى جەھەتتىن، رېئالىزم بىلەن رومانتىزم زىچ بىرلەشتۈرۈلگەن؛ بەدىئىي ئۇسلۇبى جەھەتتىن، قەدىمكى شەرق ئەدەبىياتىنىڭ مىللىي ئەنئەنىسىنى نامايەن قىلغۇچى ئورىگىنال ئەسەردۇر.

داستاننىڭ بەدىئىيلىكى جەھەتتە ئالدى بىلەن شۇنى كۆرسىتىش كېرەككى، بۇ ئەسەر كۆچلۈك بەدىئىي ۋاستە ۋە مەنتىقىي ئاساستا دۆلەتنى ئادىل قانۇن بىلەن باشقۇرۇش، جەمئىيەت ئەزالىرىنى ئىنسانىي ۋە ئەخلاقىي جەھەتتىن تۇزەش؛ ئومۇمەن ھەممە كىشى تېنچ، بەختىيار ھايات كەچۈرىدىغان «غايىۋى جەمئىيەت» قۇرۇشتىن ئىبارەت باش تېمىنى دەۋر قىلغان ھالدا، ئورگانىك بىرلەشتۈرۈلگەن، سىستېمىلىققا ۋە ئىزچىللىققا ئىگە. بۇ

خىل بەدىئي مەنتىقە شەيئىلەرنىڭ ئىچكى ماھىيىتىنى توغرا ئىگىلەشتىن كەلگەن توغرا ئەقلىي بىلىشنىڭ ئوبرازلىق تەپەككۇرىدىكى ئىپادىسى بولۇپ، بەدىئي تەسەۋۋۇرنىڭ ھەر مەركىزىي نۇقتىسىنى بويلاپ تەرەققىي قىلىش جەريانىدا ئوبرازلارنى ئورگانىك ھالدا ماسلاشتۇرۇپ، سىستېمىلىق تەسۋىرلەيدۇ. بۇنداق ئەسەرلەرنى ئوقۇغان كىشى ئىدىيە جەھەتتىن چوڭقۇر تەربىيە، بەدىئي جەھەتتىن ئىستېتىك زوق ئالالايدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا بەدىئي مەنتىقىگە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ جاھالەتلىك، ھاكىم مۇتلەقلىق ھۆكۈم سۈرگەن فېئودالىزم جەمئىيىتىنىڭ ئورنىغا مەرىپەتلىك، پەزىلەتلىك، ئۇلۇغلۇق خىيالىي جەمئىيەت قۇرۇش غايىسى مۇشۇ تۆت كونكرېت ئوبرازغا يىغىنچاقلانغان ھالدا روشەن يورۇتۇپ بېرىلگەن.

شائىر، كۇنتۇغدى (شاھ)نىڭ قولىدا خەنجەر، بىر يېنىدا شېكەر، يەنە بىر يېنىدا ئۇراغۇن قويۇقلۇق ھالدا چېتىقسىز ئۇچ پۇتلۇق كۇرسىدا ئۇلۇغۋار قىياپەتتە ئولتۇرغانلىقىنى تەسۋىرلەشتە ھەم ئايتولدىنىڭ يەل توپىنىڭ ئۇستىدە ئولتۇرغانلىقىنى تەسۋىرلەشتە ئوخشاشلا بەدىئي مەنتىقىدىن پايدىلىنىدۇ. چۈنكى، خانىنىڭ قولىدىكى خەنجەر — ئىشنى كەسكىن ۋە تېز ھەل قىلىدىغانلىقىنىڭ؛ شېكەر — دەرتمەنلەرنىڭ دەردىگە دەرمان بولىدىغانلىقىنىڭ؛ ئۇراغۇن — يامانلارنىڭ جازاسىنى بېرىدىغانلىقىنىڭ سىمۋوللۇق ئالامىتى ھېسابلىنىدۇ. ئايتولدىنىڭ

يەل توپنىڭ ئۇستىدە ئولتۇرغانلىقى، بەخت - سائادەتـ
نىڭ خۇددى يەل توپىقا ئوخشاش بىر يەردە تۇرمايدىغانـ
لىقـى، بەخـت - سـائادەتـنى خۇددى ھۇركـگەك
كـىيـكـنى تـۇتـقانـدەك چـىڭ تـۇتـۇپ، قاچۇرۇپ
قويـماسـلىقـنـىڭ سـۇئولـلۇق ئالامـتى ھىـابلـىنـىدۇ.
دېمەك، بۇ خىل بەدىئىي مەنتىقە بەدىئىي زوق قوزغاپ،
كىتابخانلارنىڭ قەلبىنى ھاياجانلاندۇرۇشتىلا ئەمەس، ئەـ
سەرنىڭ ئىستېتىك قىممىتى ۋە بەدىئىي ئۇنۇمىنى كۆـ
چەيتىشتىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

شېئىرىيەت — ئەدەبىياتنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ۋە ئەڭ يۇقىرى تۈرى بولۇپ، سەنئەتنىڭ ھەر قايسى ئامىللىرـ
نى مۇجەسسەملەشتۈرۈپ، ھەممە ۋاستىلەردىن تولۇق پايـ
دىلىنىدۇ. شېئىرىيەتنىڭ مۇھىم بىر تۈرى بولغان داسـ
تان بەلگىلىك تارىخىي دەۋرنىڭ تۈپ ماھىيىتىنى كۆرسـ
تىپ بېرەلەيدىغان مۇكەممەل سىيۇژىت ۋە پېرسوناژلار
خاراكتېرىگە ئىگە چوڭ ھەجمدىكى شېئىرىي ئەسەر بولـ
غانـلىقتىن، ئۇنىڭدىكى ۋەقە، پېرسوناژ، مەنزىرە كۆرسـ
تىش ۋە ھېس - تۇيغۇلار شائىرنىڭ كۆچلۈك بەدىئىي
تەسەۋۋۇرى ۋە ئوبرازلىق تەپەككۇرى ئارقىلىق يارقىن
ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. شائىرلار داستاندا رېئال ھاياتـتىن
ھاسىل قىلغان تونۇشى ۋە تەسىراتىنى ئوخشتىش، تەمـ
سىل، جانلاندۇرۇش، مۇبالىغە قاتارلىق تەسۋىرىي ۋاسـ
تىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن كونكرېت، جانلىق ۋە يارقىن
تەسۋىرلەيدۇ. بۇ جەھەتتە، داستان يالغۇز ئۆز دەۋرـ
دىكى بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ، جۈملىدىن داستانچىلىقنىڭ

يۇكسەك چوققىسى بولۇپلا قالماستىن، ھازىرقى شېئىرىيەت ۋە داستانچىلىق ئىجادىيىتىگىمۇ نەمۇنە بولالايدۇ. ئۇنىڭدىكى كۆچلۈك شېئىرىي مىسرالار بەدىئىي تەپەككۇر بىلەن بەدىئىي تەسەۋۋۇرنىڭ ھەقىقىي كرىستالى ياكى سەمەرىسى بولۇشقا مۇناسىپ، ئۇنى ئوقۇغان كىشى ھەقىقەتەن بىر - بىرىدىن گۈزەل، بىر - بىرىدىن جۇلالىق ئۇنچە - مارجانلار بىلەن، قىممەتباھالىق گۆھەرلەر بىلەن تولغان خەزىنىگە كىرىپ قالغاندەك، ئۇنىڭغا مەپتۇن بولىدۇ ۋە ھاك - تاك قالىدۇ. داستان پەقەت مول ئىدىيىۋى مەزمۇنى جەھەتتىلا ئەمەس، شۇنداقلا روشەن بەدىئىي ئالاھىدىلىكى بىلەنمۇ دۇنياۋى كلاسسىك ئىسەرلەرنىڭ قاتارىدىن ئورۇن ئېلىشقا مۇناسىپ.

شائىر ئادەم جىسمانىي قۇۋۋىتىگە تولغان ياشلىق مەزگىلىدە، ئۇنىڭ ئەقىل - بىلىم قۇۋۋىتىنىڭ ئاجىز بولىدىغانلىقىنى، ئەقىل - بىلىم قۇۋۋىتى تولغاندا (قېرىغاندا)، جىسمانىي جەھەتتىن ئاجىزلىشىدىغانلىقىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ:

371 بويۇم ئىدى ئوقتەك، كۆڭۈل ئىدى يا،
كۆڭۈلنى قىلغۇچە ئوق، بويۇم بولدى يا.

مانا بۇ ئوبرازلىق تەپەككۇرنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئادەم قېرىغاندا جىسمانىي قۇۋۋىتى ئاجىزلاشسىمۇ، ئەقلىي قۇۋۋىتى ئاشىدۇ. ياشلىقىدا جىسمانىي قۇۋۋىتى كۈچلۈك بولسىمۇ، ئەقلىي قۇۋۋىتى ئاجىز بولىدۇ، دېگەن ئابستراكت

تراکت پىكىرنى يا بىلەن ئوتقا تەمسىل قىلىش ئارقىلىق. ئوبرازلىق ئىپادىلەيدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، كىشى قەلبىنى ھاياجانلاندۇرىدىغان باھار مەنزىرىسىنى خۇددى ئۇستا رەسسامدەك مۇنداق جانلىق تەسۋىرلەيدۇ:

72 غاز، ئۆردەك، قىل①، ئاققۇ خۇشاللىق بىلەن، قاقىلداپ ئۇچۇشۇر يۇقىرى - تۆۋەن.

73 ئەنە كۆر، بىرسى قونسا، ئۇچار ئۇ بىرى، بىرى ئۇزسە ئوينىاپ، ئىچەر سۇ بىرى.

74 تىزىلغان تۇغدەك كۆكىش②، تۇرنىلار، ئۇچار، يەلپۇنەر ھەم ئۇنىن ياڭرىتار.

75 ئولاي قۇش سايرىدى ئۇندەپ يولدىشىن، گۈزەل قىز قىچىرغان كەبى سۆيمىشىن.

76 قاقىلدادى كەكلىك، كۈلۈپ قاتقارا③، قىزىل ئاغزى قاندەك، قاشى قاپقارا.

---

① قىل — (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) بىرخىل قۇش. «قىل قۇيرۇقتەك دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

② كۆكىش — (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) بىر خىل قۇش.

③ قاتقارا — (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) قاقاقلىماق.

شهىردا شائىرنىڭ تولۇپ تاشقان ھېسسىياتى ئۇ-
نىڭ مول تەسەۋۋۇرى بىلەن ئوز ئارا بىرلىشىپ كەتكەن،
شائىر «كەچ كىردى» دېگەن ئابستراكت ئۇقۇمنى بىل-
دۇرۇش ئۈچۈن، كۈن پاتقان چاغدىكى سېرىقلىقنى ئال-
تۇنغا، ھاۋانىڭ قارانغۇلاشقانلىقىنى شېشىگە ھەم مەشۇق-
لار قېشىغا، كۈننىڭ ئولتۇرغانلىقىنى رۇمى قىزنىڭ يۈ-
زىنى يوشۇرغانلىقىغا تەمسىل قىلىپ ئوبرازلىق ئىپادىلەي-
دۇ. «تاڭ ئاتتى» دېگەن ئابستراكت ئۇقۇمنى بىلدۇ-
رۇش ئۈچۈن، ھاۋانىڭ قارانغۇلۇقىنى جاھاننىڭ قارا
قۇش يۈكى بىلەن توسالغانلىقىغا، كېچە قارانغۇسىنى قا-
را كۆكلەككە، تاڭنىڭ يورۇغانلىقىنى قارا كۆكلەكنىڭ
يىرتىلغانلىقىغا، قۇياشنىڭ تۇغۇپ چىققانلىقىنى كۈلۈپ
قارىغان قىزنىڭ يۈزىگە ئوخشىتىپ، مەجاز، مۇبالىغە ۋە
ئىشارە قىلىش بەدىئىي ماھارىتىنى نامايەن قىلىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ داستاندا، ئىلىم - پەندە
كامالەتكە يېتىشىنىڭ، ئەقىل - پاراسەتلىك بولۇشنىڭ،
ئەتراپلىق، چوڭقۇر ۋە توغرا پىكىر قىلىشنىڭ مۇھىم ئا-
ھىلى ۋە تەرجىمانى تىل ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ، تىل
بىلەن ئىنسانلار بەخت - سائادەت تاپىدىغانلىقىنى، تىل
بىلەن قەدىر - قىممىتى ئاشىدىغانلىقىنى قەيت قىلىپ:

274 ئەقىل كۆركى تىلدۇر، بۇ تىل كۆركى سۆز،
كىشى كۆركى يۈزدۇر، بۇ يۈز كۆركى كۆز.

دەپ يازىدۇ ۋە ئەسەرنىڭ پۈتكۈل مەزمۇنىدا ۋەقەلەر-

نى بايان قىلىش، پەرسوناژلارنى سۈرەتلەش، مەنزىرە-
لەرنى سىزىپ بېرىش دىئالوگ ۋە مونولوگلارنى تەسۋىر-
لەش جەھەتلەردە ئۆزىنىڭ قەدىمدى تۈركىي تىلىنىڭ،
جۈملىدىن ئەينى ۋاقىتتا «خاقانىيە تىلى» دەپ ئاتالغان
قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ سۆز ئۇستىسى ۋە تىل سەنئەتكارى
ئىكەنلىكىنى نامايەن قىلىدۇ.

داستاننىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى — ئۇنىڭدا تەسۋىر-
لەنگەن رېئال ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەم ئىدىيۋى
ھېسسىياتنىڭ چىنلىقى، مىللىي ئالاھىدىلىكى ۋە پۇرىقنىڭ
قويۇقلۇقى، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى رۇبائىي،
تەجنىس، مەسنەۋى، تۇيۇق قاتارلىق ئارۇز ۋەزن شەكىللىرىدىن
بىمالال پايدىلانغىلى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەسل
ئەنئەنىلىرىگە ئۇنۇملۇك ۋارىسلىق قىلغانلىقى قاتارلىق
جەھەتلەردىمۇ ئىسپاتلىنىدۇ. ئەمما بۇلار ئايرىم - ئايرىم
تەتقىقات تېمىلىرى بولغاچقا، بۇ ماقالىدا تەپسىلىي توخ-
تالمايمەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىدا ماكان، زامان-
نىڭ چەكسىزلىكى، ئەمما ئىنسان ئۆمرىنىڭ چەكلىلە-
كىنى، ئەنە شۇ چەكلىك ھاياتنى مەنىلىك، ئەھمىيەتـ
لىك ئۆتكۈزۈپ، ئىنسانىيەت ئۈچۈن تۆھپە قالدۇرۇش
كېرەكلىكىنى ئوبرازلىق بايان قىلىپ مۇنداق دېگەن
ئىدى:

4819 سەن خاھى بولغىن باي، خاھى بول گادای،
ئۆتۈپ يەر ئۆمرۈڭنى يىللار ۋە كۈن - ئاي.

سەن مەيلى مىڭغا كىر، مەيلى ئون سەككىز،
4818 ئۆلۈرسەن، قويۇپ كەت سەن بىر ياخشى ئىز.

دېمەك، «قۇتادغۇ بىلىك» مەزمۇن جەھەتتىن مول سىياسىي، ئىجتىمائىي، پەلسەپىۋى، ئەخلاقىي كۆز قاراش-لارنى ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقى؛ يورۇتۇپ بەرگەن تېمىس-نىڭ كەڭلىكى ۋە چوڭقۇرلۇقى بىلەن يۇسۇپ خاس ھا-جىپنىڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، پەيلاسوپ ۋە ئالىم ئىكەن-لىكىدىن دالالەت بېرىدىغان؛ ئۇيغۇر تىلىدا ۋە ئەدەبىيا-تىغا ئاساس سالغانلىقى ۋە ئۇنى يۇقىرى بالداقتا كۆ-تۇرۇپ، ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى جاھانشۇ-مۇل بەدىئىي ئەسەرلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالغانلىقى بە-لەن تالانتلىق ئەدىب ۋە بۇيۇك شائىر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدىغان نادىر ئەسەردۇر.

بىز بۇ، كىشىلىك بەخت - سائادىتىنى ھەممىدىن ئەلا بىلگەن، كىشى مەڭگۈلۈك ھاياتقا ئۆزىنىڭ قالدۇر-غان ياخشى ئىزلىرى بىلەن ئىگە بولىدۇ دەپ ئىشەنـ-گەن مەرىپەتپەرۋەر ۋە ئىنسانپەرۋەر يۇسۇپ خاس ھا-جىپنىڭ كېيىنكى ئىككى مىسرا بەيىتىنى ئېسىمزدە تۇتۇپ ۋە ئەستايىدىل ئۆگىنىپ تەتقىق قىلىپ، ئۇنىڭ بۇ نۇق-تىنىنەزەرلىرىنى «تۆتنى زامانۇ بىلا شتۇرۇش». قۇرۇلۇشىغا خىزمەت قىلدۇرۇشىمىز لازىم.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ مەزمۇن خاراكتېرى ۋە ئەنئەنىۋى خۇسۇسىيەتلىرى

ئابدۇكېرىم راخمان

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى نەشرىگە بېرىلگەن مۇقەددىمىسىدە ئېيتىلغاندەك: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلامىيەت قوبۇلىدىن كېيىنكى يازما ئەدەبىياتىدىن ھازىرقى زامانىمىزغا يېتىپ كەلگەن تۇنجى بەدىئىي ئەسەر»① بولۇپ، ئۇيغۇر كلاسسىك بەدىئىي ئەدەبىياتىنىڭ تېپىك نەمۇنىسى ھېسابلىنىدۇ. مەزكۇر داستاننى بەدىئىي ئەدەبىيات كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزۈش زۇشمىزنىڭ ئاساسى شۇكى، 11 - ئەسىر قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ جامائەت ئەربابى يۈسۇپ خاس ھاجىپ شائىرانە ھېس - تۇيغۇ بىلەن يۈكسەك دەرىجىدىكى بەدىئىي تەپەككۇر ۋە تەسەۋۋۇر يارىتىلغان رېئال تۇرمۇشنى تېپىكلەشتۇرۇپ، كىتابخانىلارنى ئاجايىپ گۈزەل شېئىرىيەت ۋە ئىلىم - مەرىپەت باغچىسىغا باشلاپ كىرىدۇ. نەتىجىدە، ئەسەر بىزنى ئالدى بىلەن مەنتىق تەپەككۇر

---

① «قۇتادغۇ بىلىك» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - بەت.

ۆه روشەن ئوبرازلىق تەپەككۇرلىك كىشى قەلبىنى ھايا-
جانغا سالىدىغان بەدىئىي زوقلاندۇرۇش كۈچى ئارقىلىق
ئۆزىگە مەپتۇن قىلىدۇ. بۇ ئەسەر ھەقىقەتەن تولۇق
شېئىرىي ماھارەتنىڭ مېۋىسى، ئۆزىگە خاس مىللىي ئۇسۇ-
لۇب، جانلىق بەدىئىي مېتودنىڭ نامايەندىسى. شۇڭا بىز
«قۇتادغۇ بىلىك» نى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارى-
خىدا كامالەتكە يەتكەن بەدىئىي قامۇس دەپ ئېيتىشقا ھەق-
لىمىز. ژانىر خاراكتېرىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇ ئەسەر
دراماتىك ئېلىپمېنتلار بىلەن سۇغىرىلغان لىرىك ـ ئېپىك
داستان ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەسەر مۇئەييەن تارىخىي ۋەقە-
لەر ۋە قەھرىمانلار غايىسى كۆلىمىدىكى ئېپوپېيە ئەمەس،
ئۇنىڭدا كۆچلۈك لىرىكا روھى بار. لېكىن ئۇ نوقۇل
لىرىك داستانمۇ ئەمەس، ئۇ دراممۇ ئەمەس بەلكى ئۇچ
خىل ئامىلنى بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرغان، رېئالىزم بىلەن
رومانتىزم تەبىئىي ھالدا زىچ بىرلەشتۇرۇلگەن ئەقىل ۋە
ھىكمەت دەرسلىكىدۇر.

مۇندىن مۇقەددەم «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتىدا ئەم-
گەك سىڭدۈرگەن كۆپلىگەن ئالىملار بۇ ئەسەرنى مەزمۇن
خاراكتېرى جەھەتتىن «دىداكتىك داستان» دەپ ھۆكۈم
قىلىشتى ۋە مۇشۇ نۇقتىدا «قۇتادغۇ بىلىك» نى دۇنيا-
دىكى داڭلىق بولغان دىداكتىك روھتىكى ئەسەرلەر قاتا-
رىغا قويۇپ پارس، تاجىك تىلىدا يېزىلغان دىداكتىك
ئەسەرلەردىن تۈرك سالچۇقلىرى ۋەزىرى نىزامۇل مۇ-
لىكنىڭ «سىياسەتنامە» («سىيارۇل مۇلىك» دەپمۇ ئاتى-
لىدۇ. ھىجرىيە 479 ـ يىل، مىلادى 1077 ـ يىل) ھەم-

ده ئەمر كەيكاۋۇسنىڭ ئوغلى گىلانشاھ ئۇچۇن يازغان «قابۇسنامە» (ھىجرىيە 485 - يىل، مىلادى 1082 - يىل) ئەسەرلىرى بىلەن مەقسىتى بىردۇر»① دەپ قاراپ كەلدى. دەرۋەقە، «دىداكتىك» سۆزىنى ئەدەب ئەخلاق ۋە تەلىم - تەربىيە ئۇقۇمى بىلەن بۇ ئەسەرگە تەتبىقلىسا بۇ باھا قىسمەن مۇمكىنچىلىككە ئىگە بولىسمۇ، لېكىن تۇپ مەنىسى بىلەن ئىپتقاندا، بۇ ئەسەر نوقۇل ۋەز - نەسىھەت بىلەنلا چەكلەنگەن دىداكتىك داستان ئەمەس. چۇنكى، ئەسەردە شائىر ياشىغان جەمئىيەتنىڭ ئەيىب - نۇقسانلىرى پاش قىلىنىپ، ئەينى زامان رېئال ئىجتىمائىي ھاياتى بەدىئىي لىباس ئىچىدە سۇرەتلەپ بېرىلگەن. كەلگۇسى گۇزەل ھاياتقا باشلايدىغان غايىۋى پىكىرلەر ۋە ماھىيەتلىك تەكلىپلەر، ئەقىل ۋە ھىكمەت مۇجەسسەملەشكەن تەپەككۇرلەر، ئوتتۇرا ئەسىر گۇمانىزم ئەدەبىياتىغا خاس بولغان خەلقچىللىق روھ ناھايىتى روشەن چاقناپ تۇرىدۇكى، بۇ ئوبىيېكتىپ رېئاللىق ئۇنىڭغا «دىداكتىك» دېگەن خاراكتېرىستىكىنى بىز ئىستېمال قىلىۋاتقان مەنا بىلەن قوللىنىش ئىمكانىيىتىنى بەرمەيدۇ.

بۇ يەردە شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، 11 - ئەسىر ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ ئەدەبىياتىدا دىداكتىك ئەسەرلەرنى يېزىش بىر قەدەر ئومۇمىيلىققا ئىگە مەلۇم بەدىئىي ئەنئەنە ئىدى. مۇشۇ تارىخىي دەۋرگە ۋەكىللىك قىلغان قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ خاس ھا-

① قا. كەرىۋپ: «ئېسىلىك بەدىئىي داستان». ئۇزبېكچە، 1976 - يىل نەشرى.

جەپى ۋە ئابرويلۇق جامائەت ئەربابى بولغان يۇسۇپ بالا ساغۇنى، ئىجتىمائىي دۇنيا قاراش جەھەتتىن ئەنە شۇ بەدىئي ئەنئەنىگە ۋارىسلىق قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ- نىڭ رېئاللىققا تۇتقان ئاكتىپ پوزىتسىيىسى ۋە ئوبيېكتىپ هاياتنىڭ تۇرتكىسى ئاستىدا شەكىللەنگەن گۇمانىزملىق غايىسى سىڭگەن بۇ ئەسەر ئىجتىمائىي ئۇنۇم جەھەتتىن 11 - ئەسىر ئەدەبىياتىدىكى ئورتاق ئىدىئاكتىك ئەنئەنە- دىن پۇتۇنلەي هالقىپ كەتكەن. بۇ بىزگە نەزەرىيە جە- هەتتىن دۇنيا كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا فېئودال هۆكۈمران تەبىقىدىن چىققان بەزى داڭلىق رېئالىست يازغۇچىلارنىڭ دۇنيا قارىشى بىلەن ئۇلار ياراتقان ئە- سەرلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئۇنۇمى ئوتتۇرىسىدا مۇئەييەن تەڭلىك بولمايدىغىنىدەك ئوبيېكتىپ رېئاللىقنى چۈشەندۈ- رۈپ بېرىدۇ. شائىرنىڭ ئۆزى كېلىپ چىققان سىنىپ ۋە گۇرۇھ مەنپەئەتلىرىنىڭ ئاساسى سۈپىتىدە 11 - ئەسىر قاراخانىلار جەمئىيىتىدىكى ئىجتىمائىي قاتلاملار، يە- نى ئاددىي پۇقرادىن تارتىپ ئەڭ ئالىي مەنسەپدار — ئۆلۈك خانلار، خاقانلار ئارىلىقىدىكى بارچە تەبىقە ۋە تائىپىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا مۇناسىۋەت، مۇئامىلە، ئەخلاق نورمىلىرى قانداق بولۇش كېرەكلىكىدەك هاياـ- تىي ئەھمىيەتلىك رېئال مەسىلىلەرگە ئىنسانپەرۋەرلىك نۇقتىسىدا تۇرۇپ، قايىل قىلارلىق دەرىجىدە جاۋاب بېرە- لىشىنىڭ سەۋەبى، بىزنىڭچە، مۇنداق ئىككى تەرەپكە باغلىق: بىرسى، مەۋجۇت ئوبيېكتىپ رېئاللىقنىڭ تۇرتكە- سى. «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ مەيدانغا كەلگەن ۋاقتى قارا

خانلار دۆلتىنىڭ 180 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ ۋاقىت قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ گۈللىنىپ كامالغا يەتكەن كۈنلىرىدىن (گەرچە ئىچكى قارىشمۇ قارشىلىق بىلەن تولغان بولسىمۇ) ئاستا - ئاستا چۈشكۈنلىشىپ پارچىلىنىشقا يۈزلەنگەن، ئوردا ماجىرالىرى كۆپىيىپ، دۆلەتنىڭ ئەھۋالى خاراپلاشقان ۋاقىتلىرى ئىدى. قاراخانىلارنىڭ گۈللىنىشتىن خاراپلىشىشقا يۈزلىنىشىدىن ئىبارەت بۇ خىل ئوبيېكتىپ رېئاللىق يۈسۈپ خاس ھاجىپقا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. نەتىجىدە، بۇ يامان ئاقىۋەتنى ئالدىن ھېس قىلغان شائىر جەمئىيەتنىڭ بىر پۈتۈن ئىجتىمائىي فورماتسىيىسىدىكى ئىجابىي ۋە سەلبىي تەرەپلەرنى يەكۈنلەپ، گويا كى «قوي بىلەن بۆرە بىر قوتاندا ياشايدىغان» تىنچ، پاراۋان بىر غايىۋى دۆلەت ۋە جەمئىيەت ئوبرازىنى سىزىپ چىقىشقا مۇۋەپپەق بولغان؛ يەنە بىر تەرەپتىن، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ باي تۇرمۇش تەجرىبىسى، ئۆز دەۋرىنىڭ جانلىق ئىجتىمائىي مەنزىرىلىرى ساھەسىدىكى چوڭقۇر چۈشەنچىسى، ئۆزى ياشىغان دەۋرگىچە بولغان ئۆتمۈش ھايات، كەچمىش زامان ھەققىدىكى ئەتراپلىق بىلىملىرى، جۈملىدىن شائىرنىڭ ئۆز دەۋرىگە يارىشا ئىلىم - پەننىڭ ھەممە تۈرلىرىدىن تولۇق خەۋەردار بولغانلىقىدەك سۇبيېكتىپ ئامىللار «قۇتادغۇ بىلىك» تىن ئىبارەت كىشىلەرنى «بەخت - سائادەتكە ئېرىشتۈرگۈچى بىلىم» نى يارىتىشقا ئىمكانىيەت بەرگەن. دېمەك، ئەسەرنىڭ مۇئەللىپى سۇبيېكتىپ جەھەتتىن ئۆز دەۋرىنىڭ ئۇلۇغ ئەدىبى سۈپىتىدە جاھالەتلىك ئوتتۇرا ئەسىر پە-

كىر كېشىدا نۇرلۇق يۇلتۇز بولۇپ پارلىغان قارا بى تە-
لىماتلىرىنىڭ ئىخلاسمەن ۋارىسى ئىدى. ئوبيېكتىپ جە-
ھەتتە، ئۇ ياشىغان دەۋرنىڭ يېڭىچە ئىجتىمائىي مۇناسە-
ۋەتلىرى، جەمئىيەت قۇرۇلمىسىنىڭ ئوبيېكتىپ ئەھمىيىتى ۋە
ئۇيغۇر خەلق ئاغزاكى ئىجادىدا نامايەن بولغان رېئالىزملىق
ۋە ئاكتىپ رومانتىزملىق روھ، ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە خەلق-
پەرۋەرلىك غايە ئاپتورنىڭ تەرەققىپەرۋەر قاراشلىرىغا تۇرت-
كىلىك تەسىر كۆرسەتتى. بۇ ئىككى ئامىل بىرلىشىپ يۇسۇپ
خاس ھاجىپنىڭ بۇ قىممەتلىك ئىجادىي ئەمگىكىنى ماد-
دىي ۋە مەنىۋى ئاساس بىلەن تەمىن ئەتتى. «قۇتادغۇ
بىلىك» تە ئالغا سۈرۈلگەن دۆلەت ۋە ھاكىمىيەت، ئا-
دالەت، بەخت - سائادەت، ئەقىل - پاراسەت ھەمدە
قانائەت توغرىسىدىكى تەرەققىپەرۋەر كۆز قاراشلار بىلەن
ئۇيغۇرلار ئارىسىدا داۋاملىشىپ كەلگەن مىللىي ئەنئەنىۋى
پىكىرلەر ئوتتۇرىسىدا مۇئەييەن ئاساستا ئورگانىك باغ-
لىنىش مەۋجۇت. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلام
شەرقىنىڭ بۇ ئىلغار ئىدىيىۋى ۋە ھەدىسىي قاراشلىرى
شۇ دەۋر مەدەنىيىتىنىڭ ئۇمۇم كىشىلىك خاراكتېرى سۈ-
پىتىدە، قاراخانىلار ئەدەبىياتىنىڭ ۋە ئۇنىدىن كېيىنكى
دەۋرلەردىكى ئۇيغۇر كلاسسىك يازما ئەدەبىياتىنىڭ ئا-
ساسىي تېمىسى بولۇپ قالدى. شۇ سەۋەبتىن يۇسۇپ
خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» ئەسىرى ئارقىلىق
يارىتقان ئىجادىي، مەنىۋى مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلە-
رىنى ۋە كۆپ تەرەپلىمە ئۆلچەملىك غايىۋى كۆز قا-
راشلىرىنى ئاۋام خەلق ئىجادىيىتىدىكى تەپەككۇر مۇۋەپ-

پەقىيەتلىرىدىن، بىر پۇتۇنلۇككە، تاشقى ۋە ئىچكى گار-
مونىيىلىككە ئىگە بولغان بەدىئىي پىكىر قىلىش ئىزچىللى-
قىدىن ئايرىپ تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. بۇ پە-
كرىمىزنى دەللىلەش ئۈچۈن «تۇركىي تىللار دىۋانى»
دا خاتىرىلەنگەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پەندى - نەسىھەت
خاراكتېرلىك قوشاقلىرىنىڭ، ھەمدە ئۇنىڭدىن بۇرۇن بار-
لىققا كەلگەن «تۇرپان تېكىستلىرى» ئىچىدىكى «بىلىمنى
ئۇلۇغلاش» مەزمۇن قىلىنغان قوشاقلارنىڭ تېمىسى بىلەن
«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا يارىتىلغان تۆت كونكرېت
بەدىئىي ئوبراز ئارقىلىق ئوتتۇرىغا قويۇلغان غايىۋى پىكىر،
مەزمۇن ئوتتۇرىسىدىكى تەبىئىي باغلىنىشنى ئۆز ئارا سې-
لىشتۇرۇپ كۆرسەك كۆپايە.

«دىۋان»دا:

تېكىستى: ئالغىل ئۆگۈت مەندىن ئوغۇل ئەردەم تىلە،
بويدا ئۇلۇغ بىلگە بولۇپ بىلكىڭ ئۇلە.

يەشمىسى: (ئەي ئوغۇل، مېنىڭ نەسىھىتىمگە قۇلاق سال،
پەزىلەت تىلە، ئەل ئارىسىدا ئۇلۇغ ئالىم بول،
بىلىمىڭنى تارقات.)

تېكىستى: بىلگە ئەرىگ ئەزگۈ تۇتۇپ سۆزنى ئەشىت،
ئەردەمنى ئۆگرەنىپەن ئىشقا سورا.

يەشمىسى: (بىلىملىك كىشىلەرنى ھۆرمەتلەپ، سۆزىنى
ئاڭلا، پەزىلىتىنى ئۆگىنىپ، ئۇنى ئەمەلگە ئاشۇر.)

تېكستى: ئەردەم تىلە، ئۆگرەنسەن بولما كۈۋەز،
ئەردەمسىزنى ئۆگۈنسە ئەڭمە كۆدە ئەڭەر.

يەشمىسى: (ئىلىم ـ ھىكمەت ئىزلە، ئۆگىنىشتە مەغرۇرلانما،
نادان كىشى ماختانسا، سىناق ۋاقتىدا مات
بولۇپ قالىدۇ.)

«قۇتادغۇ بىلىك» تە:

1493 ئوغۇلنى كىچىكتە ئوقۇتماق زۆرۈر،
كىچىكلىكتە بىلسە ئۇتۇقلۇق بولۇر.

154 ئەقىل قايدا بولسا ئۇتۇقلۇق بولۇر،
بىلىم كىمدە بولسا بۇيۇكلۈك تاپۇر.

155 ئەقىللىق ئۇقار ئول، بىلىملىك بىلۇر،
بىلىملىك، ئەقىللىق تىلەككە يېتور.

160 كىشىگە ئېرۇر كۆپ ئەقىل پايدىسى،
بىلىم بىلسە ئىنسان ئەزىز بولغۇسى.

«تۇرپان تېكستلىرى» دىن:

تېكستى: بىلىگ بىلىك يا بەگىم،
بىلىگ ساڭا ئەش بولۇر.

بىلىگ بىلگەن ئول ئەركە،
بىر كۈن دۆلەت تۈش بولۇر.

يەشمىسى: (بىلىم ئىگىلەك ئەي بېگىم، بىلىم ساڭا يول داش، ھەمرا بولىدۇ. بىلىم ئىگىلىگەن شۇ ئەركە ھامان بىر كۈن دۆلەت يار بولىدۇ.)

تېكمىستى: بىلىگلىك ئەر بىلىگە،
تاش قۇر سانسا قاش بولۇر.
بىلىگسىزنىڭ يانغا،
ئالتۇن قويسا تاش بولۇر.

يەشمىسى: (بىلىملىك ئەرنىڭ بېلىگە، تاش قىستۇرسا قاش — قاشتېشى، ئۇنچە - ياقۇت—قا ئايلىنىدۇ. بىلىمسىزنىڭ يېنىغا ئالتۇن قىستۇرسا، تاشقا ئايلىنىدۇ.)

«قۇتادغۇ بىلىك» تە:

1953 بەگ ئاتى بىلىگ بىرلە باغلىق تۈرۈر،
بىلىك «لامى» كەتسە، بەگ ئاتى قالۇر.

1968 بىلىم بىرلە تۇتار ئېلىنى بېگى،
بىلىم بولمىسا، ئىشقا يەتمەس ئۆگى.

1971 ئەقىل ھەم بىلىم بەككە بەكمۇ كېرەك،
داۋالار كېسەلنى شۇلار بىرلە بەگ.

نەقىل قىلىنغان بېيىتلاردىن باشقا 1952 - 1954 -
1956 - 1966 - 1967 - 1970 - 1972 - بېيىت
لاردىمۇ ئەنە شۇ پىكىر تېخىمۇ روشەنلەشتۈرۈلىدۇ.
شۇنداق قىلىپ، ئەسەردە مەركەزلىك ھالدا ئادەمگەرچە
لىك، راستچىللىق، توغرىلىق، ساپلىق، مېھرى -
مۇھەببەت، ۋاپا، شەپقەت - مۇرۇۋۋەت، ئىنساپ، ئادالەت،
ئىشەنچ، ساداقەت، خۇش پېئىللىك، شىرىن سۆزلۈك، مۇ-
لايىملىق، ساخاۋەت، ئوچۇق كۆڭۈللۈك، مەرتلىك، خالە
سانىلىق، ھۇرمەت - ئېھتىرام، تەدبىرلىك، ئاقىللىق، ھا-
لاللىق، ئىزگۈلۈك قاتارلىق ياخشى خىسلەت ۋە پەزىلەت-
لەرنى غەيرىي ئىنسانلىق، يالغانچىلىق، ئەگرىلىك، نائىن-
ساپلىق، بىۋاپالىق، ئاھالەتسىزلىك، زۇلۇم، ئىشەنچسىزلىك،
ساداقەتسىزلىك، ئەخلاقسىزلىق، قوپاللىق، ھۇرمەتسىزلىك،
نادانلىق، جاھىللىق، ھارامزادىلىك، ھاكاۋۇرلۇق، مەن-
مەنلىك، خۇشامەتچىلىك، نەپسانىيەتچىلىك قاتارلىق سەل-
بىي خۇسۇسىيەتلەر بىلەن سېلىشتۇرما قىلىدۇ ۋە شۇ ياخ-
شى خىسلەت، پەزىلەتلەردىن كېلىپ چىقىدىغان بەخت-
سائادەت بىلەن سەلبىي خۇسۇسىيەتلەر تۇپەيلىدىن سادىر
بولىدىغان ھالاكەتلىك ئاقىۋەتلەرنى جانلىق مىسالىلار،
ئىشەنچلىك پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلايدۇ. روشەن سېلىش-
تۇرمىلار ئارقىلىق، ئاپتور نەزىردە ھاسىل بولغان بۇ
چىن ئىنسان ۋە ئۇنىڭدا بولۇشقا تېگىشلىك مۇقەددەس

خۇسۇسىيەتلەر ئومۇم كىشىلىك خاراكتېرىگە ئىگە بولۇپ، ۋاقىت ئېتىبارى بىلەن ئېيتقاندا، دۇنيا بەدىئي ئەدەبىيات تارىخىدا گۈمانسىز غايىسىنىڭ تۇنجى ساداسى بولۇپ ھىسابلىنىدۇ. مۇتەپەككۇر شائىر بۇ ئەسىرنى قاراشلارنى ئۆز ئەسىرىدە ئىپادىلىگەندە، قانداقتۇ بىر تەقۋادار زاھىتلىق نىزامى بويىچە ئەمەس، بەلكى مەۋجۇت رېئاللىقنى ئۆزگەرتىش تەلىپىدىكى تەرەققىيپەرۋەر ئوپتوموست (گەرچە ئوتوپىك بولسىمۇ) سۈپىتىدە ھېئوداللىق تۇزۇم ماھىيىتىدىن كېلىپ چىقىدىغان نۇقسان، ئىللەت ۋە كەمچىلىكلەرنى جۇرئەت بىلەن تەنقىد قىلىدۇ. ئەنە شۇنداق نۇقسانلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇلارنى تۇزىتىش ئارقىلىق، بىر پارلاق غايىسۈى جەمئىيەت يارىتىشنى مەقسەت قىلىدۇ. شائىر قان - تېرىنى سەرپ قىلىپ ئۆز دەۋرى ئۇچۇن غايەت زور رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان «ئادالەتلىك شاھ» غايىسىنى ئالغا سۈرىدۇ. شائىر مەملىكەتتىكى زۇلۇم ۋە زورلۇقنى، مۇھتاجلىق ۋە خورلۇقنى پەقەت بىلىم ۋە قانۇنغا تايانغان پادىشاھنىڭ ئادىل سىياسىتى بىلەنلا يوقىتىش مۇمكىن دەپ چۇشەنگەن. ھېئودالىزمنىڭ راۋاجلانغان دەۋرىدە، يەنى ھېئودالالار مەركەزلەشكەن ھاكىمىيەت ئۇچۇن كۈرەش قىلىۋاتقان بىر ۋاقىتتا، گەرچە ئىدىيالىستىك ئۇسۇلدا بولسىمۇ، «ئادالەتلىك شاھ» غايىسىنىڭ شۇ يوسۇندا يېتەكچى مەسىلە قىلىپ قويۇلۇشى ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇنىڭدەك «قۇتادغۇ بىلىك» تەمپەنەت ئەھلى ئۇچۇن باش قاتۇرىدىغان مەھىر - شەپقەتلىك، خەلقنىڭ ھوقۇقى ۋە مەنپەئەتلىرىنى ھىمايە قىلغۇچى «ئادالەتلىك

هاھ» ئوبرازىنىڭ يارىتىلىشى ۋە ئۇ ئارقىلىق دۆلەت ھۆ-
كۈمدارلىرىنى يۇرتنى ئاۋات، خەلقنى پاراۋان ۋە تىنچ
ھايات كەچۈرۈشكە، ئىنساپ بىلەن ئادىل ئىش كۆرۈش-
كە چاقىرىش تېمىسى دەۋر ئېتىبارى بىلەن ئالغاندا،
ئەلۋەتتە ئىلغار غايە ئىدى. بۇ غايە ئۇيغۇر ئەدەبىيا-
تىدا ئىزچىللىققا ئىگە بولغان ئەنئەنىۋى تېما بولۇپ،
يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۇنى تېخىمۇ تاكامۇللاشقان مۇئەيـ
يەن بىر ئىدىيىۋى سىستېمىغا ئايلاندۇرۇپ،
ئۇيغۇر بەدىئىي ئەدەبىيات زىمىنىدە يىلتىز تارتقۇزدى.
«قۇتادغۇ بىلىك» ئەسىرىنىڭ ئالەمشۇمۇل ئەھمىيىتى
ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدىكى ئورنىنى مۇھاكىمە قىل-
غاندا، شۇنىڭ ئۈچۈن شائىرنىڭ بۇ ئەسىرنى يېزىشىغا
تۈرتكە بولغان ئەنئەنىۋى مەزمۇن بىرلىكىدىن چەتلەپ
ئۆتەلەيمىز.

مۇنداق ھالەتنى «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ مەزمۇن
ئالاھىدىلىكىدىن تاشقىرى، يەنە ئەسەرنىڭ بىر پۈتۈنكو-
پوزىتسىيىلىك تۈزۈلۈشى ۋە بەدىئىي خۇسۇسىيەتلىرى جە-
ھەتتىكى خاسلىق ۋە ئورتاقلىق ئالامەتلىرىدىنمۇ كۆرۈش
مۇمكىن.

«قۇتادغۇ بىلىك» كومپوزىتسىيە جەھەتتىن شەرق ئۇسۇ-
لىغا ئاساسەن تۈزۈلگەن بولۇپ، ئالدى بىلەن مۇنەددەرىجە
شەكىلدە ھەر قايسى بابلارنىڭ نامى، ئۇندىن كېيىن قىس-
قا نەسرىي مۇقەددىمە بېرىلگەن. ئۇنىڭدا تەكرىگە ھەمدۇ،
پەيغەمبەر ۋە ساھابى چارىيالارغا سانا ئېيتىلىدۇ. شۇنىڭ
بىلەن بىرگە كىتابنىڭ قىممىتى، نام - تەرىپى، خانىغا

تارتۇق قىلىنىشى، مۇئەللىپنىڭ خان تەرىپىدىن خاس ھا-
جىپلىق ئونۇانى بىلەن تەقدىرلىنىشى، تۆت سەۋۋىلىۈق
قەھرىمانغا ئۇيغۇرچە نام بېرىلىشى، ئەسەردە باشتىن
ئاخىر ئەنە شۇ تۆت قەھرىمان پېرسوناژ ئوتتۇرىسىدا
دراماتىك تۈس ئالغان مۇنازىرە ۋە سوئال - جاۋابلار
بولۇپ ئۆتۈشى شەكلىدە خەۋەر بېرىدۇ.

نەسرىي مۇقەددىمىسىدىن كېيىن 77 بېيىتتىن تەر-
كىپ تاپقان شېئىرىي مۇقەددىمە بار. ئۇندىن كېيىن 85 باب
نامىنىڭ مۇندەرىجىسى بېرىلگەن. بۇ 85 بابنىڭ دەسلەپ-
كى 11 بابى ئەسەرنىڭ ئۆزىگە خاس كىرىش قىسمى سۈ-
پىتىدە ھەمدۇ - سانا، تەبىئەت گۈزەللىكى ۋە بۇغراخان
مەدھىيىسى، يەتتە يۇلتۇز ۋە 12 بۇرج، تىلىنىڭ
پەزىلىتى، مۇئەللىپنىڭ ئۆزىنى، ياخشىلىق قىلماق خۇسۇ-
سىدا ئۆگۈت ۋە نەسىھەت، بىلىم ۋە ئەقىلنىڭ پەزىلىتى
ھەم پايدىسى، كىتابقا نام بېرىلىش ۋە ئاداملارغا ئۆگۈنۈش
بايانىدىن ئىبارەت. 12- بابتىن باشلاپ 85- بابقىچە
بىۋاستە ۋەقەلەر بايان قىلىنىدۇ. ئەسەرنىڭ ئاساسىي سە-
يۈژىتى ئەنە شۇ ۋەقەلەر بايانىدا قانات يايىدۇ.
ھۆكۈمدار كۈنتۇغدىنىڭ ئىلىمگە، مەرىپەتكە مۇھەببە-
تى، ئالىم ۋە پازىل ئادەملەرنى توپلاپ ئۇلارغا ھامىلىق
قىلىۋاتقانلىقى، بۇنىڭدىن مەمنۇن بولغان ۋەزىر ئايتولدە-
نىڭ شاھ ھۇزۇرىغا يېتىپ كەلگەنلىكى ۋە سارايدا قوبۇل
قىلىنغانلىقى، ئايتولدى ۋەزىرنىڭ ھاياتى تۇغەللەنگەندىن
كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى ئۆگدۈلمىش مەيدانغا
چىقىرىلىشى قاتارلىق كونكرېت ۋەقەلەر بىلەن

سىيۇزىت قانات يايىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى ۋەقەلەر داۋامىدا مەلۇم سىيۇزىت بولمىسۇ، لېكىن تۆت قەھرىماننىڭ مۇنازىرىسى ئاساسىدا تۇرلۇك زور مەسىلەر بىر - بىرىگە باغلاپ بايان قىلىنىدۇ. ھەر بىر بابتا مەلۇم بىر مەسىلە بايان قىلىنىپ، ئاخىرىدا شۇ بابنىڭ بايانى سۈپىتىدە بىر بېيىت كەلتۈرۈلىدۇ. ئاخىرقى (ئۇچ) بابىدا ئەسەرنىڭ خاتىمىسى سۈپىتىدە ھاياتنى قانداق ئۆتكۈزۈش لازىملىقى ۋە مەنىلىك ياشاش ھەققىدە ئاجايىپ ھېكمەتلىك پىكىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز ئەسىرىنىڭ كومپوزىتسىيىسىنى يۇكسەك ماھارەت بىلەن تۈزگەن، ئۇ، ئەسەردە ئوتتۇرىغا قويىماقچى بولغان تۈپ غايىنى تۆت قەھرىمان ئوبرازىنىڭ ئۇيغۇرچە نامى بىلەن زىچ باغلاشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ. كۈن بىلەن ئاينىڭ دىئالېكتىك مۇناسىۋىتى ۋە ئۇنىڭ پۈتكۈل ماھىيەتتىكى ئورنى ۋە رولى ئەسەردە كۈنتۇغدى ۋە ئايتولدى ناملىرى بىلەن تەققاسلىنىپ، مەزمۇن تەسۋىرىدە ئورگانىك بىرلىك ھاسىل قىلىنغان، ئىسلامىيەت قوبۇلىدىن كېيىن، قەدىمكى ساپ ئۇيغۇرچە نام - ئىسىملارنىڭ ئەرەبچىلىشىش دولقۇنى كۆتۈرۈلۈۋاتقان بۇ دەۋردە شەرقتىكى مۇسۇلمان پادىشاھلىقى — قاراخانىلارنىڭ خاس ھاجىپى ۋە ئۆلىمالىرى بولغان بىر زاتنىڭ ئىسلامدىن بۇرۇنقى ئەنئەنىگە ئايلانغان ساپ ئۇيغۇرچە نام - ئىسىملارنى «قۇتادغۇ بىلىك» دېگەن ئاساسىي پىرسونا ژلارغا تارتۇق قىلىشى بىر مىللەتنىڭ

ئەدەبىيات ئەنئەنىسىدە بەلگىلىك ئىجادىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئەلۋەتتە دىققەت - ئېتىبار قوزغاشقا تېگىشلىك مەسىلىلەرنىڭ بىرى. كېيىنكى ئىككى قەھرىمان ئوبرازىغا كەلسەك، ئۆگدۈلمىش ئەسەردە ئەقىل - پاراسەتنىڭ سىمۋولى. ئۇنىڭدىكى ئۆگ (og) سۆزى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئەقىل - پاراسەت مەنىلىرىدە بولۇپ، شائىر بۇ تۈپ سۆزنىڭ مەنىسىدىن پايدىلىنىپ، ئاللىگورىيە ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، بۇ قەھرىمانلارغا خاس خاراكتېرىستىكا بەرگەن. ئودغۇرمىش قانائەت ياكى ئاقىۋەت سىمۋولى بولۇپ، ئود (od) سۆزى ئويغاق دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. شائىر بۇ نامدىن پايدىلىنىپ، رېئاللىقتىن قول ئۈزگەن، لېكىن دائىم ئويغاق تۇرىدىغان مۇرەككەپ پەلسەپىۋى پىكىرگە ئىگە بىر زاھىت دانىشمەننىڭ خاراكتېرىنى سىزىپ بېرىدۇ.

بۇ تۆت قەھرىمان ئوبرازىنىڭ نام - تەرىپى ئۇلارنىڭ ئەسەردە بېرىلگەن خاراكتېرىستىكىسى ۋە پائالىيىتى بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان بولۇپ، ئۇلار ئارىسىدىكى مەنتىقىلىق باغلىنىش «قۇتادغۇ بىلىك» ئەسىرىنىڭ بىر پۈتۈن ئىجتىمائىي غايىسىگە بويسۇندۇرۇلغان. ئەسەر كومپوزىتسىيىسىنىڭ پۇختىلىقى، ئوبرازلىرىنىڭ مەنتىقىلىق ئاساس بىلەن تەمىن ئېتىلگەن.

ئەسەرنىڭ بەدئىي تۇزۇلۇشى توغرىسىدا گەپ ئاچقاندا، شۇنى ئەرسە خاراكتېرلىككى، شائىر بۇ ئەسىرىدە ئۆزىدىن بۇرۇنقى ئەدەبىياتنىڭ شەكىل تۇزۇلۇشى، بەدئىي ئىپادىلەش ۋاستىلىرى، ئۇسلۇب ۋە تىل ئىشلىتىش ئۇسۇللىرى جەھەتتىكى ئەنئەنىۋى ئالاھىدىلىكلىرىگە ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى تېخىمۇ

كامالەتكە يەتكۈزدى. ئۇنىڭدا مەجازى ۋاستىلەردىن ئوخشىتىش، سىمۋول، جانلاندۇرۇش، مۇبالىغە، مىتافورا، مىتونىمىيە ئەپىتىت قاتارلىقلارنىڭ ئاجايىپ گۈزەل ئۇلگىلىرى ئۇچرايدۇ. بۇ پىكرىنى دەللىلەش ئۈچۈن، 63- بېيىتتىن 85- بېيىتكىچە ھەمدە 4959- بېيىتتىن 4967- بېيىتكىچە بولغان بېيىتلارنى نۇقتىلىق كۆزدىن كەچۈرسەك كۆپايە قىلىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇ داستاندا ئۇيغۇر تىلىنىڭ پاساھىتىنى يەنە بىر قېتىم نامايەن قىلىدۇ. ئۇ ھەرقايسى ساھە بويىچە پىكىر يۈرگۈزگەندە، شۇ ساھەنىڭ يېتىلگەن دانالىرىنىڭ ئەقلىيە سۆزلىرىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ، شەرق كلاسسىك پوئېزىيىسىگە خاس بولغان ئېرسالۇلمەسەل (سۆزلەرنى مەسەل بىلەن كۆچلەندۈرۈش) سەنئىتىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىدۇ. ئەسەردىكى 180 دىن ئارتۇق رۇبائىيلارمۇ ئەنە شۇ ئېرسالۇلمەسەل ئۇسۇلى بىلەن كۆچەيتىلىپ، ھېكمەت دۇردانىلىرى بىلەن تولغان زوقلىنارلىق گۈزەل شېئىرىيەت باغچىسىنى شەكىللەندۈرگەن. شۇنداق قىلىپ ئەسەردە رۇبائىي، قەسىدە، مەسنەۋى، تەجنىس، تۇيۇق قاتارلىق ئۇيغۇر كلاسسىك پوئېزىيىسىنىڭ ئەنئەنىۋى تۈر، ژانىرلىرى تولۇق جارى قىلدۇرۇلغان. بۇ تۈر ۋە ژانىرلار ئاروز ۋەزنىنىڭ ئىپتىك تۈر ئۈچۈن قوبۇل قىلىنغان ئەڭ ئاھانگدار ۋەزنى، جۈملىدىن شەرق نەزمىي ئارۇزىدا «جەڭنامە» دەپ ئاتالغان مۇتاقارىپ بەھرىدە يېزىلغان. تېخىمۇ كونكرېت ئېيتقاندا، ئەسەر-

لىك 71-، 72- بابلىرى (پەسىللىرى) كىتاب ئاخىر
رىدىكى خاتىمە سۈپىتىدە بەرىلگەن ئىككى قەسىدە مۇتا-
قارىپ مۇسەممەنى سالىم بىلەن، ئۇنىڭدىن قالغان ھەممە
قىسىملىرى مۇتاقارىپ مۇسەممەنى مەھزۇن ۋە مۇتاقارىپ
مۇسەممەنى مەمتۇر ۋەزنى بىلەن يېزىلغان. لېكىن
ئاروز ۋەزنىنىڭ بەھرىلىرى شائىر قەلىمى ئاستىدا قە-
دىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس فونېتىك قائىدىلە-
رىگە بويسۇندۇرۇلغان. شۇنداق قىلىپ، شائىر شېئىرىي
ۋەزنىن جەھەتتىنمۇ بۇ داستاندا زور مۇۋەپپەقىيەت
نەمۇنىسىنى نامايىش قىلغان. يۇقىرىقى پىكىرلىرىمىزدىن
شۇنداق يەكۈن چىقىرىش مۇمكىنكى، «قۇتادغۇ بىلىك»
يېگىدىن ئايىغى چىقىپ، تايىتاكلاپ مېگىۋاتقان بىر مە-
دەنىيەتنىڭ ئەمەس، بەلكى قەدىمىي ۋە يۇكسەك بىر
مىللىي مەدەنىيەتنىڭ بىۋاستە مەھسۇلى»①، شەرق خەلق
لىرى، جۈملىدىن ئۇيغۇر ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىسى بە-
لەن بەدىئىي ئىستېتىك ئەنئەنىسىنىڭ ئۆزىگە خاس ئورۇ-
كىناللىقا ئىگە بولغان راۋاجى. ئۇ ھەممىدىن بۇرۇن
تولۇق بەدىئىي ئەسەر بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇيغۇر
داستانچىلىقىنىڭ تىپىك نەمۇنىسى، شۇنىڭ بىلەن بىللە
«ھەم تارىخ، ھەم پەلسەپە، ھەم «سىياسەتنامە» ياكى
دۆلەتشۇناسلىق، ھەم ئىجتىمائىي تەلىم - تەربىيە ۋە
ئۇزاق ئۆتمۈش ھايات بىلەن قاراخانىلار دەۋرىدىكى

---

① «قۇتادغۇ بىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984- يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، مۇ-
قەددىمە، 15- 16- بەت.

رېئال هاياتنى ئۆزدە مۇجەسسەملەشتۈرگەن سىستېمىلىق بىر ئىلمىي ئەسەر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ، ئەڭ مەدەنىيىتىنى، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر تارىخىنى، بولۇپمۇ قاراخانىلار سەلتەنىتى تارىخىنى بىلەن ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتى تارىخىنى، قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ پەلسەپە، ھوقۇق (قانۇن)، ئېتىكا (ئەخلاق)، تەلىم - تەربىيە، دىنىي ئېتىقات، دۇنيا قاراش، ئۆرپ - ئادەتلىرىنى تەتقىق قىلىشتا زور ئىلمىي ئەھمىيەتكە ئىگە.»②

---

②«ئۇيغۇر يىلنامىسى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى مۇقەددىمە، 16- بەت

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدىكى ئىجتىمائىي ئەخلاق مەسىلىرى توغرىسىدا دەسلەپكى مۇلاھىزە

ئامانئۇللا

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئاتاقلىق ئالىمى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانى چوڭ تېپىكى ئەدەبىي ئەسەر بولۇپلا قالماي، يەنە 11 - ئەسىردىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ئىدىئولوگىيىسىنى، قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي تۈرمۇش تەرەققىياتىنى مۇپەسسەل ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان تارىخىي ۋە پەلسەپىۋى ئەسەردۇر. بۇ ئەسەرنىڭ باي ۋە چوڭقۇر مەزمۇنى ئىلىم - پەن، ماتارىپ، دۆلەت، قانۇن، تىل، تۈرمۇش، ئۆرپ - ئادەت، تەبىئەت، ئىجتىمائىيەت، ھەربىي ستراتېگىيە ۋە تاكتىكا، دىپلوماتىك مۇناسىۋەت ۋە ئىجتىمائىي ئەخلاق قاتارلىق نۇرغۇن ساھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەن بۇ ماقالىدا پەقەت ئىجتىمائىي ئەخلاق توغرىسىدىكى مەسىلە ئۈستىدىلا قاراشلىرىمنى قويىمەن.

1

ئىلىمىزنىڭ پەلسەپە تارىخى، ئېتنىك تارىخىنىڭ

مۇھىم بىر تەكىبىي قىسمىنى تەشكىل قىلغان شانلىق نا-
مايەندە «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ ئەخلاقىي ئىدىيە باياندا،
گەرچە ئەخلاق ئۇقۇمىنىڭ مەنىسى ۋە تەبىرى ئۇستىدە
مەخسۇس توختالمىسىمۇ، لېكىن داستاندا باشتىن ئاخىر
ئىجتىمائىي ئەخلاقنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرى مۇجەسسەم
لەشتۇرۇلگەن ھەمدە بۇ ناھايىتى ئۇقۇشلۇق ۋە گەۋ-
دىلىك ھالدا بايان قىلىنغان.

ماركسزمدىن بۇرۇنقى ئەخلاقىي ئىدىيىلەرنىڭ
تەرەققىيات تارىخى كىشىلەرنىڭ ئەخلاقىي ھادىسىلەرگە
بولغان تونۇشىنىڭ پەيدىنپەي چوڭقۇرلىشىش تارى-
خىدىن ئىبارەت. بۇ تارىخ بىر تەرەپتىن، ماتېرىيالى-
تىك قاراش بىلەن ئىدىيالىستىك قاراشنىڭ كۈرىشىنى
ئۆز ئىچىگە ئالسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن، كىشىلەرنىڭ
ئىجتىمائىي ئەخلاقىي ھادىسىلەرنى ئۆزلىرىنىڭ ئوخشىما-
غان مەيدان ۋە نۇقتىسىنەزىرى بويىچە چۈشەندۈرگەنلىكى
تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان ئىلغارلىق بىلەن قالاقلىقنىڭ
كۈرىشىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز ھەر
قانداق مەسىلىنى كۆزەتكەندە، ئۇنىڭغا كۆنكرېت تا-
رىخىي ھالدا قارىغانغا ئوخشاش، ئەخلاقىي ئىدىيىلەر تا-
رىخىنى، جۈملىدىن «قۇتادغۇ بىلىك»دىكى ئەخلاقىي ئى-
دىيىلەرنى كۆزەتكەندىمۇ، ئۇنى ئۆز ۋاقتىدىكى مۇئەيـ
يەن زامان ۋە ماكان شارائىتى ئاستىغا قويۇپ، كۆن-
كرېت تەھلىل قىلىشىمىز لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا،
ئۇنىڭدىن توغرا، ئىلمىي ۋە تەرىبىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە
يەكۈن چىقارغىلى بولىدۇ ھەمدە مۇشۇنداق قىلىشنىڭ

ئۆزى ماركسزملىق ئىلمىي پوزىتسىيە ۋە مېتود بو-
لۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ماركسزمدىن ئىلگىرىكى ئەخلاقىي ئىدىيىلەرنىڭ تەرەققىيات تارىخىنى ئۇچ ئاساسىي باسقۇچقا بۆلۈش مۇمكىن: بۇنىڭ بىرى، قەدىمكى گرېتسىيە ۋە رىم قۇلدارلىق جەمئىيىتىدىكى ئەخلاقىي ئىدىيىلەر؛ ئىككىنچىسى، ئوتتۇرا ئەسىردىكى فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ ئەخلاقىي ئىدىيىلىرى؛ ئۈچىنچىسى، ئەدەبىيات - سەنئەت گۇللىنىش دەۋرىدىن باشلانغان كاپىتالىزملىق ئەخلاقىي ئىدىيىلەر. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئەخلاقىي ئىدىيىسى 2 - باسقۇچقا توغرا كېلىدۇ. بۇ ئۇچ باسقۇچتىكى ئەخلاقىي ئىدىيىلەرنىڭ تەرەققىياتى كونكرېت مەزمۇن ۋە ئىپادىلىنىش شەكلى جەھەتتىن ئوخشاش بولمىسىمۇ، لېكىن ئومۇمىي جەھەتتىن بىر ئورتاقلىققا ئىگە بولۇپ، بۇنىڭ ھەممىسى ئىجتىمائىي ئەخلاق بىلەن ئىقتىسادىي مەنپەئەتنىڭ، شەخسىي مەنپەئەت بىلەن جەمئىيەت مەنپەئەتىنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسىنى دەۋرىي قىلىپ كەلگەن ياخشىلىق - يامانلىق، ئادالەت، ھەققانىيەت دېگەنلەر نېمە؟ بەخت - سائادەت ۋە ياشاشتىكى ئالىي مەقسەت نېمە؟ ئەخلاق - پەزىلەتنىڭ ئاساسىي نىزام ۋە مىزانى قايسى؟ قانداق قىلغاندا ئالىيجاناپ يۈكسەك ئەخلاقىي - پەزىلەتنى تۇرغۇزغىلى بولىدۇ؟ دېگەنگە ئوخشاش مەسىلەر - ئۇزۇندىن بۇيان ئەخلاقىي ئىدىيىلەر تارىخىدا تالاش - تارتىش بولۇپ كېلىۋاتقان مەسىلىلەردۇر. بولۇپمۇ، بۇنىڭ ئىچىدە ياخشىلىق بىلەن بەخت - سا-

ئادەت مەسىلىسى مۇنازىرىدە مۇھىم ئورۇنىنى ئىگىلەپ كەلدى. كىشىلەرنىڭ بۇ مەسىلىلەرگە قانداق جاۋاب بېرىشىدىن ئوخشىمىغان، ھەر خىل ئەخلاقىي ئىدىيە، خاھىش ۋە مەزھەپلەر كېلىپ چىقتى. شۇڭا يۇسۇپ خاس ھاجىپ يۇقىرىدىكى بىر قاتار مەسىلىلەرنى ئىنتىسادىي مەنپەئەتكە تاقاش ئاستىدا چۈشەندۈردى. گەرچە، ئۇ ئەينى زاماندا فېئودال خان-بەگلەر مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىپ سۆزلىسىمۇ، لېكىن بۇ ئالىم ئۆز زامانىسىنىڭ ئاتاقلىق مەرىپەتچىسى، ئادالەتچىل ھەم خەلقچىل مۇتەپەككۇرلىرىدىن بولۇش سۈپىتى بىلەن ئاۋام خەلقىنىڭ مەنپەئەتى، تەلىپى ۋە ئارزۇسىغا ھەمدە رېئال تۇرمۇشنىڭ ئالغا ئىلگىرىلەش ئېھتىياجىغا نەزەر سالمايۋە ئۇنى مۇئەييەن ھالدا ئەكس ئەتتۈرمەي قالمىدى.

تارىخىي ماتېرىيالىزم جەمئىيەتنىڭ ماددىي تۇرمۇش شارائىتى ئەخلاقىي ئىدىيىلەرنىڭ پەيدا بولۇش ئاساسى دەپ قارايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە مۇئەييەن ئەخلاقىي ئىدىيىلەر ۋۇجۇتقا كەلگەندىن كېيىن، ئۇ جەمئىيەتنىڭ ماددىي تۇرمۇش شارائىتىغا نىسبەتەن غايەت زور تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنىمۇ مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ. ئىنسانىيەت تارىخىدا ئەخلاقنىڭ بۇنداق ئەكس تەسىرى ۋە رولىغا قارىتا تامامەن خاتا بولغان ئىككى خىل بىر تەرەپلىمىلىك قاراش ھۆكۈم سۈرۈپ كەلدى. بۇنىڭ بىر خىلى، ئەخلاقنىڭ ئىجتىمائىي رولىنى ھەددىدىن زىيادە كۆپتۈرۈۋېتىپ، ئۇنى جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ تۈپكى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى دەيدىغان قاراش؛ يەنە

بىر خىلى، ئەخلاقنىڭ ئىجتىمائىي رولىنى پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىپ، ئۇنى يوققا چىقىرىدىغان قاراش. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەينى ۋاقىتتا گەرچە شۇ دەۋرنىڭ ۋەسىپنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن ھەر ھالدا بۇ مەسىلىنى بىر قەدەر توغرا ھەل قىلالىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىر دىنىي پەيلاسوپ، ئۇ دۇنيا قاراش جەھەتتە ئىسلام ئەھكاملىرى، ئىسلام پەلسەپىسىنى ئۆزىگە يېتەكچى ئىدىيە قىلغان. لېكىن شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇنىڭ ئەسىرىدە دېئىزملىق ماتېريالىزم ۋە دىئالېكتىك ئامىللارمۇ كۆپ بولۇپ، بۇ ئۇنىڭ ئەخلاق قارىشىدا گەۋدىلىنىدۇ.

ماركسىزملىق ئېتىكا شۇنداق ھېسابلايدۇكى، ئەخلاقىي ئىدىيىلەر تەرەققىياتىنىڭ ئۆزىدىن كېلىپ چىقاندا، بۇنىڭدىكى ماتېريالىزم ۋە ئىدىيالىزمدىن ئىبارەت ئىككى لۇشيەننىڭ قارىمۇ قارشىلىقى ۋە تەرەققىياتىغا ئاددىي ۋە مېتافىزىك ھالدا قارىماسلىق لازىم. گەرچە ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئەخلاقنىڭ ئىقتىساد بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ھەمدە ئەخلاقنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ماھىيىتى قاتارلىق مەسىلىلەردە ماتېريالىستىك پەيلاسوپلارنىڭ قاراشلىرى بىر قەدەر توغرا بولسىمۇ، لېكىن شەخسىي مەنپەئەت بىلەن جەمئىيەت مەنپەئەتىنىڭ مۇناسىۋىتى ھەمدە ئەخلاقىي غايە ۋە بەخت - سائادەت قاتارلىق مەسىلىلەردە بەزى ماتېريالىستلارنىڭ قاراشلىرىدا بىر تەرەپلىمىلىك يوق دېيىشكە بولمايدۇ. بەزى ئىدىيالىستىك پەيلاسوپلارنىڭ بۇ مەسىلىنى بايان قىلىـ

شى ۋە چۈشەندۈرۈشىدىمۇ بەزى توغرا، ئەقىلگە مۇۋاپىق ئامىللار ئۇچراپ تۇرىدۇ. شۇڭا، بىر پەيلاسوپنىڭ ئۆزىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇنى كونكرېت تەھلىل قىلىش لازىم. شۇنداق قىلغاندا، بەزىدە مۇنداق ئەھۋالنى كۆرۈش مۇمكىن: بەزى پەيلاسوپلار تەبىئەت كۆز قارىشى ۋە بىلىش نەزەرىيىسى جەھەتتىن ماتېرىيالىست، ئىجتىمائىي رولى جەھەتتە ئىلغار بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئەخلاق كۆزقارىشى بەكمۇ چولتا؛ ئەكسىچە، بەزى پەيلاسوپلار تەبىئەت كۆزقارىشى ۋە بىلىش نەزەرىيىسى جەھەتتىن ئىدىيالىست، ئىجتىمائىي رولى جەھەتتىن مۇتەئەسسىپ ۋە قالاق بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئەخلاق كۆزقارىشى چوڭقۇر ئاقىلانىلىككە ۋە ئىجتىمائىي قىممەتكە ئىگە. بۇنىڭغا گېرمانىيىنىڭ ئىككى چوڭ كلاسسىك پەيلاسوپى گېگېل بىلەن فېيېرباخ تېپىك مىسال بولالايدۇ. فېيېرباخنى ئالساق، ئۇ تەبىئەت كۆز قارىشى جەھەتتە ماتېرىيالىست، لېكىن ئەخلاقىي كۆز قارىشى جەھەتتە ئىدىيالىست. چۈنكى، فېيېرباخ رېئال جەمئىيەتتىكى ئادەملەرنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋىتىنى توغرا چۈشىنەلمىگەن. شۇڭا، ئېنگېلس فېيېرباخنىڭ بۇ يېتىشسىزلىكىنى تەنقىد قىلىپ: «ئۇ، ئادەملەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر ئارىسىدىن پەقەت بىر جەھەتنىلا — ئەخلاقنىلا كۆرىدۇ، بۇ يەردىمۇ گېگېل بىلەن سېلىشتۇرغاندا، فېيېرباخنىڭ ئادەمنى چۆچۈتكىدەك چولتىلىقى بىزنى تەئەججۈپلەندۈرىدۇ» ① دېگەن ئىدى. بۇنىڭ

① «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» خەنزۇچە 4-توم، 232-بەت.

ئەكسىچە گېگېلنىڭ ئەخلاق قارىشى شەكىل جەھەتتىن ئىدىيالىزمغا يېقىنسۇپ بولسىمۇ، لېكىن مەزمۇنى رېئال، كونكرېت، چۈنكى گېگېل ئادەملەر ئوتتۇرىسىدىكى ياخشىلىق بىلەن يامانلىقنىڭ مۇناسىۋىتىنى دىئالېكتىك ئاساستا تەھلىل قىلغان. بۇ يەردە ئېنگېلىسنىڭ فېيېرباخ ۋە گېگېلنىڭ ئەخلاقىي ئىدىيىسىگە بەرگەن باھاسى بىزگە ئەخلاقىي ئىدىيىلەرنىڭ تەرەققىيات تارىخىنى، جۈملىدىن «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدىكى ئەخلاقىي ئىدىيىلەرنى ئەتراپلىق تەھلىل قىلىپ، ئۇنىڭدىن بىر قەدەر توغرا يەكۈن ھاسىل قىلىشىمىز ئۈچۈن مۇھىم بىر مېتودولوگىيىلىك پرىنسىپنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا ئىجتىمائىي ئەخلاقنىڭ ئاساسىي قائىدە ۋە نىزاملىرى بايان قىلىنغان. بۇ قائىدە-نىزاملار ئەخلاقىي ھادىسە ۋە مۇناسىۋەتلەرنىڭ ماھىيەتىلىك تەرىپىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ھەمدە ئادەملەرنىڭ ئەخلاقىي پائالىيىتىگە يېتەكچىلىك قىلىپ، كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەخلاقىي مۇناسىۋەتلەرنى تەرتىپكە سېلىپ تۇرۇشقا يارىدەم بېرىدىغان ئومۇمىي چۈشەنچىلەر بولۇپ، بۇ چۈشەنچىلەر ياخشىلىق، يامانلىق، بۇرچ، ۋىجدان، شان - شەرەپ، بەخت - سائادەت قاتارلىق ئاساسىي مەسىلىلەرگە بېرىپ تاقىلىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇنىڭدىن 900 يىل بۇرۇن ئىجتىمائىي

ئەخلاقنىڭ يۇقىرىدىكى ئاساسىي مەسىلىلىرى ئۇستىدە تەپسىلىي توختالغان. بولۇپمۇ، بۇنىڭدا قەدىمكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى ئەنئەنىۋى ئەخلاقىي قاراشلار بىلەن ئۆز زامانىدىكى ئادەملەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەخلاقىي مۇناسىۋەتلەر ھەمدە ئادەملەرنىڭ شەخسىي ئەخلاقىي تەربىسىگە دائىر مەسىلىلەر بىرقەدەر مۇپەسسەل، كونكرېت ۋە جانلىق يورۇتۇلغان. بۇ ھال مەملىكىتىمىزنىڭ ئېتنىك كىملىق ئىدىيىلەر تەرەققىياتىنىڭ تارىخىي ئالاھىدىلىكىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. گەرچە يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئەخلاقىي ئىدىيىسى ئۇزۇن مۇددەت ھۆكۈم سۈرگەن فېئودال تەبىقىلىك تۈزۈمنىڭ سىياسىي تەلىپىگە بېقىنغان ۋە شۇ سەۋەبلىك ئېتنىكىلىق نەزەرىيە جەھەتتىن قاتتىق تەلەپ بويىچە ئېيتقاندا، ئۇ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بىر ئەخلاقىي سىستېمىنى تەشكىل قىلالمىغان بولسىمۇ، لېكىن بۇنىڭ بىلەن «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ مۇرەككەپ، كۆپ تەرەپلىمىلىك ھەمدە كۆپ قەۋەتلىك باي ئەخلاقىي مەزمۇنىغا ھەرگىز شەك كەلتۈرگىلى بولمايدۇ. تۆۋەندە بۇ ئەخلاقىي مەزمۇن ۋە چۈشەنچىلەر ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

1. بۇرچ مەسىلىسى: ئىنسانلارنىڭ ئەخلاقىي تۇرمۇشىدا، كىشىلەر مۇئەييەن جەمئىيەتنىڭ ئەزاسى سۈپىتىدە جەمئىيەتكە ۋە باشقىلارغا نىسبەتەن بەلگىلىك ۋەزىپە، خىزمەت ۋە مەسئۇلىيەتنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان بولىدۇ. بۇ ۋەزىپە ياكى مەسئۇلىيەت شەخسنىڭ ئۆز ئەتراپىدىكى ئادەملەرگە، ئائىلە ئەزالىرىغا بولغان جاۋابـ

كارلىقىدا ئىپادىلىنىشىمۇ ياكى شەخسنىڭ ئۆز مىللىتى، دۆلىتى، سىنىپى، پارتىيىسى ۋە تەشكىلگە بولغان جاۋابكارلىقىدا ئىپادىلىنىشىمۇ مۇمكىن. شۇڭا، ھەرقانداق بىر جەمئىيەت ۋە سىنىپ شۇ جەمئىيەت ياكى سىنىپنىڭ مەنپەئەتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، پۈتۈن جەمئىيەت ئەزالىرى ئالدىغا مۇئەييەن ئەخلاقىي بۇرچنى قويىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ قاراخانىلار خانىدانلىقىنىڭ ئاتاقلىق مۇتەپەككۇرى ۋە ئىجتىمائىي ۋەكىلى سۈپىتىدە، ئۆز زامانىنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي تەلىپىگە ئۇيغۇن بولغان بىر قاتار ئەخلاقىي بۇرچنى «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا ئوتتۇرىغا قويدى.

ئۇ ئالدى بىلەن كىشىلەرنى ئەلگە ياخشىلىق قىلىش، ياخشىلىق، بەخت تەلەپ قىلىش ۋە ياخشى نام قالدۇرۇشقا ئۈندەيدۇ ھەمدە بۇنداق قىلىشنى ياخشى ئادەم بولۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى قىلىدۇ. ئالىم ئۆزىنىڭ جەمئىيەت ئالدىدا ئۆتەشكە تېگىشلىك بۇرچى، ئۆزىگە قويغان تەلەپ - مەقسىتى ۋە ئارزۇسى سۈپىتىدە ئۆز - ئۆزىگە نەسىھەت قىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

227 ئەگەر ياخشى بولماق تىلەسەڭ ئۆزۈڭگە،
يۈرى، ياخشىلىق قىل، قوي ئۆزگە سۆزۈڭگە.

1333 ھاياتنى زايە قىلما، قىل ياخشىلىق،
كىچەر كۈن ئىچىدىن ئال ئىبرەتنى چىق.

4466 ئۆزۈڭ ئۆلسەڭ ئاخىر بۇ نامىڭ قالۇر،
ئېتىڭ ياخشى بولسا، ھايات تەم بېرۈر.

بۇ مىسرالاردا مۇئەللىپ ئەخلاقىي بۇرچىنى ئادەم
لەمە ئۆچۈن ياشاش، كىم ئۆچۈن ياشاش ۋە قانداق
ياشاشتىن ئىبارەت غايىۋى نىشان ۋە توغرا كىشىلىك
ئۇرمۇش قارىشى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ چۈشەندۈرگەن.
يۇسۇپ خاس ھاجىپ يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلە-
گەن ھالدا، بۇ يەردە ئېيتىلمۇاتقان «ياخشىلىق» نى-
ڭ ئەمە ئىكەنلىكىنى سۇپەتلەپ، ئەسەردىكى پېرسونا-
ژلارنىڭ ئادالەت ۋە توغرىلىقنىڭ سىمۋولى كۈنتۇغدى
ئېلىگىنىڭ بەخت - سائادەت سىمۋولى ئايتولدىغا قىلغان
نەسىھىتى شەكلىدە، ئۆزىنىڭ بۇ ھەقتىكى ئالىيجانا-
پ كۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ:

856 ئېلىگ ئېيتتى: ياخشىلىق سۇپاتى شۇدۇر،
كى خەلقە ئۇنىڭدىن پايدىلار يېتۇر.

857 قىلۇر ياخشىلىق ئۇ پۇتۇن ئېلىگە،
يەنە مىننەت ئۇرماس كىشى يۈزىگە.

858 تىلەر نەپ ئۇ ئەلگە ئۆز نەپسىن دېمەس،
يەتكۈزگەن نەپسىچۈن بەدەل كۆزلىمەس.

روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇكى، بۇ مىسرالاردا ئالىم

ياخشىلىقنىڭ سۇپىتى، يەنى مەقسىتىنى خەلق ئۇچۇن خىزمەت قىلىش، خەلقىگە مەنپەئەت يەتكۈزۈشتىن ئىبارەت يۇكسەك پەزىلەت بىلەن مەھكەم باغلىغان ھەمدە بۇنداق قىلىش پەقەتلا كىشىلەرنىڭ ئۆز خەلقى ۋە ئۆز ئىلى ئالدىدا ئۆتەشكە تېگىشلىك ئىجتىمائىي بۇرچى بولۇپ، بۇ بۇرچنى ئۆتىگەنلىكى ئۇچۇن ھەرگىز تەمەننا قويۇش، مىننەت قىلىش ۋە ھەق تەلەپ قىلىشقا بولمايدىغانلىقى ئالاھىدە تەكىتلەنگەن.

پەرزەنتلەرنى ئەدەپ - ئەخلاقلىق، بىلىملىك ۋە ياراملىق قىلىپ تەربىيىلەشمۇ ئەخلاقىي بۇرچ كاتېگورىسىگە مەنسۇپ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇ ۋەزىپىنى ھەر بىر ئاتا - ئانا ۋە پۇتكۈل جەمئىيەتنىڭ ياش ئەۋلادلار ئالدىدا ئۆتەشكە تېگىشلىك ئورتاق بۇرچى دەپ قارايدۇ؛ بالىنىڭ ئەركە - مىشچان، يامان خۇيي - پەيللىك بولۇپ ئۆسۈشىنى ئاتا - ئانىغا باغلىق دەپ چۈشەندۇ- رىدۇ ھەمدە بۇنىڭ ئەخلاقىي جاۋابكارلىقىنى ئاتا - ئانىغا، بولۇپمۇ ئاتىغا ئارتىدۇ:

1218 ئاتا ئەمگىكى سىڭسە ئوغلىغا كۆپ،
بولۇر بۇ ئوغۇلنىڭ خۇيي - پەيلى خوپ.

1223 كىمنىڭكى بولۇر ئەركە ئوغلى - قىزى،
چېكىپ ئاھ ۋە ھەسرەتتە يىغلار ئۆزى.

1224 كىچىك چاغدا ئوغلىنى قويسا ياۋا①،
ئوغۇلدا گۈنا يوق، ئاتاغا جاپا.

① ياۋا — بۇ يەردە بەختىش مەنىسىدە.

1225 ئوغۇل - قىز خۇي - پەيلى بولسا يامان، يامان قىلغان ئاتا بۇلارنى هامان.

يۇسۇپ خاس هاجىپ يەنە، باللارنىڭ كىچىكىدىن تارتىپ خۇشخۇي، ئاق كۆڭۈل، كەمتەر، كىچىك پېئىل بولۇپ ئۆسۈشىگە دىققەت قىلىش؛ پۇل - بايلىقنى هەۋەس قىلماسلىق؛ كىشىنىڭ هەقىگە كۆز قىرىنى سالماسلىق؛ دۇرۇس يولدا مېڭىش ۋە توغرا قىلىقنى ئۆزلەشتۈرۈش؛ كىشىلەرگە قارىتا سىلىق - مۇلايىم، ئەدەب - قائىدىلىك بولۇش؛ كىشىنىڭ كۆڭلىنى ئاياشنى بىلىش؛ ياخشى ئادەملەر بىلەن دوست بولۇش، يامان ئادەم ۋە يامان ئىشلاردىن يىراق تۇرۇش؛ راست سۆزلەش، يالغانچىلىق، قوپاللىق، جاهىللىق ۋە قاششاقلىقتىن هەزەر ئەيلەش؛ هاراق - شاراپ ۋە هاۋايى - هەۋەسلەرگە بېرىلمەسلىك؛ ئېغىر - بېسىق، سالماق بولۇش، ئويلاپ سۆزلەش، يېنىكلىك قىلماسلىق، بىهۇدە سۆزلىمەسلىك قاتارلىق بالا تەربىيىلەشنىڭ كونكرېت ئۇسۇل ۋە ئەخلاق قائىدىلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. «قۇتادغۇ بىلىك» تە بۇنداق ئەخلاقىي تەربىيۋى مەزمۇنلار ناهايىتى كۆپ، بۇلارنىڭ هەممىسى ئاتا - ئانىنىڭ بالا تەربىيىلەشتىكى دەستۇرى، شۇنداقلا ئاتا - بالىنىڭ ئۆز ئارا ۋە جەمئىيەت ئالدىدا ئۆتەشكە تېگىشلىك ئەخلاقىي بۇرچى بۇلۇپ، بۇ بولۇپمۇ ئايتولدىنىڭ ئۆز ئوغلى ئۆگدۈلمىشكە قىلغان نەسىهىتى شەكلىدە كونكرېت گەۋدىلىنىدۇ. مەسىلەن:

1285 خۇيۇڭنى تۇزەتكىن، يېڭىلما ئۆزۈڭ،
كۆڭۈل، تىل كەچمىك تۇت، چوڭايتما سۆزۈڭ.

1284 ئۆزۈڭ ئوتقا ئۇرما بۇ دۇنيا ئۇچۇن،
كىشى مېلىنى ئالما زورلاپ كۇچۇن.

1297 يامانغا يېقىنلاشما قىلغاي زىيان،
يامانلىق چاقار ئۇ بولۇپ بىر يىلان.

1315 كىشىگە ھەم ئۆزگە قىلما سەن زىيان،
ھەۋەسنى قويۇپ، قىل ياخشىلىق ھامان.

1326 تىلىڭدىن چىقارما ھېچ يالغان سۆزۈڭ،
بۇ يالغان بىلەن خار بولۇرسەن ئۆزۈڭ.

1505 لاغايلاپ بېھۇدە يۈرمىگىن ئۆزۈڭ،
سىلىق، توغرا بولسۇن قىلىقىڭ، سۆزۈڭ.

1651 چېچەكتىن بىلىنۇر دەرەخ مېۋىسى،
بۇ ھەممە ئۇچۇن بىر مىسال بولغۇسى.

ئېتىكا نەزەرىيىسىدە ئەخلاقىي بۇرچ شەخسىنىڭ پۈتكۈل جەمئىيەتكە، جۇملىدىن باشقا ئادەملەرگە قارىتا ئۇستىگە ئالغان جاۋابكارلىقىنىمۇ، شۇنداقلا جەمئىيەتنىڭ، جۇملىدىن باشقا ئادەملەرنىڭ شەخسكە قويغان ئىجتىما-

ئۆي تەلىپىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ شەخسىنىڭ ئۆزىگە ۋە ئۆزى ئىشلەۋاتقان خىزمەتكە نىسبەتەن ئۆتەشكە تېگىشلىك بۇرچى ئۇنىڭ جەمئىيەت ئالدىدا ئۆتەشكە تېگىشلىك بۇرچى بىلەن بىر، ياكى ئۇنىڭ مۇھىم بىر تەرىپىي قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ مانا شۇ كۆز قاراشتىن چىقىپ، ئاۋام پۇقرالارغا قارىتا ئۆز ئېلىگە ياخشىلىق قىلىش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسا، ئېلىگ ھۆكۈمدارغا قارىتا ئۆز خىزمىتىگە تولۇق جاۋابكار بولۇش، خىزمەتنى ئۆز ۋاقتىدا بىجانىدىل ئىشلەش، ئەلنى ياماندىن ساقلاش، پېقىر - مىسكىنلەرگە ئېھسان قىلىش؛ خۇشامەتچى، ئۇياتسىز كىشىلەردىن ھەزەر ئەيلەش ۋە ئېھتىياتچان بولۇش، دۆلەت مالىيىسىنىڭ پاكلىقىنى ساقلاش ھەمدە توغرا قانۇن ۋە ئادىل سىياسەت قوللىنىپ، ئەلنى ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمدىن خالى قىلىشتىن ئىبارەت ئىجتىمائىي تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئالىمنىڭ قارىشىچە، بۇ تەلەپ ھۆكۈمدارلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، ھەم ئۇنىڭ كەسپىي (خىزمەتتىكى) ئەخلاقىي بۇرچى، ھەم جەمئىيەتكە نىسبەتەن ئۆتەشكە تېگىشلىك ئەخلاقىي بۇرچى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

5503 بۇگۈنكى ئىشنى ئەتە ئۈچۈن قويمىغىل،
ئەتە ئىش بولسا، ئۇ قالۇر يەنە، بىل.

5528 كۆيۈمچانلىق تۇتقىل ئۆزۈڭگە يېقىن،
ئۆياتسىزنى ئۆزگە يېقىن تۇتمىغىن.

5574 سېنىڭدە پۇقرانىڭ ھەققى ئېرۇر ئۇچ،
بۇ ھەقنى ئۆتە سەن ھېچ ئىشلەتمە كۇچ.

5575 بىرى، ئۆز ئېلىڭدە كۇموشنى پاك ئەت،
ئەي ئىلمى كۆپ ئەرسەن، ئايارىن① كۆزەت.

5576 بىرى، توغرا قانۇننى خەلقىڭغە بەر،
بىرىن بىرى ئەزمەكنى ئەلدىن كۆتەر.

5577 ئۇچىنچى، ئىمىن قىل پۇتۇن يوللىنى،
يوقاتقىن قاراقچى ئوغرىلىنى.

دەرۋەقە، بۇ مىسرالارنىڭ بىر قىسمى ئوتۇپىيىلىك تۇس ئالغان بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە خۇسۇسىي ئىگىدارچىلىق تۇزۇمى ھۆكۇم سۈرۈۋاتقان ئەينى فېئودالليق زامانىدا ھۆكۇمدار خان - بەگلەرنىڭ بۇ تەلەپلەرنى ئۆزلىرىنىڭ ئەخلاقىي بۇرچى دەپ بىلىپ، كەمبەغەل پېقىرلارنى باي، ئاچنى توق قىلىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس، ئەلۋەتتە. ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇرچىنىڭ ئۆزى ئىجتىمائىي ئەخلاقنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولغىنى ھالدا، ئۇ چەمىيەتنىڭ ماددىي تۇرمۇش شارائىتى ۋە كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدىكى ئورنى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. بىراق، يۇقىرىدىكى تەلەپلەرنىڭ ئورۇنلىنىش - ئورۇنلانماسلىقىدىن

① ئايار — (ئەرەبچە) ئالتۇن - كۈمۈش پۇلنىڭ ساپلىقى.

قەتئىنەزەر، ئەلە شۇنداق تارىخىي شارائىت ئاستىدا يۇسۇپ خاس ھاجىپ ھۆكۈمدار خان - بەگلەرنىڭ ئالدىغا مۇشۇنداق ئىجتىمائىي تەلەپلەرنى كۆتتۈرىگە قويالمىي زور ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، بۇ قاراخانىلار دەۋرىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ ئوبيېكتىپ جەريانىغا، جەمئىيەتنىڭ ئالغا ئىلگىرىلەش تەلىپىگە، ئاۋام خەلقنىڭ ئارزۇسىغا ئۇيغۇن كېلىدۇ.

2. ۋىجدان مەسىلىسى: ۋىجدان كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا باشقىلارغا ۋە جەمئىيەتكە بولغان بۇرچىنى ئادا قىلىش جەريانىدا شەكىللەنگەن بىر خىل ئەخلاقىي ئاڭ بولۇپ، ئۇ ئادەملەرنىڭ قەلبىدىكى كۈچلۈك ئەخلاقىي جاۋابكارلىقنى ھەمدە ئادەملەرنىڭ مۇئەييەن ئەخلاقىي مىزان بويىچە ئۆزىنىڭ ئىش - ھەرىكىتىنى باھالاش ئىقتىدارىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. مەسىلەن: بىر ئادەم ئۆزىنىڭ تۇتقان يولى ۋە باسقان قەدىمىگە رازى بولۇش - بولماسلىقى، توغرا ياشاش ئۇسۇلىنى تاللىۋېلىش - ئالماسلىقى، ئۆز ئەتراپىدىكى كىشىلەرگە، پەرزەنت ۋە ئۇرۇق - تۇغقانلىرىغا نىسبەتەن ئۇستىگە ئالغان مەجبۇرىيەتنى ئاڭقىرىش - ئاڭقىرالماسلىقى، ئەر - ئايال مۇناسىۋىتىدە ۋە باشقىلارنىڭ ھەقىقىگە نىسبەتەن ھايا - نومۇسنى بىلىش - بىلمەسلىكى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش بىر قاتار مەسىلىلەر ۋىجدان چۈشەنچىسىگە كىرىدۇ. ۋىجدان بۇرچ بىلەن ناھايىتى زىچ باغلىنىشلىق ھالدا دائىم ئۇنىڭ يېنىدا بىللە تۇرىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا بۇ

مەسىلىلەرنى چۈشۈر، ئەتراپلىق، جانلىق ۋە ئوبرازلىق بايان قىلغان، بۇ بايانلار ئۆز زامانىسىدىلا ئەمەس، بەلكى ھازىرمۇ ئۆزىنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتى ۋە رېئال قىممىتىنى ساقلاپ كەلمەكتە.

ئالىمنىڭ قارىشىچە، توغرا يول تۇتۇش، ھالال ياشاش، ئاۋام خەلقىگە مەنپەئەت يەتكۈزۈش، پىداكارلىق روھى — تاشقى ئەخلاقىي بۇرچنىڭ ئادەملەر قەلبىدە ئاڭلىق تەلەپ ۋە پەزىلەتكە ئايلىنىشى بولۇپ، بۇنىڭ ئۈزۈن ۋىجدانىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە گەۋدىلىنىشىدۇر. بۇنىڭدا ئالدى بىلەن راستچىل، توغرا بولۇش، يالغانچىلىقتىن ساقلىنىش، ئىچى بىلەن تېشىنى بىر دەك تۇتۇش، قەلبىنى خەلقىگە تاپشۇرۇش، يۈرىكىنى ئاشكارىلىيالايدىغان بولۇش، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ياشاش، باشقىلارغا ئېغىرىنى ئارتىماسلىق، ئۆز غېمىنى يېمەي، خەلقنىڭ غېمىنى يېيىش — ئادەملەر ئۆز ئىش - ھەرىكىتىنى باھالاشنىڭ ۋە جەمئىيەت ئالدىدىكى ئەخلاقىي بۇرچنىڭ ئەھدىسىدىن چىقىقان - چىقمىغانلىقىنى ئۆلچەشنىڭ مۇھىم بىر مىزانى، شۇنداقلا، شۇ ئادەمنىڭ توغرا يول تۇتقان ۋە ھالال ياشىغانلىقىنىڭ ئوچۇق ئىپادىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ

5077 كىشىنىڭ يامانىدۇر ئېيتسا يالغان،
قىلىپ ۋەدە يانغان ياماندىن يامان.

863 تېشىدەك ئىچىمۇ، ئىچىدەك تېشى،
بۇ يائلىنغ بولۇر چىن ۋە توغرا كىشى.

6098 تۆزۈك نەپسى كۈتمە، خەلق نەپسى كۈت،
يۈكۈنى يۈتتۈرمە ئەلگە، تۆزۈك يۈت.

كىشىلەرنىڭ كەينىدىن غەيۋەت قىلماسلىق، تۆھمەت چاپلىماسلىق، پىتنە - پاساتتىن يىراق تۇرۇش، ئىچى تارلىق، ھەسەتخورلۇقتىن خالى بولۇش، خۇشامەتچى، سۆزىنچىلەردىن ھەزەر ئەيلەش — يۇسۇپ خاس ھاجىپ نىڭ ۋىجدان مەسىلىسىدە كىشىلەر ئالدىغا قويغان يەنە بىر مۇھىم تەلىپى؛

4410 بولۇشنى تىلەسەڭ تۆزۈك قەدىرلىك،
پاساتتىن يىراق قاچ، ئى خۇلقى سىلىق.

4414 پاساتنىڭ يېنىغا يېقىن بارمىغىل،
پاسات نەدە بولسا، خارلىق شۇندا، بىل.

4253 ھەسەت بىر كىسەلدۇر، داۋاسى ئۇزاق،
ئۆزىنى - ئۆزى يەپ، سىزەر ئۇ ئاداق.

5308 يېقىن تۇتما ئۇششاق كەپلىك سۆزنىچىن،
پىتنىخور بولسا قاچ، كەلتۈرمە يېقىن.

بۇ مىسرالاردا ئالىم كىشىلەرنى ئۇياتلىق، توغرا، سەمىمىي، تۆز ۋە ئاق كۆڭۈل بولۇشقا، قەلبىنى پاك

تۆتۈپ، ئۆزىنى دائىم ۋىجدان تارازىسىغا سېلىپ تۇ-
رۇشقا ئۇندەيدۇ.

شەخسىيەتچىلىكنى يېڭىش، ئەپسانىيەتچىلىك قىلما-
لىق، پۇل، مال - دۇنيا ئالدىدا ئۆزىنى تۆتۈۋېلىش،
ئارزۇ - ھەۋەسكە بېرىلمەسلىك — ئەخلاقىي ۋىجدان چۈ-
شەنچىسىدە يەنە بىر مۇھىم مەسىلە. يۇسۇپ خاس ھا-
جىپ «قۇتادغۇ بىلىك»تە، ئادەملەردىن ئۆز ئەپسىنى
كۆزلىمەي، ئەل ئەپسىنى كۆزلەشكە، ئۆزىنىڭ شەخسىي
مەنپەئەتىنى خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئەتى بىلەن بىرلەش-
تۇرۇشتەك كوللېكتىۋىزملىق روھنى تەكلەشكە، ئەپسىي-
مەنپەئەت، ئەمەل، پۇل ۋە بايلىق ئالدىدا ئۆزىنى قاۋا-
تىق تۇتۇۋېلىپ، دائىم سەگەك تۇرۇشقا ئۇندەيدۇ.

5353 دېمە ئۆز ئەپىڭ سەن، ئەل ئەپىنى دە،
ئۆزۈڭ ئەپى ئەلنىڭ ئەپى ئىچىدە.

3933 كۆيۈمچان ئەمەس ئول ئۆزىنى دېگەن،
كۆيۈمچان شۇكى، ئەل ئەپىن ئىزلىگەن.

3637 بۇ ئەپس بىر يېغى، بەك قۇۋۋەتلىك يېغى
پۇتۇن يەرنى ئۇنىڭ تورى - توزىغى.

6143 مەس قىلما بۇ دەۋلەت ئەگەر كىشىنى
ئويغانماس، ئۇلۇم تۇتسىغۇلچە ئۇلى.

د. قىلىق ۋە پەزىلەت مەسىلىسى: بۇ، ئەخلاقىي ھادىسىلەردىكى ئىككى چوڭ تەرەپ بولۇپ، ئۆز ئارا بىر - بىرىگە باغلىنىپ، بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىپ ۋە تەسىر كۆرسىتىپ تۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇ-لارنىڭ ھەر ئىككىلىسى ئەخلاقىي قائىدە، پرىنسىپ ۋە غايە بىلەن زىچ باغلانغان ھالدا، ئەخلاقىي تەربىيىنىڭ ئوبيېكتىپ ئاساسىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇنىڭدا قىلىق — پەزىلەت-نىڭ ئىپادىسى، مۇئەييەن پەزىلەت بولسا، قىلىقنىڭ تەرەققىي قىلىش ۋە جۇغلىنىش نەتىجىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا ئەخلاقىي ھا-دىسىلەردىكى بۇ ئىككى چوڭ مەسىلە ئۇستىدە مۇپەسسەل توختىلىپ، بۇ ھەقتە جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ تەلىپى ھەم يۆنىلىشىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان، خەلقنىڭ قەلبى ھەم ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدىغان نۇرغۇن ئەقىلگە مۇۋاپىق پىكىر، تەلەپ ۋە تەشەببۇسلارنى ئوتتۇ-رىغا قويدى.

ئەخلاقىي قىلىق — بۇ، بەلگىلىك ئەخلاقىي ئاڭ-نىڭ يېتەكچىلىكىدە ئىپادىلىنىدىغان، باشقا ئادەملەرگە ۋە جەمئىيەتكە پايدىلىق ياكى زىيانلىق بولغان ھەرىكەت-تىن ئىبارەت. بۇنداق ھەرىكەت ئەخلاقلىق ھەم ئەخلاق-سىزلىقنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەخلاقىي قى-لىقنىڭ ئاساسىي بەلگىسى شۇكى، ئۇ بىر شەخسنىڭ باشقا ئادەم ۋە جەمئىيەت مەنپەئەتىنى ئاڭلىق تونۇ-غان ۋە ئەركىن تاللىۋالغانلىقنىڭ ئىپادىسى شەكلىدە يۈز بېرىدۇ؛ يۇسۇپ خاس ھاجىپ باشتىن ئاخىر

توغرا، دۇرۇس ئەخلاقي قىلىق ۋە ياخشى ئادەتلەرنى ماختىدى ھەمدە ئۇنى تەرغىب قىلدى. ناتوغرا، ناچار ئەخلاقي قىلىق ۋە يامان ئادەتلەرنى ئايىماي سۆكتى، ئەيىبلىدى ۋە ئۇنىڭ جەمئىيەتكە ھەمدە شەخسكە بولغان زىيانلىرىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بەردى.

ئەخلاقي پەزىلەت — ئۇ، شەخسنىڭ ئىش - ھەرىكىتىدە ئەخلاقي قىلىقىنىڭ دائىملىق ئادەتكە ئايلىنىشى ئاساسىدا شەكىللەنگەن بىر خىل ئەخلاقي ئالاھىدىلىك. ئادەتتىكى ئادەت ۋە ئالاھىدە ھەممىسى ئەخلاقي پەزىلەت بولۇۋەرمەيدۇ. ئەخلاقي پەزىلەتنىڭ ئاساسىي بەلگىسى شۇكى، ئۇ ئەخلاقي ئاڭ بىلەن ئەخلاقي قىلىقنىڭ بىرلىكى شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ، ئەخلاقي قىلىق — ئەخلاقي پەزىلەتنىڭ ئوبيېكتىپ مەزمۇنىنى تەشكىل قىلسا، ئەخلاقي پەزىلەت — ئەخلاقي قىلىقنىڭ بىرلەشكەن ئىپادىسى، شەخسنىڭ ئالاھىدە ئىرادىسىنىڭ قېتىشمىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا قىلىق بىلەن پەزىلەتنىڭ يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن مۇناسىۋىتى ۋە باغلىنىشى ئوچۇق گەۋدىلىنىدۇ، ھەتتا ئۇنىڭدا ئەخلاقي ھادىسىنىڭ بۇ ئىككى چوڭ تەرىپى شۇنداق چىڭ گىرەلىشىپ كەتكەنكى، مۇناسىۋەتلىك نەزمنىڭ ھەر بىر مىسراسى كىشىلەر ئالدىغا ھەم ئەخلاقي قىلىق، ھەم ئەخلاقي پەزىلەت سۇپىتىدە نامايەن بولىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ يالغان سۆزلەش، ۋەدىگە ۋاپا قىلماسلىق، كاجلىق، جاھىللىققا ئوخشاش ناچار قىلىقلارنى

قاتتىق تەنقىدلەپ، يالغانچىلىقنى ۋاپاسىزلىق بىلەن باغ-
لايدۇ؛ كىشىلەرنى چىن، راستچىل بولۇش، ئۈيغاتنى بىلىش-
تەك توغرا قىلىق ۋە پەزىلەتكە باشلايدۇ.

337 بۇ بىر نەچچە نەرسە كىشىگە ياۋۇز①،
بۇنى قىلسا كىشى بۇزار ئۆزنى - ئۆز.

338 بىرى، يالغان ئېيتماق ئېغىر سۆزىدە،
ئىككىنچى، تۇرماسلىق قىلغان ۋەدىدە.

339 ئۈچىنچى، ھاراقنا بولۇش مۇپتىلا،
بۇ ئەر ئۆمرى شەكسىز كېتەر بوشقىلا.

340 يەنە بىرسى كاجلىق، جاھىللىق قىلىش،
جاھىللىق جاھاندا ياشاتمايدۇ خۇش.

2039 يالغانچى كىشىلەر ۋاپاسىز بولۇر،
ۋاپاسىزلار خەلقىگە ئوساللىق قىلۇر.

4297 ياشاي ئالىروي بىلەن دېسەك سەن ھامان،
يالغاننى چىقارما تىلىڭدىن ھەر ئان.

مەغرۇرلۇق، تەكەببۇرلۇق، كىبىر قىلىش، قوپال
سۆزلۈك، سۆرۈن يۈزلۈك — ئەخلاقىي جەھەتتىن يەنە بىر
ناچار قىلىق ۋە پەزىلەت بولۇپ، يۇسۇپ خاس ھاجىپ

① ياۋۇز — (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) يامان، ۋەھشى.

تەكەببۇر، مەغرۇر، ئۆزەمچىل ئادەملەرنىڭ پەزىلىتىنى سۈرەتلەيدۇ؛ ئادەملەرنى كەمتەر، ئېھتىياتچان، كىچىك پېئىل ۋە تۇز كۆڭۈل بولۇشقا ئۇندەيدۇ.

1330 بەختكە ئېرىشسەڭ كىبىر قىلمىغىن،
ھامان ياخشىلىق قىل، يامان بولمىغىن.

4553 غورۇرلانما ئارتۇق، لاۋزا بولۇرسەن،
بېخىل بولما ئارتۇق، تىلگە قالۇرسەن.

2077 سۆزۈڭ يۇز، يىرىڭ سۆز، تەكەببۇر كىشى،
كىشىنى يىرگەندۇرەر، يۇرۇشمەس ئىشى.

2072 كۆلەر يۇز، چۇچۇك سۆز، خۇلق ئۇز كېرەك،
قىلىقى بۇلارغا ئۇيغۇن، تۇز كېرەك.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ھاراقخورلۇقنى ئەخلاقسىزلىقنىڭ ئەڭ تىپىك ئىپادىسى، بارلىق ئەخلاقسىزلىق ھەم پىشكەللىكىنىڭ مەنبەسى دەپ قاراپ قاتتىق سۆكىدۇ؛ بىر مەملىكەتنە خەلقىنىڭ ھاراقخورلۇق يولىغا كىرىپ قېلىشىنى ئەلنىڭ گادايلىققا قاراپ يۈزلىنىشى بىلەن؛ ھاكىمىيەت بېشىدىكىلەرنىڭ بۇنداق قىلىشىنى دۆلەتنىڭ زاۋاللىقتا قاراپ مېڭىشى بىلەن مەھكەم باغلايدۇ. بۇ شەخسكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ھاراقخورلۇق «مىڭ گۇناھ»غا ئېلىپ بارىدىغانلىقىنى، بۇنداق ئادەم بەخت ـ سائادەتتىن

مەھرۇم بولۇپ قالىدىغانلىقىنى، ھاراقخورلۇق ئادەملەرنى بىكار تەلەپ، ھورۇن ۋە قاششاق قىلىپ قويىدىغانلىقىنى. بۇنىڭ بىلەن بۇزۇقچىلىق ھەم پاسىقلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغانلىقىنى تەكىتلەپ، كىشىلەرنى بۇ يولغا قەتئىي ماڭماسلىققا دەۋەت قىلىدۇ. ئالىمنىڭ بۇ جەھەتتىكى تەشەببۇسلىرى ھازىرمۇ رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، ياش ئەۋلادلارغا قارىتا ئەنئەنىۋى ئەخلاق تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشتا بىز ئۈچۈن قىممەتلىك تارىخىي ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

2097 ھاراق ئىچىسە خەلق، يەلگە كەتكەي مېلى،
خان ئولسا ھاراقكەش، تۇرامدۇ ئېلى.

2102 مەي ئىچسە بولمىغۇر نە ئىشلار بولۇر،
مەس ئولسا نەچچە ياخشى ئىشلار قالۇر.

1338 ھاراق مىڭ كۈناغا پاتۇرغاي سېنى،
قاچار بەخت زىنادىن، يۈزۈڭ تۆكۈلەر.

بۇ مىسرالاردىن مۇنداق بىر ئېتىكىلىق قائىدە كۆرۈنۈپ تۇرىدۇكى، ھاراق ئىچىپ مەس بولۇش ۋە باشقا شۇنىڭغا ئوخشاش بولمىغۇر قىلمىشلار قارىماققا شەخسنىڭ «ئىچكى ئىشى»، ئۆز ھوقۇق دائىرىسىدىكى «ئىرادە ئەركىنلىكى» بولۇپ كۆرۈنسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە ھەرگىز ئۇنداق ئەمەس. ئەخلاقىي قىلىق ۋە پەزىلەت بىر

خەل ئاڭلىق تالانتۇپلىنىغان ھەربىرىدە ئىككەن، ئۇ ھالدا بۇنى قانداق تاللاش، يەنى شەخسنىڭ باشقا ئادەم ۋە جەمئىيەت مەنپەئەتىگە بولغان مۇناسىۋىتىنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش مەسىلىسى — ئەخلاقىي قىلىق ۋە پەزىلەتىكە باھا بېرىش ۋە ئۇنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ ئاساسى بولۇپ قالىدۇ. شەخسنىڭ «ئىرادە ئەركىنلىكى» ھېچقاچان «خالىغىنىنى قىلىش» دېگەنلىك ئەمەس، بەلكى ئەكسىچە بىر قىلىقنى تالالىغاندا، ئۆز ئەتراپىدىكى باشقا ئادەمنىڭ ۋە پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ مەنپەئەتىگە بولغان مۇناسىۋىتىنى تونۇشتەك ئاڭلىقلىقىغا تايىنىش دېگەنلىكتۇر. يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىزگە ئەخلاقسىز قىلىق ۋە پەزىلەت بىر شەخسنىڭ «ئۆزىگە خاس» ۋە ئۆزى بىلەن تۇغۇلغان ئىشى بولماستىن، بەلكى باشقا ئادەملەرنىڭ ۋە پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ مەنپەئەتىگە زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان، چوڭ بىر ئىجتىمائىي مەسىلە ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

بەھۇدە غەزەپلىنىش، ئاچچىقلىنىش، قىزىققانلىق ۋە ئالدىراقسانلىقمۇ كىشىلەرنىڭ ئەخلاقىي قىلىق ۋە پەزىلەتىگە بېرىپ تاقىلىدىغان ئەخلاقسىز ھادىسىلەر بولۇپ، «قۇتادغۇ بىلىك» تە بۇ جەھەتتە خېلى كۆپ سەھىپە ئاجرىتىلغان. ئالىم ئالدىراڭغۇلۇق، ھولۇقۇش ھەم قىزىققانلىق كىشىلەرنى يېڭىلىشكە، خىجىللىق ۋە پۇشايمانغا ئېلىپ بارىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ، ئادەملەرنى تەمكىن، ئېغىر - بېسىق، ئەستايىدىل ۋە سەۋر - تاقەتلىك بولۇشقا دەۋەت قىلىدۇ:

ئەي ئاقىل، غەزەپنى قىل ئۆزدىن يىراق،
ئاچچىقتىن يىراق بول، ئال ياخشى ئاتاق.

غەزەپلىك ئىشىڭ ئۇ پۈشايمان بېرۈر،
قىزىققانلىق ئولساڭ ئىشىڭ بۇزۇلۇر.

قىزىققان بولسا ئىنسان بىلىمسىز بولۇر،
غەزەپلەنسە ئادەم ئەقلىدىن قالۇر.

شېشىپ قىلغان ئىشلار هامان خام قالۇر،
چالا پىشقان ئاشتىن كېسەللىك كېلۇر.

هولۇقما هەر ئىشتا سەۋرىلىك زۆرۈر،
سەۋرىلىك كىشىلەر تىلەككە يېتۈر.

4. ئەخلاقي باها مەسىلىسى: بۇ ئەمەلىيەتتە ياخشىلىق بىلەن يامانلىقنى ئايرىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇش، ئۇنىڭ ئۆلچىمىنى ئىگىلەش بولۇپ، يۇسۇپ خاس هاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» تە بۇ هەقتە كۆپ توختالغان.

كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا ياخشىلىق بىلەن يامانلىق بىر ئادەمنىڭ ئىش - هەرىكىتى ۋە روهىي دۇنياسىنىڭ مۇئەييەن ئەخلاقي نىزام ۋە مىزانىغا ئۇيغۇن كەلگەن - كەلمىگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان ئەينەك. سىنىپىي جەمئىيەتتە هەر قايسى سىنىپ ۋە تەبىقىلەرنىڭ ياخشىلىق ۋە يامانلىق كۆز قارىشى هەمدە ئۇلارنى ئاي-

رىش ئۆلچمى ئوخشمايدۇ، بۇ ئوخشماسلىق كىشىلەرنىڭ سىنىپىي مەيدان ۋە مەنپەئەتى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. لېكىن بۇ ھېچقاچان ياخشىلىق بىلەن يامانلىقنى ئايرىشنىڭ ئوبيېكتىپ ئۆلچمى يوق دېگەنلىك ئەمەس، ئەلۋەتتە. بۇ يەردە كونكرېت مەسىلىنى كونكرېت تەھلىل قىلىپ، بىر ئىش - ھەرىكەت ياكى بىرەر ئىجتىمائىي تەشەببۇسنىڭ جەمئىيەتنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا پايدىلىق بولۇش - بولماسلىقى ھەمدە خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئەتىگە ئۇيغۇن كېلىش - كەلمەسلىكىگە قاراش كېرەك. ئۇمۇمەن ئېيتقاندا، سىياسىي جەھەتتىن جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدىلىق بولغان ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئەتىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان ئىش - ھەرىكەت ياخشىلىق بولىدۇ، ئەكس ھالدا بولسا يامانلىق بولىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ تەشەببۇس قىلغان ياخشىلىق ھەم ئۇ قارشى تۇرغان يامانلىق ئۆز دەۋرىدىلا ئاكتىپ، ئىجابىي مەزمۇن ۋە تەسىرگە ئىگە بولۇپ قالماستىن، بەلكى ھازىرمۇ رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

3271 خەلققە بېرىش نەپئى — ياخشىلىق ئېرۇر،
بۇ نەپئى بىلە خەلقى تاپقاي ھوزۇر.

3935 كىشى ياخشىسى دەر، كىمدۇر ئۇ ياخشى،
كىشى دەردىگە داۋا بولسا، شۇ ياخشى.

345 يۇرى، ياخشىلىق قىل ئەي ياخشى كىشى،
ئوڭۇشلۇق ھامانە ياخشىنىڭ ئىشى.

بۇ يەردە ئالىم ياخشىلىقنى بىر ئادەمنىڭ قىلغان ئىشىنىڭ خەلقىگە پايدىلىق بولۇشى ھەمدە ئۇنىڭدىن خەلق ھەقىقەتەنمۇ مەنپەئەت ئېلىپ خۇشال بولۇشى بىلەن زىچ باغلايدۇ. خەلقىگە كۆيۈنۈش، خەلقنىڭ غېمىنى يېيىش ۋە خەلقىگە مەنپەئەت يەتكۈزۈش بولسا، ياخشى ئادەمنىڭ ئۇپ سۈپەتلىك بەلگىسى ۋە ياخشى ئادەم بولۇشنىڭ ئاساسىي شەرتى دەپ قارايدۇ.

ئالىم يامانلىقنىڭ نېمىلىكى ئۈستىدە توختالغاندا، ئۇنى يالغانچىلىق، كاجلىق ھەم بېخىللىق بىلەن باغلايدۇ ۋە بۇ قىلىقلار خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئەتىگىلا ئەمەس، بەلكى شۇ قىلىقتىكى ئادەمىلەرنىڭ ئۆزىگىمۇ زىيانلىق ئىكەنلىكىنى ئوچۇق كۆرسىتىپ بېرىدۇ:

1676 بۇ ئۇچ نەرسە كىمدە بولسا بەخت كېتەر،
بۇ ئۇچ نەرسە بىلەن ئېتىمۇ يۈتەر.

1668 بىرى، كاجلىق ھەمدە قىلىقتا ياۋۇز،
يەنە بىرى، يالغان قىلار بولسا سۆز.

1669 بىرىدۇر بېخىللىق كىشىن خار ئېتەر،
بۇ ئۇچ ئىش بىلىمسىز كىشىدىن كېلەر.

926 كۆرەرمەن كىشىنىڭ قىلىقى گەر يامان،
ھوزۇرى ئېغىر ئاز، كۆپى پۇشايمان.

349 تىلەككە يېتەر ياخشى كۆندە يېڭى،
كۆنىكە مىڭ ئارتار يامانىمىڭ مۇڭى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇ يەردە يامانلىقنىڭ، يەنى دۇرۇس يولدا ماڭمىغان، ئەخلاقسىز نىزام ۋە قائىدىلەرگە رىئايە قىلمىغان ئادەملەرنىڭ تەقدىرىنى بەختسىزلىك، قايغۇ - ھەسرەت ۋە پۇشايمان بىلەن باغلايدۇ.

ماركسىزملىق ئېتىكا ئىلمى كىشىلەر ئۆزىنىڭ قىلغان ئىش - ھەرىكىتىگە ئەخلاقىي جەھەتتىن تولۇق جاۋابكار بولۇشنى تەكتىلەيدۇ. ئەخلاقىي باھادىكى ئاساسىي مەقسەت — ئادەملەرنىڭ ئەخلاقىي جاۋابكارلىق ئېڭىنى يېتىشتۇرۇش، بۇنىڭ بىلەن كىشىلەردە ياخشى ئىش، ياخشى قىلىق ئۇچۇن ئەخلاقىي جەھەتتىن رازى بولىدىغان، يامان ئىش، يامان قىلىقنى ئۆزى تەنقىدلەيدىغان بىر خىل ئىچكى روھىي كۈچنى شەكىللەندۇرۇپ، بۇنى ئۆزلىرىنىڭ ئىش - ھەرىكىتىنى تالىلاش، باھالاش ۋە ئۆلچەشتىكى قىبلىنامىغا ئايلاندۇرۇشتىن ئىبارەت. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئەخلاقىي باھا مەسىلىسىدە، ياخشىلىق بىلەن يامانلىق توغرىسىدىكى بايانى — ياخشىلىقنىڭ ۋە ياخشى ئادەمنىڭ سۈپىتى ۋە خۇسۇسىيىتى، ياخشىلىقنى باھالاشنىڭ ئۆلچىمى، ياخشى ئەخلاق، ياخشى قىلىقنى تاللىۋېلىش ۋە ياخشى ئادەم بىلەن دوست بولۇشنىڭ زۆرۈرلۈكى ھەم پايدىسى، شۇنىڭدەك يامانلىقنىڭ ۋە يامان ئادەمنىڭ سۈپىتى ھەم خۇسۇسىيىتى، يامانلىقنى باھالاشنىڭ ئۆلچىمى، يامانلىقنىڭ زىيىنى، يامان

ئادەم - يامان قىلىقتىن يىراق تۇرۇشىنىڭ زۆرۈرلۈكى ۋە پايدىسى قاتارلىق كۆپ تەرەپلىمىلىك باي مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، بۇ مەسىلىنىڭ ھەممە يەنە بىر قاتار ئەخلاقىي چۈشەنچە ۋە تەشەببۇسلارنىڭ بۇنىڭدىن 900 يىل بۇرۇن 11 - ئەسىردىكى ئىنسانىيلىق دەۋرىدە ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى، ئالىمنىڭ ئەينى زامانىدىكى ئەقىل - پاراسىتى ۋە بىرىپ يەتكەن ئەخلاقىي مەنزىلىنىڭ نەقەدەر يۇكسەك ۋە يۇقىرى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

3

ئەخلاقىي تەربىيە مەسىلىسى «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىغا باشتىن ئاخىر سىڭدۈرۈلگەن مۇھىم بىر ئىدىيە. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، «قۇتادغۇ بىلىك»نى ھەتتا بىر چوڭ ئەخلاقىي تەربىيۋى ئەسەر دېيىشكىمۇ بولىدۇ.

ئەخلاقىي تەربىيە دېگىنىمىز — كىشىلەرنىڭ مۇئەييەن ئەخلاقىي بۇرچىنى ئورۇنلىشى ئۈچۈن، ئۇلارغا مەقسەتلىك، ئۇزۇن مۇددەت ۋە تەكرار ھالدا تەسىر كۆرسىتىپ، كىشىلەر قەلبىدە مۇئەييەن ئەخلاقىي ئىدىيە ۋە پەزىلەتنى تۇغدۇرۇشتىن ئىبارەت. بۇنداق ئەخلاقىي ئىدىيەلەر تۇرغۇزۇلغاندىن كېيىن، ئۇ ئادەتتە ئادەملەرنىڭ ئەخلاقىي قىلىقىغا يېتەكچىلىك قىلىدۇ، ھەمدە ئادەملەر ئۆزىنىڭ ۋە باشقىلارنىڭ سۆز - ھەرىكىتىگە باھا بېرىش تىكى ئەخلاقىي ئۆلچەمگە ئايلىنىدۇ.

ئالىم داستاندىكى پەرسونا‌ژلاردىن ئايتولدى ۋە ئۆگدۇلمىشىنىڭ نەسىھىتى شەكلىدە ئا‌ۋام خەلقىمۇ ۋە ھۆ-كۈمدار بەگلەرمۇ ئەخلاقىي - پەزىلەت جەھەتتىن ئۆزى-نى تەربىيىلىشى لازىملىقى، گۈزەل ئەخلاقلىق بولۇش — دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ۋە بەخت - سائادەتنى ساقلاپ قېلىشنىڭ زۆرۈر شەرتى ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى كۆز قارىشىنى ئىپادىلەيدۇ:

284 پەزىلەت كېرەك مىڭ، تۈتۈشقا جاھان،
قۇلان تۈتقىلى، كۆر، كېرەك ئارسلان.

281 جاھاننى تۈتاي دەپ سۇنۇشقا ئىلىگ،
كېرەك كۆپ پەزىلەت بىلەن كۆپ بىلىك.

بۇ يەردە مۇئەللىپ بىر تەرەپتىن، ھالال ياشاش ۋە دۆلەتنى توغرا باشقۇرۇشنى گۈزەل ئەخلاقىي - پەزى-لەت بىلەن باغلايدۇ، پەزىلەتلىك ئادەمنى قۇلان تۈتا-لايدىغان باتۇر ئارسلانغا ئوخشىتىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، گۈزەل ئەخلاقىي پەزىلەتكە ئىگە بولۇشنى ئىلىم - پەن ئۆگىنىش، بىلىملىك بولۇش بىلەن باغلايدۇ. بۇنى يەنە بىر قانچە بەيىتلاردىكى بىلىم كىشىگە ئەقىل - پاراسەت بېرىپ، ئۇنى يامان قىلىق ۋە يامان ئادەتلەردىن چەكـ-لەپ تۇرىدىغانلىقى؛ بىلىم ئادەملەرنى يۇمشاق، مۇلايىم، تەمكىن، ئىغىر - بېسىق، چىداملىق ۋە غەيرەتلىك بولۇشتەك ياخشى قىلىق ۋە ياخشى پەزىلەتكە ئىگە

قىلىدىغانلىقى توغرىسىدىكى بايانلىرىدىن تېخىمۇ ئوچۇق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئالىم يەنە داستاندا ھاجىپنىڭ ئايتوندىغا نەسىھىتى شەكىلدە، ھاكىمىيەت بېشىدىكى ھۆكۈمدار - يەگلەرنى ئەمەلدار بولۇپ ھوقۇق تۇتۇش بىلەنلا، ئەقىل - ھۇشىنى يوقىتىپ كۆرەكلەپ كەتمەي، تاكى قېرىپ ئالەمدىن ئۆتكىچە كىچىك پېئىل بولۇش، ئەلگە ياخشىلىق تىلەش ۋە خەلقىگە ياخشىلىق قىلىشتەك گۈزەل ئەخلاقىي پەزىلەتكە ئىگە بولۇش لازىملىقىنى، ئۇنداق قىلمىغاندا دۆلەتنى تۇتۇپ تۇرالمايلا قالماستىن، بەلكى ئۆزىنىڭ ئورنىنىمۇ ساقلاپ قالالمايدىغانلىقىنى ئەسكەرتىدۇ:

551 ئەي دەۋلەت ئىگىسى بۇ دەۋلەت بىلە —
تۇراي مەن دېگەك سەن، ياخشىلىق تىلە.

552 ساڭا تەگسە بەگلىك، ئۇلۇغلۇق نوقۇل،
ئاقارغىچە باشىڭ كىچىك پېئىل بول.

دەرۋەقە ئالىمنىڭ بۇ تەلەپلىرى ئەينى زاماندا بىر ئوتۇپىيىدىن ئىبارەت بولسىمۇ، لېكىن مەلۇم دەرىجىدە رېئال تارىخنىڭ تەلىپى ۋە خەلقنىڭ ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۈرگەن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئادەملەردىكى گۈزەل ئەخلاقىي پەزىلەتنى تەربىيىنىڭ مەھسۇلى دەپ قارايدۇ. ئالىمنىڭ نەزىرىدە، بىر ئادەمنىڭ يۈكسەك پەزىلەتكە

ئىگە بولۇشى بىر تەرەپتىن، ئۇنىڭ ئۆزلۈكىدىن تىرىشىپ ئۆگىنىپ، ئەقلىي بىلىش قابىلىيىتىنى ئۇزلۇكسىز يۇقىرى كۆتۈرىشىگە باغلىق بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، بۇنداق پەزىلەت دۆلەت ئىشلىرىغا ئاكتىپ قاتنىشىش ۋە پۇقرالار ئۇچۇن پايدىلىق خىزمەتلەرنى كۆپلەپ ئىشلەش جەرياندا شەكىللىنىدۇ ھەم راۋاجلىنىدۇ. ئەسەردە تەشەببۇس قىلىنغان ئەخلاقىي تەربىيە مەزمۇن جەھەتتىن بايى، مەنىسى كەڭ ۋە ئۇسۇلى ھەرخىل بولۇشتەك كۆپ تەرەپلىمىلىككە ئىگە. ئالىمنىڭ بۇ ھەقتىكى قاراشلىرى، بولۇپمۇ چوڭ دانىشمەن پەيلاسوپ، ئەخلاقلىق ۋە قانائەتچانلىقنىڭ سىمۋولى ئۇدغۇرمىشنىڭ كۇنتۇغدى ئېلىگ ۋە ئۆگدۈلمىش بىلەن قىلغان بىر نەچچە قېتىمقى سوئال - جاۋاب شەكلىدىكى سۆھبتىدە گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ، بىز بۇ يەردە ئايرىم نەقىل كەلتۈرۈپ ئولتۇرمايمىز، پەقەت شۇنىلا ئەسكەرتىپ قويىمىزكى، گەرچە ئەخلاقىي تەربىيە توغرىسىدىكى بۇ قاراشلار ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت ۋە رېئال تۇرمۇشتىن ئايرىلغان پەندى - نەسىھەت تۇسىنى ئالغان بولسىمۇ، لېكىن ئالىمنىڭ ئەينى زاماندا ئەخلاقىي تەربىيىگە ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي رولىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلگەنلىكى، بۇ گۇنكى كۈندە ئەخلاقىي تەربىيىنىڭ مۇھىملىقى ۋە رولىنى تېخىمۇ چوڭقۇر تونۇشىمىز ئۈچۈن بىزنى قىممەتلىك ئىدىيىۋى ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ. بۇنىڭ ئۈستىگە ئۇدغۇرمىشنىڭ رېئال دۇنيادىن تامامەن قول ئۈزۈپ، زاھىتلىق يولىغا مېڭىشتەك تەربىيىلىنىش ئۇسۇلىغا كۇنتۇغدى ئېلىگ بىلەن ئۆگدۈلمىشنىڭ قېتىلمايـ

دىغانلىقى، ئۇلار ئودغۇرمىشنى جەمئىيەت خىزمىتىگە قاتـ
نىشىش ۋە خەلقە پايدا يەتكۈزۈشكە دەۋەت قىلىپ، ئۇـ
نىڭغا مەقسىمي بەخت - سائادەتنى خەلقە خىزمەت قىلىشـ
تىن ئىزلەشتەك ئالىيجاناپ پەزىلەتنى تونۇتقانلىقى — يۇـ
سۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئەخلاقي تەربىيە توغرىسىدا يەتـ
كەن مەنزىلىنىڭ ئادەتتىكىدىن كۆپ دەرىجىدە ئۈستۈن
تۇرىدىغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

× × ×

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانى 11 - ئەسىردە دۇنياغا
كەلگەن بىر چوڭ ئەدەبىي، ئىجتىمائىي ئەسەر؛ بۇنىڭ مۇـ
ئەللىپى يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ شۇ دەۋردە تونۇلغان
ئاتاقلىق بىر سىياسىي ئەرباب ۋە قاراخانىلار ھۆكۈمدارى
ئۇبۇل ھەسەن بۇغراخاننىڭ خاس ھاجىپى بولغاچقا، پەل
سەپە تارىخى ۋە ئېتنىكا تارىخىدىكى بارلىق ئىدىيۇى
مىراسلارغا ئوخشاشلا بۇ داستاندا بايان قىلىنغان ئىجتـ
مائىي ئەخلاقي ئىدىيىلەرمۇ تارىخي شارائىتنىڭ چەكلـ
مىسى ۋە ئالىمنىڭ سىنىپىي ئورنىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچـ
رىمای قالمىغان. ئالىم بىر تەرەپتىن كىشىلەرنىڭ خەلق
ئاممىسىنىڭ غېمىنى يەپ ئۇلارغا مەنپەئەت يەتكۈزۈش،
خەلقە خىزمەت قىلىشنى ئەڭ چوڭ بەخت ۋە يۈكسەك
گۈزەل ئەخلاق دەپ بىلسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزـ
نىڭ بۇ ئەخلاقي تەشەببۇسىغا زىت كېلىدىغان بەزى
پاسسىپ پىكىر ۋە كۆز قاراشلارنىمۇ ئوتتۇرىغا قويغان.

مەسلەن: ئۇ ئاۋام خەلقنى «يېنىك ھەم ئالدىراقسان، قوپال ۋە شاللاق» مىجەزلىك كېلىدۇ؛ «خەلقنىڭ رەڭگى قارا، بەگلەر ئاق» بولىدۇ، دەپ ئاممىنى پەس كۆرىدىغان ۋە ھۆكۈمران خان - بەگلەر تەبىقىسىنى ماختاپ كۆككە كۆتۈرىدىغان خاتا ئىدىيىنى تەرغىب قىلغان. خەلق ئاممىسىنى «قوپال»، «سوغۇق»، «قىلىقسىز»، «بىلىمسىز، ئەقلى يوق» دەپ، ھۆكۈمران كۈرۈھلارنى بولسا قائىدە - يوسۇنىنى بىلىدىغان، سىلىق - سىپايە، ئەدەبلىك، بىلىملىك ۋە ئەقىللىق دەپ سۈپەتلىگەن ھەمدە ھۆكۈمران كۈرۈھلارنى ئاۋام خەلقتىن يىراق تۇرۇشقا دەۋەت قىلغان. لېكىن شۇ ئاۋام خەلقىنىڭ «ھېچقانداق ئىش قىلغىلى بولمايدىغانلىقى» نى كۆزدە تۇتۇپ، يەنە بۇ ھۆكۈمدار - بەگلەرنى «كۆكۈلدە غەش ساقلىمايلا» ئاممىغا «ياخشى سۆزلۈك بولۇش» قا نەسىھەت قىلغان. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە خەلق ئاممىسىنى «كېلىدىن بۆلەك نېمىنى ئويلىمايدىغان»، «شۇ بىر گال ئۇچۇن» ھەر قانداق ئىشنى قىلىشتىن يانمايدىغان، ھەتتا «چىك تۇتمىسا، ھاكىم بولۇشقىمۇ ئۇرۇنىدىغان» ياۋايى مەخلۇققا ئوخشىتىپ، ھۆكۈمران سىنىپلارنى بۇنىڭغا «دىققەت قىلىش»، ئۆزنى «ياخشى كۆزىتىش» ۋە خەلقنى «چىك تۇتۇش» قا ئاگاھلاندۇرغان، ۋاھاكازالار.

شۇڭا بىز «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى، جۇملىدىن ئۇنىڭدىكى ئىجتىمائىي ئەخلاق مەسىلىلىرىنى تەتقىق قىلىغاندا، مەسىلىنى ماركسىزملىق دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزم نۇقتىسىنەزىرى بىلەن كۆزىتىپ،

بىر تەرەپتىن، ئۇلى مۇئەييەن تارىخىي شارائىت ئاستىدا
قويۇپ كونكرېت تەھلىل قىلىپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ
جۇملىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى بۇ
بىباھا گۆھەرنىڭ قىممىتىنى دېگۈدەك باھالاپ، ئۇنى
تولۇق قېزىپ چىقىشىمىز؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇنىڭ،
تارىخىي ۋە سىنىپىي چەكلىمىلىكىنىمۇ ئېتىراپ قىلىپ،
شاكىلىنى چىقىرىۋېتىپ، مېغىزىنى تاللىۋېلىشىمىز لازىم.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت كۆز قارىشى توغرىسىدا

مۇھەممەت زۇنۇن

1

11 - ئەسىردە قاراخانىلار دەۋرىدە ئۇتكەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇلۇغ پەيلاسوپى، مۇتەپەككۇرى ۋە شائىرى يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» ناملىق مەشھۇر ئەسىرى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە دۇنيا ئەدەبىيات تارىخىدا شانلىق نامايەندە سۈپىتىدە مۇھىم ئورۇن ئىگىلەيدۇ. بۇ ئەسەرنىڭ ئۇلۇغ ئەھمىيىتى شۇ يەردىكى، شائىر قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھاياتىدىكى ئەڭ مۇھىم مەسىلىلەرنى، ئۇزۇن يىللىق تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنى پەلسەپە ۋە ئەخلاق سەۋىيىسىگە كۆتۈرۈپ خۇلاسىلەپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىسىگە خاس سىمۋوللۇق ئوبراز يارىتىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدا يېڭى يول ئاچقانلىقى. شۇنىڭ بىلەن شۇ دەۋر ئەدەبىياتىدىلا ئەمەس، بەلكى دۇنيا ئەدەبىياتىدىمۇ

ئاھايىتى ئاز تېپىلىدىغان ئۆزىگە خاس ئورىگىناللىقىغا ئىگە مەشھۇر ئەسەر بولۇپ قالدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ مۇنداق چوڭ ھەجمدىكى (13 مىڭ مىسرادىن ئارتۇق)، چوڭقۇر مەزمۇنلۇق داستانىنى يۈكسەك ماھارەت بىلەن مۇڭۇپپەقىيەتلىك يېزىپ چىقىشىدا، ئۇنىڭ قاراخانىلار دەۋرىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىشى، ساددا ماتېرىيالىزملىق دۇنيا قارىشى، مەرىپەتپەرۋەرلىك، ئىنسانپەرۋەرلىك روھى، ئەتراپلىق بىلىمگە ئىگە بولۇش، ئەدەبىي جەھەتتىكى چېنىقىش قاتارلىق ئامىللارنىڭ باشقا، شائىرنىڭ ئىلمىي ئەدەبىيات - سەنئەت كۆز قارىشى مۇھىم رول ئويناندى.

بۇ ماقالىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ناملىق داستانىدا ئىپادىلەنگەن ئەدەبىيات - سەنئەت كۆزقارىشىنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرى ئۈستىدە بەزى مۇلاھىزىلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويىمەن.

2

«قۇتادغۇبىلىك» داستانىدىن شائىرنىڭ ئەينى دەۋرلەردىكى ئۆزىگە خاس بىر قەدەر سىستېمىلىق، ئىلمىي ئەدەبىيات - سەنئەت كۆز قارىشىنى كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ كۆز قاراشلار ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ ئاڭلىق دەۋرىنى ئۆتكۈزۈپ پىشىپ يېتىلىپ مۇستەقىل پەنگە ئايلانمىسىپ، تېخىمۇ يۇكسەكلىككە قاراپ تەرەققىي قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت

كۆزقارىشىنى تەتقىق قىلىش — ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ لەزەـ
رىيۋى سىستېمىسىنى تىكلەشتە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتـ
كە ئىگە.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئالدى بىلەن ئەدەبىيات ـ
سەنئەتنىڭ (يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەدەبىيات ـ سەنئەت
دېگەن ئاتالغۇنى ئىشلەتمەي، بۇ ئۇقۇمنى شائىر سۆزى،
شائىر تىلى دېگەن سۆز بىلەن ئىپادىلەيدۇ) ئىجتىمائىي
رولىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ
كىتابنىڭ نامى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

350 كىتاب نامى قويدۇم قۇتادغۇ بىلىك،
قۇتاتسۇن ئوقۇچىنى تۇتسۇن ئىلىگ.

روشەنكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەدەبىيات ـ سەنـ
ئەتنى «ئىنسانغا يول كۆرسەتكۈچى»، «بەخت ـ سائا ـ
دەت بەرگۈچى بىلىم» دەپ قارايدۇ. شۇڭا كىتابخانلارغا
خىتاب قىلىپ:

359 خۇشاللىقتا يۈرگەن ئەي ياخشى يىگىت،
سۆزۈمنى زايە قىلما ئوبدان ئىشىت.

360 تىرىش، توغرا يولدىن ئادىشما ھامان،
يىگىتلىك كەتمەسۇن بىكار، پايدىلانما

دەپ يازىدۇ.

ئەدەبىيات - سەنئەت «يول كۆرسەتكۈچى» رولىنى قانداق ئۆتەيدۇ؟

4392 كىلۇر ئەمدى شائىر، بۇ سۆز تەرگۈچى،
كىشىلەرنى ماختاپ ۋە ھەم سۆككۈچى.

4395 كۆرەرسەن دېگىنىغا كىرۈر كىشىدەك،
گۆھەر، ئىنجۇ، ياقۇت چىقارۇر، دېمەك.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ: ئەدەبىيات - سەنئەتتە شائىر تۇرمۇشقا چۆكۈپ، تەل ۋاستىسى ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ مۇناسىۋىتىدىكى ياخشىلىقنى ماختاپ، يامانلىقنى سۆكىدۇ. كىشىلەرگە گۆھەر، ئىنجۇ، ياقۇت تەقدىم قىلىدۇ. شۇ ئۈسۈل بىلەن كىشىلەرگە يول كۆرسىتىدۇ دەپ قارايدۇ. ھازىرقى تىل بىلەن ئېيتقاندا، يازغۇچى تۇرمۇشقا چۆكۈپ، ياخشىلىق ۋە يامانلىقتىن ئىبارەت زىددىيەتلەرنى كۆزىتىدۇ، تەھلىل قىلىدۇ ۋە ئۇنى ئومۇملاشتۇرىدۇ، تىپىكلەشتۈرىدۇ. مەدھىيىلەش ۋە پاش قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ دۆلەت تەقدىرىگە، خەلق مەنپەئەتىگە ئېھتىياجلىق بولغان مەسىلىلەرگە جاۋاب بېرىدۇ، شۇ ئارقىلىق كىشىلەرگە يول كۆرسىتىدۇ دېگەندىن ئىبارەت. بۇ ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي رولىغا نىسبەتەن ساددا ماتېرىيالىستىك كۆز قاراش بولۇپ، بۇ قاراش يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بىر پۈتۈن ئىجادىيىتىگە يېتەكچىلىك قىلغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ئىچ

کی قانۇنىيەتىنى ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي رولىنى تونۇرا چۈشەنگەنلىكى ئۈچۈن، قاراخانىلار دەۋرىدىكى (بۇ قارا-خانىلار خاقانى تاۋغاچ بوغرا قاراخان ئەبۇ ئەلى ھەسەن دەۋرى) تۇرمۇش دېڭىزىغا چۆكۈپ، دۆلەتنى قانداق باشقۇرۇشتىن ئىبارەت بۇ تۈپ مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ۋە ئۇنىڭ يوللىرىنى كۆرسەتىپ، شۇ دەۋر ئۈچۈن گۆھەر، ئىنجۇ، ياقۇت تەقدىم قىلدى.

نېمە ئۈچۈن بۇ مەسىلە يۇسۇپ خاس ھاجىپ يا-شىغان قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي تۇرمۇش ئۈچۈن گۆھەر، ئىنجۇ، ياقۇت بولۇپ قالدى؟

سۇلتان سۇتۇق بوغراخاندىن باشلانغان قاراخانىلار ھاكىمىيىتى ئۇزۇن بىر مەزگىلگىچە سىياسىي جەھەتتىن بىر قەدەر تىنچ مۇھىتقا كۆچكەن، پەن - مەدەنىيەت گۈللە-گەن، ھەر ساھەدە بىلىم ئىگىلىرى كۆپلەپ يېتىلىۋاتقان «ئالتۇن دەۋر» نى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن بولسىمۇ، لېكىن قاراخانىلار دەۋرى ھەسەن بىننى سۇلايمان ئارسلان خان ھاكىمىيىتىگە كەلگەندە چۈشكۈنلىشىش، يىمىرىلىش يۈزلىغا قاراپ ماڭدى. ھەسەن ئارسلان خان ئۆزىگە قاراشلىق يەر - زېمىننى پەرزەنتلىرىگە بۆلۈپ بەردى. ئۇلار ئۆزئارا ئىچكى ئۇرۇش ئېلىپ بېرىپ، پۈتۈن ئالارغا خالىغانچە ئالۋاڭ - سېلىق سالدى، ئەيشى - ئىشرەت سۈرىدىغان، دۆلەت خەزىنىسىنى بۇزۇپ - چاچىدىغان ئىش-لار كۆپەيدى. نەتىجىدە، سىنىپىي زىددىيەت ۋە ھۆكۈم-ران گۇرۇھىنىڭ ئىچكى زىددىيىتى كۈچەيدى، دۆلەتنىڭ خانىنىڭ نوپۇزى كۈندىن - كۈنگە تۆۋەنلەپ كەتتى.

شائىر «قۇتادغۇ بىلىك» نەسىرىدە ئەينى ۋاقىتتىكى مەنالىلىقنى جانلىق سۈرەتلەپ مۇنداق يازىدۇ:

بىرى چەككەچ زۇلۇم، بەختى قارادۇر،
بىرى يوقلۇق غېمىدە بىمەۋادۇر.

بىرى تاچ، تۇ بىرسى يالاڭئاچ يۈرۈر،
بىرى قايغۇ - غەمدە پىغانلار چېكۈر.

بېرىپ دورا — داۋاسىن قىلمىساڭ گەر،
سېنىڭدىن بۇ خەلقتە پالاكەت كېلەر.

غاپىل بولما، بولساڭ بۇ بەگلىك كېتەر،
ھەر ئىككى جاھاندا غاپىل ئاھ چېكەر.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزى ياشاپ تۇرغان رېئال ھاياتنى پادىشاھقا ھېسسداشلىق قىلىش، قاراخانىلار ھاكىمىيىتىنىڭ يېمىرىلىشكە قاراپ يۈزلەنگەنلىكىگە ئېچىنىش مەيدانىدا تۇرۇپ پاش قىلغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ھەسەن بۇغراخان دەۋرىدىكى سىنىپىي زىددىيەتنى چىنلىق بىلەن ئىنكاس قىلغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزى ياشاپ تۇرغان دەۋردە ھەسەن بۇغراخان ھاكىمىيىتىنى كۈچەيتىش، ئۇنىڭ گۈمران بولۇشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ھەمدەمدىن ئېشىپ چۈشىدىغان جىددىي مەسىلە، دۆلەتنى باشقۇرۇش، دۆلەت

نى تۇزەش جەھەتتە جەمئىيەتكە گۆھەر، ئىنسانلار، ياقۇت تەقدىم قىلىش شائىرنىڭ (ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ) ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىسى دەپ قارىغان؛ دۆلەتنى قانداق باشقۇرۇش مەسىلىسىدە ئەدەبىيات - سەنئەت ئارقىلىق يول كۆرسەتمەكچى بولغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئالدى بىلەن پادىشاھقا «كۇنتۇغدى» دەپ نام قويۇپ، پادىشاھ ئاغزىدىن:

831 تۇغار كۇن ئىرىنغ يا ئىرىنغسىز دېمەس،
ئومۇمغا يورۇقلۇق بېرەر كېمەيمەس.

832 ھېنىڭمۇ قىلىقىم مۇشۇنداق بۇلۇش،
ھېنىڭدىن جىمىگە تېگەر تەك ئۇلۇش.

دەپ دۆلەت ھەممىگە تەك نۇر تۆككۈچى قۇياش، ھەممىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان قورال بولۇشى كېرەك، دەيدۇ.

دۆلەتنى ئەنە شۇنداق قورالغا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن، دۆلەتنى قانۇن بىلەن باشقۇرۇشنى ئالاھىدە تەكىتلەش بىلەن بىرلىكتە:

817 كېرەك ئوغلۇم ئولۇن، يېقىن تۇغقىنىم،
يولۇچى، ئۆتكۈنچى، بېرەر قونىقىم.

818 مانىڭا تەك ئىككىسى قانۇن ئالدىدا،
بۆلەكچە بولماسمەن ھۆكۈم ۋاقتىدا.

دەپ قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر دېگەن ئاجايىپ شانلىق دېموكراتىك ئىدىيىنى ئالغا سۈرىدۇ.

مەلۇمكى، قانۇن دۆلەت تەرىپىدىن تۇزۇلىدىغان ۋە ماقۇللانغان تۈرلۈك ھەرىكەت قائىدىلىرىنىڭ يىغىندىسى. ھۆكۈمران سىنىپلار ئىرادىسىنىڭ مەركەزلىك ئىپادىسى، قانۇن ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ مۇئەييەن ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتتىكى مەنپەئەتى ۋە ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. سىنىپ ۋە سىنىپىي ھۆكۈمرانلىق مەۋجۇت جەمئىيەتتە، قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر بولۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش مۇمكىن ئەمەس. لېكىن فېئودالىق زۇلۇم ئەۋجىگە چىققان، سىنىپىي زىددىيەت ئۆتكۈرلەشكەن ئەيىنى شارائىتتا، قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر دېگەن ئىدىيىنى ئالغا سۈرۈش — خەلق ئاممىسىنىڭ دېموكراتىك ئىدىيىسىنى، تارىخ تەرەققىياتىنىڭ ئۇمۇمىي يۈزلىنىشىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۇ، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك روھىنىڭ، خەلقپەرۋەرلىك كۆز قارىشىنىڭ روشەن بەلگىسى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» ئەسىرىدە يەنە ئەخلاق ئارقىلىق جەمئىيەتتىكى ھەر قايسى سىنىپ، ھەر قايسى قاتلاملار ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنى تەڭشەپ، كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى ياخشىلىق بىلەن يامانلىق، ھەققانىيەتلىك بىلەن ھەققانىيەتسىزلىك، ئادىل بولۇش بىلەن يان بېسىش، سادىقلىق بىلەن ساختىلىق قاتارلىق ئەخلاقىي ئۆلچەملەر بىلەن باھالاپ ۋە كونترول قىلىپ، ئەخلاقنىڭ ئىجتىمائىي رولى ئارقىلىق

دۆلەت قانۇننى تېخمۇ تولۇقلاپ، دۆلەت ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەشنى كۆپ تەرەپلىمە تەكتىلەيدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ قانۇن بىلەن ئەخلاق بىر - بىرى بىلەن پەرقلىق بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ دۆلەت ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەشتە كەم بولسا بولمايدىغان ئىككى چوڭ قورال ئىكەنلىكىنى، قانۇن بىلەن ئەخلاقنىڭ بىر - بىرىنى تولۇقلاش، بىر - بىرىگە ماسلىشىش خۇسۇسىيىتىنى، دۆلەت ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەشتە ئەخلاقنىڭ قانۇنغا قارىغاندا تېخمۇ كەڭ، تېخمۇ ئۇنۇملۇك رول ئوينايدىغانلىقىنى چوڭقۇر چۈشەنگەن. شۇڭا، «قۇتادغۇ بىلىك» ئەسىرىگە ياخشىلىق بىلەن ياماللىق، ئادالەت بىلەن ئادالەتسىزلىك، شەرەپ بىلەن نومۇسنى مۇھىم مەزمۇن قىلغان ئەخلاق كۆزقارىشى باشتىن ئاخىر بىر قىزىل يىپ بولۇپ سىڭگەن. شائىر:

895 ئۆزى ياخشى بولسا بۇ بەگلەر ئەگەر،
بېيىپ ھەممە خەلقى، جاھان تۈزۈلەر.

821 ئادالەت ئۈستىدە بۇ بەگلىك ئۈلى،
بۇ بەگلىك ئاساسى ئادالەت يولى.

1412 خەلق قوي كەبىدۇر، بېگىدۇر چوپان،
چوپان بولماق كېرەك قويغا مېھرىبان.

دەپ، بىر تەرەپتىن، پادىشاھ ۋە ئەمەلدارلارنىڭ

خەلقنە نسبەتەن ئادىل بولۇشنى، زالىملىق، زوراۋانلىق قىلماسلىقنى تەلەپ قىلسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن، خەلق ئاممىسىنىڭمۇ پادىشاھ ۋە ئەمەلدارلارغا نسبەتەن؛

2767 كۆيۈمچان خىزمەتچى ۋاپالىق بولۇر،
ۋاپالىق خىزمەتچى بېگىنى باي قىلۇر.

2875 ئەقىللىق، ۋاپالىق ئەر ئىسىل ئىبرۇر،
كىشىلەر ئۈچۈن ئۇ جان پىدا قىلۇر.

2307 ئازاد ـ ھۆر كىشىلەر ياخشىلىق قۇلى،
قىلىپ ياخشىلىق ئاچ دۇرۇسلۇق يولى.

دېگەندەك سەممىي، سادىق، ۋاپادار بولۇشنى، ياخشى ئىش قىلىشنى ئۈمىد قىلىدۇ. شۇنداق بولغاندا دۆلەت ھاكىمىيىتى مۇستەھكەملىنىدۇ، رونىق تاپىدۇ دەپ قارايدۇ.

ئەخلاق مەسىلىسىدە لېنىن مۇنداق دېگەن ئىدى: «نەچچە يۈز يىلدىن بۇيان كىشىلەرگە مەلۇم بولۇپ كەلگەن، نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيانقى بارلىق تەمسىللەر- دە تەكرارلىنىپ كەلگەن ئەقەللىي جامائەت پرىنسىپلىرى مەۋجۇت ئىدى»①. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۇيغۇر خەل- قىنىڭ تارىخىدا ساقلىنىپ كەلگەن جامائەت پرىنسىپلىرىنى، گۈزەل ئەخلاقىي پەزىلەتلەرنى پەلسەپە سەۋىيىسىگە كۆ-

① ۋ. ئى. لېنىن: «دۆلەت ۋە ئىنقىلاب».

تۇرۇپ خۇلاسىلەيدۇ. شائىرنىڭ ئەسىرىدە مەردلىك، سېخىلىق مەدھىيىلىنىپ؛ بېخىللىق، ئاچكۆزلۈك سۆكۈلۈپ، كەمتەرلىك، كىچىك پېئىللىق مەدھىيىلىنىپ؛ مەغرۇرلۇق، تەكەببۇرلۇقنىڭ ئىللەتلىرى كۆرسىتىلىپ، ئۇلارغا نەپرەت ئوقۇلىدۇ. كەڭ قورساقلىق، سەۋرچانلىق، قانائەتچانلىق مەدھىيىلىنىپ، ئىچى تارلىق، ھەسەتخورلۇق، غەيۋەت - شىكايەت سۆكۈلىدۇ. كىشىلەرنىڭ دىلى بىلەن تىلى، ئىچى بىلەن تېشى ئوخشاش بولۇشنى، ئوچۇق - يورۇق بولۇشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ۋاپا - ساداقەت، ياخشىلىق مەدھىيىلىنىپ، ۋاپاسىزلىق كىشىگە يامانلىق قىلىش ئەيىبلىنىدۇ. غەيرەت - قەھرىمانلىق، باتۇرلۇق مەدھىيىلىنىپ، قورقاقلىق كەمسىتىلىدۇ. ياخشى پەزىلەت بىلەن نام قالدۇرۇش، ھايالىق بولۇش، ئاتا - ئانىلار-نى، چوڭلارنى ھۆرمەت قىلىش قاتارلىق ياخشى ئەخلاقىي پەزىلەتلەر تەرغىب قىلىنىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ گۈزەل ئەخلاقىي پەزىلەت، ئەقەللىي جامائەت پرىنسىپ-لىرى ئارقىلىق ئۆزى ياشاۋاتقان جەمئىيەتتىكى كىشىلەر-نىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋىتىنى تەڭشەپ، قاراخانىلار ھاكىمىيىتىنى قوغداش ۋە مۇستەھكەملەشنى نىيەت قىلىدۇ. ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە ئورتاق بولغان جامائەت پرىنسىپلىرىنى، ئەقەللىي پەزىلەتلەرنى شېئىرىي تىل بىلەن خۇلاسىلەپ ۋە ئۇنى بېيىتىپ، كېيىنكى ئەۋلادلار ئۈچۈن ئىنجۇ، ياقۇت مەنىۋى بايلىق يارىتىپ بەرگەنلىكى — يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بىر ئۇلۇغ نەتىجىسى.

شائىر تۇرمۇش دېگىنىڭ ئىچىدىكى ئىنجۇ، ياقۇتنى، ئۆزىنىڭ ئارزۇ - تىلەكلىرىنى قانداق ئىپادىلەيدۇ؟

4393 قىلىپتىن ئىتتىكرەك بۇلارنىڭ تىلى،
قىلدىنمۇ نازۇكراق تەپەككۇر يولى.

4394 ئەپسى ھەم تىرەن سۆز دېسەك ئۇقايىن،
بۇلاردىن ئىشتىكىن، ئۇقۇلۇر كېيىن.

4396 ئۇلار ماختىسا، ئەلگە تارار شۇ پېتى،
ئەگەر سۆكسە كىمنى، سېسىدۇ ئېتى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ: شائىر تۇپ ئىدىيىسى ۋە تارزۇ - ئۇمىدىنى قۇرۇقتىن قۇرۇق ئەمەس، بەلكى تىل ۋاسىتىسى ئارقىلىق نازۇك تەپەككۇر ئۇسۇلى (ھازىر. قى تىل بىلەن ئېيتقاندا ئوبرازلىق تەپەكۇر ئۇسۇلى) نى قوللىنىپ، ئىجابىي ۋە سەلبىي ئوبرازدىن ئىبارەت خىلمۇ خىل ئوبراز يارىتىپ، ئۇلگە تىكلەيدۇ، بۇ ئۇلگىلەر كىشىلەر قەلبىدە ئۇن - تىنسىز ئاستا - ئاستا تەسىر كۆرسىتىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئەسەر كىشىلەرگە يول كۆرسەتكۈچلۈك رول ئويناپدۇ دەپ قارايدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتىنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىنى توغرا ئىگىلەپ، «قۇتادغۇ بىلىك» ئەسىرىدە كۇنتۇغدى ئېلىگ (خان)، ئايتوالدى (ۋەزىر)، ئۆگدۇلمىش (خان ئوغلى)، ئودغۇرمىش (ئالىم) تىن ئىبارەت تۆت سىمۋوللۇق پېرسوناژ ئوبرازىنى يارىتىدۇ. ئەنە شۇ پېرسوناژ ئوبرازى ئارقىلىق شۇ زامان كىشىلىرىگە ئۇلگە تىكلەپ، بەخت - سائادەت يولىنى كۆرسەتمەكچى بولىدۇ.

358 سۆزۈم ئۇشبۇ تۆت نەرسە ئۈستىدە دۈر،
ئوقۇساڭ دىققەتلە، مەنا ئاچىلۇر.

مەپ ئاشۇ تۆت پەرسوناژغا يازغۇچىنىڭ مەقسىتى، ئارـ
زۇ ـ ئۈمىدى سىڭدۈرۈلگەنلىكىنى كىتابخانلارغا ئالاھىدە
تەۋسىيە قىلىدۇ.

بۇ تۆت پەرسوناژ بىر ـ بىرىدىن پەرق قىلىدىغان،
بىر ـ بىرىنى تولۇقلايدىغان ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكلەرگە
ئىگە ھەم رېئال، ھەم غايىۋى شەخسلەردىن ئىبارەت.
بۇ تۆت پەرسوناژ ئوبرازىدىن شائىرنىڭ ئۆتكۈر رېئا ـ
لىست ھەم رومانتىك شائىر ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرۈۋالغىلى
بولىدۇ.

كۈنتۈغدى ئېلىگ ئوبرازى بىلەن ئۆگدۈلمىش ئوبرازى
ئادىل پادىشاھ ئوبرازى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ. لې ـ
كىن بۇ ئىككى ئوبراز خاراكتېر، خۇسۇسىيەتلىرى جە ـ
ھەتتىن پەرق قىلىدۇ، كۈنتۈغدى ئېلىگ خۇددى شائىر
تەسۋىرلىگەندەك تەدبىرلىك، زېرەك، قابىل پادىشاھ بو ـ
لۇپ، قانۇن بىلەن دۆلەت باشقۇرۇپ شۆھرەت قازانغان ئىدى.
لېكىن خۇددى ئودغۇرمىش ئېيتقاندەك: «جاھان يىققىنىڭدىن
نە پايدا بولۇر». ئۇ خەلقە زۇلۇم سالدۇ، مال ـ دۇنيا ـ
غا بېرىلىدۇ. پەزىلەت جەھەتتىنمۇ ئىنتايىن مەغرۇر.

ئەمدى شائىر قەلبىدىكى ئۆگدۈلمىش ئوبرازى نېخىمۇ ئادىل، نېخىمۇ غايىۋى
پادىشاھ سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ. جاسارەت، ئە ـ
قىل ـ پاراسەت قاتارلىق ئىنسانلاردا بولۇشقا تېگىشلىك

بولغان بارلىق ئىسىل پەزىلەتلەر بۇ ئوبرازغا يىغىنچاقلان-
غان. شائىر بۇ ئوبرازنى ئادىل پادىشاھلارنىڭ نەمۇنىسى
قىلىپ تەسۋىرلەيدۇ. مۇشۇنداق پادىشاھ بولسا، دۆلەت
بىر قۇياشقا ئايلىنىپ ھەممىگە تەڭ نۇر چاچالايدۇ، بۆ-
رە بىلەن قوزا بىللە ئوتلايدىغان زامان كېلىدۇ،
دەپ ھېسابلايدۇ. ئايتولدى ئوبرازى بىر مۇكەممەل
پاك ئەھلدار ئوبرازى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ. ئۇ
بىر ئالىم، ئەڭ مۇھىمى توغرا نىيەتلىك، كىچىك پېئىل،
مېھرىبان؛ ھەسەت، غەيۋەت، ھاۋايى - ھەۋەسىتىن خالى
بولغان پاك، ساپ ئەھلدار؛ ئادىل قانۇنىنىڭ ئىجراچى-
سى، گۈزەل ئەخلاقنىڭ تەرغىباتچىسى، بىلىم تارقاتقۇچى
بافقۇەن. ئايتولدى ئوبرازىنى دەل شائىرنىڭ ئۆزىنىڭ ئوبرازى
دەپ قاراش مۇمكىن. ئودغۇرمىش ئوبرازى ئىنسانپەر-
ۋەر ئالىم سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ. ئۇ ئامما ئىچىدە
ياشايدۇ، جەمئىيەتنى چوڭقۇر كۆزىتىدۇ، ھەنسەپتىن تاما-
يى يوق؛ پادىشاھ، ئەھلدارلارنىڭ ۋەجەمئىيەتنىڭ ئىللەتلە-
رىنى قاتتىق سۆكىدۇ. ئىسلاھاتچىلىق غايىلىرىنى پادىشاھ
قا دادىل ھالدا بايان قىلىدۇ ۋە ئۇنى مەربىيەتكە، ئادا-
لەتكە، خەلقپەرۋەرلىككە ئۈندەيدۇ. ئەسەردىكى ئودغۇر-
مىشنىڭ تىلى ۋە نۇقتىئىنەزەرلىرى شائىرنىڭ تىلى بو-
لۇپ، ھەم ئەقىل كۆرسەتكۈچى، ھەم سۆككۈچى رولىنى
ئوينايدۇ. ئايتولدى پادىشاھقا ئوردا خادىملىرى بىلەن قا-
داق مۇئامىلە قىلىش توغرىسىدا كۆپرەك مەسلىھەت بەرسە؛
ئودغۇرمىش ئالىملار، شائىرلار، دېھقانلار، چارۋىچىلار،
ھۆنەرۋەنلەر ۋە پۇقرالار بىلەن قانداق مۇئامىلە قىلىش؛

ئۇلارنىڭ ھالىغا يېتىش، ئۇلارغا ئادالەت ۋە شەپقەت يەتكۈزۈش توغرىسىدا نەسىھەت قىلىدۇ. ئودغۇرمىش — شائىرنىڭ خەلقپەرۋەرلىك، ئىنسانپەرۋەرلىك روھىنىڭ ئوبرازلىق كۆرۈنۈشى دەپ قاراش مۇمكىن.

شائىر بۇ تۆت پېرسوناژنى بىر - بىرىنى ھىمايە قىلىدىغان، بىر - بىرىنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى ئۆگىنىپ، كەم جايلىرىنى تولدۇرىدىغان ئىنسانىي پەزىلەتكە تولغان ئالىىجاناپ جاھان پەرىشتىلىرى، ئاشۇنداق ئادىل پادىشاھ، پاك ئەمەلدار، بىلىملىك، پەزىلەتلىك ئەربابلار بىلەن جاھان تۈزىلىدۇ، دۆلەت گۈللىنىدۇ، بۆرە بىلەن قوزا بىللە ئوتلايدىغان ۋەزىيەت شەكىللىنىدۇ دەپ ھېسابلايدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ شائىرنى تۇرمۇش دېگىزى ئىچىدىن گۆھەر، ئىنجۇ، ياقۇت تەرگۈچى، ئوبراز ئارقىلىق ھاياتقا يول كۆرسەتكۈچى دەپ قارىغانلىقى ئۈچۈن، شائىرغا نىسبەتەن تۇلىمۇ يۇقىرى تەلەپ قويىدۇ. شائىرنى ئالىم، مۇتەپەككۇر، پەيلاسوپ، تەجرىبە توپلىغۇچى، پەزىلەت ئىگىسى دەپ باھالايدۇ، «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا تەپەككۇر جەۋھەرلىرىنى، پەلسەپىۋى، نازۇك پىكىرلەرنى كۆپىنچە شائىرنىڭ تىلى ئارقىلىق بېرىدۇ.

شۇڭا يۈسۈپ خاس ھاجىپ شائىرنىڭ ھەر تەرەپلىمە تەربىيىلىنىشى، چىنىقىشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدىكى پارلاق نامايەندە بولۇپلا قالماي، شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا شائىر، يازغۇچىلارغا نىسبەتەن بىر شانلىق ئۈلگە. يۈسۈپ

خاس هاجىپ ئۆز زامانىسىدىكى تىبابەت، جۇغراپىيە، ما-
تېماتىكا، ئاستىرونومىيە قاتارلىق تەبىئىي پەن بىلىملىرى-
نىڭ، قانۇنشۇناسلىق، پەلسەپە، تارىخ قاتارلىق ئىجتى-
مائىي پەن بىلىملىرىنىڭ ئەڭ ياخشى نەتىجىلىرىنى ئۆزى-
گە سىڭدۈرگەن. بولۇپمۇ ئۇيغۇر تارىخىنى، ئۇيغۇر ئېغىز
ئەدەبىياتى ۋە كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ياخشى ئەنئەنىلە-
رىنى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزىگە خاس بەدىئىي ئىپا-
دىلەش ئۇسۇللىرىنى، ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ بۇ خىل شە-
كىللىرىنى پۇختا ئىگىلىگەن، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ساپلىقىنى
قوغدىغان، ئۇنىڭ گۈزەللىكىنى نامايەن قىلغان، ئۆزىگە
خاس ئۇسلۇب يارىتىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا يېڭى دەۋر
ئاچقان. ئەڭ مۇھىمى، شائىر ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ ئىسىل
پەزىلەتلىرىنى ئۆزىگە سىڭدۈرگەن بىر ئۇلۇغ هاجىپ،
شائىرنىڭ ئەسىرىدە، ئۇنىڭ ياراتقان پېرسوناژلىرىدا
ئىنسانىيەتنىڭ ئەخلاقىي گۈزەللىكى جەۋلان قىلىندۇ. شا-
ئىرنىڭ ئەسىرى دەل شائىرنىڭ ئۆزى. ئەنە شۇنداق
بولغانلىقى ئۈچۈن شائىر خەلقىمىز تارىخىدا ئەۋلاد
تىن ئەۋلادقا ئۇلۇغ ئۇستاز سۈپىتىدە خاتىرلىنىپ كە
مەكتە.

3

يولداش ماۋزېدۇڭ «يەنئەن ئەدەبىيات - سەنئەت
سۆھبىتى يىغىندا سۆزلەنگەن نۇتۇق» تا: «بىز بار-
لىق ئەدەبىيات - سەنئەت مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ،

ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى پايدىلىق نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى تەڭ قىدىپ ھالدا قوبۇل قىلىپ، ئۇنى ئۆز زامان، ئۆز ماكان نىمزىدىكى خەلق تۇرمۇشىدىن ئېلىنغان ئەدەبىيات - سەنئەت خام ئەشيالىرىدىن ئەسەر يارىتىشتا ئەينەك قىلىشىمىز لازىم » دېگەن ئىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ 11- ئەسىردە ئۆتكەن ئۇلۇغ تارىخىي شەخس. دەۋر ۋە سىنىپىي چەكلىمە تۇپەيلىدىن ئۇنىڭ دۇنيا قارىشىدا، بولۇپمۇ خەلق ئاممىسىغا تۇتقان پوزىتسىيىسىدە نۇرغۇن يېتىشسىزلىكلەر، نۇقسانلار بولسىمۇ، لېكىن ئۇ جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىگە « قۇتادغۇ بىلىك » تىن ئىبارەت بۇ قىممەتلىك مىراسنى قالدۇرۇپ كەتتى. شائىرنىڭ « قۇتادغۇ بىلىك » ئەسىرى ۋە ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن ئىلغار ئەدەبىيات - سەنئەت كۆزقاراشلىرى زامانىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات - سەنئىتىنى گۈللەندۈرۈشتە بىر مۇھىم ئەينەك.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ « قۇتادغۇ بىلىك » داستانىدا ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ھاياتىنى ئوبراز ئىچىدە پەلسەپە نۇقتىسىدىن، دۇنيا قاراش يۈكسەكلىكى بىلەن باھالايدىغان، خۇلاسىلەيدىغان بۇ ئىسىل ئەنئەنىنى تېخىمۇ تەرەققىي قىلدۇردى ۋە بېيىتتى. ئۇلۇگ خاراكتېرلىك باي ئىجادىيەت تەجرىبىلىرىنى يارىتىپ، شۇ دەۋر ئەدەبىياتىغىلا ئەمەس، كېيىنكى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا ھەتتا ئۇيغۇر مۇزىكىلىرىغىمۇ چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى.

ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىنى بىر پۈتۈن سىستېما دەپ قارىغاندا، ئۇنىڭ شەكلى، تۈرى ھىلمۇ ھىل

بولىدۇ. لېكىن ئۇنىڭ مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇر - تېيىزلىقى، كىشىگە بېرىدىغان تەسىرىنىڭ كۈچلۈك - ئاجىزلىقى، ھاياتىي كۈچىنىڭ ئۇزۇن ياكى قىسقا بولۇشى جەھەتـ لەردە بىر - بىرىدىن پەرق قىلىدۇ. ئەدەبىي ئەسەرلەرـ نىڭ مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇرلۇق دەرىجىسى كۆپىنچە ئاجاـ يىپ قىزىقارلىق، ئاجايىپ نازۇك، مەزمۇنلۇق، چوڭقۇر پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويالىشى، كىشىلىك تۇرمۇش تەجرـ بىلىرىنى پەلسەپە سەۋىيىسىگە، دۇنيا قاراش سەۋىيىسىگە كۆتۈرۈپ يەتكۈزىشى ۋە ئۇنى جانلىق ئىپادىلەش بەـ لەن ئۆلچىنىدۇ. ئەنە شۇنداق ئىدىيىۋى چوڭقۇرلۇققا ئىگە بولغان بەدىئىي ئەسەرنىڭ كىشىگە بېرىدىغان تەرـ بىيىۋى رولى تېخىمۇ چوڭ بولىدۇ. دەۋر، زامانىلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەنمۇ ھاياتىي كۈچىنى ساقلاپ قالىدۇ. « قۇـ تادغۇ بىلىك» ئەنە شۇنداق ئەسەر، بۇ ئەسەردىكى:

6532 قىيىندەك بويۇم ئەردى، ئوقتەك دۇرۇس — تۇز، بولۇپ ئەگرى يادەك ئېگىلدىم، ئېگىشتىم.

6605 بىلىم بىل، ئۆزۈك بول تۆردە ئولتۇرا، بىلىمدۇر كىشىگە ئۇ مەھكەم تۇرا.

6636 نېچە مىڭ ياشىسا، ئاخىر ئۆلگۈلۈك، نېچە يىغسا دۇنيا قالۇر ئارقارا①.

---

① ئارقارا — (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) ئارقىدا.

دېگەن يالقۇنلۇق پىكىرلىرى ھازىرمۇ كىشى قەلبىدە چوڭقۇر ھاياجان قوزغايدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» ئەسىرىدە نامايەن قىلىنغان ئىلغار ئەدەبىيات - سەنئەت كۆز قاراشلىرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىمۇ مىللىي، ئىلمىي ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەريىۋى سىستېمىسىنىڭ بىخلىرى ئالماقاچان شەكىللەنگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

پارتىيىمىز ئوتتۇرىغا قويغان ئەدەبىي مىراسلارغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش، «قەدىمكىنى ھازىرقى ئۇچۇن خىزمەت قىلدۇرۇش» پرىنسىپى بويىچە يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئاساس سالغان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئەسل ئەنئەنىسىنى تېخىمۇ ياخشى جارى قىلدۇرۇپ، ئۇنىڭ ئىلغار ئەدەبىيات - سەنئەت كۆزقاراشلىرىنى ئۆزىمىزگە ئەينەك قىلىپ، ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلىشتىن ئىبارەت شانلىق ۋەزىپىسىنى تېخىمۇ ياخشى ئورۇنلىشىمىز لازىم. بۇ، ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ ئانا ماكانى بولغان ئىلىمىزدە «قۇتادغۇ بىلىك» ئەسىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا، شېئىرىي شەكىل بىلەن تۇنجى قېتىم نەشر قىلىنغانلىقىنى ئەڭ ياخشى خاتىرلەش بولىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ بەدىئىي مەتودى توغرىسىدا

شېرىپىدىن ئۆمەر

ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكى توغرىسىدىكى پرىنسىپلىرى بويىچە ئېيتقاندا، ئىجتىمائىي ئاڭ فورمىلىرىنىڭ بىرى بولغان ئەدەبىيات — ھاياتنى بىلىش ۋە ئەكس ئەتتۈرۈشتە باشقا پەنلەردىن پەرقلىق ھالدا ئوبرازلىق تەپەككۇرنى ئۆزىگە قورال قىلىدۇ.

«ئوبرازلىق تەپەككۇر» ئاتالغۇسىنى بىرىنچى بولۇپ ئەدەبىياتقا ئېلىپ كىرگەن كىشى — نېمىس پەيلاسوپى گېگېل بولۇپ، ئۇ: «پوئېتىك تەسۋىرنى بىز ئوبرازلىق تەسۋىر دەپ بەلگىلەيمىز. چۈنكى، بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزدا ئابستراكت ماھىيەت ئورنىغا ئۇنىڭ كونكرېت رېئاللىقنى قويىدۇ»① دەيدۇ.

ئىجتىمائىي تەپەككۇر تېپىنىڭ بۇ خىلىنى رۇس ئىنقىلابىي دېموكراتلىرىدىن بىرى بولغان ۋ. گ. بېلىنىسكىنىڭ ئالىم بىلەن يازغۇچىنى سېلىشتۇرۇپ ئېيتقان

① «گېگېل ئەسەرلىرى» 14-توم، 194-بەت، رۇسچە.

مۇنۇ سۆزلىرىدىن تېخىمۇ ئوچۇق بايقىۋالالايمىز: «پەيلاسوپ سېللوگىزملار① بىلەن، شائىر بولسا ئوبرازلار، كارتىنا (مەنزىرە) لار بىلەن گەپ قىلىدۇ. ھەر ئىككىسىمۇ بىر نەرسە توغرىسىدا سۆزلەيدۇ... بىرى ئىسپاتلايدۇ، ئىككىنچىسى كۆرسىتىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ھەر ئىككىسى ئىشەندۈرىدۇ. پەقەت بىرى مەنتىقىي پاكىتلار بىلەن ئىشەندۈرسە، ئىككىنچىسى كارتىنا بىلەن ئىشەندۈرىدۇ»②.

ئەگەر بۇنى ئىش ئېلىپ بېرىش جەريانى بىلەن سېلىشتۇرساق، كۆز ئالدىمىزدا مۇنداق مەنزىرە پەيدا بولىدۇ: پەن ئەربابى توختىغان جايدا يازغۇچى ئۆز ئىشىنى داۋاملاشتۇرىدۇ. ئەگەر شەرتلىك رەۋىشتە تۈرمۇش ماتېرىياللىرىنى «A» بىلەن، شۇ تۈرمۇش ماتېرىياللىرى ئاساسىدا ئالىم ۋە يازغۇچى چىقارغان خۇلاسىنى «B» بىلەن بەلگىلىسەك، ئالىم بىلەن يازغۇچى (سەنئەتكار) ئارىسىدىكى پەرق مۇنداق بولىدۇ: ئالىم نىڭ يولى $A - B$ شەكلىدە تاماملىنىدۇ. يازغۇچىنىڭ ئىشى بولسا، $A - B - A$ شەكلىنى ئالىدۇ. ياكى بۇ سخېمىنى $A_1 - B - A_1$ تەرىقىسىدە ئىشلەتسەك، مەقسەتكە تېخىمۇ ئۇيغۇن بولىدۇ. چۈنكى، ئۇلۇغ لېنىن «پەلسەپە دەپتەرلىرى» نامىلىق ئەسىرىدە: «ئىنسانىنى رېئال ھايات قانائەتلەندۈرمەيدۇ، ئىنسان ئۇنى مۇكەم-

---

① سېللوگىزم — لوگىكىدا ئىككى پىكىرنى بىر - بىرىگە سېلىشتۇرۇپ، ئۇلار-نىڭ ئەتىجىسى بولغان ئۈچىنچى بىر پىكىرنى چىقىرىش.

② «ۋ. ك. لېنىنسكى» 30- توم، 293- بەت، رۇسچە.

مەللەشتۇرۇشكە ئىنتىلىدۇ. ئىنسان ئېڭى دۇنيانى ئەكس ئەتتۇرىدۇلا ئەمەس، بەلكى دۇنيانى يارىتىدۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ.

ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ تىپىكلەشتۇرۇش قانۇنىيىتى بويىچە ئېيتقاندا، بەدىئىي ئەسەر ھاياتنى مېخانىك رەۋىشتە تەكرارلىمايدۇ، بەلكى ئۇنى تىپىكلەشتۇرگەن ھالدا تەسۋىرلەيدۇ. شۇ سەۋەبتىن، يۇقىرىقى سخېمىدىكى دەسلەپكى «A» بىلەن ئاخىرقى «A» ئارىسىدا بىرلىكلا ئەمەس، بەلكى پىرىنسىپال پەرق بار، چۈنكى، بىرىنچى «A» ھاياتنىڭ ئەسلى — رېئال ھايات بولغان بولسا، ئىككىنچى «A» ئەسلى ھاياتتىن، رېئال لىمقتىن تىپىكلەشتۇرۇپ يارىتىلغان، ئۇنىڭدىن ئۇستۈن تۇرىدىغان «بەدىئىي» رېئاللىقتۇر. بىزنىڭ بەدىئىي چىنلىق دېگىنىمىز ئەنە شۇ.

لېكىن بۇنىڭ ئەكسىچە، ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىدە مەنتىقىي خۇلاسىگە ئېلىپ كەلگەن ھاياتنىڭ كۆپ خىللىقى، جانلىقلىقى، كونكرېتلىقى، رەڭدارلىقى، ئومۇمىي ھايات مەنزىرىسىنىڭ ھەممە تەپسىلاتلىرىنى ھەقىقىي رەۋىشتە قايتا تىكلەش يازغۇچى - سەنئەتكار ئالدىدا شەرت قىلىپ قويۇلىدۇ. شۇڭا، ل. تولستوي: «كىشى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن ھېسسىي (پىكىرلەرنى) باشقىلارغا ئۆتكۈزۈش مەقسىتىدە ئۇنى ئۆزىدە قايتىدىن ئويغاتقاندا ۋە بۇنى مۇئەييەن تاشقى بەلگىلەر بىلەن ئىپادىلىگەندە، سەنئەت باشلىنىدۇ»①

① تولستوي: «رۇس يازغۇچىلىرىنىڭ ئەدەبىيات توغرىسىدىكى ئەمگىكى» 3-توم، 450- بەت، رۇسچە.

دېـــه، پـرولـېـتـارىـياتنىڭ ئـۇلـۇغ يازغۇچىسى م. گوركى: «يازغۇچىنىڭ ئىشى نېمىدىن ئىبارەت؟ ئۇ خىيال قىلىدۇ، ئۆزىنىڭ كۆزىدىن كەچۈرگەنلىرى، تەسىراتلىرى ۋە تەجرىبىلىرىنى ئوبرازلار، كارتىنىلار ۋە خاراكتېرلاردا مۇجەسسەملەشتۈرىدۇ ۋە جايلاشتۇرىدۇ»① دېگەن ئىدى.

جۇملىدىن، گىيوتېنىڭ «نەزەرىيە رەڭسىز بولسا، تۇرمۇش دەرىخى ھەمىشە ياپ - يېشىل تۇرىدۇ» دېگىنىڭ ھەممىسى يۇقىرىقى پىكىرنىڭ جانلىق ئىسپاتى بولالايدۇ.

شۇنداق قىلىپ، ئوبرازچانلىق ئىنسانىيەتنىڭ باشلانغۇچ تەرەققىيات دەۋرىدىن بۇگۈنگىچە ئەدەبىيات - سەنئىتىنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيىتى بولۇپ كەلدى.

ئەمما، ھەممە خەلقلەرنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدا، نەچچە مىڭ يىللار داۋامىدا يېزىلغان ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئوبراز يارىتىش پرىنسىپلىرىنىڭ كونكرېت ئەمەلگە ئېشىشىغا دىققەت قىلىنمىغان بولسا، ئۇ چاغدا تۇرلۇك تارىخىي دەۋرلەر ئارىسىدىلا ئەمەس، بەلكى بىر - بىرىگە يېقىن دەۋرلەرنىڭ يازغۇچى - شائىرلىرى، ھەتتا بىر ۋاقىتتا ياشىغان ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر ئىجادىدىمۇ چوڭ پەرقلەرنىڭ بارلىقىنى سەزگىلى بولىدۇ. ئىجادىي مېتود دائىرىسىدە ئوبراز يارىتىش پرىنسىپلىرىنىڭ

---

① م. گوركى: «ئەدەبىيات توغرىسىدا»، ئۇيغۇرچە،

كونكرېت ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشى، ھەتتا بىر زاماندا ياشىغان يازغۇچىلارنى قايسى مىللەت، قايسى خەلقتىن بولغانلىقىدىن قەتئىينەزەر، ئوخشاشمىغان كۆرۈھىلارغا ئايرىيدۇ ياكى ئوخشاشمىغان دەۋر يازغۇچىلىرىنى بىر - بىرىگە يېقىنلاشتۇرىدۇ.

بەزى تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا ئارىغاندا، بۇيۇك يۇنان دراماتورگى سوفوكىل ئۆز زاماندىشى ئېۋرىپىدنىڭ ئىجادىدىن ئۆز ئىجادىنىڭ پەرقى ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دېگەن ئىدى: «مەن ئادەملەرنى ئۇلار قانداق بولۇشى لازىم بولسا، شۇنداق تەسۋىرلەيمەن؛ ئۇ بولسا، ئادەملەرنى ئۇلار ئەسلىدە قانداق بولسا، شۇنداق تەسۋىرلەيدۇ».

مۇنداق پەرقنى ياكى ئۇنىڭ ئەكسىچە مۇئەييەن ئوخشاشلىقنى تۆۋەندىكى مىساللاردىنمۇ كۆرگىلى بولىدۇ:

15 - ئەسىرنىڭ ئىككى بۇيۇك شائىرى ئەلشىر ناۋايى بىلەن ئابدۇراھمان جامى ئەسەرلىرىدە بىر - بىرىگە ئوخشاشماسلىق بار. ھەر ئىككى شائىر تارىخىي شەخس ئىسكەندەر زۇلقەرنەين (ئالىكساندىر ماكېدونسكى) نى ناۋايى «سەددى ئىسكەندەر»، ئابدۇراھمان جامى «ھىراتنامەئى ئىسكەندەر» داستانلىرىدا، تارىخىي شەخس سۈپىتىدە ئەينەن تەسۋىرلەشتىن كۆرە، بۇ تارىخىي شەخستىن پايدىلىنىپ، مەرىپەتپەرۋەر، ئادىل پادىشاھنىڭ غايىۋى ئوبرازىنى يارىتىشنى ئۆزلىرىگە ئىجادىي مەقسەت قىلىدۇ.

ناۋايى ۋە ئابدۇراھمان جاملارنىڭ ياش زاماندىشى

زوهۇرمددىن بابۇر بولسا، ئۆز ئىجادىي پرىنسىپلىرى بويىچە ئۇلاردىن پەرقلىنىدۇ. بابۇر ئۆزىنىڭ «بابۇر نامە» سىدە ئۆز زامان كىشىلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ ۋەقەلىرىنى ئەڭ كىچىك دىتاللىرىغىچە تارىخىي، ھەقىقانىي، چىنلىق بىلەن تەسۋىرلەشكە ھەرىكەت قىلىدۇ.

بۇنداق ئەھۋالنى ۋەتىنىمىزنىڭ قەدىمكى كلاسسىك شائىرلىرى لىيەي، دۇفۇ، پەي جۇيىلەرنىڭ ئىجادىيەتلىرىدىنمۇ كۆرۈشىمىز مۇمكىن.

دېمەك، قەدىمدىن بۇيان يازغۇچىلارنىڭ بەدىئىي تەپەككۇرىدە ئىككى خىل يول مەۋجۇت: بەزى يازغۇچىلارنىڭ ئىجادىدا، ھاياتنى يازغۇچى ئۆز ئارزۇسىغا يېقىنلاشتۇرۇپ، بىلىنىسكىنىڭ تەرىپى بىلەن ئېيتقاندا، ئىدىيىۋىلاشتۇرۇپ تەسۋىرلەش ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان بولسا، بەزى يازغۇچىلار ھاياتنى «ئەسلى قانداق بولسا، شۇنداق» تەسۋىرلەشكە ھەرىكەت قىلىدۇ. ھازىرقى زامان دۇنيا ئەدەبىياتشۇناسلىقىدا بىرىنچى خىل بەدىئىي تەپەككۇر «رومانتىك تەپەككۇر تىپى»، ئىككىنچى خىل تەپەككۇر «رېئاللىستىك تەپەككۇر تىپى» دەپ ئاتىلىدۇ.

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، ئەدەبىيات تارىخىدىكى بىرىنچى يازغۇچىلار پۈتۈن يەر شارىغا چېچىلىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنى گۈرۇھلارغا بۆلۈپ، بىر - بىرسىگە يېقىنلاشتۇرغان ياكى بىراقلاشتۇرغان نەرسە يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، بەدىئىي تەپەككۇر شەكلىنىڭ ئىپادىلەش ئۇسۇلى بولغان بەدىئىي ئىجادىيەت مېتودىدۇر. ئۇنداقتا، ئەمدى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ

ئەڭ يىرىك نامايەندىسى جۇڭخۇا ۋە دۇنيا مەدەنىيىتى خەزىنىسىنىڭ دۇردانىلىرىدىن بولغان «قۇتادغۇ بىلىك» نى قايسى ئىجادىي مېتودنىڭ مەھسۇلىغا كىرگۈزىمىز؟

ئۇتتۇرا ئەسىرگە تەئەللۇق بولغان ئۇتتۇرا ئاسىيا كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئىجادىيىتى مېتودى ھازىرغىچە ناھايىتى ئاز تەتقىق قىلىندى. جۇملىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىي تەتقىقاتى ئەمدىلا باشلىنىۋاتىدۇ. مۇنداق شارائىتتا «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ قايسى خىلدىكى ئىجادىيەت مېتودىنىڭ مەھسۇلى ئىكەنلىكىنى مۇھاكىمە قىلىشتا، ئالدى بىلەن بۇ ئەسەر مەيدانغا كەلگەن رېئال ھاياتقا مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى، جاھان ئەدەبىيات تارىخىدا مەيدانغا كەلگەن ھەر قانداق كلاسسىك بەدىئىي ئەسەر ئۆز دەۋرىنىڭ بەدىئىي ئىنكاسىدىن، دەۋر روھىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

ئاپتورنىڭ ئۇزى بەرگەن مەلۇماتى بويىچە «قۇتادغۇ بىلىك» مىلادى 1069 — 1070- يىللىرى قەشقەردە يېزىلىپ تاماملىنىپ، شۇ چاغدىكى قاراخانىلار ھۆكۈمرانى ئەبۇ ئەلى ھەسەن بۇغراخان ئىبنى سۇلايمانغا تەقدىم قىلىنغان.

پرتسىك ۋە ئا. يې. داۋىدۇنچنىڭ تۇزگەن قاراخانىلار نەسەبنامىسىغا ئاساسلانغاندا، ھەسەن بۇغراخان ئىبنى سۇلايمان شەرق قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ بەرىنچى ئەۋلاد سەردارى، ئارسلان سۇلايمانىنىڭ چوڭ ئوغلى، قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ 30 - ھۆكۈمرانى بولۇپ، مىلادى 1074 — 1075- يىللىرى ھاكىمىيەتكە چىققان.

كەچۈرگەن دەۋرىنىڭ ئاخىرى بولۇپ، راسا گۈللىنىۋاتقان ۋاقتى ئەمەس، بەلكى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك گۈللىنىشتىن زاۋاللىققا يۈز تۇتقان دەۋرى ئىدى. بۇ چاغدا شەرقىي قاراخانىلار بىلەن غەربىي قاراخانىلار ئارىسىدا ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرىشى جىددىي كېتىپ باراتتى. ھەتتا ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، 1089- يىلى قاراخانىلارنىڭ جەڭگە - جىدەللىرىدىن پايدىلىنىپ، شۇ چاغ ئوتتورا ئاسىيا سىياسىي سەھنىسىدە ھۆكۈمرانلىققا كۆتۈرۈلۈۋاتقان سالجۇقى تۈركلىرىنىڭ شاھى مالىك غەربىي قاراخانىلارنى پۈتۈنلەي ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ، شەرقىي قاراخانىلار خانى ھەسەن بۇغرا خان ئىبنى سۇلايمانىنى ئۆزىگە بېقىندى قىلىۋالغان ئىدى. بۇ ھالنى ھەتتا شائىرنىڭ ئۆزى كۆرگەن بولۇشى مۇمكىن دەپ پەرەز قىلىش ئەقىلگە مۇۋاپىق كېلىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئاخىرىدىكى شائىرنىڭ ئېپلوگىدىمۇ يۇقىرىقى ھال ناھايىتى ئوچۇق بېرىلىدۇ:

6452 بىلىملىك خار ئولدى، چەتلەتتى ئۆزىن،
ئەقىللىق گاچا بولدى، ئاچماس تىلىن.

6458 ھالالنىڭ ئېتىلا قالدى، ئۆزى يوق،
ھارام بولدى قاراقچى، تۇيغۇچى يوق.

6459 قېنى بۇ ھارامنى ھارام دېگۈچى،
ھارامنى قويۇپ بىر ھالال يېگۈچى.

6466 ۋاپا كەتتى خەلقتىن، جاپا غولدىدى،
ئىشەنچ قىلغۇدەك بىر كىشى قالمىدى.

6467 ۋاپا كەتتى خەلقتىن، جاپا ئالدى ئىز،
ئىشەنچ ۋە تايانچقا لايىق كىشى قىز①.

6471 ئامانەت ئېتى بار، قېنى قىلغۇچى،
نەسىھەت سۆزى بار، قېنى تۇتقۇچى؟

6472 قېنى ئەمىر - مەرۇپ② قىلۇچى كىشى،
قېنى ئۇ يامانلىق توسۇچى كىشى.

6476 كىشى بارچە يارماق قۇلى بولدىلەر،
كۆموش كىمدە بولسا بويۇن ئەگدىلەر.

6480 جاھان باشتىن ئاخىر بۇزۇلدى پۈتۈن،
كۆروپ تاك قالغۇچى ئەر بارمۇ مۇنى؟

6489 ئاخىرلاشتى دۇنيا، بۇزۇلدى قانۇن،
يامانىنى كۆروپ ھەم ياخشىلار بۇگۈن.

6492 ئۆزگەردى جىمىكى نىزام ۋە قانۇن،
قارا بىرلە ئاق بولدى پەرقسىز پۈتۈن.

---

① قىز — (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) قىس.

② ئەمىر - مەرۇپ — (ئەرەبچە) ياخشىلىققا بۇيرۇماق.

مانا بۇ قاراخانىلار جەمئىيىتىنىڭ بەدىئىي رېئاللىـ
تىك كارتىنىسىنىڭ مەركەزلىك كۆرۈنۈشىنىڭ بىر قىسمى
ئەمەسمۇ؟

ئەمـدى «قۇتادغۇ بىلىك» تە يارىتىلـغان بەدىئىي
ھاياتچۇ؟ يۇقىرىقىنىڭ ئەكسىچە، «قۇتادغۇ بىلىك» ھا-
ياتنى ئىنسان ئەقلىي كۆرسەتمىلىرى ئاساسىدا قايـتا قۇ-
رۇش غايىسى بىلەن تولۇپ تاشىدۇ. راتسىئونالىست شا-
ئىر پادىشاھقا «كۈنتۇغدى» ۋە ئۇنىـڭ ئەڭ يېقىن يار-
دەمچىسى بولـغان دانا ۋەزىرگە «ئايتولـدى» دەپ نام
بېرىدۇ. بۇنىـڭ بىـلەن قۇياش ۋە ئاي ھايات ئۇچۇن
قانچىلىك زۆرۈر بولسا، ھاكىمىيەت بىلەن ئىلىم ئىتتىپاقـ
لىقى جەمئىيەت ئۇچۇن شۇنچىلىك زۆرۈرلۈكىنى بەدىئىي
ئۇسۇلدا ئىپادىلەيـدۇ. داستاندا يارىتىلـغان غايىۋى جەمـ
ىيەتنىڭ دۆلەت بېشىدا بىلىملىك، ئادىل شاھ كۈنتۇغدى،
دانىشمەن ۋەزىر ئۆگدۈلمىش تۇرىدۇ. بۇ دۆلەتـتە «قا-
نۇن ئالدىدا شاھمۇ، قۇلـمۇ باراۋەر»؛ ئۇنىـڭ دۆلەت
خادىملىرى بىلىمدە ئالىم، ئەخلاق - پەزىلەتـتە يۇقىرى
كامالەتكە يەتكەن، جەمئىيـتـىدە ئىلىم - پەن گۈلـلەپ
ياشنىغان، خەلقى باي، دۆلىتى كۈچلۈك، ئۇنىڭ خەلقى
شۇنچىلىك ئىتتىپاقلاشقانكى، شائىر تىلى بىلەن ئېيتقاندا،
«بۆرە بىلەن قوزا بىللە ياشايـدۇ». شۇڭا، كۈنتۇغـدى
ئىلىگ ۋە ئۇنىڭ دۆلەت خادىملىرى، قاراخانىلار شاھـ
لىرى ۋە ئۇنىڭ دۆلەت خادىملىرىنىـڭ رېئالىستىـك ..-
دىئىي تىپى ئەمەس، يەنى «قۇتادغۇ بىلىك» تە يارىتىلـ
غان بەدىئىي ھايات قاراخانىلارنىڭ ئەينى زامانىدىكى ھا-

ياتىنىڭ رېئالىستىك بەدىئىي ئىنكاسى، قايتا تەكرارلىنىشى ئەھمىيىتى، «قۇتادغۇ بىلىك» شائىرنىڭ بەدىئىي غايىسىگە (ئىدېئالىغا) ئاساسەن، ھاياتنى قايتا يارىتىقان رومانتىك ئەسەردۇر.

ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ نەزەرىيىۋى تەپەككۇر تارىخىدا بىزگە مەلۇمكى، ئۇلۇغ ئالىم ئەبۇنەسىر فارابى «غايىۋى شەھەر ئەھلىنىڭ قاراشلىرى» دېگەن داڭلىق ئەسىرىدە «بىلىملىك، ئادىل شاھ»، «ھەممە خەلق ئېزىش - ئېزىلىشسىز باراۋەر ياشايدىغان جەمئىيەت» غايىۋى ئوتوپىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. ئەبۇنەسىر فارابىدىن بىر ئەسىر كېيىن مەيدانغا كەلگەن ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر يۈسۈپ خاس ھاجىپ فارابى كۆزقاراشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنىڭ راۋاجلاندۇرۇپ، ئەنە شۇ روھ سىڭگەن غايىۋى «بىلىملىك، ئادىل شاھ»، «بىلىم، ئادالەتلىك قانۇن ئاساسىغا قۇرۇلغان دۆلەت»، «بەخت-سائادەتلىك، گۈللەپ ياشنىغان بىر مەركەزگە ئۇيۇشقان جەمئىيەت» نىڭ بەدىئىي ئوبرازىنى ياراتتى. بۇ، ئۆز دەۋرى ئۈچۈن ناھايىتى چوڭ ئىلغارلىق ئىدى. ماركس «... مىللىي دۆلەتلەر تەشكىل قىلىشقا ئىنتىلىشنىڭ بارغانسېرى ئايدىڭراق ۋە ئاڭلىقراق كۆرۈنۈۋاتقان تېندېنسىيىسى ئوتتۇرا ئەسىردىكى تەرەققىياتنىڭ ئاساسىي ئامىللىرىدىن بىرى»① دېگەن ئىدى.

ئەنە شۇ يۇقىرىقى غايە گەۋدىلەنگەن «قۇتادغۇ بىلىك» نى قاراخانىلار خاقانى ھەسەن بۇغراخانغا تەقدىم

① «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى» 1- توم، 144- بەت، رۇسچە.

قىلىشتىكى شائىرلىك مەقسىتى، بۇ «جاھاننامە» ئەينىكىدە شاھ ئۆزىنى ۋە جەمئىيتىنى كۆرۈپ، پارچىلىنىپ زاۋاللىققا يۈز تۇتۇۋاتقان دۆلتىدە ئىسلاھات يۈرگۈزۈپ، قاراخانىلارنى مەركەزلەشكەن بىر فېئودال دۆلەتكە ئايلاندۇرۇپ، «بىلىملىك، ئادىل شاھ» رەھبەرلىكىدە خەلقە بەخت يارىتىشنى ئارزۇ قىلىش ئىدى، دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

رومانتىزمنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى بىخ ھالدا بولسىمۇ ئەدەبىيات - سەنئەت تارىخىنىڭ ئەڭ ئاۋۋالقى باسقۇچلىرىدا مەيدانغا كەلگەن. بۇلار كېيىن رومانتىزمنىڭ ھۆكۈمران مېتودى بولۇپ قېلىشىغا ئاساس بولۇپ قالدى. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، رومانتىك بەدىئىي تەپەككۇر تىپىنىڭ باش خۇسۇسىيىتى — يازغۇچى - سەنئەتكارلارنىڭ ئۆز ئەتراپىدىكى ۋەقەلەردىن قانائەتلەنمەي، باشقا ھاياتنى — رېئال ۋەقەلىكتىن يۇقىرىراق ۋە ساپراق ھاياتنى سېغىنىش ۋە ئىزلەش ھەمدە ئۇنى تاپالماسلىق نەتىجىسىدە رېئال ھاياتنى تەسۋىرلەشتىن ۋاز كېچىپ، ئارزۇ قىلغان ھاياتنى تەسۋىرلەش ياكى مەۋجۇت رېئال ھاياتنى ئاتايىن كۆپ تۇرۇپ، غايىۋىلەشتۈرۈپ كۆرسىتىشتىن ئىبارەت. بۇنداق ھادىسە ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ ھەممە باسقۇچلىرىدىكى ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىگە ئوخشىمىغان دەرىجىدە خاستۇر. بېلىنىسكى ئېيتقانىدەك: «ئىنسان رو-

هىغا هەممە خەلقەردە ۋە هەممە زامانلاردا ئومۇمىي بولغان هادىسدۇر»①.

رومانتىزم بۇ رومانتىك تەپەككۇر تىپى ئەدەبىيات-سەنئەتتە دۇنيا ئەدەبىيات تارىخىدىكى كلاسسىزم، سىمۋولىزم، رېئالىزم قاتارلىق بەدىئىي ئېقىم، مېتودلاردىن خېلى بۇرۇن مەيدانغا كەلگەنلىكىنى تارىخىي پاكىتلار ئىسپاتلايدۇ. رومانتىك تەپەككۇر ئېلىمېنتلىرى ياكى ئۇنىك ئەنئەنىلىرى قەدىمىي يۇنان، رىم، جۇڭگو ئەدەبىياتىدا ۋە ئىنسانىيەت تارىخىدىن ئالغاندا، فېئودالىزم دەۋر ئەدەبىياتىدا ناھايىتى كۈچلۈك ئىپادىلەنگەن ئىدى.

«قۇتادغۇ بىلىك» نى نوقۇل بىر رومانتىك ئەسەر دېسەك، ئۇنىڭدىكى رېئالىزم ئامىللىرىنى ئىنكار قىلغان بولىمىز. بىر ئەسەردە پەقەت رېئالىزم ياكى رومانتىزم-لا بولۇشى ناتايىن. گەپ شۇ ئەسەردە قايسى روھ ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغانلىق مەسىلىسىدۇر.

بىر يازغۇچى ئىجادىدا بىرەر ئىجادىي مېتودنىك (مەسىلەن، رومانتىزمنىك) ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇشى مۇشۇ يازغۇچى ئىجادىدا باشقا ئىجادىي مېتود ئېلېمېنتلىرىنى رەت قىلمايدۇ. مەسىلەن: بۇيۇك رېئالىست يازغۇچى بالزاكنىك «چىگرىن بۇلغارى» رومانى رومانتىك ئەسەر. بۇنىڭدا رېئالىزم ئېلېمېنتلىرى يوق دېگىلى بولامدۇ؟ ئەلۋەتتە ياق! جۈملىدىن، ئەلىشىر ناۋايى ئىجا-

① ۋ. گ. بېلىنىسكى «تولۇق توپلىمى» 7 - تۇم، 154- بەت، رۇسچە.

دەدا ھۆكۈمران مېتود رومانتىزم ئىكەنلىكى ئۈچۈندا رېئالىستىك ئېلىپىنتىلارنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىنكار قىلمايدۇ. ناۋايى ئىجادىيىتىدىكى رومانتىزم بىلەن رېئالىزم ئېلىپىنىلىرى بىر - بىرىگە گىرەلىشىپ كەتكەنلىكى ئىنكار قىلغىلى بولمايدىغان ئەمەلىي پاكىت.

بۇيۇك تاجىك ئەدەبىياتىنىڭ يېرىك ۋەكىلى سەدرىدىن ئەينى ناۋايى ئىجادى ئۈستىدە توختالغاندا، «خەمسە» دە ناۋايى سەلبىي تىپلارنى ئۆز زامانىسىدىن ئالغان، ئەمما ئۇلارغا قارشى قويۇلغان ئىجابىي تىپلارنى بولسا، ئۆز فانتازىيىسى ۋە ئىدىئاللىرى (رومانتىزم ئاساسىدا) يارىتقان ۋە «ئادىل شاھ» غايىسىنى ئالغا سۈرگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە رومانتىزم مېتودى ھۆكۈمران ئوروندا تۇرغىنىدا گەپ يوق. ئەمما، ئۇنىڭدا رېئالىزم ئېلىپىنتىلىرى خېلى ئېغىر سالماقنى ئىگىلەپ، رومانتىزم بىلەن گىرەلىشىپ بىر - بىرىگە سىڭىپ كەتكەن. «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى رېئالىزم ئېلىپىنتىلىرى داستانىنىڭ باش قەھرىمانى ئاستىرونومىيىگە ئائىت ئىلمىي چۈشەندۈرۈش، تەل بىلەن تەپەككۇرنىڭ مۇناسىۋىتى، تەلىنىڭ جەمئىيەتتە تۇتقان ئورنى، قەھرىمانلارنىڭ بىر - بىرىگە بولغان مۇناسىۋەتلىرى، ئۇلارنىڭ ئىچكى كەچۈرمىلىرى، ھەربىر تەسۋىرلىرى ۋە شائىرنىڭ لىرىك چېكىنىشلىرىدە، ھەمدە داستاننىڭ ئاخىرىدىكى خاتىمە شەكلىدە بېرىلگەن قاراخانىلار جەمئىيىتىگە قارىتا كۆزقاراشلىرى ھەم ئۆزى ھەقىقىدىكى ئېچىنىشلىق ئەپسۇسلىرى

قاتارلىق جەھەتلەردە ناھايىتى كۆچلۈك ئىپادىسىنى تاپىدۇ. بولۇپمۇ داستاندىكى تەبىئەت تەسۋىرىدە ناھايىتى كۆچلۈك ۋە تەسىرلىك ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، باھار تەسۋىرى مۇنداق بېرىلىدۇ:

63 ئېسىپ كەلدى شەرقتىن باھارنىڭ يېلى،
بېزەشكە جاھان ئاچتى جەننەت يولى.

64 قوڭۇر يەر ئىپار تولدى، كافۇر① كېتىپ،
بېزەنمەك تىلەر دۇنيا كۆركەم ئېتىپ.

65 جاپا قىشنى قوغلاپ يازغى ئېسىن،
پارلاق ياز يەنە قۇردى دەۋلەت ياسىن.

66 قۇياش ياندى بولغاي يەنە ئورنىغا،
بېلىق قۇيرۇقىدىن قوزى بۇرنىغا②.

---

① كافۇر — ئاق، خۇشپۇراق ۋە تەبىئىتى سوغۇق بىر خىل دورا. شائىر بۇ مىسرادا قارا يەرنى ئىپارغا، قارنى كافۇرغا ئوخشىتىدۇ.

② ئۆتمۈشتىكى مۇنەججىملەر ئاسماننى 12 بۇرجقا بۆلگەن. بۇنىڭ ئەرەبچە ئاتىلىشى: ھەمەل، سەۋر، جەۋزا، ئەسەد، سۇنبۇل، سەرەتان، مىزان، ئەقرەپ، قەۋس، جەدى، دەلۋە، ھۇت؛ ئۇيغۇرچە ئاتىلىشى: قوزا، ئۆي، قوشكېزەك، يولۋاس، تىمساخ، بۇغداي بېشى، تارازا، چايان، ياچاق، ئوغلاق، سوغا، بېلىق. دېمەك، بېلىق قىشنىڭ ئاخىرقى ئېيى، قوزا باھارنىڭ باشلانغۇچ ئېيى. شائىر بۇ يەردە «قىش كېتىپ باھار كەلدى» دېگەن ئۆقۇمنى شائىرانە تىلدا «بېلىق قۇيرۇقىدىن قوزى بۇرنىغا» دەپ كىنايە سەنئىتى بىلەن ئىپادىلىگەن

67 قۇرۇغان ياغاچلار كېيىندى يېشىل،
بېزەندى يېپۇن①، ھال، سەرىق، كۆك، قىزىل.

68 قوڭۇر يەر يېپىندى يېشىل تۇرقىنى،
تاۋغاچ رەختى يايدى قىتان كارۋىنى.

69 دالا، تاغ، قىر، ئويمان تۆشەندى يېيىپ،
بېزەندى ۋادىلار يېشىل، ھال كېيىپ.

70 تۇمەن رەڭ چېچەكلەر ئېچىلدى كۈلۈپ،
ئىپار، كافور ھىدىغا دۇنيا تولۇپ.

71 ئېسىپ تاڭ شامالى قەلەمپۇر پۇراق،
ئىپار بۇيىغا تولدى دۇنيا بىراق.

72 غاز، ئۆردەك، قىل، ئاققۇ خۇشاللىق بىلەن،
قاقىلداپ ئۇچۇشۇر يۇقىرى - تۆۋەن.

73 ئەنە كۆر، بىرى قونسا، ئۇچار ئۇ بىرى،
بىرى ئۆزىسە ئويناپ، ئىچەر سۇ بىرى.

يۇقىرىدىكى باھار تەسۋىرىدە تەبىئەتنىڭ ئويغىنىشى، ئۇنىڭغا ماس ھايۋانلارنىڭ مۇناسىۋىتى شۇنداق جانلىق تەسۋىرلەنگەنكى، بۇنى ناھايىتى چىۋەر رېئاللىستىك رەسـ

① يېپۇن — (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) توق قىزىل رەڭ.

سامنىڭ باھار توغرىسىدىكى بىر پارچە باي مەزمۇنلۇق ۋە ئۇتۇقلۇق چىققان گۈزەل رەسىمى بىلەن سېلىشتۇرۇش تامامەن مۇمكىن.

كەچكى شەپەق مەنزىرىسىنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

3283 قۇياش ياندى يەرگە ھەم قويدى بېشىن،
يورۇق دۇنيا مەڭزى قىزارتتى تۇسىن.

3284 يېپىپ ساچىن ساما، ياپتى نۇر يۈزىن،
گۈزەل زۇلپى قاپلاپ كەتتى يەر يۈزىن.

ئەمدى ئۆگدۈلمىش ئۇچۇن ئەنسىز كېچىنى ئۇنىڭ روھىي ھالىتىگە باغلاپ مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

3836 قۇياش يەرگە ياندى، يوشۇردى يۈزى،
پۈركەندى قامىغا پەلەكنىڭ مەڭزى.

3837 جاھان سۇردى يۈزگە كۆمۈردەك بوياق،
كۆزەر كۆز يۇمۇلدى، ئۇخلىدى ئويغاق.

شائىرنىڭ بۇ يەردە قوللانغان بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، پىزاۋنى ئىنسان پسىخولوگىيىسىگە ماسلاشتۇرۇپ تەسۋىرلەيدۇ. ئەدەبىياتتىكى مۇنداق تەسۋىرلەش ئۇسۇلى جاھان ئەدەبىيات تارىخىدا 16 — 17- ئەسىرلەردە مەيدانغا كەلگەن بولسا، ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا 11 -

ئەسىر دىلا مەيدانغا كەلگەنلىكىنى تۆۋەندىكى ئۆگدۈلمىش نىڭ ئودغۇرمىش ئالدىغا بېرىش ۋە قايتىشىدا پەيدا بولغان دەككە - دۈككە روھىي ھالىتى بىلەن باغلاپ تەسۋىرلەنگەن مۇنۇ ئاجايىپ گۈزەل مىسرالاردىن ئوچۇق كۆرگىلى بولىدۇ:

3948 يوشۇردى يۈزىنى يەرگە رۇمى قىزى،
جاھاننىڭ تۈسى بولدى زەڭگى يۈزى.

3949 ھاۋا ئالدى پۈتكۈل قارا قۇش ئۆڭى،
جاھانغا تولدى ھەم قارا قۇش يۇڭى.

3953 قۇياش قوپتى يەردىن كۆتەرىپ بېشىن،
ئوچۇق يۈز كۈلەردەك كۆرسەتتى چىشىن.

4958 ئۇ چىقتى، ئاتلاندى ئۆيىگە يانا،
چۈشۈپ، كىردى ئۆيىگە، يېشىندى مانا.

4959 قىزىل يۈزى بولدى پەلەكنىڭ سېرىغ،
جاھان بولدى ئالتۇن رەڭدەك ئېرىغ.

4960 قۇياش سۈرتتى يۈزگە سېرىق زەپران،
ھاۋارەڭ شېشىگە پۈركەندى جاھان.

4961 مەشۇقلار قېشىدەك بولۇپ ئاسمان،
ھەبەش - زەڭگى تۈسىگە كىردى جاھان.

قېچىپ ئۇيقۇسى بەك ئۇزاردى كېچە،
تەقەززا بولدى تاڭغا يورۇپ بولغىچە.

4965

پەلەك يىرتتى كىيگەن قارا كۆڭلەكنى،
كۆتەرىپ پەرەنجە، ئۇ ئاچتى يۈزىنى.

4966

كۈلۈپ باقتى ئۆرلەپ گۈزەل قىز يۈزى،
يورىدى جاھاننىڭ ھەر ئىككى يۈزى.

4967

قۇياش چىقتى ئۆرلەپ، كۆرسەتتى ئۆزىنى،
يۇرۇتتى ۋادى ھەم دەريالار يۈزىنى.

4968

ئاتىن تۇتتى، مىندى بىر ئوغلان بىلە،
قاياشى ياقتا ماڭدى خۇشھال كۈلە.

4970

ئەسەردە رېئالىزم ياكى رومانتىزمنىڭ بىرىنچى ئورۇنغا چىقىشى يازغۇچى ياكى شائىرنىڭ ئىستېتىك غايىسىنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتقا بولغان مۇناسىۋىتىگە باغلىق.

ئەمما بەدىئىي ئىجادىيەتتە رېئالىزم ۋە رومانتىزمنىڭ پەيدا بولۇشى ئىجتىمائىي ھايات دىئالېكتىكىسىنىڭ بەدىئىي ئىجادىيەت مېتودىدىكى ئىنكاسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئىجتىمائىي ھايات (تەبىئەتمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) نىڭ بۇ ئۆزگەرمەس قانۇنىيىتى بەدىئىي ئىجادىيەت مېتودىدا مارکسىتىك ئىنكاس نەزەريىسىنىڭ قۇدرىتىدە يۇرۇتۇلۇپ، ئاڭلىقلىققا كۆتۈرۈلگەن. بىزنىڭ زامانىمىزدا رېئالىزم بىلەن رومانتىزم بىر-بىرىدىن ئايرىلمايدىغان بىرگەۋدىنى تەشكىل قىلىپ، سوتسىيالىستىك رېئالىزم دەپ نام ئالدى.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ مائارىپ ئىدىيىسى

توغرىسىدا

تۇرسۇن قۇربان

1

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۇتتۇرا ئەسىردە ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ياشاپ ئىجاد قىلغان، ئوتتۇرا ئاسىيادا كا-مالەتكە يەتكەن ئۇلۇغ ئۇيغۇر مۇتەپەككۇرى ۋە شائىرى. ئۇنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى ئەدەبىيات ھەممىلا ئەلدە تەڭلا شەكىللىنىپ بولمىغان بىر تارىخىي شارائىتتا مەيدانغا كېلىپ، يازما ئەدەبىياتنىڭ بىر يېڭى نە-مۇنىسى ۋە نامايەندىسى بولۇپ قالغان ئىدى. «قۇتادغۇ-بىلىك» نىڭ مەيدانغا كېلىشى يالغۇز ئۇيغۇر ۋە تۈركىي تىللىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ئەدەبىياتىدا يېڭى يازما ئەدەبىياتنىڭ باشلانغانلىقى ۋە تەرەققىي قىلغانلىقىدىن دېرەك بېرىپ قالماستىن، بەلكى يەنە ئىسلامىزنىڭ ئەدە-بىيات تارىخىدىمۇ يېڭى يازما ئەدەبىياتنىڭ رەسمىي باشلانغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئەينى تارىخىي شارائىتتا ئىقتىساد ۋە

مەدەنىيەتتە، بولۇپمۇ مەدەنىيەتنىڭ ئاساسى بولغان مائا-
رىپتا بەلگىلىك ئىلغار سەۋىيىدە بولمىغان بولسا، ئىلىم-
نىڭ خېلى نۇرغۇن ساھەلىرىگە چېتىلمىدىغان بۇنداق يې-
رىك ئەسەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.
شۇڭا، جۇڭگو ۋە چەتئەللەرنىڭ ئۇيغۇرشۇناسلىرى
يۇسۇپ خاس ھاجىپنى تىلغا ئالغاندا، ئۇنى جۇڭگو مە-
دەنىيەت تارىخىدىكى بىر ئالاھىدە شەخسنى، «قۇتادغۇ
بىلىك» جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ يازما ئەدەبىيات تارىخىدا
ئاز ئۇچرايدىغان بۇيۈك مەنىۋى مۇۋەپپەقىيەت دەپ قا-
رىدى. داستاندا مائارىپ ۋە مائارىپشۇناسلىققا (پىداگو-
گىكىغا) ئائىت مەزمۇنلارمۇ ئاز ئەمەس.

مەلۇمكى، «مائارىپ ئادەم تەربىيىلەيدىغان ئىجتىمائىي
ھادىسە»①. پىداگوگىكىنىڭ ماھىيىتى، مەقسىتى، مەزمۇنى،
رولى ۋە ئۇسۇلى تامامەن ئادەملەرنى تەربىيىلەپ يېتىش-
تۇرۇشنى ئۆزىنىڭ چىقىش نۇقتىسى قىلغان. دېمەك،
ئادەملەرنى تەربىيىلەش ئىشى — مائارىپ دېمەكتۇر.
«پىداگوگىكا — مائارىپ ھادىسىلىرى ۋە ئۇنىڭ قانۇنى-
يەتلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن»②. مائارىپنىڭ ما-
ھىيىتى، مەقسىتى، مەزمۇنى، ئۇسۇلى، تۈزۈمى ۋە باش-
قۇرۇش يوللىرى پىداگوگىكا ئىلمىي تەتقىق قىلىدىغان
مەزمۇنلاردۇر.

«قۇتادغۇ بىلىك» نى پىداگوگىكا ئىلمىي نۇقتىنە-
زىرى بويىچە تەھلىل قىلغاندا، داستاندىكى بىر قىسىم

① «پىداگوگىكا» ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - بەت.
② «قىسقىچە ئىجتىمائىي پەن لۇغىتى» خەلىزۇچە نەشرى، 1982 - يىل، 914 - بەت.

مەزمۇنلار، شائىرنىڭ پىداگوگىكىلىق قاراشلىرى بولۇپ، خېلى روشەن ئىلمىيلىككە ئىگە. بۇ قاراشلار ئۇيغۇرلار-نىڭ ئىلغار كلاسسىك مائارىپ ئىدىئولوگىيىسىنى يورۇ-تۇپ بېرىدۇ. چۇنكى، داستاندا:

40 يەنە ئەلنى مەھكەم تۇتۇچى كىشى،
ياراملىق كىشىگە بۇيۇرسۇن ئىشى.

41 ئەقىللىق ۋە لايىق كىشىلەر كېرەك،
گويا ئاي چىراغتەك ئېھسان ئولغاندەك.

152 بىلىمنى بۇيۇك بىل، ئۇقۇشنى ئۇلۇق،
بۇ ئىككى يۇكسەلتۇر قۇلنىمۇ تولۇق.

دېگەن ئاساسىي ئىدىيە يېتەكچىلىكىدە ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ ۋە يورۇتۇلىدۇ. مۇئەللىپنىڭ ئىلگىرى سۈرگەن مائارىپ ئىدىيىسى «بىلىم — بەخت كەلتۈرگۈچىدۇر، دۆلەت ۋە خەلقنى باشقۇرۇش ئۈچۈن ئەقىللىق، پەزىلەتلىك، ياراملىق كىشىلەر كېرەك. دۆلەت، ھاكىمىيەت ۋە ھوقۇق مەخسۇس تەربىيە كۆرگەن بىلىملىك، پەزىلەتلىك كىشىلەر قولىدا بولۇشى لازىم. شۇنداق بولغاندا دۆلەت، خەلق ۋە ئەل - يۇرت روناق تېپىپ بەختكە ئېرىشەلەيدۇ» دېگەن قاراشلىرى گەرچە ئىسلاھات خاراكتېرلىك ئىدىيىۋى قاراش بولسىمۇ، لېكىن ئەينى ۋاقىتتىكى دۆلەت ۋە خەلقنى جاھالەتتىن قۇتقۇزۇش، مەملىكەتنى

كۆچله‌ندۇرۇش، غايۋى جه‌ھىيه‌تنى به‌رپا قىلىشتا به‌لگه‌لمك ئىلغار ئه‌ھمىيه‌تكه ئىگه.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ داستانىدا مۇنداق بىر قانچه پىداگوگىكلىق قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ:

كىشىلەرنىڭ ياخشى - يامان بولۇشىدا تەربىيىلەش ۋە تەربىيىلىنىش مۇھىم رول ئويناىدۇ.

دۆلەتنى توتۇشقا، خەلقنى باشقۇرۇشقا ئېيى بار كىشىلەر تەربىيىلەش ۋە تەربىيىلىنىش ئارقىلىق مەيدانغا كېلىدۇ...

بىلىم بەخت كەلتۈرىدۇ. بىلىملىك بولۇش — بەختكە ئېرىشىشنىڭ يولى. بىلىم ئەھلى ئەزىز بولىدۇ، خار بولمايدۇ.

ھەممە پۇقرالارنى تەربىيىلەش لازىم، ھەممە پۇقرالار تەربىيىلىنىشى كېرەك، بولۇپمۇ پەرزەنتلەرنى تەربىيىلەش ئىشى چىڭ تۇتۇلۇشى زۆرۈر. چۈنكى، ئادەم كىچىكىدە «ياۋا قالسا» چوڭ بولغاندا جاپا بولىدۇ.

مەملىكەت ۋە خەلقنى باشقۇرۇۋاتقان خادىملار (شاھلار، ۋەزىرلەر، سەردارلار ۋە باشقا ئەمەلدارلار) مۇ ئۆزىنى داۋاملىق تەربىيىلەپ تۇرۇشى، جىسمانىي ۋە مەنىۋى سۈپىتىنى ياخشىلاپ مېڭىشى كېرەك.

ھەربىر ھۈنەر - كەسىپ ئۆز يولى بويىچه ئېلىپ بېرىلىشى، ھەربىر ئادەم ئۆز كەسپىدە مەخسۇسلىشىشى، ئۆز كەسپىگه ماھىر بولۇشى زۆرۈر. بۇنىڭ ئۈچۈن تەربىيىلىنىشى لازىم. چۈنكى، كەسپىتە ماھىر بولمىغان ھۈنەرۋەن

یاراملىق ماتېرىيال ئىشلىيەلمەيدۇ. ياخشى ئىشلەنمىگەن ماتېرىيال باشقىلارغا يارىمايدۇ.

ھەممە ئادەم دانالار (بىلىملىكلەر) سۆزىنى ئاڭلىشى، دانالار سۆزى بويىچە ئىشلىشى زۆرۈر.

پۈتكۈل جەمئىيەتتە بىلىمنى بۇيۇك بىلىپ، ئوقۇشنى (ماڭارىپنى) ئۈلۈغلاش كېرەك. بىلىملىكلەر قەدىرلىنىشى، نادانلارغا يول قويۇلماسلىقى لازىم.

ئەقىل - ئىدراك تەبىئىي بولىدۇ، ئەمما بىلىم بولمىسا قۇدرەت تاپقىلى بولمايدۇ... قاتارلىقلار.

ئۈلۈغ پىداگوگنىڭ يۇقىرىقىدەك بىر قاتار ئىلغار چۈشەنچىلىرى «پەزىلەت، بىلىم، خورلۇق ياكى ساغلاملىق» دېگەن ئۇقۇملار ئارقىلىق كۆپ بالىلارغا دېگۈدەك سىڭدۈرۈلگەن. داستاندا ئىلگىرى سۈرۈلگەن ياراملىق كىشىلەرنى تاللاش، ئەدەب - ئەخلاقلىق بولۇش، بىلىملىك - ئەقىللىق بولۇش، ياخشى خۇلۇقلۇق، ساغلام بەدەن بولۇپ، ھەممە ئادەم كەسپىلىشىش ۋە كەسپىتە مەھسۇلىشىش قاتارلىق پىداگوگىكىلىق قاراشلار ئادەم تەربىيىلەشنى مەقسەت قىلىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ مەملىكەت ۋە خەلقنى ئىدارە قىلىشتا ئىككى خىل كۈچكە تايىنىشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ،

2711 ئەل - يۇرتنى تۇتماقلىق قىلىچلە بولۇر،
بۇ ئەلدە ھۆكۈملەر قەلەملە يۇرۇر.

دەيدۇ.

ئۇ كۆرسەتكەن ئىككى كۈچنىڭ بىرى قىلىچ، يەنە

لى ئەلەم؛ يەنە بىرى قەلەم. بۇ ھەربىي خادىملار بە-
لەن مەلىكىلىك خادىملار مەملىكەت ۋە خەلقىنى ئىدارە قە-
لمشتىكى رەھبىرلىي كۇچ، يۇسۇپ خاس ھاجىپ؛ مەيلى
قىلىچ تۇتقانلار (ھەربىي خادىملار) بولسۇن، مەيلى قەلەم
تۇتقانلار (مەلىكىلىك خادىملار) بولسۇن مەخسۇس تەر-
بىيە كۆرگەن، پەزىلەتلىك، بىلىملىك، قابىلىيەتلىك كىشـ
لەردىن بولۇشى شەرت دەپ قارايدۇ. شۇڭا ئۇ ئەقىل-
بىلىمنى، بۇنىڭ ئۈچۈن تەربىيىلىنىشنى مۇھىم ئورۇنغا
قويغان؛ پەزىلەتلىك، ئەقىللىق - قابىلىيەتلىك بولۇشنى
ياخشى تەربىيىلەنگەنلىكنىڭ نەتىجىسى ۋە بەلگىسى دەپ
بىلگەن.

ئۇ داستاندا:

5253 بىلىم بىرلە ئىشلە پۈتۈن تۇرلۇك ئىش،
پۈتۈنلەي ئىلىمدىن كېلۇر كۆركلۈك ئىش

327 ئەقىل كۆپ كېرەكتۇر، تاللاشقا كىشى،
بىلىم بەك كېرەكتۇر، قىلىشتا ئىشى.

دەپ ئېنىق كۆرسەتكەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ دۆلەت ۋە خەلق تۇرمۇشـ
نىڭ كۆڭۈلدىكىدەك رونىق تېپىشىنى تەلىم - تەربىيىگە
باغلىنىشلىق دەپ تونۇپ، داستاندا مەزمۇنى ئىلغار، ئىـ
لاھاتچانلىق روھى خېلى كۈچلۈك بولغان پىداگوگىكىلىق
قاراشلارنى ئۇتتۇرىغا قويغان. شۇڭا «قۇتادغۇ بىلىك»

لى ئۇيغۇر كلاسسىك ماتارىپ ئىدىيىسىنىڭ ئىلغار نامـ
يەندىسى سۇپىتىدە تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

2

ماتارىپ ئادەملەرنى، يەنى ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ
ھەل قىلغۇچ ئامىلى بولغان سۇپەتلىك ئېنېرگىيىنى تەيـ
يارلايدىغان مەنبۇى ئېنېرگىيە بازىسى. شۇڭا ماتارىپقا
ئەھمىيەت بېرىشكە، ئۇنى بىرىنچى دەرىجىلىك دائىملىق
ئىشلار قاتارىدا چىڭ تۇتۇشقا توغرا كېلىدۇ. شۇنداق
قىلغاندىلا دۆلەت ۋە خەلقە ئېھتىياجلىق لاياقەتلىك خاـ
دىملارنى يېتىشتۇرگىلى بولىدۇ. بۇندىن 900 يىل ئىلـ
گىرى ئۆتكەن ئۇلۇغ ئالىم يۈسۇپ خاس ھاجىپ تەـ
لىم - تەربىيىنىڭ ئەھمىيىتىنى، ئۇنىڭ ئادەمنىڭ ئېرىسـ
يەتلىك ۋە پىسخىكىلىق تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۇرۇشـ
تىكى خىزمىتىنى ئۆز زامانىسىغا نىسبەتەن خېلى چوڭقۇر
ھېس قىلالىغان، ئۇ، مۇنداق كۆرسىتىدۇ:

1218 ئاتا ئەمگىكى سىڭىسە ئوغلىغا كۆپ،
بولۇر بۇ ئوغۇلنىڭ خۇيـ - پەيلى خوپ

1493 ئوغۇلنى كىچىكتە ئوقۇتماق زۆرۇر،
كىچىكلىكتە بىلىسە ئۇتۇقلۇق بولۇر.

پىداگوگلار ۋە پىسخولوگلارنىڭ قارىشىچە، ئەسلىمە

ئادەم بالىسىنىڭ وو پىرسەنتى بىجىرىم تۇغۇلىدىكەن، لېكىن، تەلىم - تەربىيىنىڭ (بۇ جىسمانىي تەربىيىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) تولۇق، دۇرۇس ۋە دائىملىق بولماسلىقى تۇپەيلىدىن خېلى كۆپ بالىلار چوڭ بولۇش جەريانىدا ھەر خىل جىسمانىي ۋە روھىي ئىللەتلەرگە دۇچار بولىدىكەن. دۆتلۈك، ھورۇنلۇق، نادانلىق، جىنايەت ۋاقاكازالار مائارىپىنىڭ چىڭ تۇتۇلماسلىقى، توغرا تەربىيىنىڭ ئومۇميۈزلۈك قانات يايدۇرۇلمغانلىقى تۇپەيلىدىن ئىنسان ۋۇجۇدىدا پەيدا بولغان ئەڭ زور ئىللەتلەردۇر. بەزى مىللەتلەرنىڭ قاششاقلىقتىن قۇتۇلالماسلىقىدىكى تۇپ سەۋەبمۇ دەل ئۇلارنىڭ مائارىپىدا ۋە مائارىپ ئۇسۇلىدا. ئەگەر مائارىپ چىڭ تۇتۇلۇپ، ئادەملەر كىچىك چېغىدىن باشلاپلا ياخشى تەربىيىلىنىش ئىكانىيىتىگە ئىگە بولسا، مۇقەررەركى، ئۇلار ئېرسىيەت پىسخىكىلىق تەرەققىياتتا ئوڭۇشلۇق يول باسالايدۇ، جىسمانىي ۋە روھىي ئىللەتلەردىن خېلى زور دەرىجىدە ساقلىنالايدۇ. ئەقىل - پاراسىتى ئېشىپ، ئىقتىدارى كۆچىيىپ، كەلگۈسىدە يېڭى ئىقتىدارلارنى مەيدانغا كەلتۈرەلەيدۇ. مۇبادا، بىر بالا كىچىكىدە ناھايىتى ئەقىللىق بولۇپ، ئۆسۈش جەريانىدا ئۇنۇملۇك تەربىيىگە ئېرىشەلمىسە، مۇقەررەركى ئۇ دۆتلىشىپ كېتىشى مۇمكىن. ھازىرقى دۇنيادا بەزى مىللەتلەرنىڭ نەسىل ۋە پىسخىكىلىق سۈپەت جەھەتتە مىسلىسىز ياخشىلانغانلىقى ئۇلارنىڭ يۇقىرى سەۋىيىلىك مائارىپىنىڭ نەتىجىسى. دېمەك، ئادەمنىڭ خاراكتېر جەھەتتىن ياخشى - يامان سۈپەتـ

لىك بولۇشى مائارىپقا باغلىق. شۇڭا ئۇلۇغ پىداكار ئۆز داستانىدا ئادەملەرنىڭ كىچىك ۋاقىتتىكى تەربىسىنىڭ مۇھىملىقىنى ئالاھىدە تەكتلىگەن:

يەنە بىر شەرت: ئىلىم تىلەسە ئوغۇل،
كىچىك چاغدا قويغاي بىلىمگە كۆڭۈل.

كىچىك چاغدا بىلسە بالا نېمىنى،
قېرىپ ئۆلمىگۈنچە ئۇنۇتماس ئۇنى.

مۇئەللىپ داستانىدىكى خېلى كۆپ بەيىتلاردا «ئۆگۈتمەك» ۋە «ئوقۇتماق» نى ئالاھىدە تەۋسىيە قىلىپ ئادالەت، دۆلەت، ئەقىل ۋە قانائەت چۈشەنچىلىرىنى، شۇنداقلا ئادەملەرنىڭ بۇ تۆت جەھەتتىكى سۈپەتلىرىنى تەلىم - تەربىيىگە (مائارىپقا) باغلاپ ئىزاھلايدۇ. شۇڭا داستاندا پىرسوناژلارنىڭ سۆھبەتلىرى، بولۇپمۇ ئايتولدى ۋە ئۆگدۈلمىش ئوتتۇرىسىدىكى سۆھبەتلەر، شۇنداقلا مۇئەللىپنىڭ دىداكتىك بايانلىرىمۇ دەل ئوقۇماق (بىلىم ئالماق)، بىلىم بىلەن دۆلەت ۋە ئەلنى باشقۇرماق، بىلىم بىلەن ئادالەتكە ئېرىشمەك، بىلىم بىلەن سائادەتلىك-دەۋلەتلىك بولماق، بىلىم بىلەن قانائەت ھاسىل قىلماق-تىن ئىبارەت يادرولۇق مەسىلىگە مەركەزلىشىدۇ...

3

يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىرىنچىدىن، ئارستوكراتلىنىڭ

پىداگوگىكا قاراشلىرىغا ۋاقىت قىلماي، ئىككىنچىدىن، ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن ئۇيغۇر پىداگوگلىرىنىڭ بولۇپمۇ فارابىنىڭ ئىلغار پىداگوگىكا قاراشلىرىنى ئىجادىي راۋاجلاندۇرىدۇ؛ ئۇچىنچىدىن، ئۆزى چوڭقۇر ئىزلىنىپ ۋە تەتقىق قىلىپ، بىرمۇنچە ئىلغار پىداگوگىكىلىق قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇ «قۇتادغۇ بىلىك» تە غايىۋى گۈللەنگەن دۆلەتنىڭ ۋە ئۇنىڭ پادىشاھ-ۋەزىرلىرى بىلەن مەدەنىي پۇقرالىرىنىڭ بەدىئىي ئوبرازىنى يارىتىپ، بۇ ئوبرازلارنى چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىرلەر، باي تەسەۋۋۇرلار بىلەن جانلاندۇرۇپ بېرىدۇ. بىز داستاننى ئوقۇغىنىمىزدا، مۇئەللىپنىڭ غايىسىدىكى گۈزەل جەمئىيەتنى، بۇ جەمئىيەتتىكى پەزىلەتلىك، بىلىملىك، ساغلام ئەخلاقلىق پۇقرالارنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرىمىز. مۇئەللىپ: «مانا شۇنداق گۈللەنگەن، ئادالەت، دۆلەت، ئەقىل، قانائەت رونىق تاپقان جەمئىيەت ئوقۇش (مائارىپ) بىلەن قورۇلىدۇ، ئۇنىڭ بىلىملىك، پەزىلەتلىك پۇقرالىرى ئوقۇش (مائارىپ) ئارقىلىق تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈلىدۇ» دېگەن پىكىرنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ:

1824 پەزىلەت، بىلىم ھەم ياخشى خۇي پېئىل،
ئۆگەنسە، تۇزىلەر كىشى خۇلقى، بىل.

بۇ يەردىكى پەزىلەت چۈشەنچىسى ئەخلاقىي سۈپەتنى، بىلىم چۈشەنچىسى ئەقلىي قابىلىيەتنى، خۇي-پېئىل چۈشەنچىسى جىسمانىي سۈپەتنى كۆرسىتىدۇ. شائىر ئادەم بالىسىنىڭ بۇ ئۈچ سۈپىتى پەقەت ئوقۇش (مائا-

تارمپ)، يەنى تەربىيەلەش ۋە تەربىيىلىنىش تارقىلىق يەر
تىلىدۇ دەپ قارايدۇ. شۇڭا ئوقۇش ھەققىدە:

1825 كېلۇر بۇڭا ئوخشاپ تۇركچە ماقال،
ئوقۇپ سەن، ئۆزۈڭگە بۇندىن پايدا ئال.
دەپ يېزىپ، تەلىم - تەربىيىنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى تەكىتلەيدۇ.
يۇسۇپ خاس ھاجىپ مېڭىنىڭ ئەقلىي پائالىيەتـ
تىكى فىزىئولوگىيىلىك رولىنى ۋە خىزمىتىنى ئالاھىدە
قىلغا ئالغان:

1836 ئەقىل ئورنى ئۈستۈن مېڭىدە تۇرۇر،
قىممەتلىكىدىن ئورنى باشتا بولۇر.

بۇ ئىككى مىسرا بەيىتتە ماتېرىيالىستىك روھ بار.
مۇئەللىپ ئەقلىي قابىلىيەتنى ئىلاھىي قۇدرەتكە باغلاپ
چۈشەندۈرسىمۇ، لېكىن ئايرىم مىسرالار ئوبېيېكتىپ ھەقـ
قەتنى — شەيئىنىڭ ماھىيىتىنى ئېتىراپ قىلغان. دېمەك،
يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئىدىيىسىدە زىددىيەتلىك تەرەپ
لەر ئاز ئەمەس.
يۇسۇپ خاس ھاجىپ پەزىلەت (ئەخلاقىي)، بىلىم
(ئەقلىي)، خۇي - پېئىل (جىسمانىي) تەربىيە قاراشلىرـ
نى ھەممە بابلاردا دېگۈدەك قەيت قىلىپ بۇ ئۇچ خىل
تەربىيىنىڭ بىر - بىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى،
بىر - بىرىنى شەرت قىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. دېمەك،

مىللىتىمىزنىڭ بۇيۇك پىداكوگىكى يۇسۇپ خاس ھاجىپ دۇنيا ماتارىپ تارىخىدا ئارستوتىل، فارابىلاردىن كېيىن پۈقرالارنى ئەقلىي، ئەخلاقىي ۋە جىسمانىي تەربىيىگە ئىگە قىلىش مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنى سىۋول لىقى كۆچلۈك بولغان كونكرېت، جانلىق، غايىۋى ئوبرازلاردا يورۇتۇپ بەرگەن كىشىدۇر. ئۇ، ئۆز غايىسىدىكى دۆلەت ئۇچۇن كېرەكلىك خادىملارنى تەييارلاشتا يۇقىرىقى ئۇچ جەھەتتىكى تەربىيىنى چىڭ تۇتۇشنى ئالاھىدە جېكىلىگەن. شۇڭا ئۇ، ئۇيغۇر تارىخىدىكى بۇيۇك تارىخىي شەخس، ئاتاقلىق قوماندان ئالىپ ئەرتوگانى پەزىلەت، بىلىم، خۇي - پېئىل جەھەتتە تەڭ يېتىلگەن قابىلىيەتلىك، نەمۇنىلىك سەردار دەپ مەدھىيىلەش بىلەن بىللە،

ئىلىمدە بۇيۇك، كۆپ پەزىللىك دىلى،
بىلىملىك، ئەقىللىق، خەلقنىڭ خىلى.

دەپ تەرىپلەپ شاھلارنى، سەردارلارنى، ئەمەلدارلارنى ۋە خەلق ئاممىسىنى ئۇنىڭدىن ئۆگىنىشكە چاقىرىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۇچ خىل تەربىيە مەزمۇنلىرىنى كۆپ بابلارغا سىڭدۈرۈپ، ئۇلارنى ئورگانىك ھالدا باغلاپ چۈشەندۈرگەن. بۇ يەردە شۇنى ئېيتىش لازىمكى: بۇ تەربىيە دائىرىسى، مەزمۇنى ۋە تەربىيە ئوبيېكتى جەھەتلەردە ئارستوتىلغا قارىغاندا بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن. ئارستوتىل پۈقرالارنى ئۇچ خىل تەربىيىگە ئىگە قىلىشنى تەشەببۇس قىلغان بولسا، يۇسۇپ خاس

هاجىپ ئارستوكراتلىنىڭ بۇ خىل ئىدىيىسىنى داۋاملاشتۇ-
رۇش بىلەن بىللە، يەنە پادىشاھ ۋە باشقا ئەمەلدارلار-
نىڭمۇ تەربىيىلىنىشىنى ئالاھىدە تەكىتلىگەن ۋە تەربىيە
ئوبيېكتىنى تېخىمۇ كونكرېتلاشتۇرغان. شۇنداقلا ئۇ، تە-
لىم - تەربىيىدە بالىلار ۋە ياشلارنى تەربىيىلەشنى مۇھىم
ئورۇنغا قويۇش مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

ئۇچ خىل تەربىيىنىڭ بىرى بولغان پەزىلەت (ئەخ-
لاقىي) تەربىيە مەزمۇنلىرىنى داستانىنىڭ كۆپ بابلىرىدا
ئۇچرىتىمىز. مۇئەللىپ پەزىلەتنى ئادەمنىڭ ئالىتۇن تا-
جىسى، ياخشىلىقنىڭ مەنبەسى دەپ قارىغان. شۇڭا دا-
تاندا پەزىلەتنىڭ خىلىتى توغرىسىدا خېلى كۆپ سە-
ھىپە ئاجرىتىلغان.

مەلۇمكى، ئادەملەرنى ئەخلاقىي جەھەتتىن تەربىيىلەش
ۋە ئادەملەردە ساغلام، گۈزەل ئەخلاقىي پەزىلەتلەرنى
شەكىللەندۈرۈش — مائارىپنىڭ مەڭگۈلۈك ۋەزىپىسى
ۋە مەزمۇنى. ئادەم بالىسى، بولۇپمۇ ئەل - يۇرتنى باش-
قۇرغۇچىلار ئەل ئىچىدە ئەخلاقىي جەھەتتە ئۈلگە كۆر-
سەتسە، ئاندىن ئۇنىڭ خىزمىتى نەتىجە قازىنىدۇ. ئەخ-
لاقىي جەھەتتە چىرىكلىشىش جەمئىي يامان ئاقىۋەتنىڭ
مەنبەسى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز زامانىسىدا بۇ مۇ-
ھىم مەسىلىنى ھېس قىلالىغان ۋە ئۇنى ئۆزىنىڭ مائارىپ
ئىدىيىسىنىڭ بىر مۇھىم مەزمۇنى قىلالىغان.

1824 پەزىلەت، بىلىم ھەم ياخشى خۇي - پېئىل،
ئۆگەنسە، تۇزىلەر كىشى خۇلقى، بىل.

شائىر بىلىم بېرىشتىن ئىبارەت ئەقلىمىي تەربىيە مەسىلىسىنى بەك كۆپ تىلغا ئالىدۇ. ئۇ ئەقىلىق (بىلىملىك) بولۇشنى بىر پۈتۈن تەربىيىنىڭ جېنى، پەزىلەتلىك، خۇش پېئىل بولۇشنىڭ ئاساسى، ئەل - يۇرتىنى ئادالەت بىلەن ئىدارە قىلىشنىڭ زۆرۈر شەرتى دەپ قارايدۇ.

224 جاھان تۇتماق ئۇچۇن ئەرگە ئاڭ كېرەك،
ئەل - يۇرتنى سۇراشقا بىلىم ئەڭ كېرەك.

ئۇنىڭ ئايتولدىنى قىزغىنلىق بىلەن مەدھىيىلىشىمۇ دەل ئەقلىي تەربىيە كۆز قارىشىنى يورۇتۇش ئۇچۇندۇر. مەلۇمكى، «ھەربىكەتلىك — ھاياتلىقتۇر». بۇ يەردىكى «ھەربىكەتلىك ئۇقۇمى» جىسمانىي تەربىيىگە قارىتىلىدۇ. ئادەمنىڭ جىسمانىي جەھەتتىكى تەربىيىلىنىشى ياخشى بولمىسا، ئۇنىڭ قالغان ئىككى جەھەتتىكى تەربىيىلىنىشىمۇ مۇكەممەل بولمايدۇ. جىسمانىي تەربىيە — ئەقلىي ۋە ئەخلاقىي تەربىيىنىڭ ماددىي ئاساسى.

ھەقىقەتەن، بۇيۇك پىداگوگىمىزنىڭ ئىلمىي ھۆكمىدەك، دۆلەت خادىملىرى ئۇچۇن بىرىنچى شەرت — ئۇنىڭ جىسمانىي جەھەتتە ساغلام، روھىي جەھەتتە تىنىق بولۇشتۇر. شۇ شەرتنى ھازىرلىغاندا، ئۇ بىلىمنى ئىگىلەپ، ماھارىتىنى ئاشۇرۇپ خىزمەتنى ئوبدان ئىشلەپ كېتەلەيدۇ. ھوقۇقنى مەھكەم تۇتالايدۇ، خەزىنىنى (ئىقتىسادنى) ئوبدان باشقۇرۇپ، دۆلەتنىڭ قۇدرەت تېپىشىغا

كاپالەتلىك قىلالايدۇ. شۇڭا مۇئەللىپ ناھايىتى ئېنىق قىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

484 ئاشۇ چاغدا خىزمەت يارىملىق بولۇر،
ئۇنىڭغا ئېتىكلىك ئىشىك ئېچىلۇر.

شائىر ساغلام بەدەن، قابىل، كىلىشكەن كىشىلەر-
نى خەلقنىڭ غورۇرى ۋە ئۈمىدى دەپ بىلگەن.
ئۇ، ساغلا ملىقنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن كىشىلەر-
نى ئوۋ قىلىشقا، ئات مىنىشكە، قىلىچۋازلىق قىلىشقا، تاغ-
لارنى ئارىلاپ، تاغلارغا چىقىشقا دەۋەت قىلغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىلىم (ئەقلىي)، پەزىلەت (ئەخلاقىي) ۋە خۇي - پېئىل (جىسمانىي) تەرىپىلىرى ھەر قاچان بىر - بىرىنى شەرت قىلىدۇ، ئۇلار ئۆز - ئارا باغلىنىشلىق، دەپ قارايدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ پەزىلەت، بىلىم، خۇي - پېئىل توغرىسىدىكى چۈشەنچىلىرى يالغۇزلا تارىخ ئې-تىبارى بىلەن ئىلغار ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ قالماس-تىن، بۈگۈنكى تۈرمۇش رېئاللىقىمىزدىمۇ بەلگىلىك ئىجا-بىي ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى، تارىخ داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلەۋاتقان تەرەققىيات پاراۋوزى. بۇ پاراۋوز ئېنىق-گىنىگە مۇھتاج. بۇ ئېنىقگىنە دەل ئادەمدىن ئىبارەت ھەل قىلغۇچ ئىشلەپچىقىرىش كۈچىدۇر. مائارىپ — تا-رىخ پاراۋوزىنى ماڭدۇرىدىغان ئېنىقگىنە، ئادەمنى ئىش-لەپچىقىرىدىغان بازا. ئادەمدىن ئىبارەت ئېنىقگىنە —

ئەقلىي، ئەخلاقىي، جىسمانىي ۋە گۈزەللىك جەھەتتە يۈ-
قىرى سۈپەت ئۆلچىمىگە يەتكەندە، ئاندىن تارىخ پا-
راۋوزى بىمالال ئالغا ئىلگىرىلەيدۇ. شۇڭا ماڭارىپنى
چىڭ تۇتۇپ، ئادەملەرگە قارىتا، بولۇپمۇ بالىلار ۋە ياش-
لارغا قارىتا تەربىيىنى كۈچەيتىش زۆرۈر. «ئوقۇشنى ئۈ-
لۈگىلاش»، «بىلىملىكلەر باشقۇرۇش»، «دانالار سۆزى
بويىچە ئىشلەش»، «پەزىلەتلىك، بىلىملىك، خۇش پېئىل-
لىق كىشىلەرنى خىزمەتكە قويۇش» ھېلىمۇ تارىخىي تە-
رەققىياتنىڭ جىددىي تەلىپى، كەلگۈسىنىڭ تەقەززاسى.

4

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىدا «ئائىلە تەر-
بىيىسى»، «جەمئىيەت تەربىيىسى» ۋە «مەكتەپ تەربىيىسى»
دېگەن ئاتالغۇلارنى ئىشلەتمىگەن. لېكىن شۇ ئۇچ خىل
تەربىيە كاتېگورىيىسىگە تەئەللۇق بىر قاتار چۈشەنچىلەر
نى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇنى خېلىلا روشەن يورۇتۇپ بەر-
گەن. شۇنداقلا بۇ ئۇچ خىل تەربىيە كاتېگورىيىسىنى
بىر - بىرىگە مۇناسىۋەتلىك ھالدا بايان قىلغان.
ئۇ، ئائىلىدىن ئىبارەت تەبئىي مەكتەپنىڭ ئوقۇتـ
ئۇچىلىرى — ئاتا - ئانىنى ياخشى تەربىيىچى بولۇشقا،
بالىلارنى ئوبدان ئوقۇتۇشقا دەۋەت قىلىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ:
4504 تۇغۇلسا ساڭا ئاي كەبى قىز - ئوغۇل،
ئاڭا تەربىيىچى سەن ئۆزۈڭلا بول.

1227 ئوغۇلنى قىسىپ تۇت، ئاتا بولغۇچى،
ساڭا كۇلمسۇنلەر كېيىن كەلگۈچى.

1491 ئۇنى قويمىغىن بوش، قاتتىق تۇت سىقىپە
تۇتۇلسا ئوغۇل چىلك تاپار قۇت بېرىپ.

1219 ئوغۇلنى قىسىپ تۇتسا، ياخشى ئېرۇر،
ئاتاسى - ئاناسى بەختلىك بولۇر.

1226 قىسىپ تۇتسا ئوغلىن ئاتا ئۆگىتىپ،
ئوغۇل - قىز سۆيۈنۈر چوڭايسا تولۇپ.

1220 ئەگەر چىلك تۇتۇلماس ئىكەن ئۇ ئوغۇل.
بولۇر زايە، ئاندىن سەن ئۇزگىن كۆڭۈل.

1225 ئوغۇل - قىز خۇيى - پەيلى بولسا ياماڭ،
ياماڭ قىلغان ئاتا بۇلارنى هامان.

بۇ يەردە، ئادەم بالىسىنىڭ پەزىلەتلىك، خۇش پە-
ئىل بولۇپ يېتىلىشىدە ئائىلە تەربىيىسىنىڭ ۋە ئاتا -
ئانا پەزىلىتىنىڭ مۇهىم رول ئويناپدىغانلىقى بايان قى-
لىنىدۇ. هازىرقى زامان پىداگوگىكا ئىلمى نۇقتىسىنى-
زىر ئىدىن قارىغاندا، ئائىلە تەربىيىسى، ئادەم خاراكتېرى-
نى شەكىللەندۈرىدىغان، خاراكتېرنىڭ پۈتۈن تەرەققىيا-
تىغا ئاساس يارىتىدىغان ! - قېتىملىق تەربىيە باسقۇچى-

دۇر. بۇ باسقۇچ ئاتا - ئانىنىڭ پەرزەنتلەرگە قارىتا ياخشى - يامان تەسىرى، ئادەملەرنىڭ بۇتكۈل تەرەققىياتىدىكى مۇھىم ئامىللاردىن بىرى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ، جەمئىيەت تەربىيىسىنىڭ ئادەملەرگە قارىتا چوڭقۇر تەسىرىنى تەكىتلەپ جەمئىيەتتە تەسىرى بار كىشىلەرنىڭ — شاھلارنىڭ ۋە باشقا ئەمەلدارلارنىڭ ئەدەبلىك، قائىدىلىك بولۇشىنى ئالاھىدە كۆرسىتىدۇ، يۇقىرىدىن تۆۋەنگىچە ھەممە كىشىنىڭ ئۆز-ئارا مۇناسىۋەتتە سەممىي، ئادىل بولۇشى، سۆزدە مۇ-لايىم بولۇشىنى تەۋسىيە قىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

816 بۇ قاشىم تۆرەكى، بۇ كۆركسىزلىكىم،
زۇلۇم قىلغۇچىغا بۇ يۇزسىزلىكىم.

817 كىبرىك ئوغلۇم ئولسۇن، يېقىن تۇغقىنىم،
يولۇچى، ئۆتكۈنچى، بىرەر قوننىقىم.

818 ماڭا تەڭ ئىككىسى قانۇن ئالدىدا،
بۆلەكچە بولماسمەن ھۆكۈم ۋاقتىدا.

مەلۇمكى، ئىلمىي تەربىيە ۋە پەننى سۆيۈش تەر-بىيىسى مەدەنىيەتلىك، قابىلىيەتلىك كىشىلەرنى تەربىيە-لەپ يېتىشتۈرۈشتىكى ئاساسلىق تەربىيە مەزمۇنى. م. گوركى: «مەدەنىيەتلىك كىشىلەرنى تەربىيىلەشكە نىسبەتەن ئەڭ ياردەمى بولىدىغان ئىككى خىل كۈچ بار. ئۇ بول-

سىمۇ سەنئەت ۋە پەن» دەپ توغرا ئېيتقان ئىدى. ئادەملەرنىڭ سەنئەت ئەسەرلىرىدىن زوقلىنىپ تەسىرلىنىشى، كۈچلۈك مەنىۋى كۈچكە ئايلىنىدۇ. پىلاتۇن مۇزىكا تەربىيىسى (سەنئەت تەربىيىسى دېمەكچى) نىڭ تەسىرى ۋە رولىنى ئىزاھلىغاندا، مۇزىكا ۋە رېتىمنىڭ ئىنسانلىق روھىي دۇنياسىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر يېرىگە تەسىر قىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن ئىدى. يۇسۇپ خاس هاجىپ مۇزىكا (سەنئەت) تەربىيىسى جەھەتتە پىلاتوننىڭكىدىن ئېنىقراق ۋە ئىلمىيرەك كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇيغۇر كلاسسىك ئىستېتىك تەربىيىسىگە ئاساس سېلىپ بەرگەن.

ئارستوتىل ئىلىم - پەننى ئۇچ خىلغا ئايرىغان ئىدى. بىرى، نەزەرىيە خاراكتېرىدىكى پەن؛ يەنە بىرى، تەجرىبە خاراكتېرىدىكى پەن؛ ئۇچىنچىسى، ئىجادىيەت خاراكتېرىدىكى پەن. ئارستوتىل تەربىيىلەنگۈچىلەرگە مۇشۇ پەنلەر بىلىملىرىنى ئۆگىتىش ۋە ئىگىلەشنىڭ لازىملىقىنى تەكىتلىگەن.

كلاسسىك پىداگوگلارنىڭ قارىشىچە، پەننىي بىلىم تەربىيىسى ماتېرىيالنىڭ يادرولۇق مەزمۇنى، ئادەملەرنىڭ ئەقلىي جەھەتتىن كامالەتكە ئىگە قىلىشنىڭ ئاساسى. ئارستوتىل پىداگوگ قارىشىدىكى ئەقلىي جەھەتتىن تەربىيىلەش — دەل پەننىي بىلىم تەربىيىسىگە قارىتىلغان.

بىلىم، ئىنسانلارنىڭ دۇنيانى تونۇش ۋە بىلىش ئەمەلىيىتىنىڭ نەتىجىسى. تەجرىبە — بىلىشنىڭ ئىپتىدائىي هالىتى. پەقەت سىستېمىلاشقان ئىلمىي نەزەرىيىلەرلا ھەقـ

قمي بىلىم بولۇپ، ئۇ مۇكەممەل بىلىش شەكلىدۇر. بىلىم تەبىئىي پەن بىلىملىرى، ئىجتىمائىي پەن بىلىملىرى دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. بىلىم ئىنسانلارنىڭ دۇنيانى بىلىشى، دۇنيانى ئۆزگەرتىش يولىدىكى قۇدرەتلىك قورالى.

ئادەملەرنى ئەقىل - ئىدراك جەھەتتىن تەربىيىلەش — دەل ئادەملەرنى شۇ قۇدرەتلىك قورالغا ئىگە قىلىشنى مەقسەت قىلىدۇ. شۇڭا پىداگوكلار ۋە ئالىملار بىلىمنىڭ ئۇلۇغ كۈچ ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلىشقان. 16 - ئەسىردە ئۆتكەن ئەنگلىيە ئالىمى بېكون «بىلىم — كۈچ» دېگەن ئۇلۇغ قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان. لېكىن بېكوندىن 500 نەچچە يىل بۇرۇنلا «بىلىم — بەخت كەلتۈرگۈچىدۇر» دېگەن شائىرلىق ئىدىيىنى ئوتتۇرىغا قويغان كىشى بىزنىڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرىمىز ۋە پىداگوكىمىز يۈسۈپ خاس ھاجىپ. ئۇ، بىلىم ئادەمدە بولۇشقا تېگىشلىك ئالىي سۈپەت، بىلىملىك ئادەم بېكىلمەس، جاھانغا بىلىملىكلەر ھۆكۈمران بولۇشى لازىم، دەپ قارايدۇ. مۇئەللىپ ئۇلۇغ ھۆكۈمران ئالىپ ئەرتوڭانى تەرىپلىگەن چاغدا مۇنداق دەيدۇ:

279 ئىدى ئۇ سەرە - خىل، زېرەك ئەر ئوغلان،
دۇنياغا زېرەكلەر بولۇر ھۆكۈمران.

شائىر، ھۆكۈمەت خىزمەتكارلىرىنى پەلسەپە، سىياسىي ئىقتىساد ئىلمى، قانۇنشۇناسلىق ئىلىملىرىنى ئۆگىنىپلا

ئالماستىن، يەنە ھېساب، گېئومېتريە، ئالگېبرا
مۇنەججىم (ئاستىرونومىيە) ئىلىملىرىنى ئۆگىنىشكە چاقىر-
غان. 2632-، 2633-، 2634-، 2635- يېيىتلاردا ھې-
ساب، مۇنەججىم ئىلىملىرىنى ئۆگىنىش؛ 2799 - يېيىتتىن
2803- يېيىتكىچە سىياسىي ئىقتىساد ئىلمىنى ئۆگە-
نىش تەكىتلەنگەن. دېمەك «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئىلىم
نىڭ خېلى كۆپ خىللىرى سۆزلەنگەن.

پەننىي بىلىم تەربىيىسى ئادەملەرنىڭ كەچمىك ۋاقتى-
دىن باشلىنىدۇ، ئەلۋەتتە. ھازىرقى زامان ماتېماتىكا پەن-
سىپى بويىچە ئېيتقاندا، باللار يەسلىدىنلا باشلاپ پەن-
نىي تەربىيىگە ئىگە بولۇشقا باشلايدۇ، بولۇپمۇ ئادەملەر-
نىي تەربىيىگە ئىگە بولۇشقا باشلايدۇ، بولۇپمۇ ئادەملەر-
گە باللىق دەۋرىدە ئۆگىتىلىدىغان تىل ۋە ھېساب دەرس-
لىرىنىڭ ئەھمىيىتى زور. ئەزەلدىن باشلانغۇچ مەكتەپ
ئۇقۇتۇشىدا تىل دەرسى بىلەن ھېساب دەرسى ئاساسلىق
ئورۇنغا قويۇلۇپ كەلدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز داس-
تانىدا تىل ۋە ھېساب ئۆگىنىشنى جىددىي تەكىتلىگەن. مەلۇم
كى، باشلانغۇچ مەكتەپ ماتېماتىكا مۇھىم ۋەزىپىسى
باللارنىڭ تىل (سۆزلەش)، تەپەككۇر قابىلىيىتى بىلەن
ھېسابلاش (سانلىق) قابىلىيىتىنى يېتىلدۇرۇشتىن ئىبارەت.
ئادەمدە بۇ ئىككى ئاساسلىق قابىلىيەت يېتىلگەندىلا، ئان-
دىن باشقا ئىلىملارنى ئۆگىنىش تېزلىشىدۇ. يۇسۇپ خاس
ھاجىپ گەرچە مەسىلىنى بۇنداق ئېنىق ئوتتۇرىغا قويالمى-
غان بولسىمۇ، لېكىن شۇنىڭغا بەك يېقىن قاراشلارنى ئوتتۇ-
رىغا قويغان. ئۇ 55 - بابتا، 2781-، 2782-، 2783 -
بېيىتلاردا ھېساب ئۆگىنىش ھەققىدە ئالاھىدە توختاپ
مۇنداق دەيدۇ:

4377 يىل، ئاي، كۈن ھىسابى بۆلۈدىن بولۇر،
كېرەكلىك ئېرۇر بۇ ھىساب، ئەي جەمئۇر.

4379 تولۇق يىل كۆپەيتىش، بۆلۈش ۋە كەسىر،
كامالىغا يېتىشتە ئىمتىھاندۇر بىر.

2782 ئىگەللەپ تۆت ئەمەلنى چىك، غەزىندار،
ھىسابتا كۆڭۈلنى تۇتسۇن بەر قارار.

4383 بۇ دۇنيا، ئاخىرەت ئىشىنى ئىشەن،
قىلۇر بۇنى ئالىم ھىسابلاش يىلدىن.

4384 بۇزۇلسا ھىساب گەر، ئەي ياخشى كىشى،
بۇزۇلغاي ھەر ئىككى دۇنيانىڭ ئىشى.

تىل، ئىنسانلارنىڭ بىر خىل ئەقلىي قابىلىيىتى ۋە ئالاقىلىشىش قورالى. شۇڭا ئادەملەرنىڭ تىل قابىلىيىتىنى يېتىلدۈرۈش — ئەقلىي تەربىيىنىڭ بىر مەزمۇنى. ئوشۇنىسىكى ئۆزئىنىڭ پىداگوگىكىلىق ئەسەرلىرىدە ئوقۇغۇچىلارنىڭ تىل ئۆگىنىش، بولۇپمۇ ئانا تىلنى ئۆگىنىش مەسىلىسىگە ئالاھىدە دىققەت قىلغان. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «ئانا تىل كىتابلىرىمۇ، مەكتەپلەرمۇ يوق ۋاقىتتا ئوقۇتقان... ھەر بىر يېڭى ئەۋلاد ئانا تىلنى ئۆزلەشتۈرۈش بىلەن بىللە، ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ئۆتكەن مىڭلىغان ئەۋلادلارنىڭ پىكرى ۋە ھىسلىرىنىڭ يېشىملىرىنى ھېچبىر قىينالماي

ئوخشايلا ئۆزلەشتۈرۈۋالالايدۇ.»، «... تىل بالىنىڭ روھى
دا ئاھەمدە سۆزنى ھاسىل قىلدىغان ۋە ئادەمنى ھايۋان
لاردىن پەرق قىلدىغان قابىلىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرىدۇ،
روھنى تەرەققىي قىلدۇرىدۇ»①. ئوشىنىسكىنىڭ قارىشىچە،
بالىلارنىڭ سۆزلەش قابىلىيىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش دە-
گەن سۆز— ئۇلارنىڭ تەپەككۇرىنىڭ مەنتىقلىقىنى تەرەق-
قىي قىلدۇرۇش دېمەكتۇر. يۇسۇپ خاس ھاجىپ تىل ئۆ-
گىنىش ھەققىدە مۇنداق ناھايىتى ئىلمىي قاراشلارنى
ئوتتۇرىغا قويمىغان. لېكىن، ئۇ تىلنىڭ سۇپىتى ۋە تىل
ئۆگىنىش ھەققىدە يازغان كۆپ بېيىتلىرىدە خېلى ئىلغار
ئىلمىي قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇنىڭ لايىقەتلىك
ئادەملەرنى تاللاشتا تىل قابىلىيىتىگە قاراش لازىملىقى،
تىلنى توغرا، رەتلىك، مەنالىق، گۈزەل سۆزلەش لازىم-
لىقى توغرىسىدىكى ھىكمەتلىك بېيىتلىرىنىڭ چوڭقۇر پە-
داگوگىكىلىق مەزمۇنى بار، ئەلۋەتتە.

5

داستانىنىڭ ئىلغار پىداگوگىكىلىق قاراشلىرى — قارا-
خانىلار سۇلالىسىنىڭ تەرەققىي قىلغان ئىشلەپچىقىرىش سە-
ۋىيىسىنىڭ ئۈيغۇر مائارىپ تەرەققىياتىغا كۈرسەتكەن تە-
سىرىنىڭ ئىنكاسى. بولۇپمۇ، ماددىي ئىشلەپچىقىرىش تە-
رەققىياتىنىڭ مائارىپقا نىسبەتەن تەقەززاسىنىڭ ئىنكاسى،

① د. ئوشىنىسكى: «تاللانغان پىداگوگىكىلىق ئەسەرلەر» 2- توم، تاشكەنت
نەشرى.

شۇنداقلا ئۇنى ئەينى تارىخىي شارائىتتىكى بەزى ئاكتىپ ئىجتىمائىي ئىسلاھاتچىلىق ھەرىكىتى ۋە ئىسلاھاتچىلىق ئىدىيىسىنىڭ ئىنكاسى دەپ قاراشقىمۇ بولىدۇ. شۇڭا بىز «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئىپادىلەنگەن پىداكوگىكىلىق چۈشەنچىلەرگە ئاساسلىنىپ: (1) ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇر مائارىپى خېلىلا تەرەققىي قىلىپ ئومۇملىقتا قاراپ يۈزلىنىۋاتقانلىقىنى؛ (2) مەكتەپ مائارىپى ۋە كەسىپلەشكەن مەخسۇس مائارىپنىڭ بارلىقىنى ۋە بۇ خىل مائارىپنىڭ ئۆز زامانىسىغا يارىشا تەرەققىي قىلغانلىقىنى؛ (3) بۇ مەزگىلدە قاراخانىلارنىڭ رەھبەرلىك ئورگانلىرىدا ۋە پۈتكۈل مەملىكەت مىقياسىدا ھەرخىل بىلىملەرنى ئۆگىنىش ۋە ئىگىلەش مەسىلىسىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىقى ۋە بۇ جەھەتتىكى خىزمەتلەرنىڭ مۇھىم ئىشلار كۈن تەرتىپىگە قويۇلغانلىقىنى، مۇھىم ئىشلار كۈن تەرتىپىگە قويۇلغانلىقى، بىر نەچچىدىن، ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن كومراجۇا، ئالىم پورتىدىن، پىرخويلان، فارابى قاتارلىق پىداگوگلار

داۋام ئەتتۈرگەن دېموكراتىك خاھىشتىكى ئىلغار قاراش-
لارنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى؛ ئىككىنچىدىن، يۇنان، ئەرەب،
پارس، ھىندى ئەللىرىنىڭ ئىلغار مائارىپ ئىدىيىلىرىنىڭ
ئۇيغۇر مائارىپىغا تەتبىقلىنىشى ۋە ئىجادىي ئۆزلەشتۈ-
رۈلۈشى؛ ئۈچىنچىدىن، ئىسلام پىداگوگىكا قاراشلىرىنىڭ
ئىسلاھ قىلىنىشى ۋە يېڭىلىنىشىدىن ئىبارەتتۇر. سۇبيېكتىپ
جەھەتتىن قارىغاندا، داستاندىكى ئىلغار مائارىپ ئىدىيىسى،
بىرىنچىدىن، مۇئەللىپنىڭ ئەسلىدە ئىلغار پىكىرلىك مۇئەل-
لىم (ئۇستاز) بولغانلىقىنىڭ؛ ئىككىنچىدىن، مۇئەللىپنىڭ
ئۇيغۇر ۋە باشقا ئەللەرنىڭ مائارىپ ئەھۋالىنى، مائارىپ
قاراشلىرىنى ياخشى ئۆگىنىپ تەتقىق قىلغانلىقىنىڭ؛ ئۈ-
چىنچىدىن، ئۇنىڭ جەمئىيەتنىڭ كەلگۈسى مائارىپىغا ۋە
ۋەنىڭ يۆنىلىشى توغرىسىدا كۆچلۈك تەسەۋۋۇر قىلغانلى-
قىنىڭ نەتىجىسىدىن ئىبارەت. شۇڭا بۇ داستان، ئۇيغۇر
كلاسسىك مائارىپىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا يول باشلى-
غۇچى ئىلغار پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا ئاتقان ئۈلۈغ دەس-
تۇر. ئۇ كلاسسىك مائارىپىمىزنىڭ مول مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى
نامايەن قىلىدىغان سەھنە، ئىلغار پىداگوگىكىلىق قاراشلار-
نى كۆرسىتىپ بېرىدىغان ئەينەك.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ پىداگوگىكىلىق قاراشلىرىنى
ئىلغار دېيىشىمىز ئۆز زامانىسىغا نىسبەتەن ئېيتىلغان. مارك-
سىزملىق پىداگوگىكا تەلىماتى بويىچە ئېيتقاندا، يۇسۇپ
خاس ھاجىپنىڭ مائارىپ ئىدىيىسىنى پۈتۈنلەي مۇقەملاش-
تۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. چۈنكى: (1) يۇسۇپ خاس ھا-
جىپ ئوتتۇرىغا قويغان ئىلغار پىداگوگىكا قاراشلار فېئو-

دال هۆكۈمران گۈرۈھنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى خەلق را-
يىغا باققۇچى ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەرنىڭ ئىسلاھاتچىلىق
قارىشىدىن ئىبارەت، ئۇمۇمىي خاھىش جەھەتتىن ئېيتقاندا،
بۇ قاراشلار قاراخانىلار سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەي-
تىشنى مەقسەت قىلىدۇ. (2) «قۇتادغۇ بىلىك» ئۇيغۇر
ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ يادىكارلىقى، بۇ ئەسەر ئىسلام ئە-
قىدىسى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان تارىخىي شارائىتتا
يېزىلغاچقا، ئاپتورنىڭ قاراشلىرىغا ئىسلام ئەقىدىلىرى خە-
لى چوڭقۇر سىڭگەن، شۇڭا مۇئەللىپ ئادەملەرنىڭ پەز-
لەتلىك، بىلىملىك ۋە ياخشى خۇي - پېئىللىق بولۇشىنى
تەقدىرگە باغلاپ قويىدۇ، بۇ سۇپىتىلەرنى ئاللا ھەدىيە
قىلغان دەپ ئېيتىدۇ. (3) مۇئەللىپنىڭ بەزى قاراشلىرى-
دا تۇغما قابىلىيەت تەكتىلەنگەن. (4) داستاندا تەربىيە
ئۇسۇلى ۋە شەكلى جەھەتتە بەزى قوپال نەرسىلەر، مە-
سىلەن، تىللاش، ئۇرۇشلار تەكتىلەنگەن. لېكىن شۇنى
ئېيتىش كېرەككى، بۇ ئىللەتلەر داستاننىڭ ئومۇمىي نەتى-
جىسىگە ئېغىر تەسىر يەتكۈزمەيدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانى ۋە تۆتىنچى شەخس — ئودغۇرمش ھەققىدە بەزى مۇلاھىزىلەر

ئابلىمىت روزى

«قۇتادغۇ بىلىك» 11 - ئەسىر ئىسلام شائىرلىرىدا قاراخانىلار جەمئىيىتى ۋەقەلىكىنىڭ ئەڭ ئومۇمىي ھادىسىلىرىنى ئۇقۇملار گۈرۇپپىسىغا مەركەزلەشتۈرۈپ ئىپادىلەپ بەرگەن بىر قىممەتلىك ئىلمىي ئەسەر. ئۇنىڭدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان تۈپ غايە — ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ ئەڭ يۇكسەك ئارزۇسى بولغان «بەخت - سائادەت» ئۇقۇمىنىڭ قانداق نەرسە ئىكەنلىكىنى؛ ئۇنىڭ مەزمۇنى، خۇسۇسىيىتى، خاراكتېرى، مەۋجۇت بەخت - سائادەتنى قانداق ساقلاپ قېلىش، مۇقىملاشتۇرۇش ياكى غايىۋى بەخت-سائادەتنى قانداق قىلىپ قولغا كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت ئۇلۇغۋار مەقسەتنى (يۇسۇپ خاس ھاجىپ چۈشەنچىسىدە) ئۇچ ئاساسىي مۇقىم، قوزغالماس تۈۋرۈك ئۇسىتىگە ئورنىتىپ «قۇتادغۇ بىلىك» غايىسىدىكى ھەيۋەتلىك شەھەر قۇرۇلۇشىنى بىنا قىلىشتىن ئىبارەت. بۇ، چىرىك-لىك ۋە زاۋاللىقنىڭ ئالدىنقى بېشارىتى مەلۇم بولغان مەۋجۇت قاراخانىلار خاندانلىقى ۋە جەمئىيىتىنىڭ ئېھتىيا-

جى قىدى. شۇ ھالەتتە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مېھرىبان ئاتا-سى، ئۇلۇغۋار تەبىئى ھازىق① يۈسۈپ خاس ھاجىپ تەرىپىدىن يېزىپ بېرىلگەن كېسەلمەن كىشىنىڭ دەردىگە داۋا، رەنجىگە شىپا دورا قەغىزى—«قۇتادغۇ بىلىك»ئىدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇنداق تارىخىي، پەلسەپىۋى، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە تەبىئەت كۆز قاراشلىرىنىڭ يەكۈنى بولغان ئىلمىي چۈشەنچە ۋە مەلۇم نەزەرىيە سىستېمىلىرىنى ئادەتتىكى ئەسەرلەردەك باشتىن ئاياغ دەبدەبىلىك رېتورىك (نۇتقى) بايانلار ئارقىلىق ئىپادىلىگەن بولماي، بەلكى كۆڭۈل ۋە كۆزنى قاماشتۇرغىدەك يۇقىرى بەدىئىي ماھارەتكە ئىگە ئەدەبىيات ۋاستىسى، يەنى «مەنتىق دائىرىسىگە كىرىدىغان شېئىرىي تىل»②، ئەقىل - پاراسەتتىن ئۇسۇن تۇرىدىغان بەدىئىي ھېسسىيات (لىرىكا) ۋە دراماتىك پېرسوناژلار مۇنازىرىسى ئۇسۇلىدا بايان قىلىدۇ.

بەلگىلىك بىر دۇنيا قاراش، بىر قاتار پەلسەپىۋى سىياسىي چۈشەنچىلەرنى ئەدەبىياتنىڭ مۇنداق ئىخچام سىيۇژىت لېنىيىسى ۋە سىمۋوللۇق «مەنىۋى شەخس» لەر ئارقىلىق بايان قىلىش ئاشۇ كۈنگىچە دۇنيا ئەدەبىيات تارىخىدا كەم كۆرۈلگەن ھادىسە ئىدى. گەرچە قەدىمكى زامان مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ بەزىلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئىلمىي پەلسەپىۋى كۆز قاراشلىرىنى سوئال - جاۋاب③ ياكى دىئالوگلار

① تەبىئى ھازىق — ئوتتۇرا ئەسىر تىبابەت ئىلمىدە نەزەرىيە ۋە ئەمەلىيەتكە ئەلا ماھىر، ھەممىنى بىلەرمەن ئۇستا تەۋىپلەرگە بېرىلگەن ئۇنۋان.

② ئەبۇ نەسىر فارابى «شېئىر كىتابى»ىدىكى.

③ «رۇھنىڭ يوقىلمىغانلىقى توغرىسىدا» قەن جەن، شىنجاڭ داشۇ ئىلمىي ژورنىلى» ١٩٨٤- يىلى ٩- سان.

ۋاستىسى ئارقىلىق بايان قىلىش ئۇسۇلىنى قوللانغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ قوللانغان ئۇسۇللىرى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ھەر بىر ئۇقۇملار تۇركۈمىدىن ئابستراكسىيىلەنگەن كۆز قاراشلار ئۇچۇن بىر شەخسنىڭ نامىنى سىمۋول قىلىپ بەلگىلەش، ئۇلارنىڭ ئارىلىرىدىكى باغلىنىشلارنى زىددىيەتلەر ئاساسىدا ھەل قىلىشتەك مۇنداق يۇقىرى سەۋىيىلىك بەدىئىي ماھارەت دەرىجىسىگە كۆتۇرۇلمىگەن ئىدى.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ قوليازما نۇسخىسىغا ئۆز دەۋرىدىكى نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن يېزىلغان نەسرىي مۇقەددىمىسىدە: «...بۇغراخان تىلىدا تۇركىي سۆز بىلەن (ھېچكىم) بۇنىڭدىن ياخشىراق كىتابنى ھەرگىز يازغىنى يوق. بۇ كىتاب قايسى پادىشاھلىققا ياكى قايسى ئىقلىمغا يەتسە، غايەت ئۇزۇلۇغى ۋە پەۋقۇلئاددە گۈزەللىكىدىن، ئۇ ئەللەرنىڭ ھېكمىلىرى بىلەن ئالىملىرى قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭغا ھەر بىرى بىر تۇرلۇك ئات ۋە لەقەب بەردى»① دېگەن، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆزى تەرىپىدىن يېزىلغان نەزمىي مۇقەددىمىسىدە:

24 مۇنىڭدەك كىتابنى كىم ئېيتقان ئەۋەل،
كېيىن كىممۇ ئېيتار مۇنىڭدەك دەل؟

25 كىم ئولسا مۇنىڭدەك يازارمۇ، قېنى؟
يازۇچى بار ئولسا، مەن ماختاي ئۇنى.

---

① «قۇتادغۇبىلىك» مىللەتلەر نەشرىياتى، ۱۹۸۹- يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى ۶- بەت.

دەيدۇ. بۇ سۆزلەر يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ مەغرۇر، ھېسسىياتقا بېرىلگەنلىكىدىن بولماي، بەلكى ئۆز دەۋرىنىڭ خەلقىنى جاھالەت پىكرىنىڭ ئىنكاسىدۇر.

شۇڭا، بۇ ئەسەرنىڭ قۇرۇلمىسىنى، سىياسىي پەلسەپەۋى، ئىلمىي كۆز قاراشلارنى بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ مەلۇم شەكىللىرى ئارقىلىق ئىستېتىكىلىق بايان قىلىشنىڭ يۇكسەك نەمۇنىسى دېيىش مۇمكىن.

× × ×

پەقەت ئەدەبىيات نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 13 مىڭ 280 مىسرالىق شېئىرىي تىل، ۋەقەلىكلەر سىزىقى بويلاپ قاتناشقان پېرسوناژلارنىڭ سانى توققۇز كىشى. ئۇلاردىن «كۇنتۇغدى ئېلىگ» (قانۇن-ئىدالەتكە سەۋۇل قىلىنغان شەخس)، «ئايتولدى» (بەختسائادەت ياكى دۆلەت، ئىقبالنىڭ سىمۋولى)، «ئۆگدۇلمىش» (بىلىمنىڭ ۋە ئەقىلنىڭ سىمۋولى)، «ئودغۇرمىش» (ئاقىۋەت ۋە قانائەتنىڭ سىمۋولى) تىن ئىبارەت تۆت شەخس يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئوتتۇرىغا قويۇۋاتقان ئىجتىمائىي كۆز قاراشلارنىڭ ئاساسىي نېگىزى. قالمىش بەش نەپىرى بولسا، ئىككىنچى دەرىجىلىك يانداش كۆلەڭگە شەخسلەر بولۇپ، تۇپ ئاساسىي ئۇقۇملار تۇركۇمى سىمۋوللىرىنىڭ ۋەقەلىكىنى تولۇقلىغۇچىلاردۇر. ئۇلارنىڭ بىرىنچىسى، پايتەخت شەھىرىدە مۇساپىر ئايتولدىنىڭ بىرىنچى بولۇپ تونۇشقان كىشىسى ئاق نىيەتلىك كۆسەمىش

ھولۇپ، ئۇ، ئايتولدىنىڭ مەقسەتكە باي دانىشمەن كىشى ئە-
كەنلىكىنى ئوردا ماجىپىغا تونۇشتۇرغۇچى. ئىككىنچىسى، بىلىم-
لىك ئايتولدىنىڭ بۇ شەھەرگە كەلگەنلىكىنى كۈنتۇغدى ئېلىك
خانغاتونۇشتۇرغۇچى ئىسمى ئېيتىلمىغان تۆز كۆڭۈل ئوردا ما-
جىپى. ئۇچىنچىسى، قۇمارۇ ناملىق خىزمەتچى بوۋاي — ئود-
غۇرمىشىنىڭ مۇرىستى. تۆتىنچىسى، ئىسمى نامەلۇم ئاتاقار
يىگىت. بەشىنچىسى، ئىسمى ئېيتىلمىغان ياش ئوغلان (خىز-
مەتچى).

مانا بۇلار پۈتۈن داستاننىڭ سيۇژىت لىنىيىسىدە
ئۇچراپ تۇرىدىغان بەدىئىي پېرسوناژلاردىن ئىبارەت.

بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى،
«قۇتادغۇ بىلىك» تىكى ئالدىنقى تۆت شەخس ئادەتتە-
كى ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئۇچرايدىغان بەدىئىي قەھرىمانلار-
دىن بولماستىن، بەلكى تارىخ، ھادىسە، تەپەككۇرنىڭ مەلۇم
ئۇقۇملار تۇركۈمىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان سىمۋوللار ۋە
كېيىنكىلىرى ئۇلارنىڭ ۋەقەلىك تەرەققىياتىنى راۋانلاشتۇر-
غۇچى يارەمچى پىگۇرلاردىن ئىبارەت.

دېمەك، يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك يۇسۇپ خاس ھاجىپ
نىڭ تۆت نەپەر سىمۋوللۇق شەخس نامى بىلەن ئوت-
تۇرىغا قويغان بۇ تۆت ئۇقۇملار تۇركۈمىدىن ئابستراك
سىيىلەنگەن كۆز قاراشلىرى، ئۇنىڭ تەبىرىچە، بىر-بىرىگە
چەمبەر - چەس باغلانغان، بىر - بىرىنى تولۇقلايدىغان
ۋە بىر-بىرىنى تەقەززا قىلىدىغان ئامىللار ھېسابلانغان.
گەرچە يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەدەبىيات ۋەقەلىكىنىڭ تۈزۈ-
لۈش نۇقتىسىدىن سۆز بېشىنى قانۇن - ئادالەتنىڭ سىم-

ۋولى بولغان كۈنتۈغدى ئېلىكدىن باشلىغان بولسىمۇ.
مەسىلىنىڭ تۈگۈنىنى بەخت - سائادەتنىڭ سىمۋولى بولغان
ئايتولدىغا مەركەزلەشتۈرۈپ، «قۇتادغۇ بىلىك» كىتابىنىڭ
تەپەككۇر دەرۋازىسىنى ئاچىدۇ. تۆت شەخسنىڭ ئىچىدە
«ئايتولدى» پۈتۈن كىتابتىكى ئاساسىي غايە ۋە مەقسەت؛
كۈنتۈغدى ئېلىگ، ئۆگدۈلمىش، ئودغۇرمىشلار بولسا سە-
ۋەب، نەتىجە. يەنى، بىر ئۇلۇغۋار غايە ۋە مەقسەتنى ئە-
مەلگە ئاشۇرۇش يولىدىكى كەم بولسا بولمايدىغان كۆپ
قىرلىق تۈزۈلۈك، ئاساسىي ھۈل دەپ ھېسابلانغان.
شۇڭا بەخت - سائادەتنىڭ سىمۋولى بولغان ئايتولدىنىڭ ئىس-
مىنى «تولغان ئاي» دا ئوخشىتىپ ئاتاپ، ئاينىڭ خۇ-
سۇسىيىتى، مەزمۇنى، خاراكتېرى، تۈزىلىشىنى نەدە تۈ-
رۈپ نەدە تۈرمايدىغانلىقى، قاچان يوقىلىپ، قاچان پەيدا
بولىدىغانلىق شەرتلىرىنى تەرەن مەنا، پەلسەپىۋى ئۇقۇملار
بىلەن شەرھىلىگۈچىدۇر. ئۇ مۇنداق كېلىدۇ:

730 ھۇ ئايتولدى ئېيتتى، مېنىڭ ھۇ ئېتىم،
خۇيۇم ئوخشىتىپ ئايغا قويمىش ھېكىم.

731 ئاي ئاۋۋال تولامۇ كىچىك تۇغۇلۇر،
كۈندىن كۈن چوڭىيىپ يۇقىرى چىقۇر.

732 تولۇن بولسا تولۇپ، جاھان يورۇتار،
جاھان خەلقى ئۇندىن يورۇقلۇق ئالار.

733 تولۇپ ئاي ئېگىزگە ئۆرلىگەچ، كېيىن—
كېمىپ ئاستا، كۆركى كېتەر يۇزىدىن.

734 يورۇغى ئاز - ئازدىن يەلە يوقلۇر،
تۇغۇلۇپ كىچىك ئۇ، قايتىدىن تولۇر.

735 مېنىڭ بۇ ئۆزۈمۇ شۇنداق ئېرۇرمەن،
بەزى بار، بەزىدە يوقاپ كېتۇرمەن.

ئايتولدى ئۆزىنىڭ بۇ خۇسۇسىيەتلىرىنى مۇندىن ئىلگىرى بولۇپ ئۆتكەن بىر ۋەقە، يەنى كىتابنىڭ 15 - بابىدىكى 620 -، 621 - بېيىتلار مەزمۇنىچە كۇنتۇغدى ئىلىگ بىلەن ئۇچراشقاندا، يېنىدىن بىر دۇگلەك توپىنى چىقىرىپ كىنايە سۇرىتىدە ئاستىغا قويۇپ ئولتۇرغان (622 - بېيىت) ئىدى، كۇنتۇغدى ئىلىگ ئۇنىڭ بۇ قىلمىشىدىن رەنجىپ سەۋەبىنى سورىغاندا،

666 بۇ ئەردى كۆرسەتمەك ئۆزۈمنى ساڭا،
دېمەك مەن تۇراقسىز، ئىشەنمە ماڭا.

668 گۇۋەنمە بۇ بوش بەختكە، قۇتلۇق كىشى،
ئىشەنمە بۇ بەختكە ئاتاقلىق كىشى.

669 ئاقار سۇ، گۇزەل سۆز، بۇ بەخت توختمايۇ—
كېزەرلەر جاھاننى يۇرۇپ تىنمىغاي.

ئىشەنچسىز، ۋاپاسىز بەخت بىقارار،
يۈرەر ھەم ئۇچار تېز، ئاياغى تايار.
دەپ جاۋاب بېرىدۇ. ئايتولدى كۈنتۇغدى ئېلىگ بىلەن سۆھبەت چەرياندا، ئۆزىنىڭ يۇقىرىقىدەك تۇراقسىزلىقى، مۇقىم بولالماسلىقىنى ئەيىبلىرىنى ۋە ئۇنىڭ سەۋەبلىرىنى، قانداق قىلغاندا تۇراقلىق قىلغىلى بولىدىغانلىقىنىمۇ بايان قىلىدۇ:

تۇراقسىز بولۇشۇم ماڭا ئەيىب ئەمەس،
تاللايمەن ئۆزۈمگە يېگى نەرسە، بەس.

پۈتۈن كونا نەرسە يېقىمسىز بولۇر،
يېقىمسىز يۈكى، كۆڭۈلسىز كېلۈر.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «بەخت - سائادەت» ئۇقۇمىنى شەخسىنىڭ بەخت - سائادىتى بىلەن ئومۇمىي خەلق جەمئىيەت ۋە دۆلەتنىڭ بەخت - سائادىتىدىن ئىبارەت ئىككى مەنىدە ئىشلىتىدۇ ۋە ئۆزئارا بىرلەشتۈرىدۇ. ئۇ، ئايتولدى ئاغزىدىن:

مېنى تۇتسا چىگ گەر كىشىلەر تېپىپ،
سۆزۈم شۇكى، ئۇنىڭدىن كەتمەيمەن قېچىپ.
دېگەن شەرتنى قويدى. شۇ چاغدا:

701 دېدى خان: نەدۇر سېنى باغلاش يولى،
كېرەك نە كىشەن سېنى چەك تۇتقىلى؟

ئايتولدى بۇ سوئالغا شەخسنەك بەخت ـ سائادىتىنى ساقلاپ قېلىشنىڭ شەرتى مۇنداق دەپ جاۋاپ بېرىدۇ:

703 تاۋازۇلۇق ئولسۇن مېنى تاپقۇچى،
كىچەك پېئىل ھەم سۆزنى يۇمشاق قىلغۇچى.

704 ئۆزىنى تۇتسا ئۇ ئاشماي ھەددىدىن،
يامان ـ ئەسكى ئىشلارغا بارماي يېقىن.

705 يىغلىغان مېلىنى بۇزۇپ چاچمىسا،
تۇزەپ خۇلقىنى ئۇ، پەيلىن بۇزمىسا.

706 ئۆزىدىن ئۇلۇغقا خىزمەت قىلسا ئۇز،
ئۆزىدىن كىچىككە چۇچۇك قىلسا سۆز.

707 كىشىنى كىبىر بىرلە رەنجىتمىسە،
كىچىكلەر كۇلۇپ ھەم بوزەك ئەتمىسە.

708 بىكاردىن ھاراقنى بېشىن تىقمىسا،
بىكاردىن بىكارغا مېلىن چاچمىسا.

709 گويۇنغا بەرمسە تىلۇ - قولىنى،
دۇرۇس قىلسا دائىم خۇيى - پەيلىنى.

710 تۇراقسىز بەختكە شۇلاردۇر كىشەن،
مۇشۇ خىلدا باغلانسا، قاچماس، چۇشەن.

713 تۇتۇشنى بىلسە دەۋلەت قاچماي تۇرۇر،
قېچىپ كەتسە كەلمەس يېنىپ تېز كېزەك.

يۇقىرىدىكىلەر شەخسنىڭ بەختى - سائادىتىنى ساقلاپ قېلىشتىكى بىر قىسىم ئەخلاق ئۆلچەملىرى، لېكىن كىتابنىڭ بېشىدىن ئاخىرىغىچە تۇرلۇك ئىلمىي ۋە مەجازى ۋاستىلەردىن پايدىلىنىپ شەخسنىڭ بەختى - سائادىتى ھەققىدە يەنە بىر قاتار كۆز قاراشلىرىنىمۇ ئەتراپلىق بايان قىلىدۇ.

ئەمما جەمئىيەت ۋە ئومۇمىي خەلق، دۆلەتنىڭ بەخت سائادىتىنى مۇقىملاشتۇرۇش نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا يۇسۇپ خاش ھاجىپ بۇ مەسىلىنى غايەت زور ئىجتىمائىي تەپەككۇرنىڭ ئۆزئارا زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان كۆز قاراشلىرى ئاساسىدا ھەل قىلماقچى بولىدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، بەخت - سائادەتنى مۇقىملاشتۇرۇشنىڭ ئاساسىي شەرتى ئۇچ نۇقتىدۇر، بىرىنچىسى، جەمئىيەتتە قانۇن ئادالەتنىڭ بولۇش (بۇ مەنا دائىرىسىگە دۆلەت - ھاكىمىيەت تەشكىلاتى ساغلام، قانۇنى ئادىل، كىشىلەر باراۋەر، پەسكەشلىكتىن خالى، ئەمەلدارلار ئەخلاقى پاك، ھەربىي ئىش-

لار مۇكەممەل بولۇش قاتارلىقلار كىرىدۇ). ئىككىنچى شەرتى، «بىلىم - ئەقىل (بۇ مەنا دائىرىسىگە پۈتكۈل جەمئىيەتنى ئىلىم بىلەن باشقۇرۇش، مەنىۋى مەدەنىيەت يالىرتىش، جەمئىيەتنى ئىلىم - مائارىپ بىلەن نۇرلاندۇرۇش كىرىدۇ)، بۇ ئىككىسى بىر - بىرىگە مۇۋازىنەتلىك بولغان «قەلەم ۋە ئەلەم» دۇر. ئۇچىنچى شەرتى، ئاقىۋەت ۋە قانائەت (بۇ مەنا دائىرىسىگە نۇرغۇن ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلام پىكىر ئېقىملىرى تۇتاشقان بولسىمۇ، ئۇنىڭ راتسىئونال مېغىزى ئەخلاق مەسلىسى، يەنى شەيئىلەر تەرەققىياتىنىڭ ئاخىرقى نەتىجىسىنى بىلىش، شەخسىي مەنپەئەتكە هەددىدىن ئارتۇق بېرىلمەسلىك كىرىدۇ). يۇسۇپ خاس هاجىپ مانا شۇ ئۇچ شەرت — ئامىل تولۇقلىنىپ كامالەتكە يەتكۈزۈلسە، «بەخت - سائادەت» نى مۇقىملاشتۇرۇش مۇمكىن دەپ قارايدۇ.

يۇسۇپ خاس هاجىپ جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىش هەققىدىكى بۇ خىل غايىۋى كۆز قاراشلىرىدا، هەل قىلغۇچ ئامىل ماددىي ئاساسقا تايىنىشنى بىرىنچى ئورۇنغا قويىماستىن، بەلكى مەنىۋى مەدەنىيەت، ئىسلاهات ئارقىلىق بەخت - سائادەتنى مۇقىملاشتۇرۇش مۇمكىن دەپ قارايدۇ. شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش كېرەككى، ماددىي بايلىق يارىتىش — شەخس بىلەن جەمئىيەتنى بېيىتىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنىمۇ هەرگىز كۆزدىن چەتتە قالدۇرمايدۇ.

× × ×

ف. ئېنگېلس: «ئەڭ دەسلەپكى يۇنان پەيلاسوپلىرى

ئەينى ۋاقىتتا يەنە تەبىئي پەن ئالىملىرى ئىدى» ① دەپ گەن ئىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپمۇ ئۆز دەۋرىنىڭ يۇقىرى سەۋىيىلىك مۇتەپەككۇرى، پەيلاسوپىسى، شائىرى ھولۇش سۆپىتى بىلەن بىللە، يەنە تەبىئەت دىئالېكتىكىسى، تەبىئي پەنلەرنىڭ ماتېماتىكا، ئاستىرونومىيە، تىبابەتچىلىك ۋە باشقا تارماقلىرى ساھەسىدە چوڭقۇر ئىزلەنگەن، نۇقتا تىلىق مەسىلىلەرنى پىششىق بىلىدىغان تەبىئي پەن ئالىمى ئىكەنلىكىگە مەلۇم ئاساسىمىز بار. «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئۇتتۇرىغا قويۇلغان «تۆت تادۇ» (تۆت زات) كۆز قاراشلىرى يەر ۋە قۇياشنىڭ دەۋر قىلىش ھەرىكىتى، تۆت پەسىل، 12 بۇرج، يۇلتۇزلار ھەرىكىتىنىڭ بەزى قانۇنىيەتلىرى ھەققىدە ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇن خېلى ئىجابىي بولغان پىكىرلەر سىستېمىسىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بولۇپمۇ ماتېماتىكىدا «ئۇچ نۇقتىدىن بىر ۋە بىرلا تەكشىلىك ئۆتىدۇ» دېگەن ئاكسىئوما (پەندە ھېچقانداق ئىسپات تەلەپ قىلنمايدىغان ھەقىقەت)، ئوچۇقراق قىلىپ ئېيتقاندا، ماتېماتىكىدىكى ئۇچ نۇقتىنىڭ بىر مۇقىملىقنى ساقلىيالايدىغانلىقى ھەققىدىكى قانۇنىيەت يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئىجتىمائىي، پەلسەپىۋى كۆز قاراشلىرىغا، يەنى «قۇتادغۇ بىلىك» (بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشتۇرگۈچى بىلىم) كىتابىغا ئاساس بولغان، پۈتكۈل «قۇتادغۇ بىلىك» ئىدىيىۋى مەزمۇنىنىڭ ئېغىرلىق مەركىزى مانا شۇ تەبىئي پەن ــ ماتېماتىكىدىكى ئۇچ نۇقتا بىر

① ن. ئېنگېلىس: «تەبىئەت دىئالېكتىكىسى» 1979 - يىل نەشرى، 316- بەت.

تەكشىلىكىنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلىيالايدىغانلىق قانۇنىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي پەندىكى مۇھىم بىر تېمىا «بەخت - سائادەت» نى مۇقىملاشتۇرۇش چۈشەنچىسىگە تەتبىق قىلىنىشىدۇر. شۇنداقلا، بۇ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتى جەريانىدىكى مۇقىملىقنىڭ ئاكسىئومىسىنى تونۇش ۋە ئۇنى ئەمەلىي تۇرمۇشتا قوللىنىشتىن ئىبارەت تەبىئەت چۈشەنچىسىنىڭ ئېتنىك تۇرمۇشتىكى ئالامەتلىرىدىن گەۋدىلىك ھالدا پايدىلىنىشىدۇر. بۇنىڭدىن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ نەقەدەر ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، تەبىئەتشۇناس ئالىم ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

دەرۋەقە، ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتى جەريانىدا بۇ خىل قانۇنىيەتتىن خېلى بۇرۇنلا پايدىلانغان ئىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن تۆۋەندە بىر نەچچە مىسال كەلتۈرۈش مۇمكىن:

1. ھازىرغىچە ئۇيغۇر ئائىلىلىرىدە قەدىمكى كۆچمەنچىلىك دەۋرىدىن قالغان بىر خىل ئۇچ پۇتلۇق قازان بار. بۇ قازان ھازىرقى تەلەپپۇزدا «داڭقان» دېيىلىدۇ. قازاق خەلقىدە بولسا، «ئوچاق» دەپ ئاتايدۇ. مۇنداق قازاننى مەيلى دالىدا، مەيلى بورانلىق قىيالاردىمۇ ئىشلەتكەندە، ئوخشاشلا ئاغدۇرۇلۇپ كەتمەيدۇ. ئۇ، دالىدا ئاش پۇشۇرۇش ئۈچۈن ئىنتايىن ئەپلىك ۋە ئىشەنچلىك.

2. ئۇيغۇر خەلقىغە بەش قولدەك تونۇش بولغان ئىلى دەرياسى، ئېرتىش، تارىم، توشقان، تۇمەن، قارا-قاراش، يورۇڭقاش دەريالىرىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا

يازغى كەلكۇنىنىڭ قىرغاقنى سۇ ئېلىپ كېتىش ھادىسىلىرى پات - پات بولۇپ تۇراتتى. ئۇلۇق سۇنى توختىتىش مۇمكىن بولمىغان چاغلاردا، توپلانغان جامائەت ئۇچ پۇتلۇق بۇقا ① ياساپ، ئۇچ پۇت ئارىلىقىغا شاخ، تاشلارنى تولدۇرۇپ، دەريانىڭ تېشىپ كېتىۋاتقان خەتەرلىك ئورنىغا ئورنىتىدۇ. مانا مۇشۇنداق ئۇچ پۇتلۇق بۇقا سۇ ئىچىدە ئىنتايىن مۇقىم بولۇپ، كەلكۇننىڭ بەك باش ئېقىنىنى توختىتالايدۇ. قىرغاقتىكى يەر، ئۆي، جايلارنى ئاغدۇرۇلۇشتىن ساقلاپ قېلىش مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدۇ.

3. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ، تولارق جەنۇبىي شىنجاڭ دېھقانچىلىق يېزىلىرىدا «يالغۇز ئوغۇل» نامىلىق بىر دېھقانچىلىق قورالى بار. بۇنىڭ قۇرۇلۇشىمۇ ئۇچ پۇتلۇق بولۇپ، تاغارنى ئۇنىڭ ئىككى پۇتىغا ئىلغاندا ئاغزى ئېچىلىدۇ - دە، بىر پۇتى تاغارنى تەڭشەپ تۇرىدۇ. ئائىلىدە باشقا ئەمگەك كۈچى بولمىغان يالغۇز كىشى، ماتېماتىكىلىق قانۇنىيەتتىن پايدىلىنىپ ياسالغان بۇ ئۇچ پۇتلۇق قەھرىمانىنىڭ ياردىمى بىلەن يالغۇز تاغارنى تولدۇرۇپ، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئاشۇرۇش مەقسىتىگە يېتەلەيدۇ. يوقىرىدىكىلەر يۇسۇپ خاس ھاجىپ گەۋدىلەندۈرگەن ئىدىئولوگىيە قانۇنىيىتىنىڭ خەلق تۇرمۇشىدىكى ئاساسى.

---

① بۇقا — «تۇركىي تىللار دىۋانى» دىكى «بۇكا» سۆزىگە يېقىن بولۇپ، «بۇكا — كۆچلۈك، باتۇر، ئەجدىھا مەنىسىدە كېلىدۇ» دەپ ئىزاھلانغان. بۇ يەردىكى ئۇچ پۇتلۇق كاجۇا — بۇقا يۇقىرىقى مەنىدە قوللىنىلغان بولسا كېرەك.

يۇسۇپ خاس هاجىپ مۇقىملىقنىڭ قانۇنىيەتلىك ئە-
سەرلىك ھەر خىل تېمىلىرىدىمۇ موۋاپىق سۈرئەتتە تەتبىق
قىلىدۇ. ئۇ، قانۇن ــ ئادالەتنىڭ سىمۋولى بولغان «كۆز-
تۈغدى ئېلىگ» نىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنىمۇ يەنە شۇ ئۇچ
نۇقتا بىلەن ئىپادىلەيدۇ. ئايتولدى بىر قېتىم كۆزتۈغدى
ئېلىگ بىلەن كۆرۈشكەندە:

823 يەنە ئېيتتى ئايتولدى: ئېلىگ قۇتى،
نېچۈن بولدى كۆزتۈغدى ئېلىگ ئېتى؟

دەپ سورىغىنىدا، كۆزتۈغدى ئېلىگ مۇنداق جاۋاب بې-
رىدۇ:

824 ئېلىگ دېدى: ئالىم بۇ قىلىقىم كۆرۈپە
قويدى بۇ ئېتىمنى كۆزنگە ئوخشىتىپ.

825 قارا كۆز ئۇۋالماس ـ ھەمىشە پۈتۈن،
يورۇقى بىردەكلا ۋە پارلاق تولۇن.

826 مېنىڭمۇ قىلىقىم ئاڭا ئوخشىدى،
ئادالەت بىلەن تولدى، كەم بولمىدى.

827 ئىككىنچى، تۈغما كۆز، يورۇر بۇ جاھان،
ئومۇمغا چاچار نۇر، كېمەيمەس ھامان.

828 مېنىڭمۇ ھۆكمۈم شۇ، يوقالماس ئۆزۈم،
پۈتۈن خەلقە بىردەك قىلىقسم سۆزۈم.

829 ئۇچىنچى، ئىسسىيدۇ يەر، تۇغقاندا كۈن،
چېچەك ئاچىلۇر ئاندا تۇمەن مىڭ تۈسۈن.

830 قايۇ ئەلگە كىرسە، مېنىڭ قانۇنۇم،
ئۇ ئەل تۈزىلەر بولسا تاش يا قۇرۇم.

832 مېنىڭمۇ قىلىقسم مۇشۇنداق بولۇش،
مېنىڭدىن جىمىگە تېگەر تەك ئۇلۇش.

يوقىرىقى مىسرالاردا يۇسۇپ خاس ھاجىپ قۇ-
يۇشنىڭ خۇسۇسىيىتىگە تەبىر بېرىپ، ئۇچ خىل، يەنى
پارچىلانمايدىغان بىر پۈتۈن، ئالەمگە، ئومۇمغا تەكشى
نۇر چېچىپ يورۇتىدىغان، پۈتۈن ئالەمنى ئىستىپ،
باھار چېچەكلىرىنى ئېچىلدۇرىدىغان، دەپ تەرىپلەيدۇ.
بۇ يەردە ئەسكەرتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك بىر
مەسىلە شۇكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ نازۇك تەبىئەتلىك
شائىر، مۇتەپەككۇر بولۇشتىن باشقا، ھۆكۈمران تەبە-
قىنىڭ ئالدىدا قورقماس جەڭچى، جاسارەتلىك قەھرە-
مان ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن. فېئودال ئوتتۇرا ئەسىر ھۆ-
كۈمران گۇرۇھى، پادىشاھ، خانزادە، ئەمىرلەرنىڭ ئالدە-
دا ئۇلارنىڭ ئەيىب - نۇقسانلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىش
ئىنتايىن خەتەرلىك ئاقىۋەتلەر بىلەن نەتىجىلەنگەن

ئىدى. لېكىن يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز كىتابىدىكى بەش يۈنچى شەخس كۆنتۈغدى ئېلىگىنىك ئەھمەلىيىتىنى سۈرەتلىگەنـدە، ئەدەبـىياتنىك كىنايە، ئىستىئارە ۋاستىلىرىدىن پايدىلىنىپ، « ئۆچ پۇتلۇق كۆمـۈش كۆرسى » (ئورۇندۇق) دا ئولتۇرغۇزۇپ، ئۇنـىڭ ئۆز تىلىـدىن مۇنـداق بايان قىلىدۇ:

801 مۇنۇ مەن ئولتۇرغان بۇ كۆرسىغا باق،
ئەي كۆڭلۈم توقى، بار ئۇندا ئۆچ ئاياق.

802 پۇتۇن ئۆچ ئاياغلىق قىڭغايماس بولۇر،
ئورۇر ئۆچ پۇتى تۆز ھەم قايماس بولۇر.

803 قىڭغايسا بىرى ئۆچ ئاياغنىڭ ئەگەر،
قايار ئىككىسى، ئولتۇرچى چۈشەر.

804 پۇتۇن ئۆچ ئاياغلىق توغرا، تۆز ئورۇر،
ئەگەر بولسا تۆت، كۆر، بىر ئەگرى بولۇر.

805 نېمىكى تۆز ئولسا، پۇتۇن ئۆز بولۇر،
نېمىكى ئۇز ئولسا، دېمەك تۆز بولۇر.

806 نېمىكى ئېگىلسە، ئۇ ئەگرى بولۇر،
پۇتۇن ئەگرى، يامانلىق ئۇرۇغى بولۇر.

807 قايسى تۈز ئېگىلسە، تۈرماس، يىقىلار،
نېمىكى تۈز ئولسا، يىقىلماي تۇرار.

808 مېنىڭ ھەم قىلىقىم ئېگىلمەس ئېرۇر،
ئېگىلسە دۇرۇسلۇق قىيامەت بولۇر.

809 قىلۇرمەن ئادالەت بىلەن ھەل كىشىن،
ئايرىماسمەن بەگ ۋە قۇل دەپ ھېچ كىشىن.

يۇقىرىدىكى مىسرالار پادىشاھ، ۋەزىر، ھۆكۈمران تەبىقىگە بېرىلگەن تەنبىھ، ئاگاھلاندۇرۇش بولۇپ، ئۇچ ئۇقتىنىڭ بىر تەكشىلىكتىكى مۇقىملىقىنى ساقلىيالايدىغانلىقىنىڭ ئۇچ پۈتلۈق كۇرسىدا كىنايە قىلىنىشىدۇر.

« بەخت ـ سائادەت » نى مۇقىملاشتۇرۇشنىڭ ئىككىنچى تۈۋرۈكى (داستاندىكى ئۇچىنچى شەخس) ئۆگدۇلمىش. ئۇنىڭ مەزمۇنى ۋە دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، ئىجتىمائىي تەرەققىياتتا ھەل قىلغۇچ ئامىل بولغان بىلىم ۋە ئەقىلدۇر. ئىنسانىيەت دۇنياسى ئىپتىدائىي دەۋرلەردىن تاكى « قۇتادغۇ بىلىك» يېزىلغۇاتقان دەۋرگە قەدەر ئۇزلۇكسىز ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتى جەريانىدا دۇنيانى بىلىشنىڭ ھېسسى سەۋىيىسىدىن تەدرىجىي يوسۇندا، ئەقلىي بىلىش دەرىجىسىگە يېتىپ كەلدى. ئەقلىي بىلىشنىڭ يېتىلدۇرۇلۇش جەريانى ئۇزلۇكسىز سىناق، تەجرىبە ئەمەلىيىتى ئارقىلىق ئۆگىنىشتۇر. يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇ ھەقتە ئىنتايىن كەڭ توختىلىپ، تەخمە-

مەن 1 مىڭ 500 مسرا ئەتراپىدا تەپەككۇر ئۇلىچىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بېيىتلار مەزمۇنىدىن پىغىنچاق لىغاندا، ئىلىم - بىلىم ئۆگىنىش ئۈچ شەرتىنى تەقەززا قىلىدۇ:

1. كىچىكتىن چوڭ، ياشتىن قېرىغىچە ھارماي - تالماي ئۆگىنىش، ئۇنىڭ دۇشمەنلىرىنى تۇرمۇش ۋە خىيال دىن پۈتۈنلەي سىقىپ چىقىرىش.

2. بىلىم، ئەقىل ھەرگىز ئۆزلۈكىدىن قولغا كەلمەيدۇ، جاپا چېكىش، رىيازەت ئۇستىگە قۇرۇلىدۇ.

3. مەيلىنى بېغىشلاش، ئىجتىھات قىلىش، بىلىم ئېلىشنىڭ زۆرۈر شەرتىدۇر، دېگەن پىكىرنى ئالغا سۈرىدۇ. شۇڭا بەخت - سائادەتنى مۇقىملاشتۇرۇش ياكى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ ئىككىنچى تۈۋرۈكى بولغان ئۆگىنىلمىش غايەت زور ساھەنىڭ مۇنازىرە ماۋزۇسى، ئۇلۇغۋار غايىلارنىڭ جان تومۇرى ھېسابلانغان.

«بەخت - سائادەت» نىڭ ئۈچىنچى تۈۋرۈكى ھېسابلانغان تۆتىنچى شەخس ئۇدغۇرمىش خېلى مۇرەككەپ ماۋزۇ، ئۇنىڭدا ئالغا سۈرۈلگەن «ئاقىۋەت ۋە قانائەت» لەرنىڭ بىرى شەيئىلەرنىڭ تارىخى، ئىككىنچى ئەخلاقىي ئۆلچەم — ئىنساپ بولۇپ، ئاچكۆز، شەخسىيەتچىلىكنىڭ تىزگىنى.

«قۇتادغۇبىلىك» مۇنازىرە ماۋزۇسىنىڭ كەڭلىكى، مەزمۇننىڭ چوڭقۇرلۇقى ئېتىبارى بىلەن ئۇنى ھەر تەرەپلىمىلىك نۇرغۇن مۇنازىرە تەرىپلەر بىلەن ئاتاش مۇمكىن. بۇ ھەقتە ھەر قايسى ئاپتورلار ئۆزلىرىنىڭ ئىلمىي

تەھلىل، مەنتىقە ئۇيغۇن مۇھاكىمە بايانلىرىنى ئوتتۇ-
رىغا قويۇپ ئۆتتى ۋە مەلۇم ئىزلىنىش نەتىجىلىرىگە ئە-
رىشتى. مەن كۆپچىلىككە يانداشقان ھالدا «قۇتادغۇ-
بىلىك» نىڭ ئۇمۇمىي گەۋدىسى ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنـ
چىلىرىمنى قويۇپ ئۆتتۈم. تۆۋەندە مۇرەككەپ ۋە مۇ-
ھىمراق بولغان تۆتىنچى شەخس «ئودغۇرمىش» ھەققـ
ىدىكى بەزى مۇلاھىزەمنى قويۇپ ئۆتىمەن.

× × ×

تۆتىنچى شەخس «ئودغۇرمىش» ئاقىۋەت ۋە قانائەتـ
مەن ئىبارەت كاتېگورىيىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. لېكىن، مۇشۇ
خىل پىكىرنىڭ ئاقىۋەت مەزمۇنىغا تەئەللۇق بولغان قىسـ
مى دىئالېكتىكىنىڭ ئۇزلۇكسىز تەرەققىيات، ئىنكارنى ئىنـ
كار قىلىش قانۇنىغا ئۇيغۇن بولۇپ، ئادەمنىڭ ئۆلۈشى،
شەيئىلەرنىڭ يېڭىلىنىشى مۇقەررەر ھادىسە. ئادەم ئۇچۇز
ئىيتقاندا مال ـ بايلىق، دۇنيا ـ دەپنە، راھەت ـ پاراـ
غەت، بەخت ـ سائادەتلەرمۇ مەڭگۈلۈك بولالمايدۇ. «ئا-
قىۋەت» بۇ بىر قانۇن ئىكەن، ئۇنىڭ بىردىن بىر شەرـ
تى مۇقەررەرلىكىنى تونۇشتۇر. تونىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ
تېخىمۇ مۇھىم بىر شەرتى ئادەم ئۆزىنى تىزگىنلەش،
«قانائەت» تىن ئىبارەت ئەخلاق ئۆلچىمى ئارقىلىق
شەخسىي مەنپەئەت، ئاچكۆزلۈك، دۇنياغا ھېرىسلىق، پايدا
مەنپەئەتنىڭ كويىغا كىرىپ بارلىق ھاۋايى ھەۋەس، بۇ-
زۇقلۇقلارغا بېرىلىشتىن ئۆزىنى توختىتىپ، ئۆز ھاياتىنىڭ
ماتېرىيالىم، بەختلىك ئۆتۈشىگە قانائەت قىلىش، ئۆلۈمنى
ياد ئېتىش دېگەندىن ئىبارەت. بۇ خىل ئەخلاق ئۆلچىمى

ئوتتۇرا ئەسىر ئۇچۇن ئېيتقاندا، بولۇپمۇ مال - دۇنيا-غا تويماس يۇقىرى قاتلام كۈرۈھىغا نسبەتەن ئېيتقاندا خېلى ئىلغارلىققا ئىگە.

ئوتتۇرا ئەسىر شارائىتىدا ئاقۇۋەت بىلەن قانائەت چۈشەنچىسى قوشگىزەك، بىر - بىرىگە مۇئەككەل دەپ تونۇلۇپ، ئەنئەنىۋى دىنلار، يەنى بۇددا، خرىستىان دىنلىرى، كېيىنرەك ئىسلام ئەقىدىسىنىڭ مۇھىم پرىنسىپلىرى دەپ قارالغان ئىدى. بۇ ئىككى ئەقىدە پرىنسىپلىرىنى تونۇپ يەتكەنلەر سەگەك، ئويغاق ھېسابلىنىپ؛ «ئاقۇۋەت» نىڭ مۇقەررەرلىكىنى چۈشەنمەي، «قانائەت» نى يېتەكچى قىلمىغانلار «بىغەم»، «غەپلەتتىكى»، «غاپىل» لار ھېسابلىناتتى، غاپىللىق بىلەن سەگەكلىكنىڭ ئىلاھىيەتچىل مەزمۇنى ۋە ئۆزىگە خاس چۈشەنچىلىرى بار.

غاپىللىق بىلەن سەگەكلىك كېيىنكى مەزگىللەردىكى تەسەۋۋۇپ پىكىر ئېقىمىدا ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلىدى.

قاراخانىلار ھاكىمىيىتىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىلا ئاغدۇرۇلۇش ئالدىدا تۇرغان سامانىلار ① دۆلىتىنىڭ دىنىي زاھىتبىلىرى ئارقا - ئارقىدىن شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قاراخانىلار ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى رايونلارغا كېلىپ ئىسلام دىنى تەرغىباتى ۋە بەزى پائالىيەتلەر ئېلىپ بارغان ئىدى. كېيىنرەك 10 - ئەسىرنىڭ 60 -

---

① سامانىلار — 819- يىللىرى ئىسمائىل ئىبنى ئەھمەت ئىبنى مەسئۇد ئىبنى سامان ئاملىق كىشى تەرىپىدىن تۇرغۇلغان سۇلالە بولۇپ، 1005- يىللىرى قاراخانىلار تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغان.

پەللىرى ئىراندا ئەۋجىگە چىققان سۇبيېكتىپ پانتېئىزم (ۋەھدە تەۋۇجۇت) — يەككە بارلىق پىكىر ئېقىمى (تەركىدۇنياچىلىق) قاراخانىلارنىڭ مەركىزىي ئۆلكىلىرىگە چە يېتىپ كەلدى. بەزى تەزكىرە خەۋەرلىرىگە قارىغاندا، 1032 - يىللىرى خوتەن رايونى تامامەن ئىسلاملاشتۇرۇلۇپ بولغاندىن كېيىن قەشقەر، يەكەن، خوتەن راياونلىرىغا 778 - يىلى ۋاپات بولغان كۆپىلىق ئەبۇ ھاشىم، 875 - يىللىرى ۋاپات بولغان ئىرانلىق ئەبۇ يېزىد تەيخور ئەل بەستەمى، 922 - يىلى ئىراندا ئىسلام سوت مەھكىمىسى تەرىپىدىن ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان ئىرانلىق ھۇسەيىن ئىبنى مەنسۇر ھەللاھى، 910 - يىللىرى ۋاپات بولغان ئىرانلىق جۇنەيدىل باغدادى① قاتارلىقلارنىڭ تەرەپدار، مۇرىت - مۇخلىسلىرى يېتىپ كېلىپ كەڭ كۆلەمدە تەسەۋۋۇپچىلىقنىڭ ھەر خىل تۈرلىرىنى تەشۋىق قىلىشقا باشلىغان، ھەتتا ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا فېئودال خانلىقلارنىڭ قاتتىق چەكلىمىسىگە ئۇچرىغان بىر قىسىم تەرىقەت پىشىۋالىرى، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغىلى تېخى ئۇزۇن بولمىغان قاراخانىلارنىڭ شەرقىي رايونلىرىغا كېلىپ خان، شاھزادە، ئەمىر، ئوردا ئەمەلدارلىرى، ياشلار، ھۇنەرۋەن كەسىپ ئىگىلىرىنى ئۆز يوللىرىغا كىرگۈزۈشكە ئۇرۇنغان. ھازىر-

---

① جۇنەيدىل باغدادى — ھازىرغىچە يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلاردا «جۇنەيدىل باغدادى» دېيىلگەن مازارلار بار. ئەمەلىيەتتە بۇ ئادەم شىنجاڭغا كەلمىگەن. «فېھرىست - سەنەم» داستانىدىمۇ جۇنەيدىل باغدادى دەرتىمەنلەرنىڭ ھامىسى قىلىپ كۆرسىتىلگەن.

غىچە قەشقەر، خوتەندىكى بەزى مازار تەزكىرىلىرىنىڭ بىشارەت بېرىشىچە، بۇنداق تەسەۋۋۇپ دولقۇنى قارا خانىلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان خانى سۇتۇق بۇغرا خاننىڭ بىرىنچى ئوز باسارى بايتاش بۇغراخان (مۇسا بۇغراخان) دەۋرىدە باشلانغانلىقى مەلۇم. «تەزكىرەئى سەيد ئارسلانخان» ناملىق تەزكىرىنىڭ مەزمۇنى بۇ نۇقتىنى مەلۇم پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلايدۇ (سەيد ئارسلانخان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ قىزى تۇركەن خاتۇن — ئەرەبچە ئىسمى ئەلا نۇرخانىنىڭ ئوغلى ئىدى دېيىلگەن). هازىرغىچە قەشقەردە مازىرى بار دەپ تونۇلۇۋاتقان سەيد جالالىدىن باغدادى، شەيخ مەبەبى ئەجەم قاتارلىق كىشىلەرمۇ تەرىقەت مۇرىشىدلىرى ئىدى. ئۇلارنىڭمۇ قاراخانىلار دەۋرىدە قەشقەرگىمۇ كەلگەنلىكى مەقبەدە بەزى رىۋايەتلەر بار. بۇ هال جەمئىيەتتە كۆپ لىگەن ئادەملەرنىڭ ئىش - ئەمگەكتىن ئايرىلىپ، ئالىلە بالا - چاقىلىرىنى تاشلاپ، جەمئىيەت ۋە هۆكۇمەت خىزمەتلىرىدىن پۈتۈنلەي قول ئۈزۈپ، تاغلارغا چىقىپ، يەگانە - خىلۋەتتە ئىستىقامەت يولىغا كىرگەنلىكى ئەلۋەتتە، جەمئىيەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتى، ئىسلام - مائارىپنىڭ راۋاجى، ئىقتىسادنىڭ گۈللىنىشى، هاكىمىيەتنىڭ تىنچ مۇستەهكەملىنىشى ئۈچۈن ئېغىر تەسىر قىلماي قالمىدى.

هەرقانداق بىر كلاسسىك ئەدەبىي ئەسەر ئۆز زامانىنىڭ دەۋر روهىنى ئەكس ئەتمەي قالمىغىنىدەك «قۇتادغۇ بىلىك» مۇ چوڭ تېپتىكى بىر ئەدەبىي ئەسەر بولغان

لمقتىن، ئۆز دەۋرىنىڭ پاسسىپ ئاممىلىرىنى ئەكس ئەتـ
مەي قالمىغان. چۈشىنىشىمىزچە، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ
«كىتابىمغا «قۇتادغۇ بىلىك» (بەخت ـ ساۋادەتـكە ئىرىشـ
تۈرگۈچى بىلىم)» دەپ ئات قويدۇم. ئۇنى تۆت ئاساس
ھۇل ئۇستىگە ئورناتتىم» دېگىنىدە كۆزدە تۇتقىنى ھەر-
گىزمۇ بىر پۈتۈن كاتېگورىيىگە سىغۇول قىلىنغان تۆتىنـ
چى شەخس ئۇدغۇرمىشىنىڭ ئاقىۋىتى تونىغا ئورۇنئۇالـغان
تەركىدۇنـيالىق قىلمىشى، جەمئىيەتتىن قول ئۈزۈپ تەنـ
ھا ئىستىقامەت يولىغا مېڭىشتەك پاسسىپ خۇسۇسىيەتلىرى
ئەمەس، بەلكى ئۆز دەۋرى ئۇچۇن قىسمەن ئىجابىيلىق
خاراكتېرىنى ئالغان ئاقىۋەت، قانائەتتىن ئىبارەت ئەخـ
لاق ئۆلچىمى.

ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلام مەملىكەتلىرىدە ئەقىدە تۈـ
رى جەھەتتە «ئەھل قال» ۋە «ئەھل ھال» دېيىلگەن
ئىككى ئېقىم، ئىككى گۇرۇھ شەكىللىنىپ ئۆزئارا كەسـ
كىن تالاش ـ تارتىشلار باشلانغان ئىدى. «ئەھل قال»
دېيىلگەنلەر قۇرئان، ھەدىس، كىتابلارنىڭ سۆز ـ ئىبارە-
لىرىنى يادلىۋېلىپ دوگما ئاساستا تەڭرىگە سېغىنغۇچىلار؛
«ئەھل ھال» دېيىلگەنلەر ئالەمنى «ۋەھدە تەۋۇجۇت»
(يەككە بارلىق) چۈشەنچىسى بىلەن بايان قىلىپ، ئەقىل
يەتمىگەن ساھەلەرگە پەقەت ھېسسىي يول بىلەن ئېرىشىش
كە بولىدۇ، قەلب كۆزى، سەزگۈ، خىلۋەتتە پىكىر يۈر-
گۈزۈش يولى بىلەن تەڭرىگە ئېرىشىشكە بولىدۇ دەپ
ئىشەنگۈچىلەر، دەپ ئىككىگە ئايرىپ كىتاب سۆزى بىلەن
ئىش كۆرگۈچىلەر «زاھىرىي»؛ سەزگۈر ھېسسىي يول

بىلەن ئىش كۆرگۈچىلەر «باتمىي» دېيىلەتتى①. كېيىن-
كى باتمىي يولىنى تۇتقانلار ئۆزلىرىنى تەسەۋۋۇپ ... ەر-
قەتچىلەر دەپ ئاتاشقان. ھەتتا ئۇلار بەزى ئىسلام مە-
لىكەتلىرىنىڭ مەمۇرىي تۈزۈلمىلىرىگە خىلاپ كېلىدىغان
ھەرىكەتلەردە بولغانلىقى، جەمئىيەت ئىقتىسادى، ئىشلەپ
چىقىرىش ئىشلىرىغا ئېغىر تەسىر يەتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن
قاتتىق تەقىپ قىلىنغان. كۆپچىلىك ئىسلام ئۆلىمالىرى-
نىڭ قارىشىچە «بىر قولدا بۇ دۇنيا، يەنە بىر قولدا
ئۇ دۇنيانى تۇتۇش لازىم. ئىككى قول، ئىككى پۇتنى
ئۇ دۇنياغىلا قارىتىش ساپ ئىبادەت ئەمەس» دېيىلەتتى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز كىتابىدا تەركىدۇنيا-
چىلىقنى قاتتىق رەت قىلىدۇ. ۋەقەلىك مۇنداق باشلىنىدۇ،
ئۆگدۈلمىشنىڭ ئۆزىگە تەڭداشسىز ھەمرا، سابىق يول-
داش، بىلىملىك مەسلىھەتچى ئىكەنلىكىدىن مەمنۇن
بولغان كۈنتۇغدى ئېلىگ بىر كۈنى ئۆگدۈلمىشكە:

3133 ئەي خۇلقى ئۇز، ئاران تاپقانتىم سېنى،
يۈتۈرسەم سېنى مەن ئۆزگىسى قېنى؟

3134 مېنى ئەنسىرەتتى بۇ يالغۇزلۇقىڭ،
يەنە بولسا كاشكى، بۆلەك ھەمرىيىڭ.

3136 كۆر، بارمۇ، سەن ئىستە قېرىنداش ئارا،
يولۇڭدىن ماڭارلىق مۇناسىپ ساڭا.

---

① ئابدۇكېرىم قوشەيرىنىڭ «رىسالە»ئى قوشەيرىيە» دىن.

دەپ يېگىدىن بىر قابىليەتلىك، دۆلەت ئىشلىرىغا
ياردىمدەك بىلىملىك بىر كىشى تېپىشنى بۇيرۇدى. كۈن
تۇغدىنىڭ مەقستىنى چۈشەنگەن ئۆگدۈلمىش چوڭقۇر
مۇلاھىزىدىن كېيىن، ئەخلاقى ياخشى، پەزىلىتى يۇقىرى
بولغان بىر ئۇرۇق - تۇغقىنى بولۇپ، ئۇ ھازىرقى كۈن
دە يىراق بىر تاغدىكى غاردا تائەت - ئىبادەتكە مەش
غۇل ئىكەنلىكىنى؛ ئەگەر ئۇ خالىسا، تەكلىپ قىلىپ دۆ
لەت - خەلق ئىشلىرىغا قاتناشتۇرساق دېگەن مەسلىھەتـ
نى بېرىدۇ، كۈنتۇغدى ئېلىگ خۇشال بولۇپ غايەت
گۈزەل بىر تەكلىپنامە ۋە نەسىھەتلىك خەت يېزىپ ئۆگ
دۈلمىشتىن ئەۋەتىدۇ:

3197 ئېلىگدىن سالام، ھال سوراش بۇ بىتىك
پۈتۈدۇم ئىسەنلىك تىلەي ئەي تىتىك.

3198 تېنىڭ ساق - سالامەت، ئىسەندۈرمىكىن،
نېچۈكرەك يۈدۈرسەن زامانە يۈكىن؟

3203 يېقىن قەۋم - قېرىنداشتىن قېچىپ سەن ئۆزۈڭ،
يۇرۇپسەن يۇرت - ئەلدىن ئۆرۈپ سەن يۇزۈڭ.

3229 ئۆزۈڭ ئالدىڭ ئەمدى زاھىت ئېتىنى،
بەلا ئىچرە سالدى بۇ تائەت سېنى.

3236 تائەت قىل شەھەر - كەنت ئارا، بېرى كەل،
ئىشىك ئاچسۇن ساڭا ياخشىلىق تۈگەل.

3237 خەلقە بەرىپ نەپ، مۇڭىغا يارا،
قەرىندىاش دىلىن تاچ، يېقىنلاش تاڭا.

3248 كىشى ياخشىسى ئەلگە پايدا بەرۈر،
بۇ ياڭلىغ كىشىلەر خەلقە زۆرۈر.

3249 تائەتكە ئىشەنىپ يۈرەر بولسا قۇل،
تاپالماس خۇدانىڭ سۆيۈنچىگە يول.

3259 خەلقە ياخشىلىقچۇن، قىچاردىم سېنى،
بۇ — خەلق نەپنى، زورلاپ سەن بۇزما ئۇنى.

3214 ئەگەر بارغان ئولساڭ تائەت قىلغىلى،
تائەتنى قىل كەنتتە①، شۇدۇر دىن يولى.

3216 ئىبادەتكە ئاۋۋال بىلىم كۆپ ئۆگەن،
ئىلىمسىز ئىبادەت بى پايدا، چۈشەن.

ئەما جاھىل ئودغۇرمىش دۇنىيانىڭ ئەيىبلىرىنى
266 سىرا سۆز بىلەن كۆرسىتىپ، ئۆزىنىڭ جەمئىيەتتىن يىراقلىشىپ ياشىماقنىڭ ئەۋزەللىكىنى سۆزلەيدۇ. ئۆگدۈلمىش ئۇنىڭ بىلەن ئۇزۇن مۇنازىرىلەشكەندىن كېيىن «دۇنيا ۋاستىسى بىلەن ئاخىرەتنى تېپىش مۇمكىن» لىكىنى نۇرغۇن پاكىتلار ئارقىلىق چۈشەندۈرىدۇ. ئاخىر

① كانت — (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) شەھەر، يۇرت.

ئودغورمىش خانىغا بىر پارچە نومۇسسىز خەت يېزىپ مۇنداق تەلەپ قويىدۇ:

3754 تائەت قىل خۇداغا هامان، تاپارسەن—
كېچە يۇ- كۈندۈزى ئوچۇق ئىشىگىن.

3755 بۇ تۆت هاجىتىم، خان، راۋا قىل ماڭا،
ئۆپۈپ يۈز- قولۇڭ، خىزمەت ئەيلەي ساڭا.

3756 تىلەرمەن تىرىكلىكنى ئۆلمەيدىغان،
يىگىتلىك تىلەيمەن قېرىمايدىغان.

3757 هەمىشە كېسەلسىز، مېنى ئەيلە ساق،
باي ئەت، ئەيلە يوقسۇل بولۇشتىن يىراق.

3758 بۇ تۆت نەرسە بەرسەڭ ساڭا ئىش قىلاي،
تۈتۈپ بۇيرۇغۇڭنى پىدايىڭ بولاي.

3759 ماڭا بەرسەڭ ئەگەر شۇلارنى ئەي خان،
بېرىپ قول ساڭا قۇل بولاي مەن هامان.

ئۇ هەتتا دۇنيا، راهەت، پاراغەت دېگەنلەر ئاخىر پۇشايمان كەلتۈرىدۇ، دۇنيانىڭ راهىتى مانا شۇ:

3573 جاهان تاتلىقىكىم بۇ ئۇچ نەرسىدۇر،
بۇ ئۇچنىڭ لەززىتى باراۋەر تۇرۇر:

3574 يەمەك - ئىچمەك ئېرۇر بۇ ئۇچنىڭ بىرى.
خوتۇندۇر ئۇ بەرسى سۆيۈنسە ئېرى.

3575 ئۇچنچى، تەن ساقلىق، تىرىكلىك شۇدۇر.
بۇ ئۇچ ئىچرە بۇ بەك كېرەكلىك ئېرۇر.
دەپ ئەيىبلەيدۇ. شۇنداق قىلىپ ئۆگدۈلمىش ئودغۇرمىشنى مۇنازىرىلەر ئارقىلىق قايىل قىلالماي قايتىپ كېتىدۇ. بىر قانچە قېتىم بېرىپ - كېلىشلەر ئارقىلىق ئاخىر دەرۇش ئودغۇرمىش ئۆزىنىڭ خان ئالدىدا خىزمەت قىلىش لاياقىتى يوقلۇقىنى، ئوردا ئەمەلدارلىرى، ھەربىيلەر، ئالىملار، شەھەر-يېزا خەلقلىرىنىڭ تۇرمۇش يوسۇنلىرىنى بىلمەيدىغانلىقىنى ئېيتىپ سەۋەب كۆرسىتىدۇ. ئۆگدۈلمىش پۇتۇن ئەمىيەتنىڭ ھەر تەبىقە، ھەر خىل ئادىمى، دېھقان، ھۈنەرۋەن، سودىگەر، كاتىپ قاتارلىقلار بىلەن قانداق مۇئامىلىدە بولۇش ھەقىقىدە ئىنتايىن كەڭ، تەپسىلىي چۈشەنچە بېرىدۇ ۋە ساۋاق بېرىدۇ. ئودغۇرمىش ئاخىر ئائىلاج كۈنتۇغدى ئېلىگ خان ئالدىغا كېلىدۇ. كۆپ مۇنازىرىلەردىن كېيىن يەنە تاغقا قايتىپ كېتىدۇ. ئۇزاق ئۆتمەي ئۇنىڭ ئۆلۈم خەۋىرى كېلىدۇ. كۈنتۇغدى ۋە ئۆگدۈلمىشلەر ئۇنىڭ جەمئىيەت خەلقىنى ئايرىلىپ، تەنھا رىيازەتتە ئۆتكەن ھاياتىغا، جەمئىيەت ھايات يولىدىن ئايرىلىپ پۇتۇنلەي ئىبادەت يولىغا مېڭىش توغرا ئەمەسلىكى ھەققىدە ئۆزئارا سۆھبەتلەشكەندىن كېيىن ئۇنىڭغا ماتەم بىلدۈرىدە

دۇ. كىتاب ئاخىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆز-ئۆزىگە ئىيتقان بۇ دۇنيا ۋە ئۇ دۇنيا ئىشلىرى ھەققىدە-كى پىكىرلىرى، ھەمدۇ-سانا بىلەن تۈگەيدۇ.

بۇ يەردە شۇنى ھېس قىلمىزكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ مەسىلىدە ئىسلاھات-مۇرەسسە يولىنى تۇتىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى ئېھتىمال يۈسۈپ خاس ھاجىپ ياشاۋاتقان فېئودال ئۇتتۇرا ئەسىر شارائىتى، شىنجاڭ ۋە ئۇتتۇرا ئاسىيا-دىكى سوپىزم تەسىرىنىڭ چوڭقۇر ۋە كەڭلىكى، نادانلىق ۋە جاھالەت ھاۋاسىنىڭ قويۇقلۇقىدىن بولسا كېرەك. شۇنداق-تىمۇ ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئىلغار قاتلىمى تەشەببۇس قى-لىپ كەلگەن تەركىدۇنياچىلىقتىن قول ئۈزۈش چاقىرىقى-لىرىغا ئوخشاش ئادەتتىكى دەۋەت، ۋەز-نەسىھەت بىلەن-لا ئەمەس، خېلى ئېنىق پاكىت پەلسەپىۋى مۇنازىرىلەر ئارقىلىق «تەركىدۇنياچىلىق» نىڭ نەقەدەر خاتا، زىيان-لىق ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ، رەت قىلىشقا جۈرئەت قىلىدۇ.

ئويلىنىشقا تېگىشلىك يەنە بىر مەسىلە شۇكى، ئىسلام دىنى ئەقىدىسىدە «ھالال ئەمگەك بەندىنى خۇداغا يېقىن-لاشتۇرىدۇ» دېگەن چۈشەنچە بار. يۈسۈپ خاس ھاجىپ دۇنيانىڭ ئىشلىرى، ھالال ئەمگەكتىن قول ئۈزۈپ، تەر-كىدۇنىيالىق يولىغا ماڭغۇچىلارنىڭ سانى كۆپەيگەنسېرى ئۇنىڭ زىيانلىق ئاقىۋىتىگە ئېلىپ كېلىدىغانلىقىدىن ئالدىن بىشارەت بېرىپ ئۇدغۇرمىشنى تەركىدۇنياچىلىقتىن قۇتۇل-دۇرۇشقا ھەرىكەت قىلغان بولسىمۇ نەتىجە بەرمەيدۇ. «قۇتادغۇ بىلىك» يېزىلىپ دەل 50 يىلدىن كېيىن (1125 - يىللىرى) قاراخانىلار جەمئىيىتى زاۋاللىققا يۈز

تۇتۇپ قىتانلار تەرىپىدىن ئاغدۇرۇپ تاشلىنىدۇ. تارىخنىڭ بۇ كەلمىشىنى ئۆتكۈر كۆزلۈك خاس ھاجىپ ئالدىن كۆرەلىگەن ئىدى. يەنىپ ئۇيىتقاندا سالچۇقلار، غەزنەۋىلەر، خارەزم شاھلار، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا 180 يىللار ھۆكۈم سۈرگەن تۆمۈرلەر ۋە ئۇلار ئىچىدىن يېتىشىپ چىققان ئۇلۇغبەگدەك ئىلىم - مەرىپەت ھامىيلىرىنىڭ سۈيىنىشىت بىلەن ئۆلتۈرۈلۈپ، خانلىقنىڭ ئاغدۇرۇلۇشىنى شەيخ ئەھمەتتەك جاھان كەشتى دەرۋىش، تەركىدۇنياچىلار-نىڭ چېكەتكىدەك پىتىراپ كەتكەنلىكىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. شۇنداق بىر تارىخ، يەنى 170 يىل ھۆكۈم سۈرگەن سەئىدىيە — يەكەن خانلىقى خوجا ئەخمەد كاسانىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولغان تەسەۋۋۇپچى خوجا ئاپتاق تەرىپىدىن ئاغدۇرۇپ تاشلىنىپ، جۇڭغار ئاق سۆڭەكلىرىگە تۇتۇپ بېرىلگەنلىكى تارىخ بېتىدە يېزىلغان. يۇسۇپ خاس ھاجىپ مەك يىللار بۇرۇنلا زاھىت (تەركىدۇنياچى) لىقنىڭ ئېغىر ئاقىۋەتلىرىنى ئالدىن كۆرگەن ئىدى.

× × ×

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ دانالىقتا كامالىغا يەتكەن ئەقىل - پاراسىتى، پايانسىز دېڭىزدەك كەڭ بىلىمى، ھىكمەت ۋە پەلسەپىگە تولغان كۆكرەك - سىنەسى، توغرا ۋە ھەققانىيلىقتا ۋايىغا يەتكەن ئۆتكۈر بەدىئىي تىلى كىشىنى قايىل قىلىدۇ، ئۇنىڭ ھەر قايسى جەھەتلەردىن ئالغا سۈرگەن تەشەببۇس ۋە كۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرا ئەسىر تارىخىي شارائىتى بىلەن باغلاپ تەھلىل قىلغاندا، غايەت

زور ئىلغارلىقتا ئىكە، ھەتتا بەزى كۆز قاراشلىرى زامان ئۇچۇن دائىملىق ئەھمىيەتكە ئىكە.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئادەتتە بىر تەقۋادار مۇسۇلمان، ئىسلام ئۆلىماسى، جامائەت ئەربابى ۋە شائىرى بولسىمۇ بولسا، شۇنچىۋالا جەمئىيەت بىلىملىرىنى قانداق قىلىپ ئۆگىنىپ بولالىغان؟ مەيلى خان، لەشكەر بېشى، مەيلى بەگ، ئەمەلدار، مەيلى كاتىپ، خەزىنىچى، جەڭچى، دېھقاندىن چارۋىچىغىچە، سودىگەردىن ھۇنەرۋەنگىچە بولغان جەمئىيەتنىڭ ھەممە ساھەسىگە كىرىپ، ئۇلار - نىڭ پىكىر - ھېسسىيات، ئارزۇ - تەلەپ، تۇرمۇش، ئۆرپ - ئادەت، پىسخولوگىيىسىنى قانداق ئۆگىنىپ بولالىغان؟ دېگەن چۇشەنچىگە كەلتۇرىدۇ. بولۇپمۇ، ئۇ ئىلگىرى ھاكىم، ئەمەلدار، قوماندان، جەڭچى بولغانمۇ؟ دېگەن ئويغىمۇ سالىدۇ. بۇ، كەلگۈسىدە يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ھايات يولى، ئىجادىيەت جەريانى، تەرجىمھال - تەزكىرە سىنى ئىزلىنىشىنىڭ زۆرۈرلۈكىنى كۆرسىتىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» تەكى قەسسىلەر توغرىسىدا

ماھمۇت زەيىدى

«قۇتادغۇ بىلىك» قەدىمكى ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتى (شېئىرىيىتى) نىڭ تۇرلىرى جەھەتتىن بىزنى باي ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئەسەرنىڭ ئاساسىي قىسمى مەسنەۋى (ئىككىلىك) شەكلىدە يېزىلغان، بەيىتلار ئارىسىدا بولسا كۆپلىگەن تۆتلىكلەر، تەجنىسلەر، قەسىدە ژانىرىنىڭ ھۆ ئۆزىگە خاس نەمۇنىلىرى ئۇرۇن ئالغان، بۇ ماقالىدا «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدىكى قەسىدىلەر ھەققىدە بەزى مۇلاھىزىلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويماقچىمەن.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا ھەممىسى بولۇپ ئۇچ قەسىدە بار، بۇلارنىڭ بىرى، يىگىتلىككە ئېچىنىپ، قېرىلىق ھەققىدە ئېيتقانلىرى؛ ئىككىنچىسى، زامانىنىڭ بۇزۇقلۇقى ۋە دوستلارنىڭ جاپاسى توغرىسىدىكى قەسىدە؛ ئۈچىنچىسى، كىتاب ئىگىسىنىڭ ئۆزىگە پەندى - نەسىھەت بەرگەنلىكى. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قەسىدىلىرىدە بۇ ژانىرنىڭ ئەنئە-نىۋى شەكلىمۇ ۋە ئۆزىگە خاسلىق تەرەپلىرىمۇ بار. بۇ

يەردە دەسلەپ ئۇلارنىڭ ئاپتوبىئوگرافىك① خاراكتېرى
نى قەيسى قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ جەھەتتىن ئۇنىڭ
«يىگىتلىكىگە ئېچىنىش، قېرىلىق ھەققىدە ئېيتقانلىرى» ماۋ
زۇسىدىكى قەسىدىسى خاراكتېرلىكتۇر:

6521 ئۆتۈچى بۇلۇتتەك، يىگىتلىكنى ئىدتىم،
بوران - يەل ئۆتەردەك ھاياتنى تۈگەتتىم.

مەلۇمكى، قەسىدىدە ئەنئەنىگە ماس ئۆز روھىي ھالى
تىنى ئىپادىلەش، تەقدىرداش، ھاياتتىن شىكايەت قىلىش
غايىسى ئاساسىي ئورۇن تۇتىدۇ. بۇ نەرسە يۇسۇپ خاس
ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدىكى قەسىدىلىرىدە ئۆزى
گە خاس خۇسۇسىيەتكە ئىگە. ئۇ يىگىتلىكىنىڭ ئۆتۈپ
كەتكەنلىكىگە قاتتىق قايغۇرىدۇ. قېرىلىقتىن شىكايەت قىلى
دۇ. ئاپتورنىڭ غايىۋى يۆنىلىشىدە ۋە ئوبرازلار سىستې
مىسىدا ئۆزىگە خاسلىقلار كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ. يۇسۇپ
خاس ھاجىپ قەسىدىلىرىدىكى بەدىئىي قۇرۇلما قەدىمكى
ئۇيغۇر فولكلورىنىڭ ۋە بەدىئىي مىراسلىرىنىڭ ئەنئەنىسىنى
ئۆزىدە ئەكس ئەتتۈرگەن.

بۇ قەسىدىلەرنىڭ مەزمۇنىدا ئۆزىگە خاس ئورىگىناللىق،
شۇ دەۋر پەلسەپىسى ئېنىق كۆرۈنىدۇ. شۇنىڭدەك، ئۇنىڭ
دىكى مەلۇم دىنىي خاھىشنىمۇ ئىنكار قىلىشقا بولمايدۇ. —
چۈنكى شائىرنىڭ پەلسەپىسى — دىداكتىك قاراشلىرى
ئۆز دەۋرىنىڭ تەسەۋۋۇر ۋە قاراشلىرىغا ئاساسلانغاندۇر.

① ئاپتوبىئوگرافىك ئەسەر — يازغۇچىنىڭ ئۆز شەخسىي ھاياتى بىلەن باغلىنىق
ۋەقەلەر ماتېرىيال ئاساسىدا ياراتقان بەدىئىي ئەسىرى.

بۇنىڭدا ئەرەب، پارس، تاجىك ئەدىبلىرىنىڭ پەلسەپىلىك قاراشلىرىنىمۇ بايقاش مۇمكىن. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ دىداكتىكىسىدا ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ كۆمانىستىك غايە ۋە پىكىرلىرىنى ئادەتتىكىچىلا داۋام ئەتتۈرمەستىن، بەلكى ئۇلارنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇردى ۋە چوڭقۇرلاشتۇردى، ئەينى زاماننىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈلمىسىگە نارازىلىق، ئەخلاقىي ۋە ئىنسانىي غايىلەر، شۇنىڭدەك ئۆز دەۋرى ئۇچۇن ئەڭ ئىلغار ھېسابلانغان باشقا ماتىۋ ① لارنىمۇ مەلۇم دەرىجىدە ئۆز ئىچىگە ئالغان.

يۇقىرىدىكى قەسىدىنىڭ ئاساسىي تېمىسى — لىرىك قەھرىمان شائىرنىڭ ئۆز ھايات ۋەقەلىرىنى تەسۋىرلەشكە قارىتىلغان، شۇنىڭدەك ئۇنىڭدا ئەخلاقىي مەسىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان. كېيىنكى ھالەت شائىرنىڭ قەسىدىلىرىگە خاس خۇسۇسىيەتلەرنىڭ بىرىنى — دىداكتىك يۆنىلىشىنى بەلگىلىگەن.

شائىرنىڭ قەسىدىلىرىنىڭ يەنە بىر خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئوبرازلار سىستېمىسىدا مەلۇم رېئاللىق بار. ۋاھالەنكى، كېيىنكى دەۋرلەردە بۇ ژانىردا مۇھىم قاراشلار ۋە پۈتۈك② (بەدىئىي ئەدەبىيات ساھەسىدىكى) ئوبرازلاردا ئاللىگورىك مەنىلەر بېرىش ئاساسىي ئورۇن تۇتقان

---

① ماتىۋ — ئاھالە، كۆپ، مۇقام مەنىسىنى ئاڭلىتىدۇ. مۇزىكا ئىلمىنىڭ ئۇھىم ئىپادىسىنى. ئەدەبىي ئەسەردە ماتىۋ — ئەسەرنىڭ ئاساسىي تېمىسىدىن پەرقلەنمەيدىغان قوشۇمچە، 2- دەرىجىلىك تېمىسى.

② پۈتۈك — ئەدەبىياتقۇناسلىقنىڭ تەركىبىي قىسمى. بۇ، بىر پارچە ئوسلۇبنىڭ خۇسۇسىيىتى، بەدىئىي ۋاسىتىلىرى يېغىندىسىنى ئاڭلىتىدۇ.

ئىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قەسىدىلىرىنىڭ مەركىزىدە شائىرنىڭ ئۆزى دانىشمەن ئىنسان قىياپىتىدە گەۋدىلەنمەيدۇ. ئۇنىڭ لىرىك «مەن» ى — قەسىدىنىڭ ئاساسىي قەھرىمانى. شائىرنىڭ ئاساسىي قەھرىمانىنى، بەزى تەتقاتچىلارنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، «شائىر قەلبىنىڭ ئەينىكى» دېيىش مۇمكىن.

مەلۇمكى، لىرىكىدا بارلىق ۋەقەلەر ۋە كەچۈرمىلەر شائىرنىڭ شەخسىيىتى تەرىپىدىن ئىپادىلىنىدۇ. شائىرنىڭ «مەن» دېگىنى لىرىك قەھرىمان ئوبرازىغا تەڭ. لېكىن، ئۇ شائىرنىڭ شەخسىيىتى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغان شەخسلا ئەمەس، بەلكى دەسلەپ تېگىشلىك دەۋر كىشىسىنىڭ پىكىر لوگىسىيە ۋە خاراكتېرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن ئىجتىمائىي شەخسىتۇر، شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ قەسىدىلەردە ئۆز دەۋرى ئىدېئولوگىيىسى بىلەن باغلانغان ئىنسانىنىڭ ئىچكى دۇنياسى، يۈكسەك تۇيغۇسىمۇ ئىپادىلەنگەن. بۇ قەسىدىلەردىكى لىرىك قەھرىمان ئادالەتسىزلىكتىن تەشۋىشتە، ھاياتنىڭ ناتوغرا قۇرۇلغىنىدىن نارازى ئىنساندۇر. بۇ خۇسۇسىيەتلەر شائىرنىڭ «زامانىنىڭ بۇزۇقلۇقى ۋە دوستلارنىڭ جاپاسى توغرىسىدا» سەرلەۋھىلىك قەسىدىسىدە تېخىمۇ روشەن كۆرۈنىدۇ. بۇ شۇنداق باشلىنىدۇ:

٦٥٦٥ قوپايمەن، ماڭايمەن، جاھان كېزەي مەن،
جاھاندا ۋاپالىق ئىزدۈركىم، تاپاي مەن.

٦٥٦٦ كىشى قىلىقى بولدى، ئىستەي قەيەردىن ؟
تىلەپ تاپقالى بولسا ئىستەپ كۆرەي مەن.

6567. جىمى ئارزۇ تاپتىم، كىشى تاپمىدىم، مەن
بۇ ئارزۇنى تاپسام، يۇزىگە باقاي مەن.

6569. ئەگەر تاپسام ئەردى ۋاپالىق، سېخى ئەر،
يۈدۈپ ئۇنى يەلكەمدە، كۆزگە سۈرەي مەن.

يۇقىرىدا شائىر قەسىدىلىرىدىكى ئاساسىي غايىۋى مەزمۇنىنى ئۆز ئۆز دەۋرىدىن، بىۋاپا دوست - يارلاردىن شىكايەت تەرزىدە ئىپادىلەنگەنلىكىنى كۆرۈپ چىقتۇق. ھالبۇكى، مۇئەللىپنىڭ ئىجادىي بولسا زىددىيەتلەردىن ۋە مەلۇم چەكلىمىلەردىن خالى بولمىغان. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز دەۋرىنىڭ پەرزەنتى ئىدى. ئۇنىڭ ئىجادىدىكى زىددىيەت ۋە چەكلىمىلىك رېئال مەۋجۇدىيەتنىڭ — شائىر ياشىغان زامانىنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمىدىكى تەرتىپسىزلىك ۋە باش - باشباشتاقلىقنىڭ ئەكس ئىپتىشىدۇر.

شۇنىمۇ كۆرۈش كېرەككى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ نىڭ قەسىدىلىرى مەلۇم مەنىدىن رېئاللىقنى ئەينەن ئەكس ئەتتۈرگەنلىكى ۋە ئۇنىڭدىكى چوڭقۇر مەزمۇنلارنىڭ مۇكەممەل بەدىئىي شەكىل بىلەن ئىپادىلەنگەنلىكى بىلەنمۇ ئالاھىدىدۇر، شائىر قەسىدىلىرىدىكى ھەر بىر بەيىت ئۆزىنىڭ مەلۇم فۇنكسىيىسى بىلەن قەسىدە كومپوزىتسىيىسىدە ئالاھىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. مەسىلەن: «يىگىتلىككە ئىچىنىپ، قېرىلىق ھەققىدە ئېيتقانلىرى» دېگەن قەسىدىسىدە، شائىر دەسلەپكى قۇرلىرىدا يىگىتلىك پەسلىنىڭ ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنى قەيت قىلىدىكەن، كېيىنكى بەيىتلاردا بۇ

پىكىر ئۆزىنىڭ پۈتۈنلىك راۋاجىنى تاپىدۇ، ئەمدى ئۇنىڭغا ئەپسۇس، نادامەت، قايغۇ ئاھانىلىرى سىڭىپ كەتكەن.

ئەگەر ئوخشىتىشلار ساھەسىدە گەپ قىلىنىدىغان بولسا، بۇ ئوخشىتىشلار لىرىك قەھرىمان خۇسۇسىيىتىنى، ئۇنىڭ روھىي كەچۈرمىلىرىنى، ئوي - ھېسسىياتلىرىنى بەكمۇ ئېنىق، روشەن ۋە تەسىرلىك ئىپادىلەشتە مۇھىم رول ئويناغان. مۇئەللىپ يېگىتلىكىنىڭ بەھۇدە ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنى يازغان چېغىدا ئوخشىتىشلاردىن مانا شۇنداق پايدىلىنىدۇ،

قىزىل ئەردى مەڭزىم تامام ئەرغىۋانەك،
بۇگۈن ئاڭا زەپەر ئۇرۇغىن سۇرۇتتىم.

ئىپارەك قارا باشقا مەن كافۇر پۈركۈدۇم،
تولۇنەك تولۇق يۈزنى نەگە ئەۋەتتىم.

يوروق يازەك ئەردىم تۇمەن رەڭ چېچەكلىك،
خازان بولدىمكىن، ھەممىنى قۇرۇتتۇم.

قىيىنەك بويۇم ئەردى، ئوقتەك دۇرۇس - تۈز،
بولۇپ ئەگرى، يادەك ئېگىلدىم، ئىگىشتىم.

ئىست، زايە قىلدىم تىرىكلىك ئاۋۇنچىن،
پۇشايماندا قان ياشنى كۆزدىن ئېقىتتىم.

بۇ مىسرالاردىن شائىرنىڭ ماھارىتىنى كۆرىمىزكى، ئۇ،

قهری کشی ئوبرازنی ئۇنىڭ تاشقى قىياپىتى بىلەنلا ئاچ-
قان. يېگىتلىك ۋە قەھرىلىقتىكى زاھىرىي بەلگىلەر شۇنداق
ئۇستىلىق بىلەن تاللانغانكى، بۇ بەلگىلەر ئارقىلىق كىتابخان
خۇددى ئالتۇن ئاچقۇچقا ئىگە بولغاندەكلا بولىدۇ.

دەسلەپ يۇز تەسۋىرى بېرىلگەن. يېگىتلىك دەۋرى
ئۇچۇن قىزىل، قەھرىلىق مەزگىلى ئۇچۇن زەپىران رەڭ-
لىرى تاللاپ ئىشلىنىغان. خۇددى شۇ تەسۋىرده ئۇيغۇر
خەلقىنىڭ بەدىئىي ئىجادىي — قەدىمكى ئەنئەنىلىرىنىڭ يار-
قىن تەسىرىنى كۆرۈش مۇمكىن. چۇنكى، ئۇيغۇر فولك-
لور ئەسەرلىرىده قىزىل يۇز — ياشلىقنىڭ ۋە گۈزەللىك-
نىڭ؛ سېرىق يۇز بولسا، قەھرىلىقنىڭ — ئەينى
ۋاقىتتا دەرت - ئەلەمگە، قايغۇ غەمگە مۇپتىلا لىقنىڭ
سىمۋولىدۇر. بۇ جايدا مۇنداق ئوخشتىشلارنىڭ ھازىرغا
قەدەر داۋاملىشىپ كەلگەنلىكىنى ئەسلەپ ئۆتۈش ئورۇن-
سىز بولمايدۇ:

قىزىل ئالما قىزارغاندەك، قىزىل يۇزلۇك،
ناۋات بىرله يۇغارغاندەك شىرىن سۆزلۇك.

سارغىيىپتۇ - سارغىيىپتۇ، شول جۇگانىنىڭ دەردى
بار. ساماندەك سارغىيىپ سولدۇم، ۋاھاكازا. ئۇيغۇر مىل-
لىي ئەدەبىياتىدىكى بۇنداق ئەنئەنىۋى ئوخشتىشلارنى
ئەسەر سەھىپىلىرىده خېلى كۆپ كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

كېيىنكى مىسرالاردا ئىككى دەۋر باشتىكى چاچ ئار-
قىلىق قىياسلىنىدۇ. بۇ مىسرالار بولسا، بۇ ئىككى دەۋرنى

پۇتۇن كۆلىمى بىلەن تەسۋىرلەشكە قارىتىلىغان. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ، شائىر ئۆز مەقسىتىنى تولاراق ئىپادىلەش ئۈچۈن ئەدەبىياتتا ئۇزۇنلا زىت قوبۇلىدىغان ئىككى پەسىلدىن: يېگىتلىك ئۇچۇن باھار، قېرىلىق ئۇچۇن كۈزدىن پايدىلىنىدۇ. پارچىنىڭ ئايا غىدىكى مىسرالىرىدا قەدىمى قامىتى قاتارلىقلارنىڭ تەسۋىرى بېرىلگەن. بۇ يەردە يېگىتلىكتىكى قامەتنىڭ توغرىلىقى، قىيىندەك ئۇزۇلۇكى ئوقتا ئوخشىتىلغان؛ قېرىغان چاغلىرى بولسا، ئوقياغا نىسبەتلەشتۇرۇلگەن. «ئوق» بىلەن «ياي»نىڭ ئەنئەنىلىك ئوبرازلاردىن ئىكەنلىكىنى ئىزاھلاپ ئۆتمەسكمۇ چۈشىنىشلىك بولسا كېرەك.

× × ×

بۇ يەردە شۇ بىر نۇقتىنى روشەن كۆرۈشكە بولىدۇكى، شائىرنىڭ ئاساسىي مەقسىتى يېگىتلىك بىلەن قېرىلىقنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشىنىلا قەيت قىلىشتىن ئىبارەت ئەمەس، بەلكى مانا شۇ تاشقى كۆرۈنۈش - تەسۋىرلەر ئارقىلىق ناھايىتى كاتتا غايىۋى بەدىئىي «يۈك» نى كۆرسەتكەن. مانا بۇ بولسا، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇيۇكلىكى ۋە شائىرلىق تالانتىدىن ئىبارەت. تاشقى كۆرۈنۈش (ھادىسە) بىلەن ئىچكى باغلىنىش (ماھىيەت) نى كىتابخانىنىڭ پەم - پاراسىتىگە قالدۇرغان. تەكتلەشكە بولىدۇكى، سېرىق يۈز — لەرىك قەھرىمان قەلبىدىكى نازۇك تۇيغۇلارنى، تەكسىزلىك، كۇچلۇك ئىزتىراپ، ئە-

لەم، قايغۇ قاتارلىقلارنى كۆرسەتسە؛ ئاياغدىكى مىسرالار-
دىكى «يا» ئۇبرازى لەرىك قەھرىمانلىك مۇشەققەتلىك
ھاياتنىڭ ئىشارەتتۇر.

«قۇتادغۇ بىلىك» سەھىپىسىدىكى بۇ ئۇچ قەسىدىنى
بىر قاتار كۆزدىن كەچۈرىدىغان بولساق، بۇلاردىكى
ھەر بىر بەيىتنىڭ يۇقىرىقىدەك چوڭ جەلپ قىلىش كۈ-
چىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى، قەسىدە كومپۇزىتسىيىسىنىڭ خاس
لىقى ۋە ئۇلاردىكى ئاھاڭدارلىقنىڭ قانچىلىك يۇقىرى ما-
ھارەت بىلەن ئىپادىلەنگەنلىكىنى ھېس قىلىمىز.

× × ×

«قۇتادغۇ بىلىك» سەھىپىسىدىكى قەسىدىلەر ھەققىدە
پىكىر يۈرگۈزگەندە، ئەسەرنىڭ «پارلاق يازىلى ۋە
ئۇلۇغ بۇغراخان مەدھىيىسى» ناملىق قىسمىنى كىشىنىڭ
دىققەت - ئېتىبارىنى تارتىدۇ. ھالبۇكى، بۇ ماۋزۇدىكى
تەسۋىر ۋە مەدھىيىلەر يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان قەسىدە-
لەردىن پەرقلىق (ئا ئا، ب ب، د د... شەكلىدە) يېزىلغان
بولسىمۇ، پوئېتىك خۇسۇسىيەتلەر جەھەتتىن ئەينەن قەسىدىگە
ئوخشايدۇ. 61 بەيىتتىن ئىبارەت بۇ قەسىدىنىڭ باشلىنىشى،

63 ئېسىپ كەلدى شەرقتىن باھارنىڭ يېلى،
بېزەشكە جاھان ئاچتى جەننەت يولى.

64 قوڭغۇر يەر ئىپار تولدى، كافۇر كېتىپ،
بېزەنمەك تىلەر دۇنيا كۆركەم ئېتىپ.

قەسدىنىڭ كومپوزىتسىيىسىگە قارايدىغان بولساق، ئاۋۋال باھار تەسۋىرى، گۈزەللىك لىرىكىسى، بۇغراخان مەدھىيىسى، ئاپتورنىڭ ھىكمەتلىك خۇلاسىسى، تىلەك ۋە ئارمانىدىن ئىبارەت بىر قانچە قىسمىدىن بىر پۈتۈن قەسىدە مەيدانغا كەلگەن. شۇنى قەيت قىلىش كېرەككى، شائىر بۇغراخان تەسۋىرىگە ئۆتۈشتىن ئىلگىرى تەبىئەتنىڭ بارلىق گۈزەللىكلىرىنى جاي - جايىدا تەسۋىرلىگەن. ئۇنىڭ ئەڭ نەپىس، ئەڭ يېقىملىق، ئەينى ۋاقىتتا كىشىنىڭ روھىنى ئاچىدىغان ۋە ھېس - تۇيغۇسىنى قوزغايدىغان تەرەپلىرىنى گەۋدىلەندۈرگەن. مۇنداق ئىجادىي، كۈتۈرەڭگۈ ۋە كۆركەم قىياپەتلەر بۇغراخان قىياپىتىنى تەسۋىرلەشكە خىزمەت قىلدۇرۇلغان. بۇ لىرىكىدا شائىرنىڭ بىزنى قورشاپ تۇرغان تەبىئەت دۇنياسىدىكى تۈرلۈك ھادىسىلەر ۋە نەرسىلەرنى ئىلغاشتىكى ئۆتكۈر قابىلىيىتى ۋە زېرەكلىكى نەقەدەر ماھىرلىق بىلەن ئەكس ئەتكۈزۈلگەن — ھە! نۆۋەتتىكى بېيىتلاردا بۇغراخان ئىزگۈ، ئادالەتپەرۋەر كىشى (ھۆكۈمدار) سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن. ئۇنىڭ نۇرغۇن ئىجابىي خۇسۇسىيەتلىرى سانايپ ئۆتۈلگەن. بىراق، بۇ سۈپەتلەردە بۇغراخان تارىخىي، كونكرېت شەخس سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى ئەدەبىي قەھرىمان سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن، بۇ قەسىدە ژانرىغا قويۇلىدىغان تەلەپنىڭ نەتىجىسىدۇر. بۇ يەردىكى تەسۋىر ۋاستىلىرىنىڭ ھەممىسى، ھەمدۇسانا بۇغراخانىنىڭ ئەقىل - پاراسىتى، ئەدلۇ - كارامىتى قاتارلىقلارنى تەرىپلەشكە بويسۇندۇرۇلغان. بۇ جەھەتتىن بۇ قەسىدىنى كلاسسىك ئەدە-

بىياتىمىزدىكى بىر ئىنەل دېگەندۇر.

ماختاش ئوبيېكتىدىكى تۇرلۇك ئىجابىي خىسلەتلەرنى ئىدېئال (غايىۋى) دەرىجىدە كۆپىتۈرۈپ تەسۋىرلەش قەدىمكى يادىكارلىقلاردا، خۇسۇسەن ئورخۇن - يەنسەي يادىكارلىقلىرىدا، شۇنىڭدەك مەشھۇر «تۇركىي تىللار دىۋانى» دىمۇ ئاساسىي ئورۇن تۇتىدۇ. تەسۋىرلەشنىڭ مۇناسىپ پرىنسىپى تۇركىي تىللار گۇرۇپپىسىدىكى خەلقلەر ئېپوسلىرى ئۈچۈنمۇ خاس بىر خۇسۇسىيەتتۇر. بۇ ھالنى مەڭگۈ تاش ئەدەبىي يادىكارلىقلاردا ئوچۇقراق كۆرگىلى بولىدۇ.

بۇ جەھەتتە «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» يادىكارلىقىنى مىسالغا ئالساق، بۇ خىل مۇبالىغە، مەدھىيىلەرنىڭ كۈزگە ئايرىمچە تاشلىنىپ تۇرغانلىقىنى كۆرىمىز.

تېكىستى:

«...بىلگە قاغان ئەرمىش، ئالىپ قاغان ئەرمىش. بۇيرۇقى يەمە بىلگە ئەرمىش ئەرەنج، ئالىپ ئەرىش ئەرەنج، بەگلەرى يەمە بۇدۇنى يەمە ئۆزئەرمىش. ئانى ئۈچۈن ئېلىگ ئانچا تۇتمىش ئەرەنج، ئەرەنج، ئېلىگ تۇتۇپ تۇرۇگ ئەتمىش...»①

يەشمىسى:

بىلىمىلىك قاغان (خاقان) ئەردى، باتۇر (باھادىر) قاغان ئەردى، ۋەزىرلىرىمۇ دانا ۋە باتۇر بولغانكەن. بەگلىرى ھەم خەلقى ھەم توغرا ئەردى. شۇنىڭ ئۈچۈن دۆلەتنى شۇنداق باشقۇرغان ئىكەن. دۆلەتنى تۇتۇپ رەسمىي يوسۇننى رەتكە سالغان ئىكەن.

---

① «شىنجاڭ داشۇ ئىلمىي ژۇرنىلى» (ئىجتىمائىي پەن قىسمى) 1981- يىل 1- سان، 122- بەت.

تېكىستى:

«كۆل تېگىن ئاز مان ئاقىغ بىنىپ ئوپلا يۇتەكدى. ئالتى ئەرىك سانجىدى. سو [ت]ە گىشىندە يىنىتج ئەرىكە قىلىچلادى. ئىكىنتى قۇشالغۇقتا ئەدىز بىرلە سۇ-ئۇشدۇمۇز. كۆل تېگىن ئاز باغرىن بىنىپ ئوبلايۇتەكىپ بىر ئەرىك سانجىدى» ①.

يەنىسى:

كۆل تېگىن ئارغىمىقىغا مىنىپ ھۇجۇمغا ئۆتتى. ئالـتە ئەسكەرنى نەيزىلىدى. ئەسكەرلەر ھۇجۇمدا يەتتىنچى ئەسكەرنى قىلىچلىدى. ئىككىنچى قېتىم قوشالغوقتا ئەدىز بىلەن سوقۇشتۇق. كۆل تېگىن ئازنىڭ قولان ئېتىغا مـىنىپ ھۇجۇمغا ئۆتۈپ بىر ئەسكەرنى نەيزىلىدى.

× × ×

بۇ ئىپىزوتلاردىن قەدىمكى يادىكارلىقلاردا مەدھىيە ئاممىلىرىنىڭ قانچىلىك ئۇستىلىق بىلەن ئىشلىتىلگەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

قەدىمكى شېئىرىيەتلەردە مەدھىيە ئاممىلىرىنىڭ بولغانـلىقىنى يۇسۇپ خاس ھاجىپلا ئەمەس، يەنە مەھمۇت قەشقەرىمۇ تەكىتلەيدۇ. مەھمۇت قەشقەرى «قوشۇق» دېـگەن سۆزنى: قوشاق، شېئىر، قەسىدە، دەپ ئىزاھلىغان. مۇشۇ ئاتالغۇنىڭ ئىزاھاتى ئۇچۇن كەلتۇرۇلگەن مىسالـىمۇ مەدھىيە ئاممىلى كۆزدە تۇتۇلغان:

① «قەدىمكى تۈركىي تىل» تاشكەنت، 1982- يىل، 110- بەت.

تېكستى:

تۈركەن قاتۇن قاتىغا تەگۈر مەلەمن قوشۇغ،
ئاغىل سىزىڭ تاپۇغچى ئۆتنۇر ياڭى تاپۇغ①.

يەشمىسى:

خانىڭ خوتۇنى ھوزۇرىغا مەندىن قوشاق (قەسىدە) يەتكۈز، سىزنىڭ خىزمەتچىڭىز يېڭى خىزمەتلەرنى ئۈمىد قىلىدۇ، دېگىن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ نەزمىي مۇقەددىمىسىدىمۇ مۇنداق بىر بەيىت بار:

75 بۇ تۈركچە قوشاقلارنى تۈزدۇم ساڭا،
ئوقۇردا ئۇنۇتما، دۇئا قىل ماڭا.

يۇقىرىدىكى بۇ پاكىتلاردىن شۇ نەرسە ئاشكارا بولىدۇكى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئايرىم تەتقىقاتچىلار كۆرسەتكەندەك ئەرەب - پارس (تاجىك) ئەدەبىياتى تەسىرىدىن ئۆزىنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىلىرىنى يوقىتىپ قويمىدى. ئەكسىچە، «قۇتادغۇ بىلىك» قەسىدىلىرىدە ئىپادە قىلىنغان دەك، بۇ ئەنئەنىلەر يېڭى شارائىتتا ئۆزىگە خاس بىر شەكىلدە داۋاملاشتى. بۇ تارىخىي مۇقەررەرلىك ئىدى.

شۇنداق قىلىپ يۇسۇپ خاس ھاجىپ قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا (ئەرەب، پارس شۇنىڭدەك تۈركىي تىل گۇرۇپپىسىدىكى خەلقلەر مەدەنىيىتى بىلەن ئالا-

---

① «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە نەشرى، 1- توم، 487- بەت.

قىدار بولغان شائىرلارنىڭ) ئەڭ ئالدىنقى قاتاردىكىلەر ىدىن ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيادا ىرقانچە خەلق بەلەن مەدەنىي مۇناسىۋەت قىلىش جەريانى ئۇنىڭغا ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە ئۆزىگە خاس بىر شەكىلنى ئەمەلگە قويۇشنى ھېس قىلدۇردى. شۇنداق قىلىپ يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ چىغاتاي ئالدىمىزدا ئىنسانىيەت بەختى ئۈچۈن ئېغىر يۈك كۆتۇرۇشكە جۇرئەت قىلغان ۋە بۇنىڭ شەرىپى ئۈچۈن كىشىلەر قەلبىدە مەڭگۈ نۇر بولۇپ يانغان سەنئەت ئاسمىنىدىكى پارلاق بىر يۇلتۇزنى كۆرىمىز.

شائىرنىڭ ئوبرازى ئاي بىلەن كۇنىدەك مەڭگۈ چاقناپ تۇرمىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» تەكى ئاستىرونومىيىلىك بايانلار ھەققىدە

مۇھەممەت ئوسمان

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ مۇئەللىپى بولغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ كۈچەيگەن، ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت گۈللىنىشكە باشلىغان دەۋرىدە ياشىغان بولۇپ، ئۇ، قەدىمكى ئۇيغۇر ۋە تۈركىي تىللىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ ئىلىم - پەن مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى ئىجادىي راۋاجلاندۇرغان كىشى بىلىمگە ئىگە ئالىمدۇر. ئۇ ئۆزىنىڭ راتسىونالىزملىق كۆز قاراشلىرى بىلەن غايىلىرىنى ۋە ئۆزىنىڭ كۆپ يىللىق ئىجتىمائىي تەجرىبىلىرىنى ھەمدە ئۆزى بىۋاستە كۆزىتىكەن ئىجتىمائىي ھادىسىلەر بىلەن تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ ھەممىسىنى «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئومۇملاشتۇرغان. ئۇ، ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ۋە ئۆزى بىلەن بىر دەۋردە ياشىغان ئىلىم - پەن نامايەندىلىرىنىڭ ئىلغار پەلسەپىۋى كۆز قاراشلىرىنى ئىلگىرى سۈرگەن. ئىلىم - پەن ئۆگىنىش ۋە ئىلىم - پەن بىلەن شۇغۇللىنىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تەرغىب قىلغان.

يۇسۇپ خاس هاجىپ ئۆزىنىڭ ئىلغار پىكىرلىرىنى ۋە دەۋر ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن بىرلەشتۇرۇلگەن بىر يۇرۇش كۆز قاراشلىرىنى ئەينى زامان شارائىتىنىڭ تەقەززاسى تۇپەيلى بىۋاستە ئۇسۇلدا ئەمەس، بەلكى ئۇسۇل جەلىق بىلەن ئوبرازلاشتۇرۇلغان دىئالوگ شەكلىدىكى داستان ژانىرى ئارقىلىق ئىپادىلىگەن.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە ئاستىرونومىيىگىمۇ بەلگىلىك ئورۇن بېرىلىپ، ئەينى زامان ئاستىرونومىيىسىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرى ۋە كوسمولوگىيىلىك كۆز قاراشلار ئەكس ئەتتۇرۇلگەن. يۇسۇپ خاس هاجىپ ئۆزىنىڭ يەتتە يۇل تۇز، 12 بۇرج توغرىسىدىكى ۋە باشقا تەبىئەت كۆز قاراشلىرىدا، ئۆز دەۋرىنىڭ فېئودالىق مۇھىت چەكلىمىسىگە ئۇچرىغان ۋە روھانىيەتچىلىكتىن خالى بولالمىغان كوسمولوگىيىلىك كۆز قارىشى بويىچە، ئوتتۇرا ئەسىر ئاستىرونومىيىسىنىڭ ئورنىگىنال تېمىسى بولغان ئالەمنىڭ پەيدا بولۇشىنى روھىي كۈچكە باغلاپ كۆرسەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ئوبىيېكتىپ قانۇنىيەتلىرىنى مەلۇم دەرىجىدە ئېتىراپ قىلغان. يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ ئالەم كۆز قارىشىدىكى بۇ خىل نۇقسانلاردىن ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەدەبىيات، پەلسەپە ۋە ئاستىرونومىيە قاتارلىق ئىلىم - پەن نامايەندىلىرىدىن بولغان مۇھەممەت مۇسا خارەزمى، ئەبۇ نەسىر فارابى، ئەبۇ رەيھان بىرۇنىلارمۇ خالى ئەمەس ئىدى. چۈنكى، ئىسلام تەسىرى كۈچەيگەن فېئودال مۇھىت ئوتتۇرا ئەسىردىكى پەن ئەربابلىرىنىڭ دۇنيا قارىشىغا ھەمدە

ئۇلارنىڭ ئىجادىيىتىگە ئۆز تامغىسىنى باسماي قال-
مايتتى. بۇ رېئال مۇھىت شارائىتىدا بەزى ئىلغار پىكىر-
لىك مۇتەپەككۇرلار ئۆزلىرىنىڭ پىكىرلىرىنى زور ئېھتى-
ياتچانلىق بىلەن بايان قىلغان. بەزىلىرى ئىدىيالىستىك
پوزىتسىيىدە تۇرۇپ، تەڭرىنىڭ بارلىقىغا ئىشىنىپ، ئۇنى
پەش قىلىپ كۆرسەتسىمۇ، تەبىئەت ھادىسىلىرىگە ئىلمىي
نۇقتىئىنەزەردىن قاراپ، ئىستىخىيىلىك - ماتېرىيالىستىك خا-
راكتېردىكى پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان. يۇسۇپ خاس
ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» ئەسىرىمۇ دەل شۇنداق
ئىجتىمائىي مۇھىتتا يېزىلدى، بۇ خىل مۇھىت ئۇنىڭ
دۇنيا قارىشى ۋە ئىجادىغا ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتمەي
قالمىغان. بىز ئۇنىڭ تەڭرى مەدھىيىسىدىكى:

4781 ئىگە منى ئىستەيمەن، كۆزدە ئۇيقۇم يوق،
تاپسامۇ نىشانىن، ھېچ كۆرگۈنۇم يوق.

12 ئېرۇر بارلىقىڭ كۈن ۋە ئايدەك يورۇق،
تېگىڭگە يېتۈچى كۆڭۈل - ئەقىل يوق.

17 ئۇ يۇرمەس، ئۇ ياتماس، ئويغاق، ئۇخلىماس،
ئۇنىڭدىن يىراقتۇر تەسەۋۋۇر - قىياس.

دېگەن مىسرالىرى ۋە يەتتە يۇلتۇز، 12 بۇرج بايانىدىكى:

125 ياراتتى ئالەمنى ئۇ خالاپ ئۆزى،
يورۇتتى كۈن، ئاي بىرلە دۇنيا يۇزى.

127 ياراتتى يېشىل كۆكتە يۇلتۇزنى ئۆ.
ياراتتى قارا تۇن ۋە كۈندۈزنى ئۆ.

دېگەن مىسرالىرىدىن ئۇنىڭ تارىخىي ئىدىيالىزم دائىرىسىدىن ھالقىپ ئۆتەلمىگەنلىكىنى تېخىمۇ ئېنىق كۆرۈۋالالايمىز. لېكىن «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى ئاستىرونومىيىلىك بايانلار يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بىر يۇرۇش تەسىرات پەلسەپىسى كۆز قارىشىنىڭ مۇھىم بىر تەرىپى بولۇپ، ئۇنىڭدا گرېك ئاستىرونومى كلاۋدى پېتولېمېيىنىڭ ئالەم سىستېمىسى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئاستىرونومى فارابى، بىرۇنىلارنىڭ ئىلغار ئالەم كۆز قاراشلىرى ئىلگىرى سۈرۈلۈپ، ئەينى زامان ئاستىرونومىيە ئىلمىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرى تونۇشتۇرۇلغان. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ جەھەتتىكى كۆز قاراشلىرى ئەينى زامانداشلىرىنىڭ ھەرخىل رەھنىيەتچىل كۆز قاراشلاردىن خېلى يۇقىرى ئۇرۇندا تۇرىدۇ. مۇئەللىپنىڭ بۇ كۆز قاراشلىرى يەتتە يۇلتۇز بايانىدا مۇنداق يېزىلغان:

131 بۇلاردىن ئەڭ ئۇستۇن سەكەنتىر ① تۇرۇر،
ئىككى يىل سەككىز ئاي بىر بۇرجتا قالۇر.

132 ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ ئوڭاي ②،
قالۇر بىر بۇرجدا ئۆ دەل ئون ئىككى ئاي.

① سەكەنتىر — (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) زۇھەل (ساتۇرن) يۇلتۇزى.
② ئوڭاي — (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) مۇشتىرى (يۇپىتېر) يۇلتۇزى.

133 ئۇچىنچى كۆرۈددۇر① غەزەپتە يۇرۇر،
قايان بارسا بارلىق ياشارغان قۇرۇر.

134 تۆتىنچى قۇياشتۇر، يورۇتار جاھان،
يېقىن ھەم ئۇدۇل كەلگەننى ھامان.

135 بەشىنچى سەۋىنتۇر②، سۆيۈملۈك ئۆزى،
ئۇ باقسا كۆرۈرسەن خۇشاللىق يۈزى.

136 ئۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئارزۇ③ كېلەر،
ئۇ كىمگە يۇقۇشسا، تىلەككە يېتەر.

يۇقىرىدىكىلەردىن شۇنى ئېنىق كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئۇ، ئەينى زامانىدىكى ئاستىرونومىيىنىڭ يۇقىرى چېكى ھېسابلانغان «يەر مەركەز» چۈشەنچىلىرىگە ئاساسلانغان كلاۋدى پېتولېمېيىنىڭ ئالەم سىستېمىسىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، يەر-نى ئالەمنىڭ مەركىزى، قۇياشنى سەككىنتىر (ساتورىن)، ئوڭاي (يۇپىتىر)، كۆرۈد (مارس)، سەۋىت (ۋېنېرا)، ئارزۇ (مېركۇرى) لار بىلەن بىللە ئوخشىمىغان ئۇربىتىلار يەرنى ئەگىپ ھەرىكەت قىلىپ تۇرىدىغان پلانېتا دەپ چۈشەندۈرگەن؛ قۇياشنى شۇ پلانېتىلار ئىچىدە ئۆزىدىن يۇرۇقلۇق چىقىرىدىغان بىردىن بىر ئاسمان جىسىمى

① كۆرۈد — (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) مېرىخ (مارس) يۇلتۇزى.
② سەۋىت — (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) زۇھرا، چولپان (ۋېنېرا) يۇلتۇزى.
③ ئارزۇ — (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) ئاتارۇت (مېركۇرى) يۇلتۇزى.

دەپ تونۇپ، ئۇنى يەر ۋە باشقا پلانېتىلار ئۈچۈن يۇ-
رۇقلۇق ۋە ئىسسىقلىقنىڭ مەنبەسى قىلىپ كۆرسىتىپ،
قۇياشنىڭ ئىسسىقلىقى ۋە يورۇقلۇقى بولمىغاندا يەردە
ھاياتنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەسلىكىدىن ئىبارەت ئىلمىي
ھەقىقەت ئۇستىدە ئىجادىي پىكىر يۈرگۈزگەن. يۇسۇپ
خاس ھاجىپ يەنە پلانېتلارنىڭ يىللىق ئايلىنىش دەۋ-
رىنىڭ بىر دەك بولمايدىغانلىقىنى، يەرگە نىسبەتەن ئار-
لىقىنىڭ يىراق - يېقىنلىقىنى ۋە بۇ پلانېتلارنىڭ ھەرىكەت
يوللىرىنىڭ ھەرخىل تەكشىلىكلەردە ياتىدىغانلىقىنى كۆر-
سەتكەن؛ پلانېتلارنى تاشقى كۆرۈنۈشىنىڭ خاراكتېرلىك
خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن پەرقلەندۈرۈپ ئىزاھلىغان. مەسە-
لەن؛ ئۆزىنىڭ رەڭگى بىلەن بىر تامچە قانغا ئوخشايدى-
غان قىزغۇچ مارس پلانېتىنى ئاپەت؛ ھەممىدىن روشەن
ھەم چىرايلىق ۋېنېرا پلانېتىنى خۇشاللىق خاراكتېرىستىكە
سى بىلەن كەۋدىلەندۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە يۇسۇپ
خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ يەتتە يۈلتۈز ۋە
12 بۇرج بايانىدا ۋە 16 - بابىدىكى ئايتولدىنىڭ كۈن
تۇغدى ئېلىمگكە بەرگەن جاۋابىدا،

137 بۇلاردىن تۆۋەنرەكتە يالچىق① تۇرار،
قۇياشقا ئۇدۇل باقسا تولۇن بولار،

731 ئاي ئاۋۋال تولامۇ كىچىك تۇغۇلۇر،
كۈندىن كۈن چوڭىيىپ يۇقىرى چىقۇر،

① يالچىق — (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) ئاي،

733 تولۇپ ئاي ئېگىزگە ئۆرلىگەچ، كېيىن —
كېمىپ ئاستا، كۆركى كېتەر يۇزىدىن.

734 يورۇقى ئاز - ئازدىن يەنە يوقلۇر،
ئۇغۇلۇپ كىچىك ئۇ، قايتىدىن تولۇر.

743 بۇ ئاينىڭ ئۆيى ھەم ئورنى مۇنقەلىپ①،
مۇنقەلىپ قالار ئۆيسىز ئاخىر بېرىپ.

744 بۇ ئاي بۇرجى سەرتان، بۇ بۇرج ئۆزگىرۇر،
ئۆي ئۆزگىرۇر ھەم ئۆزى چۆرگىلۇر.

745 قايۇ ئۆيگە كىرسە بۇ ئاي تېز چىقار،
چىقىشقا ئالدىراپ ئۆيىدىن تېز بۇزار.

دەپ كۆرسەتكەن ئاي يەرنىڭ ھەمرىيى ئىكەنلىكى ئۇستىدە توختالغان. ئاينىڭ دۇگىلەك شەكىلدىكى يورۇقلۇق چىقارمايدىغان، پەقەت قۇياشنىڭ يورۇقىدىلا ئۇ يورۇپ تۇرىدىغان، يەرگە ئەڭ يېقىن ئاسمان جىسمى ئىكەنلىكىنى ۋە ئاينىڭ يەر ئەتراپىدا ئايلىنىشىدىلا ئۇنىڭ بىلله داۋاملىق يۇلتۇزلار ئارىسىدا بەلگىلىك يۆنىلىش بويىچە سۈرۈلۈپ، ئورنىنى ئۆزگەرتىپ تۇرىدىغانلىقىنى ھەمدە ئۇنىڭ يۇلتۇزلار ئارىسىدىن ئۆتىدىغان يولىنىڭ زودىياك يۇلتۇز تۇركۇملىرى بويىچە ئۆتىدىغانلى-

① مۇنقەلىپ — (ئەرەبچە) يۆتكىلىپ ئايلىنىپ تۇرغۇچى، تۇراقسىز.

ئىنى ئىلمىي ئاساستا بايان قىلىپ بەرگەن. دېمەك، يۇ-
سۇپ خاس ھاجىپ ئاينى بىر ۋاقىتنىڭ ئۆزىدىلا ئىككى
ھەرىكەتكە — پۇتۇن ئاسمان گۇمبىزىنىڭ سوتكىلىق ئايلى-
نىشىغا ۋە يەر گەتراپىدىكى سوتكىلىق ئايلىنىشقا قاتنىشى-
دۇ، دەپ تونىغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ يەنە بۇ بايانىدا ئاي فازى-
لىرىنىڭ ئۆزگىرىش تەرتىپى ۋە ئاي فازىلىرىنىڭ ئال-
مىشىپ تۇرۇشىدىن ئىبارەت بىر قاتار ھالقىلىق مەسىلىلەر
ئۈستىدە يەنمۇ بىر قەدەم ئىلگىرىلگەن ھالدا دىئالېكتىك
كۆز قاراش بىلەن ئىلمىي پىكىر يۈرگۈزۈپ، ئاي فازى-
لىرىنىڭ ئالمىشىپ تۇرۇش سەۋەبلىرىنى ئاينىڭ ئۆز يو-
رۇقلۇقىنىڭ بولمىغانلىقىغا ۋە ئاينىڭ ئورنىنى داۋاملىق
ئۆزگەرتىپ، يەرگە نىسبەتەن ھەر خىل ئورۇنلاردا بولۇ-
شىغا باغلاپ كۆرسەتكەن ھەمدە ئاي فازىسىنىڭ ئۆزگە-
رىشى ئاساسەن، ئاۋۋال تۇغۇلۇش، چوڭىيىپ تولۇش، ئار-
قىدىن كىچىكلەپ يوقىلىش تەرتىپى بويىچە دەۋرىي قە-
لىپ، تەكرارلىنىپ بارىدىغانلىقىنى روشەن بايان قىلغان.

131 بۇلاردىن ئەڭ ئۇستۈن سەكەكتىر تۇرۇر،
ئىككى يىل سەككىز ئاي بىر بۇرجىدا قالۇر.

132 ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ ئوڭاي،
قالۇر بىر بۇرجىدا ئۇ دەل ئون ئىككى ئاي.

دېگەن مىسرالار ئارقىلىق ئەينى ۋاقىتتا مەلۇم بول-
غان بەش پىلانېتىنىڭ ئىچىدە ساتۇرن ۋە يۇپىتىرلارنىڭ

يىللىق ئايلىنىش دەۋرلىرىنىڭ ئايرىم - ئايرىم ھېسابلاپ ئېنىقلىنىپ چىقىلغان يىللىرىنى يەرنىڭ 12 بۇرج ئاساسىدىكى يىلغا سۇندۇرۇپ، ئۇنى بۇرج بويىچە كۆرسەتكەن. شۇ بويىچە ئالغاندا، ساتورىن پلانېتىسىدىكى بىر ئاي يەردىكى 12 ئايغا باراۋەر بولۇپ، ئۇنى ھازىرقى زامان ئاسترونومىيىسىدە ئېنىقلانغان ئاي سانلىرى بويىچە سېلىشتۇرغاندا، ساتورىن پلانېتىسىنىڭ ئۇچ ئاي، يۇپىتىر پلانېتىسىنىڭ يېرىم ئاي پەرق قىلىدۇ، يەرگە سۇندۇرۇپ ھېسابلانغان بىر بۇرج ۋاقتىنىڭ ئېنىقلىقى دەرىجىسىنى ئالغاندا ساتورىننىڭ 8709 يىرسەنتكە، يۇپىتىرنىڭ 9808 پىرسەنتكە يېتىپ بارىدۇ. بۇلاردىن، يۇلتۇز ۋە پلانېتلارنى كۆزىتىشنىڭ ھېچقانداق ۋاستىلىرى تېخى كەشپ قىلىنمىغان ئەينى زاماندا، ئاددىي كۆزلەر بىلەن كۆزىتىپ، پلانېتلارنىڭ بۇرجىلىۇق ۋاقتىنى (يىللىق ھەرىكەت ددۇرىنى) يۇقىرى ئېنىقلىق بىلەن ھېسابلاپ چىقىشتەك ئاسترونومىيە پېنىنىڭ يۇكسەك تەرەققىياتىنى ۋە يۇسۇپ خاس ھاجىنىڭ يۇقىرى ئىلمىي ماھارىتىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ پلانېتلار توغرىسىدىكى چۈشەنچىلىرىنى بايان قىلىش بىلەنلا قالماي ئېكلىپتىكا بېسىپ ئۆتىدىغان، يىلنىڭ ھەر قايسى پەسىللىرىدە ئاسمان بوشلۇقىدا قورالانمىغان ئاددىي كۆز بىلەن كۆرۈشكە بولىدىغان يۇلتۇز تۈركۈملىرىنى 12 بۇرجقا، يەنى زودىياك يۇلتۇز تۈركۈملىرىگە بۆلۈپ كۆرسەتكەن.

138 ئون ئىككى بۇرج باردۇر بۇلاردىن بۇلەك،
جۈپ ئۆيلۈك بەزىسى ۋە بەزىسى يەك.

139 قوزى يازغى يۇلتۇز، كېيىن ئۇي كېلۇر،
جەۋزا بىلەن سەرتان تۇرتۇشۇپ يۇرۇر.

140 ئېرۇر قوشنا بۇغداي بېشى، ئارسىلان،
كېلەر ئارقىدىن قەۋس، ئەقرەپ، مىزان.

141 كېلەر ئاندىن ئوغلاق، سوغا ھەم بېلىق،
تۇغۇلسا بۇلار كۆك بولغۇسى يورۇق.

يوقىرىدىكى مىسرالاردا قۇياش، ئاي ۋە پلانېتلار-
دىن باشقا يەنە 12 بۇرجنىڭ بارلىقى تەكىتلىنىپ، ئۇ-
لارنىڭ يۇلتۇزلۇق ئاسماندا بىر - بىرى بىلەن قوشنا يۇل-
تۇز تۇركۈملىرى ئىكەنلىكى ۋە يىل ئىچىدە ئۇلارنىڭ
يۇلتۇزلۇق ئاسمانىدىكى پەسىللىك كۆرۈنۈشلىرىنىڭ ئۆز-
لۈكسىز ئۆزگىرىپ تەكرارلىنىپ تۇرىدىغانلىقى ھەمدە
ھەر بىر بۇرجنىڭ بەلگىلىك پەسىللەرگە ۋەكىللىك قىلىدى-
غانلىقى ئوچۇق كۆرسىتىلگەن.

بۇ 12 بۇرج ئەھلىيەتتە ئاستىرونومىيىدە زودىياك
دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان، قۇياشنىڭ يۇلتۇزلار ئارىسىدى-
كى يىللىق كۆرۈنمە ھەرىكەت يولى، يەنى ئېكلىپتىكا
ئىچىدىكى 12 يۇلتۇز تۇركۈمى بولۇپ، ئەينى زاماندا
بۇ يۇلتۇز تۇركۈملىرىنىڭ نۇرغۇنلىرىغا ئوخشىتىش ئۇسۇ-

لی بىلەن ھايۋانات دۇنياسىنىڭ ھەر خىل تۈرلىرىنىڭ ئۇيغۇرچە ناملىرى قويۇلغان. مەسىلەن: قۇڭى (ھەمەل)، ئۇد (سەۋر)، ئەرەنتېر (جەۋزا)، قۇچمق (سەرەتان)، ئارسلان (ئەسەد)، بۇغداي بېشى (سۇنبۇل)، ئۇلگى (مىزان)، چادال (ئەقرەپ)، (قەۋس)، ئوغلاق (جەدى)، كۆنەك (دەلۋە)، بېلىق (ھۇت)، ئاسترونومىيىدە بۇ 12 بۇرج (زودىياك) يۇلتۇز تۈركۈملىرىنىڭ نامى شۇ بويىچە ھەر خىل تىللاردا ئاتىلىپ كەلمەكتە.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ قۇياشنىڭ ھەر قايسى بۇرجلاردا تەخمىنەن بىر ئايغىچە بولىدىغانلىقى ۋە بىر پەسلىدە قۇياشنىڭ ئۆچ بۇرجتىن ئۆتىدىغانلىقىغا ھەمدە ھەر قايسى بۇرجلاردىكى يۇلتۇز تۈركۈملىرىنىڭ يۇلتۇزلۇق ئاسمانىدىكى پەسىللىك كۆرۈنۈشلىرىگە ئاساسەن:

142 ئۆچ يۇلتۇز باھارنىڭ، ئۆچى يازغىدۇر،
قىشنىڭدۇر ئۆچىسى، ئۆچى كۈزگىدۇر.

دەپ 12 بۇرجنى ئۆچتىن، تۆتكە ئايرىپ چىققان.

ئالىم بۇ بايانىدا، ھەمەل، سەۋر، ھۇت يۇلتۇز تۈركۈمىنى باھار بۇرجىغا؛ جەۋزا، سەرەتان، ئەسەد يۇلتۇز تۈركۈمىنى ياز بۇرجىغا؛ سۇنبۇل، مىزان، ئەقرەپ يۇلتۇز تۈركۈمىنى كۈز بۇرجىغا؛ قەۋس، جەدى، دەلۋە يۇلتۇز تۈركۈمىنى قىش بۇرجىغا بۆلۈپ تۆت پەسلىنى ئايرىغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئاسمان جىسىملىرى توغرا

سەدىكى بەزى كۆز قاراشلىرى ھازىرقى زامان ئاسترونو-
ميىسىنىڭ چۈشەنچىلىرىگە قارىغاندا، يېڭىلىق ھېسابلانمە-
سىمۇ، لېكىن ئۆز دەۋرىگە كۆرە ئاسمان جىسىملىرىنى
بىلىش ۋە ئىزلىنىش يولىدا قازانغان زور نەتىجە، بو-
لۇپمۇ ساتورىن ۋە يۇپىتىر قاتارلىق پلانېتىلارنىڭ يىللىق
ئايلىنىش دەۋرىنىڭ خېلى ئېنىقلىق بىلەن ھېسابلىنىشى،
بۇرج (زودىياك) دەپ ئاتالغان 12 يۇلتۇز تۈركۈمى بو-
يىچە پەسىللەرنى ئايرىشى، قۇياشنىڭ پلانېتىلار ئىچىدە
ئۆزىدىن يورۇقلۇق چىقىرىدىغان بىردىن بىر ئاسمان جە-
سىمى بولۇپ، دۇنيا يۈرۈقلۇقىنىڭ ئۇنىڭغا باغلىق ئىكەنـ
لىكى، ئاي فازىلىرىنىڭ ئۆزگىرىش تەرتىپى، ئالمىشىپ
تۇرۇش سەۋەبلىرى قاتارلىق مەسىلىلەردىكى كۆز قاراشلە-
رى ھازىرغىچە ئۆزىنىڭ ئىلمىي قىممىتىنى يوقاتقىنى
يوق.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ تەبىئەت پەلسەپىسى سۇپىتىدە
ئوتتۇرىغا قويغان يۇقىرىدىكى ئاسترونومىيىلىك بايانلىرى
غايەت زور ئەھمىيەت ۋە ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئاسترونومىيىلىك كۆز قا-
راشلىرىنى مۇھاكىمە قىلغاندا، ئۇنىڭ بۇ ئەسىرىگە ئۆز
دەۋرىنىڭ دىنىي ۋە فېئوداللىق ئالاھىدىلىكى ۋە بىلىش
چەكلىمىسىگە ئۇچراشتەك تەرەپلەرنى ھېسابقا ئېلىش شەر-
تى ئاستىدا، ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئىلىم - پېنى تەلەپ
قىلىدىغان نەرسىلەرنى ئوتتۇرىغا قويمىغانلىقىغا ئەمەس،
بەلكى ئۆزىدىن ئىلگىرىكىلەرگە نىسبەتەن ئوتتۇرىغا قوي-
غان يېڭى نەرسىلەرگە ئاساسەن تارىخىي ماتېرىيالىزملىق

كۆز قاراش بىلەن توغرا باھا بېرىشىمىز لازىم. بۇ نوقتىدىن قېلىپ ئېيتقاندا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇلۇغ ئالىمى، شۇنداقلا ئۇ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ پەخرى بولۇشقا مۇناسىپ. ئۇنىڭ شانلىق ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىك» — جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى بىباھا گۆھەر. قەدىمكى بۇ گۈنكى ئۇچۇن خىزمەت قىلدۇرۇش روھى بويىچە، بۇ ئەسەرنىڭ جەۋھەرلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى ۋەتىنىمىزنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئۇچۇن خىزمەت قىلدۇرۇشىمىز كېرەك.

يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ ئەخلاق قارىشى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزلىنىش

غوپۇر ئىسمائىل، لى جيەنشىڭ

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە پارلاق مەدەنىيەت تىنىڭ نامايەندىلىرىدىن بىرى بولغان ئۇلۇغ ئەسەر «قۇتادغۇ بىلىك» تە يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ سىياسىي، ئېتىسادىي، قانۇن، پەلسەپە قاتارلىق هەر خىل قاراشلىرىغا ئوخشاشلا ئەخلاق توغرىسىدىكى قاراشلىرىمۇ ئىنتايىن مۇهىم ئورۇن ئىگىلىگەن بولۇپ، ئەسەرگە باشتىن ئاخىر سىڭدۈرۈلگەن. شۇڭا، يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ ئەخلاق توغرىسىدىكى كۆز قاراشلىرىنى تەتقىق قىلىش، ئۇنىڭغا هەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزلىگەن هالدا توغرا ئىلمىي باها بېرىش، شۇ ئارقىلىق يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ بىر پۈتۈن ئىدىيەۋى سىستېمىسىنى ئەتراپلىق ئەكس ئەتتۈرۈش — «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئىلمىي قىممىتىنى هەقىقىي تۇردە مۇئەييەنلەشتۈرۈشىمىزدە ئىنتايىن مۇهىم بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىجتىمائىي پىكىر تەرەققىياتىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئۆگىنىشىمىزدىمۇ ئىنتايىن زۆرۈر. بۇ ماقالىدا يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئەكس

ئەتتۇرۇلگەن ئەخلاق توغرىسىدىكى ئىنتايىن مول كۆزقاراشلىرى ئۇستىدە تەپسىلىي توختالمايمىز، پەقەتلا يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئەخلاق قارىشى بىلەن ئۇنىڭ سىياسىي قارىشىنىڭ مۇناسىۋىتى، ئۇنىڭ ياخشىلىق قىلىش قارىشى، كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى، بەخت قارىشى ھەمدە ئەخلاق تەربىيىسى قارىشى قاتارلىق بەش تەرەپتىن ئۇنىڭ ئەخلاق قارىشىغا قارىتا دەسلەپكى بەزى قاراشلىرىمىزنىلا ئوتتۇرىغا قويىمىز.

1. دۆلەتنى تۈزەشنى مەقسەت قىلغان ئەخلاق قارىشى

ئەخلاق ئىدىيىسى پەلسەپە ئىدىيىسىنىڭ مۇھىم بىر نەرسىبىي قىسمى. جۇڭگو پەلسەپىسىنى، جۇملىدىن ئۇيغۇر پەلسەپىسىنى ياۋروپا پەلسەپىسىگە سېلىشتۇرغاندا، ئوخشىمىغان نۇرغۇن ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە پەلسەپىنىڭ ئەمەلىي ئۇنۇمىگە، ئەخلاققا ئالاھىدە ئەتىبار بېرىش — ئۇنىڭ روشەن ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىرى. بۇ خىل ئالاھىدىلىك يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» ئەسىرىدە ناھايىتى روشەن ئىپادىلەنگەن.

ھەممىگە مەلۇم، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ياشىغان دەۋردە قاراخانىلارنىڭ ئىچكى ۋەزىيىتى بۇرۇنقىغا قارىغاندا نىسبەتەن مۇقىملاشقان، ئىگىلىك راۋاجلانغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇزۇن مۇددەت داۋاملاشقان ئۇرۇشلار ۋە دۆلەت ئىچىدىكى فېئودال ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىسى تۈپەيلىدىن دۆلەت ئىچىدىكى ھەر قايسى سىنىپلار ئوتتۇرىسىدىكى،

هەمدە باي - نامراتلىق ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەر يە-
نىلا ئىنتايىن ئۆتكۇر ئىدى. گۇللەپ ياشناش بىلەن بىر
ۋاقىتتا ھەر خىل بۆھران ئاممىلىرى ئومۇمىيۈزلۈك مەۋ-
جۇت بولۇپ تۇرغان بۇخىل ئىجتىمائىي مۇھىت بىر تە-
رەپتىن، قاراخانىلارنىڭ ھۆكۈمرانلىرىغا دۆلەتنىڭ ئىچكى
ۋەزىيىتىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا مۇقىملاشتۇرۇش،
ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش، خانلىق ھوكۇمرانلىقىنى مۇس-
تەھكەملەشتەك ئوبيېكتىپ ۋەزىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسا؛
يەنە بىر تەرەپتىن، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ
بىلىك» نى يېزىشى ئۈچۈن ئوبيېكتىپ ئىھتىياجنى ئوتتۇرىغا
قويغان. خۇددى كىتابنىڭ نەزمىي مۇقەددىمىسىدە ئېيتىلغاندەك:

34 قارا، بۇ كىتابكى جىمگە يارار،
بولۇپمۇ شاھلارغا، كى ئەل - يۇرت تۇتار.

مانا بۇ «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ يېزىلىشىدىكى مەقسەتنى
ناھايىتى ئېنىق چۈشەندۇرۇپ بېرىدۇ. بۇ خىل ئىھتىياج
ۋە مەقسەت ئۆز نۆۋىتىدە يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ مەيلى
ئۆزىنىڭ سىياسىي، قانۇن، ئىقتىساد ئىدىيىسىنى شەرھە-
لەشتە بولسۇن ياكى دىنىي، ئەخلاق ۋە پەلسەپە ئىدىيە-
سىنى شەرھىلەشتە بولسۇن، مۇشۇ مەقسەت ئۈچۈن خىزمەت
قىلىشنى، بۇ ئىددىيىلەرنىڭ ئەمەلىي ئۇنۇمىگە ئالاھىدە
ئېتىبار بېرىشنى بەلگىلىگەن.

ئەخلاق ئىجتىمائىي ئىدېئولوگىيىنىڭ بىر تەركىبىي
قىسمى، مۇئەييەن جەمئىيەتتىكى كىشىلەر ئارىسىدىكى ھەم-
دە شەخسىلەر بىلەن جەمئىيەت ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر-

لى تەڭشەيدىغان ھەربىر ئۆلچەملىرىنىڭ يىغىندىسى. ئۇ ياخشىلىق بىلەن يامانلىق، ئادالەت بىلەن ئادالەتسىزلىك، شەرەپ بىلەن نومۇس، راستچىللىق بىلەن ساختىلىق قاتارلىق ئەخلاق ئۇقۇملىرى ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ ھەرخىل ھەربىر تەلىرىگە باھا بېرىدۇ ۋە كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى تەڭشەيدۇ، ھەرخىل شەكىلدىكى تەربىيە ۋە ئامما پىكرىنىڭ كۈچى ئارقىلىق كىشىلەردە تەدرىجىي ھالدا مۇئەييەن ئېتىقات، ئادەت، ئەنئەنە قاتارلىقلارنى شەكىللەندۈرۈش بىلەن رول ئويناپدۇ. ئۇ ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىنىڭ بىر قىسمى بولۇش سۈپىتى بىلەن، مۇئەييەن ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي بازىسنىڭ مەھسۇلى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ يەنە مۇئەييەن ئىقتىسادىي بازىس ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز سىنىپىنىڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرى بولۇش سۈپىتى بىلەن جەمئىيەتنىڭ ئوبيېكتىپ ئېھتىياجىغا قارىتا ئۆتكۈر سېزىمچانلىقتا ئىگە بولۇشى تەبىئىي ئەھۋال. شۇڭا، ئۇ قاراخانىلارنىڭ ئىچكى ئوبيېكتىپ ۋەزىيىتىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشقان ھالدا ئۆزىنىڭ سىياسىي تەشەببۇسلىرىنى شەرھىلىگەندە ئىجتىمائىي ئەخلاق مەسىلىگە ئالاھىدە دىققەت قىلغان، ئۇنىڭ ئۇنۇمىگە ئالاھىدە ئېتىبار بەرگەن، ئۇنى ئۆزىنىڭ سىياسىي ئىدىيىسىگە خىزمەت قىلدۇرغان.

دەرۋەقە، ھەر قانداق بىرەر يېڭى تەلىماتنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئۆزىدىن ئىلگىرىكى تەلىماتلارغا ۋارىسلىق

قىلغىنىغا ئوخشاشلا، يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ ئەخلاق ئىدە-
يىسىنىڭمۇ قۇرۇقتىن قۇرۇقلا مەيدانغا كېلىشى مۇمكىن
ئەمەس، ئۇمۇ ئوخشاشلا ئۆزىدىن ئىلگىرىكى مۇنتەزىل
ئىدىيە ۋە هەرخىل ماتېرىياللارغا مۇراجىئەت قىلىشى كېرەك.
بۇ، يەنە دىن تەمىنلىگەن ئىدىيەۋى كۆز قاراشلارنىمۇ
ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ماركس ئەينى ۋاقىتتىكى تۇركىيىنىڭ،
شۇنداقلا شەرقتىكى باشقا ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ ئەھۋالى
ئۈستىدە توختالغىنىدا: «بۇ دۆلەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ
هوقۇقدارلىرىغا قارىتا ئېيتقاندا قۇرئان هەم ئېيتقات، هەم
قانۇننىڭ مەنبەسى» دەپ كۆرسەتكەن ئىدى ①. ماركىنىڭ
خۇلاسىسى مىلادى 10 - ئەسىردىن باشلاپلا ئىسلام دىنى-
غا ئېيتقات قىلىشنى باشلىغان قاراخانىلارغىمۇ ئوخشاشلا مۇ-
ۋاپىق كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە يۇسۇپ خاس هاجىپ ئىس-
لام دىنىنىڭ ئېيتقاتچىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئەينى
ۋاقىتتىكى تارىخىي شارائىت ئاستىدا ئۆزىنىڭ ئەخلاق قا-
راشلىرىنى شەرھىلەش ۋە ئۇنى ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي سە-
ياسىي ئىدىيىسىگە خىزمەت قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئوبيېكتىپ ئېھ-
تىياجىغا ئاساسەن، تەبىئىي هالدا ئەينى ۋاقىتتا هۆكۈمران
ئورۇندا تۇرۇۋاتقان ئىدىئولوگىيە بولغان دىندىن پايدىلا-
ماسلىقى، ئۇنىڭدىن ئىدىيەۋى قورال ئىزلىمەسلىكى مۇم-
كىن ئەمەس ئىدى. يۇسۇپ خاس هاجىپ دەل مۇشۇ
مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن «قۇتادغۇ بىلىك» تەخان «كۇنە
تۇغدى»، ۋەزىر «ئايتولدى»، ئايتولدىنىڭ ئوغلى «ئۆگ-

① «ماركس - ئېنگىلس ئەسەرلىرى»، 10- توم، خەلىزۇچە نەشرى، 141-
بەت.

دۇلمش»، «ئودغۇرمش» تىن ئىبارەت تۆت پېرسوناژ-
نى يارىتىپ، ئۇلارنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئادالەت ۋە
قانۇن، بەخت ھەم سائادەت، ئەقىل - پاراسەت، قانائەت
ياكى ئاقىۋەتتىن ئىبارەت تۆت خىل ئەخلاقىي - پەزىلەتكە
سىمۋول قىلغان ھەمدە مۇشۇ تۆت پېرسوناژ
ئوتتۇرىسىدىكى سوئال - جاۋاب ۋە مۇنازىرىلەر ئارقىلىق ئە-
سەرنىڭ بىر پۈتۈن ئىدىيىسىنى ئېچىپ بەرگەن. بۇنىڭدىن
شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ
ئەخلاق قاراشلىرى پۈتۈن ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىغا
باشتىن ئاخىر ئىزچىللاشقان. خۇددى ئاپتور ئۆزى
ئېيتقاندەك:

358 سۆزۈم ئۇشبۇ تۆت نەرسە ئۈستىدە دۇر،
ئوقۇساڭ دىققەتلە، مەنا ئاچىلۇر.

مانا بۇ ئەخلاق قارىشىنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» تە قانچىلىك
ئورۇن تۇتىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. يۇسۇپ
خاس ھاجىپنىڭ ئەخلاقىي قارىشى ئۇنىڭ ئىجتىمائىي سە-
ياسىي قارىشى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولۇپ، ئالدىنقىسى
كېيىنكىسى ئۈچۈن خىزمەت قىلىپلا قالماستىن، بەلكى كې-
يىنكىسىنى گەۋدىلەندۈرگەن ۋە ئۇنىڭ ئورگانىك تەركىبىي
قىسمىغا ئايلانغان. ئۇ ئۆزىنىڭ سىياسىي ئىدىيىسىنى ئەمەل-
گە ئاشۇرۇش ئۈچۈن دىنىي ئەخلاقنىڭ تەقدىرچىلىك، ئىتا-
ئەتمەنلىك، ھېچنەرسىنى قىلغىلى بولمايدۇ دەپ قاراشتەك
تۈپ ئۆلچەملىرىدىن روشەن پەرقلەنگەن ھالدا، ئېتىقات

بىلەن ياخشىلىق قىلىش، ئەركىنلىك بىلەن تەقدىر ئوتتۇرىسىدا ئادەملەرنىڭ ئىرادە ئەركىنلىكى بولۇشى لازىملىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن ھەمدە شۇ ئاساستا ئادەملەر ئۆزلىرىنىڭ مۇشۇ ئىرادە ئەركىنلىكى ئارقىلىق بېھىشكە ياكى دوزاققا كىرىش يولىنى تاللىۋالالايدۇ، بەگلەر ئۆزىنىڭ ئىرادە ئەركىنلىكىگە تايىنىپ دۆلەتنى تۇزەلەيدۇ؛ خەۋپنى ھاتىرجەملىككە، ئاجىزلىقنى كۈچلۈكلۈككە ئايلاندۇرالايدۇ، دەپ ھېسابلىغان. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئەخلاق ئىدىيىسى ۋە باشقا بىر قاتار مەسىلەرنىڭ شەرھىلىنىشىدە ئادەمنىڭ ئىرادىسى نىسپىي ئەركىنلىككە ئىگە بولىدىغانلىقىدىن ئىبارەت ئىسلام پەلسەپىسىدىكى بۇ مەسىلىنىڭ ئاساسى ئۇستىگە تۇرغۇزۇلغان. تۆۋەندە بىز مۇشۇ مەسىلىنى چىقىش نۇقتىسى قىلىپ، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان تۆت خىل ئەخلاقىي پەزىلەتنى قانداق شەرھىلىگەنلىكىگە قاراپ باقايلى.

2. ئادالەتنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان ياخشىلىق قىلىش قارىشى

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئىرادە ئەركىنلىكىنى چىقىش قىلىپ، بېھىشكە كىرىش بىلەن دوزاققا كىرىشنىڭ يولى ئالدىن بېكىتىپ قويۇلغان بولماستىن، بەلكى ئۇنى ھەر بىر ئادەم ئەركىن تاللىۋالالايدۇ، بۇ يەردىكى ئاچقۇچ «ياخشىلىق قىلىش»، كۆپلەپ ياخشىلىق قىلغاندىلا دوزاقتىن ساقلانغىلى بولىدۇ، دەپ قاراپ ئايتولدىنىڭ ئاغزىدىن مۇنداق

دەيدۇ،

1295 يەنە ئېيتتى ئايتولدى، ئوغلۇم ئىشتە
جەھەننەمنى ياخشى قىلىقلە بېكىت.

226 ساڭا ئىككى دۇنيا گەر ئولسا تىلەك،
ئاسالى ياخشىلىق ئىزدە ئەيلىمەك.

ئۇ كىشىلەرنى كۆپلەپ ياخشىلىق قىلىشقا دەۋەت قىلىپ، ئادەمنىڭ ئىرادىسى ئەركىن، ياخشىلىق قىلىشنىڭ يولى ئوچۇق، ياخشىنىڭ ئىشى بولسا ھامان ئوڭۇشلۇق بولىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. بۇ يەردە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ياخشىلىق قىلىشنى ؛

856 ئىلىگ ئېيتتى: ياخشىلىق سۇپاتى شۇدۇر،
كى خەلققە ئۇنىڭدىن پايدىلار يېتۈر.

857 قىلۇر ياخشىلىق ئۇ پۈتۈن ئىلىگە.
يەنە مىننەت ئۇرماس كىشى يۈزىگە.

858 تىلەر نەپ ئۇ ئەلگە ئۆز نەپسىن دېمەس،
يەتكۈزگەن نەپنىچۈن بەدەل كۆزلىمەس.

دەپ قاراپ، ئۇنى دىنىي ئەقىدىلەردىكى ياخشىلىق قىلىش، «پەرز» دائىرىسىدىلا چەكلەپ قويمىغان، شۇنداقلا يەنە مەخسۇس ئىسلىزادىلار ئارىسىدىكى خەيرى - ساخاۋەت، ياخشىلىق قىلىشنىلا كۆزدىمۇ تۇتمىغان، بەلكى خەلقنى پاي

دا يەتكۇزۇش، ئۆز نەپسنى كۆزلىمەسلىك ھەرىكىتىنى كۆزدە تۇتقان. بولۇپمۇ ئۇ دۆلەتنى تۇزەش قائىدىلىرى ئۇستىدە توختالغىنىدا ئاساسلىقى دۆلەت باشلىقى، ۋەزىر قاتارلىق ھۆكۇمدارلارنىڭ تۆۋەن قاتلامدىكى خەلقنى ياخشىلىق قىلىشنى، «يامانغا بىر ئوت، ياۋغا ئاپەت» بولۇشنى، تۇۋەننىڭ ئەھۋالىنى ئاڭلاپ تۇرۇشنى، قانۇن ئىجرا قىلىشتا ئادىل بولۇشنى، ھېچكىمنى بەگ ۋە قۇل دەپ ئايرىماسلىقنى كۆزدە تۇتقان. روشەنكى، بۇ تېخىمۇ ئىلغار ئەھمىيەتكە ئىگە.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ياخشىلىق قىلىشنىڭ كونكرېت ئىپادىلىرى ئۇستىدە توختىلىپ، ھۆكۇمدارلار ۋە بايلارغا قارىتا ئېيتقاندا ياخشىلىق قىلىشنىڭ كونكرېت ئىپادىسى ئاساسلىق ئىككى خىل بولىدۇ: ئۇنىڭ بىرى ئادالەتلىك بولۇش، يەنە بىرى خەيرى - ساخاۋەت قىلىشتىن ئىبارەت، دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇ ئادالەت ئادەمدە بولۇشقا تېگىشلىك مۇھىم ئەخلاقىي پەزىلەت:

865 بەختلىك ياشاشقا دۇرۇسلۇق كېرەك،
كىشىلىك ئېتىدۇر دۇرۇسلۇق دېمەك.

ئادالەت دېگەنلىك «تېشىدەك ئىچىمۇ، ئىچىدەك تېشى»، «تىلى، كۆڭلى بىرلە بىرىكەر سۆزى» دېگەنلىك بولىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. بولۇپمۇ ئادالەتلىك بولۇش ھوقۇقدارلارنىڭ تېخىمۇ مۇھىمى دۆلەت باشلىقى ھازىرلاشقا تېگىشلىك ئەخلاقىي پەزىلەت ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ، شۇڭا ئۇ

«كۇنتۇغدى ئېلىك» نى ئادالەتتىن ئىبارەت بۇ ئەخلاقىي پەزىلەتكە سىمۋول قىلىدۇ. ئۇ ھوقۇقدارلار، بولۇپمۇ دۆلەت باشلىقىنىڭ ئادىل ـ ئادىل ئەمەسلىكى قانۇن ـ تۈزۈمدە ئىپادىلىنىدۇ، ئادالەت ـــ ئادىل قانۇن، قانۇنلۇق ھەربىر كىشىلىك بولىدۇ، ھۆكۈمدارلارغا قارىتا ئېيتقاندا ئەڭ مۇھىمى، ئۇلار قانۇن ئىجرا قىلىشتا ئادىل بولۇشى، ئىشلارنى ئادالەت بىلەن ھەل قىلىشى، ھېچكىمنى بەگ ۋە قۇل دەپ ئايرىماسلىقى لازىم دەپ قاراپ مۇنداق دەيدۇ:

809 قىلۇرمەن ئادالەت بىلەن ھەل ئىشىن،
ئايرىماسمەن بەگ ۋە قۇل دەپ ھېچ كىشىن.

817 كېردىك ئوغلۇم ئولسۇن، يېقىن تۇغقىنىم،
يولۇچى، ئۆتكۈنچى، بېرەر قونىقىم.

818 ماڭا تەڭ ئىككىسى قانۇن ئالدىدا،
بۆلەكچە بولماسمەن ھۆكۈم ۋاقىتدا.

شۇڭا ئۇ كۇنتۇغدى ئېلىگنى يەنە قانۇنغا سىمۋول قىلىدۇ. بۇلاردىن كۆرگىلى بولىدۇكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئادالەتنى ھۆكۈمدارلار ھازىرلاشقا تېگىشلىك بولغان ئەخلاقىي پەزىلەت دەپ قارىشى ئەقىلغا مۇۋاپىق ئىدىيە بولۇپ، ھازىرمۇ ئوخشاشلا ئاكتىپ ئەھمىيەتكە ئىگە. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئادالەتنى نېمە ئۈچۈن ھۆكۈمدار-

لار هازىرلاشقا تېگىشلىك ئەڭ مۇھىم ئەخلاقىي پەزىلەت دەپ قارايدۇ؟ بۇ شۇنىڭ ئۈچۈنكى، يۇسۇپ خاس هاجىپ:

821 ئادالەت ئۇستىدە بۇ بەگلىك ئۇلى،
بۇ بەگلىك ئاساسى ئادالەت يولى.

ئىكەنلىكىنى، پەقەت:

822 هۆكۈم قىلسا ئەلگە ئەدىل بىرلە بەگ،
تىلەك ئارزۇسىغا بولۇر يەتكىلى.

ئاددىن دۆلەت مۇستەھكەملىنەلەيدىغانلىقى، هالاكەتتىن ساقلانغىلى بولىدىغانلىقىنى چۈشەنگەن. شۇڭا، ئادالەتلىك بولۇش هەر بىر هۆكۈمدارنىڭ ياخشىلىق قىلىشنىڭ مۇهىم ئىپادىسى، شۇنداقلا ئەڭ مۇهىم ئەخلاقىي پەزىلەت دەپ قارىغان. يەنە بىر تەرەپتىن، يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ ئادالەتنى هۆكۈمدارلارنىڭ ياخشىلىق قىلىشىدىكى مۇهىم مەزمۇن دەپ قارىشى، ئەينى ۋاقىتتىكى قاراخانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بايلىق بىلەن نامراتلىقنىڭ تەكشىسىزلىكى، قانۇن ئىجرا قىلىشتىكى ئادالەتسىزلىك قاتارلىق رېئاللىقلارنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. يۇسۇپ خاس هاجىپ بۇ خىل ئادالەتسىزلىكلەرنى كۆرگەن، شۇڭا، ئۇ دۆلەت باشلىقىنى قانۇن - تۈزۈم ئىجرا قىلىشتا ئادىل بولۇشقا، ئادالەتنى كەم بولسا بولمايدىغان ئەخلاقىي پەزىلەت دەپ قاراشقا ئۈندەيدۇ، بۇ

گەرچە ئەينى ۋاقتتىكى شەرت - شارائىت ئاستىدا ئەمەلگە ئېشىشى مۇمكىن بولمايدىغان پىكىر بولسىمۇ، ئەمما يەنىلا بىر خىل ئىلغار ئىدىيە ئىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ خەيرى - ساخاۋەت قىلىشمۇ ھۆكۈمدارلار ۋە بايلارنىڭ ياخشىلىق قىلىشىنىڭ مۇھىم ئىپادىسى، شۇنداقلا ئۇلار ھازىرلاشقا تېگىشلىك بولغان ئەخلاقىي پەزىلەت دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇ، بايلار يوقسۇللارغا، يار - يۆلەكسىزلەرگە خەيرى - ساخاۋەت قىلىشى، ياخشىلىق قىلىشى كېرەك:

1367 بالا - زورلۇق ۋاقتىدا قىل ياخشىلىق،
تىلىڭ ھەم قولۇڭدىن سۆيۈنسۇن خەلق.

1368 ئىسەنلىك چېغىڭدا ياخشىلىق ئاشۇر،
تاۋار - مال بارىدا ئۆلەشتۇر، يىدۇر.

مۇشۇنداق قىلغاندىلا ياخشىلىققا ياخشىلىق ئالسەن، بېھىشكە كىرىشىڭ يولىنى تۈزلىيەلەيسەن، دەيدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ خەيرى - ساخاۋەتنى ياخشىلىق قىلىشنىڭ يەنە بىر مۇھىم مەزمۇنى دەپ قارىشى مەلۇم مەنىدىن ئىبىتقاندا، قاراخانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بايلىق بىلەن نامراتلىق ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ ئۆتكۈر قارىمۇ قارشىلىقىنى، ئۇنىڭ بۇ خىل قارىمۇ قارشىلىقىنى نورمالاشتۇرماقچى بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئەمما بۇ يەردە بىزنى قىزىقتۇرىدىغىنى بۇ مەسىلە بولماستىن، بەلكى ئەڭ مۇھىمى ياخشىلىق قىلىش بىلەن مال - مۈلۈك

سلك مۇناسىۋەتتى ئالاھىدە تەكتىلەنگەنلىكى. ئۇ ئېنىق قىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

3979 جىمى ياخشىلىققا يولچى ئېرۇر مال،
جىمى دەرتلەر ئۇچۇن ئەچچى ئېرۇر مال.

3983 ئېلىپ، بەرمەككە يوق بولسا ئەر مېلى،
پۇتۇن ياخشىلىققا قىسقىدۇر قولى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ ئىدىيىسى بىر تەرەپ تىمىن ئۇنىڭ سىنىپىي مەيدانىنى چەكلەش قىلىپ پەقەت مال - مۇلكى بولغان دۆلەتمەنلەر ئاندىن ياخشىلىق قىلالايدۇ، ياخشىلىق قىلىشتەك ئەخلاقىي پەزىلەتكە ئىگە بولىدۇ، دەپ قارىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇنىڭ ئەخلاق بىلەن ئىقتىساد، مال - مۇلۇك نىڭ باغلىنىشىنى ھەقىقەتەن مۇ مەلۇم دەرىجىدە كۆرۈپ يەتكەنلىكىنى، ئەخلاق بىلەن ياخشىلىق قىلىشنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن چۈشەندۈرمەكچى بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» تە ياخشىلىق قىلىشنىڭ يۇقىرىقىدەك ئىككى خىل ئىپادىسىنى، بولۇپمۇ ئادالەتنى شەرھىلەشتىن سىرت، يەنە باشقا بەزى ئىپادىلىرىنىمۇ بايان قىلىدۇ. مەسىلەن: ئەينى ۋاقىتتىكى جەمئىيەتنىڭ ھەر قايسى قاتلاملىرى — پەيغەمبەر ئەۋلادلىرى، ئالىملار، تۈرىلار، شائىرلار، دېھقانلار، سودىگەرلەر، چارۋىچىلار، قول ھۈنەرۋەنلەر، پېقىرلار بىلەن قانـ

داق مۇناسىۋەت قىلىش لازىملىقىنى كونكرېت بايان قىلىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: دېھقانلار بەك كېرەكلىك كىشىلەر، ئۇلارنىڭ قولى، دىلى كەڭ بولىدۇ، «تاپار ھەممە ئۇندىن يىمەك تەمىنى»، شۇڭا:

4418 بۇلارغا قوشۇلغىن، قېتىلغىن ئۆزۈڭگە،
قىلىپ ياخشى سۆزنى، ئوچۇق تۇت يۈزۈڭگە.

چارۋىچىلار بەك ئاق كۆڭۈل، چىن، راستچىل كېلىدۇ، قېمىز، سۈت، يۇڭ، ياغ، قېتىق، قۇرۇت ئىشلەپچىقىرىدۇ، كىيىم - كېچەك، ئۆيگە كېرەكلىك نەرسىلەرنى، قاتناش قوراللىرىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدۇ، شۇڭا ئۇلارغا:

4444 قېتىلغىن، قوشۇلغىن، يىدۇر ھەم ئىچۈر،
دۇرۇسلۇق ئىچىدە تىرىكلىك كۆچۈر.

قول ھۈنەرۋەنلەر ناھايىتى كېرەكلىك كىشىلەر، بۇ دۇنيانىڭ زىننىتى، جاھاندا كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان ئىشلار شۇلارنىڭ قولىدىن كېلىدۇ، شۇڭا،

4462 ئىشىگىنى قىلسا، ئىش ھەققىنى تېز بەر،
يىدۇرگىن، ئىچۈرگىن، ئاشنى كەڭرۇ بەر.

دەيدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ھۆكۈمدارلار ئۈمۈمىيۈزلۈك ئىگە بولۇشقا تېگىشلىك ياخشىلىق قىلىشتىن ئىبارەت ئەخلاقىي پەزىلەتتىن سىرت يەنە ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلار ھازىرلاشقا تېگىشلىك ئالاھىدە بولغان كەسپىي ئەخ-

لاقي پەزىلەتلەرنەمۇ كونكرېت شەرھلەيدۇ. گەرچە ئۇ كەسپي ئەخلاقي پەزىلەت كاتېگورىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، ئەمما ئەمەلىيەتتە دۆلەتنى تىزىش، خاتىرجەملەندۈرۈش مەقسىتىنى دەۋر قىلغان ھالدا كەسپي ئەخلاقي پەزىلەتنىڭ كۆپلىگەن كونكرېت مەزمۇنلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. مەسىلەن: دۆلەت باشلىقى ئاق كۆڭۈل، تىلى تۇز، خۇلقى ئۇز، ئاقىل ھەم بىلىملىك، ئەل سۆيەر، كۆزى توق، دىلى كەڭ، سېخى بولۇشى كېرەك؛ ۋەزىر ئەقلى كۆپ، ئىلمى دېڭىز، دۇرۇس، كۆزى توق، كەچىك پېئىل بولۇشى كېرەك؛ ئەسكەر باشلىقى جەسۇر، بېشىدىن ئىش ئۆتكەن، مۇلايىم، ئەقىللىق، تەمكىن بولۇشى كېرەك. بۇلاردىن سىرت، يۇقىرىقىلار ھۆكۈمدار بولۇش سۈپىتى بىلەن يەنە سەممي - سادىق، كەڭ قورساق، ئۆزىنى تۇتقان، كەمتەر، ئېھتىياتچان، مۇلايىم بولۇشى كېرەك، دەيدۇ. بۇ ئالاھىدە بولغان ئەخلاقي پەزىلەتلەر ئەخلاق كاتېگورىيىسىگە، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا سىياسىي كاتېگورىيىگىمۇ مەنسۇپ بولۇپ، ئۇ ھاكىمىيەتنى رەتكە سېلىش، فېئودال سۇلالە ئۇچۇن خىزمەت قىلدۇرغان ئىختىساسلىق خادىملارنى تاللاش ئۇچۇن ئوبيېكتىپ ئۆلچەم ھازىرلاپ بەرگەن بولۇپ، ئۇمۇ ئوخشاشلا يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ دۆلەتنى تۇزىش لايىھىسىنىڭ مۇھىم تەركىبي قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

3. «ئىككى دۇنيادىكى بەخت - سائادەت» يولىدا ئىزلىنىشنى مەقسەت قىلغان كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى

كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى دېگىنىمىز، كىشىلەرنىڭ كىشىلىك تۇرمۇشىنىڭ مەقسىتى ۋە ئەھمىيىتىگە بولغان تۇپ قارىشى ۋە پوزىتسىيىسىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ دۇنيا قاراشىنىڭ ئىپادىسى ۋە تەركىبىي قىسمى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇ يەنە ئەخلاقىمۇ مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. كىشىلىك تۇرمۇشقا قانداق قاراش، بەخت - سائادەتكە ۋە بەخت - سائادەت يولىدا ئىزلىنىشكە قانداق مۇئامىلە قىلىش كەبى كىشىلىك تۇرمۇش قارىشىدىكى مۇھىم بىر مەسىلە، دىنىدىكى مۇھىم بىر مەسىلە؛ يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ دۆلەتنى تۇزەش يولىنى، چارە - تەدبىرلىرىنى ئەتراپلىق شەرھىلەشتە ھەل قىلمىسا بولمايدىغان مۇھىم بىر مەسىلە. ئاپتورنىڭ ئۆز ئەسىرىگە «قۇتادغۇ بىلىك» دەپ نام بېرىشتىكى مۇھىم بىر مەقسىتى خۇددى ئۆزى ئېيتقاندەك كىشىلەرنى بەخت - سائادەتكە ئېرىشتۇرۇشتىن ئىبارەت:

كىتاب نامى قويدۇم قۇتادغۇ بىلىك،
قۇتاتسۇن ئوقۇچىغا تۇتسۇن ئىلىگ.

بارلىق دىنلار بەخت - سائادەتنى ھامان ئۇ دۇنيادىكى بېھىشكە مەنسۇپ نەرسە دەپ قارايدۇ. ئۇلار

تەقدىرچىلىك قارىشىنى چىقىش قىلىپ كىشىلىك تۇرمۇشىنى بۇ دۇنيالىق ۋە ئۇ دۇنيالىق دەپ ئىككىگە ئايرىيدۇ، ئۇلۇم پەقەتلا بۇ دۇنيا بىلەن ئۇ دۇنيانى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان كۆۋرۈك، بۇ دۇنيادا دىنىي ئەقىدىلەرگە سادىق بولسا، پەرزلەرنى ئادا قىلسا، جاپا - مۇشەققەتلەرگە چىداشلىق بېرەلىسە، ئۇ دۇنياغا بارغاندا مۇقەررەر ھالدا بەھىشكە كىرىدۇ، شۇنچە بەختلىك بولىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. بۇ خىل «بەخت - سائادەت قارىشى» مۇقەررەر ھالدا ئۇ دۇنيادىكى بەخت - سائادەتنىڭ كويىدىلا بولۇپ كېتىدىغان تەقدىرچىلىك ئاساسىدىكى ئۇمىدسىزلىك كىشىلىك تۇرمۇش قارىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ھاكىمىيەتنى رەتكە سېلىش، دۆلەتنى تۇزەش، ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش، خانلىق ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن تەقدىرچىلىك ئاساسىدىكى بۇ خىل كىشىلىك تۇرمۇش قارىشىنى تەشۋىق قىلىشى زۆرۈر ئىدى. شۇڭا ئۇ، ئادەمنىڭ ئىرادە ئەركىنلىكىنى چەكلەپ قىلىپ، ئادەم ئۇ دۇنيادىكى بەخت - سائادەتكە ئىنتىلمىلا قالماستىن، بەلكى بۇ دۇنيادىكى بەخت - سائادەتكە ئىنتىلىشكىمۇ جۈرئەت قىلىشى كېرەك دەپ ھېسابلاب:

3975 ياماڭ ئەرمەس ئەمدى بۇ دۇنيا قۇتىن —
تېپىپ، بىلسە ياشاشنى، چىقارسا ئېتىن.

دەيدۇ. ئۇ مۇنتەزىل دىنىي ئەقىدىلەرنىڭ بۇ دۇنيادىكى بەخت - سائادەتنى پەس كۆرىدىغان، ھەممە ئىشنى ئىلاھنىڭ ئىرادىسىدىن، تەقدىردىن بولىدۇ، دەپ قارايدى-

مان تەقدىرچىلىك قارىشىنى ئەيىبلەپ مۇنداق دەيدۇ،

3652 جاھان خەلقى بارچە شەھەر - كەنت قويۇپ
چىقىپ ئالما تاغقا بۇيۇك يۇك يۈدۈپ.

3653 بۇزۇلغاي جاھان، بارچە قالغاي قۇرۇپ،
ئادەم باللىرىدا كېسىلگەي ئۇرۇق.

ئۇ يەنە يۇرەكلىك ھالدا ئادەملەرنىڭ ماددىي را-
ھەت يولىدا ئىزلىنىشى لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ،
ماددىي راھەتنىڭ بولۇشى يامان ئىش ئەمەس، ئادەم
ئۈچۈن تاماق ۋە كىيىم - كېچەك لازىم، بۇ ھاياتنىڭ
زۆرۈرىيىتى:

3665 بەدەن ياپقىلى تون، تويماق ئۈچۈن ئاش،
تىرىككە بۇنىڭدىن كېچىش يوق، قاياش.

3666 ھالالدىن تېپىپ مال يىمەكلىك كېرەك،
يوقسۇلغا بىر قىسمىن بەرمەكلىك كېرەك.

دەپ ھېسابلايدۇ.

ئەلۋەتتە، يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىر دىنىي مۇخ-
لىس، ئەينى ۋاقىتتىكى شارائىت ئاستىدا ئۇنىڭ ئۇ دۇنـ
يادىكى بەخت - سائادەتىنى پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىشى
مۇمكىن ئەمەس. ئەمما ئۇ بۇ دۇنيادىكى بەخت - سا-
ئادەتنى «تۇراقسىز» بولىدۇ دەپ قارىسىمۇ، لېكىن ئۇ-
نىڭ قىممىتىنى تۆۋەنلەتمەيدۇ، ئەكسىچە ئۇنى مەدھىيە

لەيدۇ، كىشىلەرنى بۇ دۇنيانىڭ ھالى قانداق بولۇشـ
دىن قەتئىينەزەر، تىرىكچىلىـك يولىدا ئاچچىقلانماسلىققا،
بۇ دۇنيادىكى بەخت - سائادەتنى قولغا كەلتۈرۈش يو-
لىدا تىرىشىپ ئىزلىنىشكە دەۋەت قىلىـدۇ. روشەنكى، بۇ
ئەينى ۋاقىتتىكى شارائىت ئاستىدا مۇنتەزىل دىنىي ئەقـ
ىدىلەرگە خىلاپ بولغان، ئىنتايىن دادىللىق بىلەن ئوتتۇرى-
غا قويۇلغان بىر خىل ئىدىيە. ئۇ، يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتـ
كىنىـمىز دەك كىشىلەرنى بۇ دۇنيادىكى بەخت - سائادەت
يولىدا تىرىشىپ ئىزلىنىشكە دەۋەت قىلىپـلا قالماسـتىن،
بەلكى يەنە ئادەمنىڭ فىزىئولوگىيىلىك تۇزۇلۇشى ئارقـ
لىق ئادەملەرنىڭ پانىي دۇنيا، باقىي دۇنيادىن ئىبارەت
ئىككى دۇنيادىكى بەخت - سائادەتـنى قولغا كەلـتۈرۈش
يولىدا ئىزلىنىشنىڭ ئەقلگە مۇۋاپىقلىقىنى دەللىلەيدۇ، ئۇ
خۇدا ئىككى دۇنيانى ياراتتى، ئادەملەردىكى ئىككى كۆز،
ئىككى قۇلاق، ئىككى پۇت، ئىككى قول بولسا مۇشۇ ئىك-
كى دۇنيانى تۇتۇش ئۈچۈن يارىتىلغان، ئىنسانلار مۇشۇ
ئەزالىرىدىن تولۇق پايدىلىنىپ ئىككى دۇنيادىكى بەخت-
سائادەتنى تۇتۇشى كېرەك، «بىـرىن تاپـساڭ، ئىزلە ئۇ
بىـرىـن ھامان» دەيـدۇ. يۇقىرىـقىـلاردىـن كۆرگـىـلى
بولىدۇكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشـچە كىشىلىك
تۇرمۇشنىڭ مەقسىتى بۇ دۇنيا بىلەن ئۇ دۇنيادىن ئىبا-
رەت ئىككى دۇنيادىكى بەخت - سائادەتنى قولـغا كەلتۇ-
رۇش يولىدا ئىزلىنىشتىن ئىبارەت بولۇپ، خۇددى ئۆزى
ئېيتقاندەك:

351 سۆزۈم سۆزلىدىم مەن، پۈتىدىم بىتىك،
سۈنۈپ ئىككى دۇنيانى تۇتسۇن ئىلىك.

352 كىشى تۇتسا بەخت بىرلە ئىككى جاھان،
بەختلىك بولۇر، بۇ سۆزۈم چىن ھامان.

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، بۇ خىل كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى گەرچە ئەينى ۋاقىتتىكى پەۋقۇلئاددە ئىدىئولوگىيە شارائىتى ئاستىدا دىنىي رامكىدىن پۈتۈللەي چىقىپ كېتەلمىگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇمۇمىي جەھەتتىن ئېيتقاندا بىر خىل ئاكتىپ، ئۇمىدۋار بولغان كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى بولۇپ، مۇنتەزىل دىندىكى پاسسىپ، ئۇمىدسىزلىك بىلەن تولغان تەقدىرچىلىك كىشىلىك تۇرمۇش قارىشىدىن روشەن پەرقلىنىدۇ، ئۇ كىشىلەرنى ئۇمىدۋار بولۇشقا، رېئاللىققا ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلىشقا، بۇ دۇنيادىكى بەخت - سائادەت يولىدا ھارماي ئىزلىنىشكە ئۈندەيدۇ. بۇ، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆز سىنىپىنىڭ ئىلغار مۇتەپەككۇرى ۋە ئىسلاھاتچىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇلۇغۋار غايىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئەمما، 1055 - يىلدىن كېيىن، ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا يوقىلىشىغا ئەگىشىپ، ئەرەب مەدەنىيىتىنىڭمۇ زاۋاللىققا يۈزلىنىشى، پۈتۈن ئەرەب رايونىنىڭ سوپىزم ئىدىيىسى ئېقىمى يامرىغان دىنىي ئەسەبىيلىك مەزگىلىگە قەدەم قويغانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۆزىنىڭ دۆلەتنى تۇزەش، ئەلنى خاتىرجەم قىلىشتەك ئىدىئ-

يسى، لايهسسنىڭ مۇقەررەر هالدا قاراخانىلاردا خېلى سالماقنى ئىگىلىگەن سوپىزىم مۇرىتىلىرىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغانلىقى، ئۇنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا ئەمەلگە ئېشىش مۇمكىنچىلىكىنىڭ يوقلۇقىنى كۆرگەن ۋە ھېس قىلغان يۇسۇپ خاس ھاجىپ بەزىدە، بولۇپمۇ كېيىنكى مەزگىلەردە ئۆزىنىڭ ئۇمىدسىزلىنىش، دۇنيادىن بېزار بولۇش، تەركىدۇنيالىقتەك روھىي كەيپىياتلىرىنىمۇ ئىپادىلەيدۇ. بۇ يۇسۇپ خاس ھاجىپ ياشىغان زىددىيەتلىك دەۋردىكى زىددىيەتلىك ئىجتىمائىي ئىنكاسى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئىسلاھاتچى ۋە مۇتەپەككۇر بولۇش سۈپىتى بىلەن بۇ خىل ئۇمىدسىزلىك كەيپىياتىنى تۇرمۇش قارىشى ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئاساسىي ئېقىمى ئەمەس، بىز ئۇنىڭغا قارىتا ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزلىگەن ھالدا تارىخىي تەھلىل يۈرگۈزۈشىمىز ۋە باھا بېرىشىمىز لازىم.

4. بىلىمنى يادرو قىلغان بەخت قارىشى

يۇسۇپ خاس ھاجىپ كەيپىياتىنىڭ تۇرمۇشنىڭ مەقسىتى ئىنكىسى دۇنيادىكى بەخت - سائادەت، ماددىي راھەت يولىدا ئىزلىنىشتىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى تەشەببۇس قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، بەخت - سائادەت ماددىي راھەتتىن بەھرىمەن بولۇش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى تېخىمۇ مۇھىمى بىلىملىك ۋە ئەقىل - پاراسەتلىك بولۇشتىن ئىبارەت، پەقەت بىلىم ۋە ئەقىل - پاراسەتلا ياخشىلىق قىلىشقا ئېلىپ كېلىدۇ، بىلىم ۋە ئەقىل - پاراسەت بولغاندىلا دۆلەتنى ياخشى باشقۇرغىلى، قانۇن

ئىجرا قىلىشتا ئادىل بولغىلى بولىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. شۇنداقلا، پەقەت بىلىم ۋە ئەقىل - پاراسەت ئېلىپ كەلگەن بەخت - سائادەتلا ئۇزۇن مۇددەتلىك بولىدۇ، مەڭگۈلۈك بولىدۇ، تەننىڭ ھاۋايى - ھەۋىسىدىن كەلگەن بەخت بولسا ئۇزاقسىز بولىدۇ دەپ قاراپ كىشىلەرگە،

3346 ھاۋاغا بىرىلمە، ئەقىل بىرلە كەس،
تېنىڭ باش كۆتەرسە، بىلىم بىرلە باس.

دەپ تەۋسىيە قىلىدۇ، ئاساسلىق ئەقىلنىڭ كۆچىنى جارى قىلدۇرۇش ئارقىلىق بىلىم يولىدا ئىزلىنىشنى، شۇ ئارقىلىق ئەڭ زور، مەڭگۈلۈك بەخت - سائادەتنى قولغا كەلتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ئۇنىڭ كىتاب نامىنى «قۇتادغۇ بىلىك» دەپ قويۇشى ئەمەلىيەتتە كىشىلەرگە بەخت - سائادەت، خۇشال - خۇراملىققا ئېرىشىشنىڭ سىرى باشقا يەردە بولماستىن، دەل ئىدراكىنىڭ كۈچى بىلەن پەننىي بىلىملەرنى ئىگىلەشتە ئىكەنلىكىنى ئۇقتۇرۇشتىن ئىبارەت.

يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ھۆكۈمدارلاردا بىلىم بولسىلا ئاندىن دۆلەتنى باشقۇرالايدۇ، قانۇن ئىجرا قىلىشتا ئادىل بولالايدۇ، ياخشىلىق قىلالايدۇ؛ بىلىم بولغاندىلا ئەڭ زور بەخت - سائادەتكە ئېرىشكىلى بولىدۇ، دەپ قاراپ، ئەمەلىيەتتە بىلىمنى يادرو قىلغان بەخت قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويغان ھەمدە ئۇنى

ئۆزىنىڭ دۆلەتنى تۇزەش لايىھىسىنىڭ مۇھىم تەدبىرى قىلغان. ئۇ ھۆكۈمدارلارنى، ئىختىساسلىقلارنى تاللاشتا ئۇلار نەسلى ئىسىلزادە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بىلىملىك، ئەقىل - پاراسەتلىك بولۇشى كېرەك، دەيدۇ. شۇ- ڭا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» تە ناھايىتى كۆپ سەھىپىلەرنى ئاجرىتىپ، ئاجايىپ چوڭقۇر مەنىگە ئىگە ھىكمەتلىك شېئىرىي جۈملىلەر ئارقىلىق بىلىمنىڭ كۇچى ۋە رولىنى مەدھىيىلەيدۇ:

150 بىلىم بەردى، ئىنسان زورايدى بۇ كۇن،
ئەقىل بەردى، شۇڭا يېشىلدى تۇگۈن.

208 پۇتۇن ياخشىلىقلار ئىلىم نەپتى ئول،
بىلىم بىرلە تاپتى مسال كۆككە يول.

288 ئەقىلدۇر چىراغدەك قاراڭغۇ تۇنى،
بىلىم — ئۇ يورۇقلۇق، يورۇتقاي سېنى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇنداق چوڭقۇر مەنىلىك ھىكمەتلىك سۆزلىرى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئۇتتۇرا ئەسىر دىنىي جاھالەتچىلىكى شارائىتىدا ئۇتتۇرىغا قويۇلغانلىق ئېتىبارى بىلەن تېخىمۇ زور قىممەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇ خۇددى مۇئاتازىلاخىزمچىلارنىڭ «ئادەمدىكى ئەڭ گۈ- زەل زىننەت — بىلىم»، «ئالىملارنىڭ سىياسى — شېھىتلەر- نىڭ قېنىدەك ئىززەتلىنىشى كېرەك» دېگەندەك ھىكمەتـ

لمك سۆزلىرىگە، يېقىنقى زامان ماتېرىيالىزمچىسى بې-
كوننىڭ «بىلىم — كۇچ» دېگەن جاراڭلىق شوئارىغا
ئوخشاشلا بۇگۈنكى كۇندىمۇ ئۆزىنىڭ تەپەككۇر ئۇچقۇنى
لىرىنى چېچىپ، كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلارلىق ھال-
دا چاقناپ، بىزنى ئىلىم - پەن يولىدا ھارماي ئىزلە-
نىشكە رىغبەتلەندۈرۈپ تۇرىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىلىمنى مەدھىيىلىگەندە، ئۇ-
نىڭ كۇچى ۋە رولىنى ئادەتتىكى مەنىدىن مەدھىيىلەپلا
قالماستىن، بەلكى ئۇنى ئەخلاققا تەتبىقلايدۇ، ئۇنىڭ چوڭ
قۇر ئەخلاق مەنىسىگە ئىگە قىلىدۇ، بىلىم بىلەن ئادالەت،
ياخشىلىق قىلىش، بەخت - سائادەت قاتارلىق ئەخلاق
كاتېگورىيىلىرىنى ئورگانىك ئاساستا زىچ بىرلەشتۈرىدۇ،
شۇ ئارقىلىق بىلىمنىڭ ئەخلاق ھەرىكەتلىرىدىكى ئورنى
ۋە رولىنى تۇرغۇزىدۇ. ئەخلاق ئىدىيىسى تارىخىدا سوك-
رات «بىلىم — ئەخلاق» دېگەن ئىدىيىنى تۇنجى قېتىم
ئوتتۇرىغا قويۇپ ئەخلاق بىلەن بىلىمنىڭ بىرلىكىگە ئا-
ساس سالغان بولسا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ يەنىمۇ ئىل-
گىرىلىگەن ھالدا «بىلىم — بەخت» دېگەن ئىدىيىنى
ئوتتۇرىغا قويۇپ ئەخلاق تەرەققىياتىغا يېڭى يول ئېچىپ
بەرگەن دېيىشكە بولىدۇ. بۇ يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ
ئەخلاق ئىدىيىسى تەرەققىياتىغا قوشقان مۇھىم تۆھپىسى
بولۇپ، ئۇنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا چوڭقۇر تەتقىق
قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

5. ئائىلىنى ئاساس قىلغان ئەخلاق تەربىيىسى

يۇسۇپ خاس ھاجىپ دۆلەتنى تۇزەش، دۆلەت

نى باشقۇرۇشنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن تەلىم - تەربىيە
گە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن. ئۇنىڭ تەلىم - تەربىيە
توغرىسىدىكى ئىدىيىسىدە ئەخلاق تەربىيىسى بولۇپمۇ گەۋ-
دىلىك ئورۇن تۇتىدۇ، ئۇ تەلىم - تەربىيىنىڭ مەقسىتى
دۆلەتكە سادىقلىق بىلەن خىزمەت قىلىدىغان، خۇدانى
ئىززەتلەيدىغان ھۆكۈمدارلارنى تەربىيىلەش، پايدىلىق ئا-
دەملەرنى يېتىشتۇرۇشتىن ئىبارەت بولۇشى كېرەك دەپ
ھېسابلايدۇ، مۇشۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن ياشلارغا ئۆ-
زىنىڭ ياشلىقىنى زايە قىلماسلىقنى تەۋسىيە قىلىدۇ:

تىرىش، توغرا يولدىن ئاداشما ھامان،
يىگىتلىك كەتمىسۇن بىكار، پايدىلان!

پەرزەنتلەرگە كىچىكىدىن باشلاپلا ھەر خىل بىلىملەرنى
ئۆگىتىش، بولۇپمۇ ئۇلارغا ئەخلاق توغرىسىدا تەربىيە
بېرىش لازىملىقىنى تەكىتلەيدۇ:

قاراپ تۇر، ئۆگەت ئاڭا ئەردەم، بىلىك،
بىلىم پەزىلە بولسۇن ئەلگە يېتەك.

يېتىلسۇن، تۇزەتسۇن قىلىق - ھەركىتىن،
لايىقەت بىرلە ئۇ تاپسۇن خىزمىتىن.

«قۇتادغۇ بىلىك» تېكى بايانلاردىن قارىغاندا، يۇ-
سۇپ خاس ھاجىپ ئەخلاق تەربىيىسىنىڭ مۇھىم ئۇسۇلى

ئائىلە تەربىيىسىدىن ئىبارەت بولۇشى كېرەك، دەپ
ھېسابلىغان.

4504 تۇغۇلسا ساقا ئاي كەبى قىز - ئوغۇل،
ئاقا تەربىيىچى سەن ئۆزۈڭلا بول.

4505 ئېرىنغ ياخشىنى ئال ئىنىگە قىلىپ،
ئوغۇل - قىز ئۆسەر پاك ۋە ساغلام بولۇپ.

ئائىلە تەربىيىسىدە ئۇ ئاتا ئانىنىڭ پەرزەنتلەرگە
بولغان تەربىيىسىنىڭ رولىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىدۇ:

1486 ئوغۇل - قىز سەۋەبى ئاتا ھەم ئانا،
بۇزۇلسا قىلىقى، تۇزەلسە يانا.

1218 ئاتا ئەمگىكى سىڭسە ئوغلىغا كۆپ،
بولۇر بۇ ئوغۇلنىڭ خۇيى - پەيلى خوپ.

1224 كىچىك چاغدا ئوغلىنى قويسا ياۋا،
ئوغۇلدا گۇنا يوق، ئاتاغا جاپا.

شۇڭا، ئاتا - ئانا بولغۇچى ئۆز پەرزەنتلىرىگە
قاتتىق تەلەپ قويۇشى، ئۇلارغا بىلىم ۋە ئەدەب - ئەخ-
لاق ئۆگىتىشى، ئۆزى ئۇلگە بولۇشى كېرەك. شۇنداللا
پەرزەنتلەر بەخت تاپىدۇ، ئاتا - ئانا بولغۇچىلارمۇ

بەختلىك بولىدۇ؛ پەرزەنتلەرنى چىڭ تۇتۇپ ياخشى
كەربىيلىمەسلىك ئۆزىگىمۇ، پەرزەنتلەرگىمۇ بالايى - كا-
پەت ئېلىپ كېلىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ؛

1220 كەگەر چىڭ تۇتۇلماس ئىكەن ئۇ ئوغۇل،
بولۇر زايە، ئاندىن سەن ئۆزگەن كۆڭۈل.

1223 كىمنىڭكى بولۇر ئەركە ئوغلى - قىزى،
چېكىپ ئاھ ۋە ھەسرەتتە يىغلار ئۆزى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئائىلە تەربىيىسىنىڭ رو-
لىغا ئېتىبار بىلەن قارىشى، ئاتا - ئانىنىڭ ئۆز پەرزەنت-
لىرىگە ئەخلاق تەربىيسى بېرىشتىكى رولىغا ئېتىبار بە-
لەن قارىشى، پەرزەنتلەرگە قاتتىق تەلەپ قويۇشنى ئوت-
تۇرىغا قويۇشىدىكى ئەڭ ئاخىرقى مەقسىتى ئەينى ۋاقىت-
تىكى رېئاللىقنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش بولسىمۇ، ئەمما
يۇ ئىدىيىلەرنىڭ ئۆزى ھازىرمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە
بولۇپ، ھازىر پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا مەدەنىيەت-
لىك، ئەدەبلىك بولۇش تەربىيسى پائالىيىتىنى كەڭ
كۆلەمدە قانات يايدۇرۇۋاتقان مەزگىلدە ئۇنىڭغا زىچ ما-
لىنىش، مەكتەپ تەربىيسى بىلەن ئائىلە تەربىيىسىنى
بىرلەشتۈرۈش، دەۋرنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن بىر ئەۋلاد
مەدەنىيەتلىك، ئەدەبلىك كىشىلەرنى تەربىيلەپ چىقىشتا
بىز ھەر بىر ئاتا - ئانا بولغۇچىغا قارىتا ئېيتقاندا بىر
خىل قوزغىتىش، رىغبەتلەندۈرۈشتىن ئىبارەت. ئەلۋەتتە،

تارىخىي چەكلىملىك ۋە سىنىپىي مەيدان قاتارلىق تە-
رەپلەردىكى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، يۇسۇپ خاس ھا-
جىپنىڭ ئەخلاق تەربىيىسىدىكى ئىدىيىسىمۇ
نۇرغۇنلىغان فېئوداللىق ئەخلاق قاراشلىرىدىن خالى بو-
لالمىغان، بۇلارغا قارىتا تارىخىي ئاساستا، ھەقىقەتنى
ئەمەلىيەتتىن ئىزلەش پرىنسىپى بويىچە تەھلىل يۈر-
گۈزۈشىمىز، ئۇنىڭ ئەخلاق ئىدىيىسىنىڭ ئاكتىپ مەزمۇن-
لىرىنى تەنقىدىي ئاساستا قوبۇل قىلىش بىلەن بىر
ۋاقىتتا، پاسسىپ تەرەپلىرىنى چىقىرىپ تاشلىشىمىز لازىم.

يۇقىرىقىلارىدىن سىرت، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئا-
ئىلىنىڭ باشقا ھەرقايسى تەرەپلىرىدە، مەسىلەن: نىكاھ،
ئائىلە، مەجبۇرىيەت، ۋىجدان، ئەخلاقىي باھا قاتارلىق
تەرەپلەردىمۇ مول ئىدىيىلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان، ئۇنىڭ
ئىچىدىكى بەزىلىرى ھازىرمۇ رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.
ماقالىمىزنىڭ ئالدىغا قويۇلغان مۇھىم نۇقتا بۇ تەرەپ-
لەر بولمىغاچقا، بۇ يەردە بۇ مەسىلەر توغرىسىدا تەپ-
سىلىي توختالمايمىز.

يۇقىرىقىلارنى خۇلاسىلىگەندە شۇنى كۆرۈۋالالايمىز-
كى، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئەخلاق ئىدىيىسى ئىنتايىن
مول بولۇپ، ئەقلگە مۇۋاپىق نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك مەز-
مۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ھازىر مەلۇم بولغان ما-
تېرىياللارغا ئاساسلانغاندا شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە
بولىدۇكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئەخلاق قارىشى
ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمكى ئەخلاق ئىدىيىسىنىڭ پار-
لاق نامايەندىسى بولۇپ، ئومۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا،
ئۇنىڭ ئەخلاق قارىشى تارىخ تەرەققىياتىدا ئاكتىپ رول
ئوينىغان ئىلغار ئەخلاق قارىشى.

قەدىمكى ئۇيغۇر ئىجتىمائىي ئىدىيىلىرىنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك»تىكى ئىزلىرى

غەيرەتجان ئوسمان

ئىجتىمائىي ئاڭ — ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەتنىڭ ئىنكاسى، ئۇ كىشىلەرنىڭ ئۆزىنى ئورىئالغان مۇھىتقا، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرگە ۋە ئىجتىمائىي جەريانلارغا نىسبەتەن ھاسىل قىلغان بىلىشى.

ئىجتىمائىي ئاڭنىڭ مەزمۇنى مەيلى توغرا، مەيلى ناتوغرا بولسۇن، ھەتتا خام خىيال بولسۇن، پۈتۈنلەي ئوبيېكتىپ رېئاللىقنىڭ ئىنكاسى، ئۇلارنىڭ مەنبەسى ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەتتۇر.

ئىجتىمائىي ئاڭ ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەتكە بېقىندۇ، ئۇنىڭ مەزمۇنىنى ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەت، ئىجتىمائىي تارىخىي شارائىت بەلگىلەيدۇ. ئىجتىمائىي تارىخىي شارائىتنىڭ، ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىيات سەۋىيىسىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ، ئىجتىمائىي ئاڭمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن ئىجتىمائىي ئاڭدىمۇ قاچانلا بولمىسۇن ئۆزگىرىش بولۇشى مۇقەررەر.

ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي ئەمەلىـ

يەت جەريانىدا ئۆزىگە خاس بولغان ئىلغار ئىجتىمائىي ئىدىيىنى شەكىللەندۈرۈپ ۋە ئۇنۇلۇكسىز بېيىتىپ كەلگەن بولۇپ، ئۇ، ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىنىڭ ئوبىيېكتىپ تەلەپلىرىنى توغرا ياكى بىر قەدەر توغرا ئەكس ئەتتۈرگەن، ئۇيغۇر قەبىلە ئىتتىپاقىدىكى ئىلغار ئىجتىمائىي كۈچلەرنىڭ غايىۋى قورالىغا ئايلانغان. ئۇ كەڭ ئۇيغۇر خەلقىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ، ئۇلارنى سەپەرۋەر قىلىش تەشكىللەشتەك ئىلغار رولىنى جارى قىلىپ كەلگەن.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمكى دەۋرلەردە شەكىللەنگەن ئىلغار ئىجتىمائىي ئىدىيىلىرى 11 - ئەسىردە ئۆتكەن قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى بۈيۈك ئۇيغۇر مۇتەپەككۇرى، شائىرى ۋە پەيلاسوپى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئۆز ئىپادىسىنى تېپىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى، تېخىمۇ يۇقىرى بالداقىقا كۆتۈرۈلۈش بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قاراخانىلار دەۋرىدىكى رەسمىي، بىر پۈتۈن ئىجتىمائىي ئىدىيە سىستېمىسىغا ئايلانغان.

بۇ خىل ئىجتىمائىي كۆز قاراشلارنى ئەستايىدىل ئۆگىنىش ۋە مۇلاھىزە قىلىش ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئىجتىمائىي ئىدىيىلەر تەرەققىيات تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

تۆۋەندە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمكى ئىجتىمائىي ئىدىيىلىرىنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى بەزى ئىزلىرى ئوغرىسىدا دەسلەپكى مۇلاھىزىلىرىمىزنى كۆپچىلىكىنىڭ دىققىتىگە سۇنۇپ، ئۇستازلاردىن مەسلىھەت ئالماقچى:

شىنجاڭ رايونى دۇنيادىكى قەدىمكى ئۇيغۇر چوڭ مەدەنىيەت (جۇڭگو، ھىندى، گرېك)، ئۇيغۇر چوڭ دىن (بۇددا، خرىستىئان، ئىسلام دىنلىرى)، ئۇيغۇر چوڭ ئىقتىساد (چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك)، ئىككى چوڭ كارۋان يولى (قەدىمكى بىرونزى يولى، يىپەك يولى) ئۆزئارا كېسىشكەن ۋە ئۇيغۇراشقان بىر ئۆتكەل ئىدى.

بۇ يەردىكى رەڭگا - رەڭ قەدىمكى مەدەنىيەت يادىكارلىقى، خىلمۇ خىل دىنىي ئېتىقات ئىزلىرى، ھەر خىل تىل - يېزىقلار كۆپ تېپىلىشى شىنجاڭدىكى قەدىمكى خەلقلەرنىڭ بىلىمگە قىزىقىش، ئۆگىنىش، ئىجاد قىلىش روھىنىڭ ئۇستۇن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئورخۇن دەۋرىدىكى «مەڭگۈ تاشلار» دا بىلىملىك كىشىلەرنىڭ دۆلەتنى تۇزەپ، خەلقنى ئىتتىپاقلاشتۇرالايدىغانلىقى: بىلىمسىزلىك - نادانلىق زەئىپلىكىكە ئېلىپ بارىدىغانلىقى قاتتىق ھەسرەتلىك قۇرلار بىلەن بايان قىلىنىدۇ. مەسىلەن: «كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى» (شەرق تەرەپ 3 - قۇر) دا بۇمىن قاغان، ئىستەمى قاغانلارنى تىلغا ئېلىپ: «ئىككىسى ئارىسىدا بەك تەشكىلسىز بولغان كۆك تۈرك خەلقى شۇنداق ئولتۇراتتى. بىلىملىك قاغان ئىدى، باتۇر قاغان ئىدى ... يۇرتنى ئىدارە قىلىپ، ئۆرپ - ئادەت، قانۇنلىرىنى رەتكە سالدى.» دەپ بىلىملىكلەر مەدھىيىلەنگەن بولسا، بىلىمسىزلىك ھەقىدە: «ئۇنىڭدىن كېيىن كىچىك ئىنىسى چوڭ ئاكىسىغا ئوخشاش قىلالمىدى. ئوغلى دادىسىغا ئوخشاش بولالمىدى. بىلىمسىز

ئادەم خاقانلىقتا ئولتۇردى. يامان ئادەم خاقان بولدى. بۈيرۇقمۇ بەك قابىلىيەتسىز ئىدى ... (ئاخىرى) تۈرك خەلقى ئۆز يۇرتىنى قولدىن بېرىپ قويدى ...» دەپ يېزىلغان.

ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمكى ئەدەبىياتىنىڭ جەۋھەرلىرىدىن بىرى بولغان ماقال - تەمسىللەردىن خەلى كۆپ بولۇپ، بۇلار ئەينى چاغدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بىلىم ھەققىدىكى ئىجتىمائىي ئىدىيىلىرىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ:

تېكىستى: بىلىگ ئەرىگ ئەزگۈ تۇتۇپ سۆزىن ئەشىت،
ئەردەمىنى ئۆگرەنسەڭ ئىشقا سورا ①.

يەشمىسى: (بىلىملىك ئادەمنى ئىززەتلەپ سۆزىنى ئىشىت،
پەزىلىتىنى ئۆگىنىپ ئىشقا ئاشۇر.)

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۇيغۇرلارنىڭ بىلىمنى قەدىرلەش، بىلىملىكنى ھۆرمەتلەشتىن ئىبارەت ئىسىل ئەنئەنىۋى پەزىلىتىنى ئەك تولۇق ۋە ياخشى چۈشەنگەن ئالىم ئىدى. ئۇ «قۇتادغۇ بىلىك» تە «بىلىم» مەسىلىسىنى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇپ، ئەسىرىنىڭ بېشىدىن ئاخىرىغىچە «بىلىم» نى بىر قىزىل يىپ قىلىپ، ئۆزىنىڭ تۈپ ئىدىيىسىنى مۇشۇ ئارقىلىق ئىپادىلىدى. شۇڭا يۇسۇپ خاس

① «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە نەشرى، 1- توم، 558- بەت.

هاجىپ ئۆز ئەسىرىگە «قۇتادغۇ بىلىك» (بەخت - سا-
ئادەتكە ئىبرىشتۇرگۈچى بىلىم) دەپ نام قويدى ۋە دۇئا-
يادا ئەڭ ئۇلۇغ نەرسە «بىلىم» دەپ تەنتەنە بىلەن جا-
كالىدى. نادانلىق، بىلىمسىزلىكلەرنى قاتتىق نەپرەت ئاس-
تىغا ئالدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، يۇقىرىدا خاقانلاردىن
تارتىپ، تۆۋەندە ئاددىي پۇقرالارغىچە بىلىملىك بولۇش-
نى تەلەپ قىلاتتى. مەسىلەن:

150 بىلىم بەردى، ئىنسان زورايدى بۇ كۈن،
ئەقىل بەردى، شۇڭا يېشىلدى تۈگۈن.

دەيدۇ.

شائىر كىشىلەر بىلىم ئىگىلەش ئۈچۈنلا ئۆگىنىش
ئەمەس، بەلكى خەلقە، جەمئىيەتكە ئىشلىتىش ئۈچۈن
ئۆگىنىش كېرەككى، پايدىسىز نەرسىنى ئۆگەنمەسلىكنى
تەلەپ قىلىدۇ. بىر كىشىنىڭ ھەر قانچە كۆپ بىلىمى
بولسىمۇ ئۇنى خەلقە، جەمئىيەت مەنپەئەتىگە ئىشلەتمىسە
ئۇنداقتا، ئۇ جەمئىيەت ئۈچۈن يۈك، ھەتتا زىيانلىق دەپ
قارىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ 11 - ئەسىر شارائىتىدا،
بىلىم ئەھلىنىڭ كەسپلىشىشكە قاراپ مېڭىشىنى ئوتتۇرىغا
قويغان ئىدى. كەسپلىشىش بولمىسا، جەمئىيەت تەرەققىي
قىلمايدۇ. ھەرقانداق ئادەم مەخسۇس كەسپ ئەھلى بو-
لۇشى كېرەك. ئۆز كەسپى ساھەسىدىكى بىلىمنى بىرىنچى
ئورۇنغا قويۇش لازىم.

214 گەر ئالىم ئىلمىنى چىقارمىسا تىل،
يورۇتماس ئۇنىڭ ئىلمى ياتسىمۇ يىل.

215 ئەقىل ۋە بىلىم ئول ئۆز نەرسىدۇر ئەڭ،
ئەگەر بولسا ئىشلەت، ئۇچۇپ كۆككە تەڭ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئوتتۇرا ئەسىر شارائىتىدا فېئودالىزم روھىي كىشىلىرىگە قارىماي «بەخت كەلتۈر-گۈچى — بىلىم» دەپ تەنتەنىلىك جاكالىشى ئۈيغۇر خەلقىنىڭ ناھايىتى قەدىمدىن بېرى ئۈلگىيىپ، زور ئېقىنىغا ئايلانغان ھەيۋەتلىك ساداسىنىڭ يۈسۈپ خاس ھاجىپتەك مۇتەپەككۇرلار ئارقىلىق خۇددى چوڭ سورۇنلار-دىكى شوئار توۋلىغۇچىلاردەك توۋلىنىشى ئىدى.

ئىنسانىيەتنىڭ پۈتكۈل ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرىدە يولباشلىغۇچىلارنىڭ ئورنى ۋە رولى ئىنتايىن مۇھىم بولۇپ كەلدى. يەنى، ئەمگەكچى خەلق بىرەر زور پائالىيەت ئېلىپ بارماقچى بولسىكەن، يولباشلىغۇچىلارنىڭ كۆپ-لەپ چىقىشىغا مۇھتاج بولىدۇ. مۇشۇنداق ئوبيېكتىپ تە-لەپ ئارقىسىدا يولباشلىغۇچىلار ۋە داھىلار مەيدانغا كېلىدۇ.

ھەر قانداق بىر دەۋردە كەڭ ئەمگەكچى خەلق بىرەر زور پائالىيەت ئېلىپ بارماقچى بولسىكەن، بىر ئورتاق ئىدىيىنىڭ يېتەكچىلىكىدە سەپەرۋەر قىلىنىشى ۋە ئۈيۇشتۇرۇلۇشى كېرەك. پەقەت شۇنداق قىلغاندىلا، ئاند-دىن ئەمگەكچى ئامما ئۇلۇغ كۈچ بولۇپ ئۈيۇشۇپ، ئۆز-

زىكە يات بولغان كۆچلەرنى مەغلۇپ قىلالايدۇ. لېكىن ئەمگەكچى خەلقنىڭ پائالىيەتلىرى تەلەپ قىلغان بىر ئورتاق ئىدىيە ئۆز - ئۆزىدىن پەيدا بولمايدۇ. بەلكى خەلق ئاممىسى بىلەن زىچ ئالاقە باغلىغان، ئۇلارنىڭ ئارزۇ - تەلەپلىرىنى چۈشەنگەن ۋە بۇ ئارزۇ - تەلەپلەرنى يەكۈنلەشكە ماھىر بولغان يولباشلىغۇچىلار، مەشھۇر شەخسلەر تەرىپىدىن ئاۋۋال ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. شۇڭا، ئەمگەكچى خەلقنىڭ پائالىيەتلىرى پىشىپ يېتىلگەن چاغدا، ئۇ ئاۋۋال ئاز سانلىق كىشىلەر تەرىپىدىن قوزغىتىلىدۇ ۋە مۇئەييەنلەشتۈرۈلىدۇ. مەشھۇر شەخسلەر بولسا تەشەببۇس قىلغۇچى، ئۈيۇشتۇرغۇچى بولۇپ رول ئويناىدۇ. خەلق ئاممىسىنىڭ زور پائالىيەتلىرى يولباشلىغۇچىلارنىڭ پائالىيەتلىرى بىلەن بىرلەشمىسە ئەلۋەتتە قىلالمايدۇ. بۇ توغرىدا لېنىن: «تارىختا بىرەر سىنىپ ئەگەر ئۇ ھەرىكەتنى ئۈيۇشتۇرالايدىغان ۋە ھەرىكەتكە رەھبەرلىك قىلالايدىغان ئۆز سىياسىي يولباشلىغۇچىلىرىنى ئۆزىنىڭ ئىلغار ۋەكىللىرىنى مەيدانغا چىقارمىغان بولسا ھۆكۈمران سىنىپ بولالمايتتى» دەپ كۆرسەتكەن ئىدى.

ئۇيغۇر خەلقى قەدىمكى دەۋرلەردىن بېرى يولباشلىغۇچىلار مەسىلىسىگە جىددىي ئېتىبار بىلەن قارىدى. قەدىمكى دەۋرلەردە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ تارقالغان «توققۇز ئوغۇز، ئون ئۇيغۇر» قەبىلىلىرى توغرىلىق رىۋايەتلەرنىڭ ھەر قايسىسىدا يولباشلىغۇچى بولۇشنىڭ زۆرۈرلۈكى مەسىلىسى ئەڭ مۇھىم مەسىلە قاتارىدا سۆزلەنگەن. مەسىلەن: ئاتاقلىق پارس تارىخچىسى رەشىد-

دىن (ميلادى 1247 — 1307- يىللار) «جامى تۆت تە-
ۋارىخ» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق بىر رىۋايەتنى يازغان:
«خانىگەي تېغىنىڭ باغرىدا ئون ئېقىن بار ئىكەن.
بۇ يەردە ياشايدىغان ئۇيغۇرلار ئون ئوغۇز (ئون ئۇي-
غۇر) قەۋمى دەپ ئاتىلىدىكەن. خانىگەي تېغىنىڭ يەنە
بىر تەرىپىدە توققۇز ئېقىن بار ئىكەن. ئۇ يەردە ياشاي-
دىغان ئۇيغۇرلار توققۇز ئوغۇز (توققۇز ئۇيغۇر) دەپ ئا-
تىلىدىكەن. بۇ ئىككى جايدا ياشايدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ
ھەممىسىنىڭ ئاساسلىق يوق ئىكەن. يىللار ئۆتۈپتۇ، كۈن-
لەر ئۆتۈپتۇ، بىرەر ئىش بولۇپ قالسا، ھەر ئىككى قەۋ-
مىڭ ئىچىدىن كۈچلۈكرەك بىرى چىقىپ، باشقىلارغا ئاق-
ساقال بولىدىكەن - دە، ئىككى تەرەپتىكى ئۇيغۇر قەۋ-
مىگە يولباشچىلىق قىلىدىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، بۇ
يەردىكى ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىگە ئىككى يولباشچى بولما-
زادى بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىشىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن
چوڭ بىر قۇرۇلتاي ئېچىپ، ئون ئۇيغۇرلار قەۋمىدىن
ئىككى كىشىنى يولباشچىلىققا سايلىشىپتۇ. ئۇلارنىڭ بىرى
«ئېلچۇر»، يەنە بىرى «كۆل ئېركىن» دەپ ئاتىلىدى-
كەن. بۇ ئىككى يولباشچىنىڭ ئۆزى ۋە ھوقۇقى بىر -
بىرى بىلەن ئوخشاش ئىكەن.»
گەرچە بۇ رىۋايەت بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا ئۇي-
غۇرلارنىڭ قەدىمكى دەۋرلەردىكى يولباشلىغۇچىلارنىڭ
بولۇشىنى سەمىمي ئۇمىد قىلىدىغان ئورتاق ئارزۇسىنى
ئىپادىلىگەن.
بىز «مەڭگۈ تاش» لاردىن قەدىمكى ئۇيغۇر جە-

ئميتتده يولباشلىغۇچىلارنىڭ ئورنىنىڭ ۋە رولىنىڭ قانـ
داق دەرىجىگە يەتكەنلىكىنى ناھايىتى ئېنىق ھېس قـ
لمىمىز. «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» (8-، 9-، 10-
قۇر) دا مۇنداق جۈملىلەر بار: «(تۈرك خەلقى) سىلەرـ
نى تەربىيەلەۋاتقان خاقانلىرىڭ سۆزىنى ئاڭلىماي، ھەر
تەرەپكە كەتتىڭلار، ھەممىڭلار ئۆ يەردە يوقىتىلدىڭلار، ھالـ
سىز ھالەتكە يەتتىڭلار، ئۆ يەردە قالغىنىڭلار ھەر يەرلەرـ
دە ئاجىزلاپ، ئۆلەر ھالغا بېرىپ قالدىڭلار. تەڭرى ئىلـ
تىپات قىلغىنى، ئۆزۈمنىڭ بەختىم بارلىقى ئۈچۈن قاغان
بولدۇم، قاغان بولۇپ ئاچ - كەمبەغەل خەلقىنى پۈتۈنـ
لەي توپلىدىم، كەمبەغەل خەلقنى باي قىلدىم، ئاز خەلقـ
نى كۆپ قىلدىم، بولمىسا بۇ سۆزۈمنىڭ يالغىنى بارمۇ؟»
«... ئۈستىدە كۆك ئاسمان، ئاستىدا قوڭۇر يەر،
ئىككى ئارىسىدا ئىنسان بالىسى يارالغان، ئىنسان ئوغلـ
نىڭ ئۈستىگە، ئەجدادىم بۇمىن قاغان، ئىستەمى قاغان
قاغان بولۇپ، تۈرك خەلقى ئېلىنى، قانۇن، ئۆرپ - ئاـ
دەتنى ساقلاپ قالدى، تەرتىپكە سالدى. تۆت تەرەپنىڭ
ھەممىسىدە دۈشمىنى بار ئىدى، ھەممىسىنى ئالـدى، ھەمـ
مىسىنى بويسۇندۇردى؛ بېشى بارلارنى باش ئەگدۈرۈپ،
تىزى بارلارنى تىزلاندۇرۇپ، شەرقتە قېدىرخان ئورمانـ
لىقىغىچە، غەربتە تۆمۈر قاپقىغىچە يېتىپ باردى ...»
دېيىلگەن.

مۇتەپەككۇر يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۇيغۇر خەلقـ
نىڭ يولباشچىلارغا چوڭقۇر ھۆرمەت بىلەن قارايدىغان
ھېسسىياتىنى ھەقىقىي چۈشەنگەن:

4153 ئۇلۇغقا ھۆرمەت بۇ جاھان قانۇنى،
ئۇلۇغ كەلسە قوپۇپ كۈتۈپ ئال ئۇنى.

2371 يېشى چوڭ، جەسۇرلار كۆرەشچىنىنى —
سەپ ئالدى قىل، باشلاپ ماڭسۇن جەڭچىنى.

3144 ياراملىق تىنتكلەر كۆپ ئولسا ئەلدە،
تاپۇر بەگ ئاسايىش ئىشلار ئەملدە.

بۇ بېيىتلارنى ئوقۇپ، قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدە يولباشلىغۇچىلار قانچىلىك ئابرويغا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ يولباشلىغۇچىلارنىڭ ۋەزىپىسى مۇنداق يىغىنچاقلايدۇ:

5202 بەگلەر — باش، قاياققا ماڭسا ئەل بېشى،
ئاڭا ئەگىشۈرلەر بۇ بارچە كىشى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئاۋام خەلقنى يولباشلىغۇچىلار تۈزەيدۇ، يولباشلىغۇچىلار بۇزۇلسا كىم تۈزەر (5203- بېيىت) دېيىش ئارقىلىق، يولباشلىغۇچىلارغا يۇقىرى باھا بېرىدۇ ۋە ئۇنىڭ بىر پۈتۈن جەمئىيەتتىكى رولىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ:

219 قاچانكىم جاھانغا چۈشۈپتۇ ئادەم،
ئاقىللار تۈزەپ كەلدى ياخشى نىزام.

دېيىش ئارقىلىق، ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تەرەققىياتىدا يول باشلىغۇچىلارنىڭ رولى قانداق ئىكەنلىكىگە مۇئاپىق باھا بېرىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ يولباشلىغۇچىلارنىڭ بولۇشىنىلا سۆزلەپ قالماستىن، بەلكى ئۇلار تولۇق پەزىلەتلىك (2081 - بېيىت)، چىرايلىق، كېلىشكەن، بويى، ساقلى مۇئاپىق (2083 - بېيىت)، كىشىلەر كۆرگەن ھامان پەخىرلەنگەندەك بولۇشى (2084 - بېيىت) لازىملىقىنىمۇ ئالاھىدە تىلغا ئالغان.

ئۇيغۇر خەلقى قەدىمدىن بېرى ئۆز يولباشچىلىرىنىڭ مۇشۇنداق بولۇشىنى ئۇمىد قىلىدى ۋە ئۆز ئەدەبىياتىدا شۇنداق گۈزەل قىلىپ تەسۋىرلىدى. مەسىلەن: «بۆگۈخان رىۋايىتى» دە بۆگۈخان تۆت ئاكىسىغا نىسبەتەن چىرايلىق، كېلىشكەن، ئەقىللىق بولغىنى ئۈچۈن ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىگە خاقان قىلىپ سايلىغانلىقى تەسۋىرلەنگەن.

قەھرىمانلىق پائالىيەتلەر ۋە قەھرىمان شەخسلەرنى مەدھىيىلەش، ئۇلاردىن پەخىرلىنىش — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى ئىدىيىۋى پەزىلىتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى قەدىمكى دەۋرلەردە تولاراق ئات ئۈستىدە يۈرگەن، ئوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. بۇلار كىشىلەردە تەبىئىي ھالدا قورقماسلىق، جەسۇرلۇق، چىدام - غەيرەت ۋە باتۇرلۇق روھىنىڭ ئۆسۈشىگە سەۋەب بولغان. شۇنىڭ بىلەن قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز ئارىسىدا باتۇرلۇقنى ھۆرمەتلەش

رەسمي ئادەتكە ئايلانغان. مەسلەن: ئۇيغۇرلار-
نىڭ ئەجدادى بولغان ھونلار ئاسماندا ئۇچۇپ كېتىۋاتـ
قان شۇڭقارنى ئېتىپ چۈشەرگەنلەرنى جەڭچى ھېسابلىغان
بولسا، قەدىمكى ئۇيغۇرلار بوراندەك ئۇچقۇر ئاتنى چاپـ
تۇرۇپ كېتىۋېتىپ، ئوقيانى نىشانغا تەگكۈزگەنلەرنى جەڭ
چى ھېسابلىغان. ئۇچار قۇشلار ئىچىدە ناھايىتى تېز ئۇـ
چىدىغان قاناتلىق شۇڭقار بولۇپ، ئۇنى ئۇچۇپ كېتىۋاتـ
قاندا ئېتىش ناھايىتى قىيىن بولىدۇ، لېكىن بۇ ئىش
ھونلار ئۇچۈن ئادەتتىكى بىر ئىش ئىدى. تۈركي خەلـ
قەرنىڭ قىزلىرى باتۇر يىگىتلەرنى ئۆزلىرىگە جۈرە قـ
لىشنى ئىشقى - مۇھەببەتنىڭ، بىرەر يىگىتكە ياتلىق بو-
لۇشنىڭ شەرتى قىلغان .

ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇت قەشقەرى ئىسكەندەر زولقەر-
نەين ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىنلاشقاندا، تۈرك خاقانىنىڭ تۆت
مىڭ ئۇيغۇر ئوقياچى چەۋەندازنى ئۇنىڭ ئالدىغا چىقـ
ىرىپ، قەھرىمانلىقى بىلەن ئىسكەندەر زولقەرنەينىنى ھەيـ
ران قالدۇرغانلىقىنى پەخىرلىنىش بىلەن تىلغا ئالغان.

كەشمىرلىك تارىخچى مەۋلانە ئەبۇ مۇھەممەد ھە-
سەن (19- ئەسىر) «زۇبىد تىل ئەخبار» (خەۋەرلەر-
نىڭ ئەڭ ياخشىسى) دېگەن كىتابىدىمۇ ئىسكەندەر زول-
قەرنەين ئەسكەرلىرىنى پەم - پاراسەت ۋە چەسۇرلۇق
بىلەن يەڭگەن خان قىزىنىڭ قەھرىمانلىقى ھەققىدىكى
رىۋايەتنى خاتىرىلىگەن.

ئورخۇن دەۋرىدىكى مەڭگۈ تاش يازما يادىكارلىق

لمرننك همممسى دېگۈدەك قەھرىمانلار ئۇچۈن ئورنـ
تىلغانلىقى هەممىزگە مەلۇم.

يۈسۈپ خاس هاجىپ باتۇر شەخسلەرنى ناھايىتى ھۆرـ
مەت ھېسسىياتى بىلەن تىلغا ئالىدۇ. ئۇ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ
قەدىمكى مەشھۇر قەھرىمانى تۇڭا ئالىپ ئەرنى يۈكسەك
دەرىجىدە مەدھىيىلىگەنلىكىدىن بۇ نۇقتىنى ئېنىق ھېس
قىلىمىز:

277 بۇ تۇرك بەگلىرىدىن ئېتى بەلگۈلۈك،
تۇڭا ئالىپ ئەر ئىدى بەختى بەلگۈلۈك.

278 ئىلىمدە بۇيۇك، كۆپ پەزىللىك دىلى،
بىلىملىك، ئەقىللىق، خەلقىنىڭ خىلى.

279 ئىدى ئۇ سەرە - خىل، زېرەك، ئەر ئوغلان،
دۇنياغا زېرەكلەر بولۇر ھۆكۈمران.

يۈسۈپ خاس هاجىپ ئەلنى ساقلاش ئۇچۇن سەـ
گەكلىك كېرەكلىكىنى، بىپەرۋالىق قىلىش ئەلنىڭ ھۇلىنى
بۇزىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ.

يۈسۈپ خاس هاجىپ باتۇرلۇقنىڭ شەرتلىرىنى مۇنـ
داق يېغىنچاقلايدۇ:

2310 سوقۇشقاندا يولۋاس يۈرەكلىك كېرەك،
تۇتۇشقاندا يىلۇنز بىلەكلىك كېرەك.

2311 توڭگۈز كەبى تەرسا، بۆرىدەك كۈچى،
ئېيىقتەك ئېتىلغاق، قوتازدەك ئۆچى.

2312 ئۇ بولسۇن ھىلىگەر قىزىل تۈلكىدەك،
ئاداۋەتچى بولسۇن بۇغرا تۈگىدەك.

2313 سېغىزخاندىن سەگەكرەك بولسۇن ئۆزى،
كۆرسە قىيا قۇزغۇنىدەك يىراقنى كۆزى.

2314 قارا، بولسۇن ھىممەتتە ئۇ ئارسلان،
كېچەسى ھۇقۇشتەك ئويغاق ھەر زامان.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ نېمە ئۈچۈن باتۇر بولۇش
كېرەك دېگەن مەسىلىگە جاۋاب بېرىپ مۇنداق دەيدۇ:

2047 بولۇۋەرسە ئىتقا، كۆر، باش ئارسلان،
بولۇر ئىتلار ھەممە ئارسلانسىمان.

2048 ئەگەر بولسا ئىت ئۇ ئارسلانغا باش،
بولۇر ئارسلانلار ھەم ئىتتەك ھامان.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ كىشىلەر باتۇر بولۇپلا قالماي، بەلكى سەگەك، چېچەن، ھۇشيار، خىللانغان بولۇشنىمۇ ئالاھىدە تىلغا ئېلىش بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرى بولۇپ ئۆتكەن بەگلىرىنىڭ بۇ ھەق

تىكى سۆزلىرىنى ئەسلەپ ئۆتىدۇ ھەم يۈرىكىنى ئالقىنىدا تۇتۇپ، خەلقنى دەپ ئۆيالماي يۈرەلىگەن كىشى — ياخشى كىشى، دەپ توۋلايدۇ.

ئىنسانىيەت ئومۇمەن ئۇرۇقداشلىق دەۋرىگە قەدەم قويغاندىن باشلاپلا ئۆزلىرىگە مۇئەييەن بىر ئىسىم قويۇش ئارقىلىق ئۆزئارا پەرقلىنىدىغانلىقىنى ئىپادىلەپ كېلىشتى. دۇنيادىكى ھەر قايسى مىللەتلەردە ئادەم ئىسمىنى قويۇش ئادىتى ئومۇمەن ئوخشمايدۇ.

ئىسىم — مەدەنىي دۇنيادا كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم ئىپادە ۋاستىسى بولۇپ، مىللەتشۇناسلىق، ئىرقشۇناسلىق، تىلشۇناسلىق، ئېتنوگرافىيە، پەلسەپە، ئىستېتىكا قاتارلىق پەنلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

بىرەر ئىسىم ئارقىلىق خېلىلا مۇھىم مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش مۇمكىن. ھەتتا بىر مىللەتنىڭ تارىخىكى ئورنىنى، ئىرقىنى، يەنى تارىخىي جەريانىنى ئېنىقلاشقا ياكى بەلگىلەش مۇمكىن.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى قەدىمكى دەۋرلەردىن بېرى ئۆز ئىسىملىرىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بىلەن قاراپ، جىددىي مۇئامىلىدە بولۇپ كەلدى. ئۆزلىرىگە مۇئەييەن مەنىگە ئىگە، سەۋەب - مەقسەتلىك، گۈزەل، يېقىملىق، ئورۇنلۇق، ئۇقۇشلۇق، ئىخچام، ھەيۋەتلىك ئىسىملارنى نام قىلىپ قويۇشتى. بىز ئۇلارنىڭ ئۆگىنىش ئارقىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئىجتىمائىي كۆز قاراشلىرىنى خېلا چوڭقۇر چۈشىنىۋالالايمىز.

مۇتەپەككۇر يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك»

ته تۆت ئاساسي پەرسوناژ ئوبرازنى ياراتقان بولۇپ، ئۇلارغا قويۇلغان ئسسم چوڭقۇر مەنىگە ئىگە. يەنى، ئۇ مۇئەللىپنىڭ ئوبرازلارنىڭ ئسسمى بىلەن جىسمىنى بىر - بىرىگە چەمبەرچەس باغلاش خاھىشىنىڭ يارقىن ئىپادىسىدۇر.

مۇتەپەككۇر يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز پەرسوناژلىرىنىڭ ئسسملىرىنى تاللاش ۋە قويۇشتا مۇئەييەن بىر ئىدىيىنى چىقىش قىلغان ئاساستا ئىش كۆرگەن. بىز تۆۋەندە بۇلارنى ئايرىم - ئايرىم مۇلاھىزە قىلىپ باقايلى:

كۇنتۇغدى

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» تە ياراتقان باش قەھرىمان ھۆكۈمدار ئېلىگ بولۇپ، مۇئەللىپ ئۆز غايىسىدىكى دۆلەتنىڭ خاقانى قىياپىتىدە تەسۋىرلىگەن ۋە كۇنتۇغدى دەپ ئاتىغان.

كۇن — ئىنسانلارغا يورۇقلۇق (ئىسسقلىق)، ھاياتلىق بەخش ئاتا قىلغۇچى. قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ نەزىرىدە ئۇ ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ كاتتىسى، شۇنداقلا ئىنسانلارغا نىسبەتەن ھەم ئەڭ مەنپەئەتلىكى.

ئىنسانلار ناھايىتى قەدىمكى دەۋردە مۇقىم بىر جايدا تۇرمۇش كەچۈرمىگەنلىكتىن، زىمىندىكى تەبىئىي مۇھىت ئۇلارنىڭ يۆتكىلىپ تۇرۇشىغا ئەگىشىپ دائىم ئۆزگىرىپ تۇرغان. ئەمما ئاسماندىكى كۇن، ئاي، يۇلتۇزلار بولسا ھەمىشە ئۇلارغا ھەمرا بولۇپ كەلگەن. يەنە بىر تەرەپتىن، قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى پائالىيىتى دائىم تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ ھەرىكىتى بىلەن زىچ

ئالاقىدا بولۇپ كەلگەن. بۇ خىل تەبىئەت ھادىسىلىرى ھەرمەكتى ئومۇمەن ئاسمان بوشلۇقىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. قەدىمكى كىشىلەر ئاسمان بوشلۇقىغا نەزەر سالغانىدا ئالدى بىلەن دىققەت قىلىدىغىنى كۈن، ئاي، يۇلتۇز، بۇلۇت قاتارلىق ئاسماندا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان شەيئىلەر چەكسىز كەتكەن قۇملۇق ۋە تۈزلەڭلىكلەردە قۇياش قاتارلىقلارمۇ كىشىلەرنىڭ تەرەپلەرنى پەرق ئېتىشىنىڭ ئاساسى، بىراق، قەدىمكى زامانلاردا كىشىلەر دۇنيانى، قۇياشنى تېخى ئىلمىي ئاساستا بىلىپ كېتىشى مۇمكىن بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا، كۆپلىگەن ھېسسىي ماتېرىياللارغا ئاساسەن، ئۇلارنىڭ قۇياشقا چوقۇنىشى تەبىئىي ئىش ئىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى قەدىمكى دەۋردە كۈن ئاي قاتارلىق ئاسمان جىسىملىرىغا ئالاھىدە قاراش يا كى چوقۇنۇش چۈشەنچىسىدە بولغان.

«تارىخىي خاتىرىلەر، ھونلار تەزكىرىسى» دە «ھون تەڭرىقۇتى ئەتىگەندە قارارگاھىدىن چىقىپ، كۆتۈرۈلۈۋاتقان قۇياشقا چوقۇنىدۇ. كەچتە ئايغا چوقۇنىدۇ» دېيىلگەن. شۇنداقلا ھون تەڭرىقۇتلىرى چەتئەل خاقانلىرىغا يازغان خەتلىرىدە ئۆزىنىڭ «كۈن تەڭرى بىلەن ئاي تەڭرى» تەرىپىدىن تەختكە چىقىرىلغانلىقىنى ئەسلىتىپ ئۆتتى. «جۇ سۇلالىسى تارىخى، تۈركلەر تەزكىرىسى» دە: «تۈرك خاقانى ئۆتۈكەن تېغىدا تۇرىدۇ.» شەرقتىن چىققان قۇياشقا چوقۇنۇش ئۇچۇن بارگاھىنىڭ ئىشىكىنى شەرقە قارىتىپ ئاچىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن.

قەدىمكى تارىملىقلارمۇ قۇياشقا چوقۇناتتى. كۆنچى دەريا سى ۋادىسىدىن قېزىۋېلىنغان قەدىمكى جەسەتلەرنىڭ قەبرىسىنىڭ كۈنگە سىمۋول قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى بۇ ئۇقتىنى روشەن كۆرسىتىپ بەردى.

«ھون» دېگەن سۆزلى بەزى ئالىملار قەدىمكى تۈركچە «كۈن» دېگەن سۆزدىن كەلگەن دەپ قاراشماقتا. بۇنىڭدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى بولغان ھونلارنىڭ ئۆزلىرىنى ئاھايىتى ئالىي ھېسابلاپ، ئۆزلىرىنىڭ نەزىرىدىكى ئەڭ ئۇلۇغ نەرسە «كۈن» نامى بىلەن ئاتاشقانلىقىنى چۈشىنىۋالالايمىز.

قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ قارىشىدا كۈن، ئاي، يۇلتۇز ۋە كۆك (ئاسمان) بىر گەۋدىلىك ئۇقۇم ھېسابلىناتتى. چۈنكى، ئاسمان جىسملىرى ئاسمان بوشلۇقىغا جايلاشقان ياكى بوشلۇقتا ھەرىكەت قىلىدۇ. شۇڭا، ئۇلارچە كۈن، ئاي، كۆك (ئاسمان) ئوخشاشلا «تەڭرى» دۇر.

بىز بۇ مەسىلىنى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى داڭلىق ئېپوسى «ئوغۇز نامە» دىن يەنمۇ ئېنىق ئايدىڭلاشتۇرۋالالايمىز.

«ئوغۇز نامە» ئېپوسىنىڭ ئاخىرىدا ئوغۇزخانىنىڭ ئەل - جامائەتنى يىغىپ، مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ، بىر مەيدانغا ئىككى تەرەپىگە 40 غۇلاچلىق ئىككى خادا يېكىتىپ، شەرق تەرەپتىكى خادىنىڭ ئۈچىغا ئالتۇن توخۇ، غەرب تەرەپتىكى خادىنىڭ ئۈچىغا كۈمۈش توخۇ بېكىتىشى بىر تەرەپتىن شامانىزمنىڭ تەسىرى بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاسمان جىسملە

رىغا — «كۈن»، «ئاي» غا چوقۇنۇش ئەقىدىسىنىڭ بىر ئىپادىسى ئىكەنلىكى ئېنىق. چۈنكى كۈن قىزىل بولۇپ، شەرقتىن چىقىدۇ. ئالتۇن توخۇ بۇنىڭ سىمۋولىدۇر. ئاي كۆكۈش كۈمۈش رەڭلىك بولىدۇ، ئۇنىڭغا كۈمۈش توخۇ سىمۋول قىلىنغان. «تېرخىن مەڭگۈ تېشى» (7537) 3- قۇردىكى «ئالدىمدا كۈن چىقىشتىكى، ئارقامدا ئاي چىقىشتىكى خەلقلەر ماڭا (ئۆزلىرىنىڭ) كۈچلىرىنى بېرىڭ» دېگەن جۈملىلەردىن قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ نەزىرىدە كۈن ۋە ئايغا قايسى تەرەپتىن قاراش چۈشەنچىسىنى ئېنىق چۈشىنىۋالالايمىز.

ئاسمان ياكى قۇياشنى مەركەز قىلغان تەبىئەتكە چوقۇنۇش قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ شەيئىلەرنى سەزگۈرلۈك بىلەن تونۇش ئىدىيىسى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ئىدى. شۇڭا كىشىلىك دۇنياسىدا ھەر خىل ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەرنى بىرلىككە كەلتۈرگەن، سىياسىي ۋە ھەربىي جەھەتتىن، شۇنداقلا دىنىي جەھەتتىن يۇقىرى نوپۇزغا ئىگە قەبىلىلەر بىرلەشمىلىرىنىڭ باشلىقى، ئاقسىلى ۋە ياكى ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردە بارلىققا كەلگەن خانلارغا مۇناسىپ ئاسمان تەڭرىسى ددپ چۈشىنىلىشى تەبىئىي ئىدى.

قەدىمكى ئىنسانلار مانا شۇنداق چۈشەنچىنىڭ يارىدىمى بىلەن زېمىندىكى ئەڭ نوپۇزلۇق، يۇقىرى ئورۇندىكى كىشى ياكى خاقان بىلەن ئاسماندىكى ئەڭ كاتتا جىسىم «كۈن»نى تەڭ ئورۇنغا قويغان، بۇ ئارقىلىق خاقانلار ئۆزلىرىنىڭ ئىناۋىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن تىرىشقان.

مۇتەپەككۇر يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» تە ياراتقان ئوبرازلىرىنىڭ بىرى ھۆكۈمدار ئېلىگىكە — كۈن (تۇغدى)، ۋەزىرگە ئاي (تولدى) دەپ ئىسىم قويۇشى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىۋى ئىجتىمائىي كۆز قاراشلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. مۇتەپەككۇر يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئېلىگىكە نىسبەتەن «كۈن» (تۇغدى) دەپ ئىسىم قويغانلىقىنى ئۇنىڭ تۆۋەندىكى بەيىتلىرىدىن ئېنىق چۈشىنىمىز:

824 ئېلىگ دىدى: ئالىم بۇ قىلىقىم كۆرۈپ،
قويدى بۇ ئېتىمنى كۈنگە ئوخشىتىپ.

82 قارا، كۈن ئۇۋالماس — ھەمىشە پۈتۈن،
يورۇقى بىرەككلا ۋە پارلاق تولۇن.

826 مېنىڭمۇ قىلىقىم ئاڭا ئوخشىدى،
ئادالەت بىلەن تولىدى، كەم بولمىدى.

827 ئىككىنچى، تۇغار كۈن، يورۇر بۇ جاھان،
ئومۇمغا چاچار نۇر، كېمەيمەس ھامان.

828 مېنىڭمۇ ھۆكمۈم شۇ، يوقالماس ئۆزۈم،
پۈتۈن خەلقە بىرەك قىلىقىم سۆزۈم.

829 ئۈچىنچى، ئىسىدۇ يەر، تۇغقاندا كۈن،
چېچەك ئاچلۇر ئاندا تۇمەنمىك تۈسۈن.

830 قايۇ ئەلگە كىرسە، مېنىڭ قانۇنۇم،
ئۇ ئەل تۇزلەر بولسا تاش يا قۇرۇم ①.

831 تۇغار كۈن ئېرىغ يا ئېرىغسىز دېمەس،
ئومۇمنا يورۇقلۇق بېرەر كېمەيمەس.

832 مېنىڭمۇ قىلىقىم مۇشۇنداق بولۇش،
مېنىڭدىن جىمىگە تېگەر تەك ئۇلۇش.

دېمەك، يۇسۇپ خاس ھاجىپ كۈن تۇغدى ئېلىگ نى خاقان ئورنىدا تەسۋىرلەپ، ئۇنى ئادىل، مېھرىبان لىقنىڭ سىمۋولى قىلغان؛ خاقانلارنىڭ توغرا، مۇقىم ۋە نۇرلۇق يول تۇتۇشىنى ئۇمىد قىلىپ، ئۇنى كۈنگە ئوخ شاتقان ۋە «كۈنتۇغدى» دەپ ئاتىغان. قۇياش بول مىسا ھاياتلىق بولمايدىغانلىقىنى ۋە يورۇق ئالەمنىڭ مەڭ جۇت بولۇپ تۇرمايدىغانلىقىنى كۆزدە تۇتقان. ھالبۇكى يۇرت - جامائەتنىڭ بىر يولباشلىغۇچىسى بولۇشى كې رەك. ھەر قانداق بىر نەرسىنىڭ بىر بېشى بولمسا بول مىغىنىدەك، شۇ چاغدىكى قاراخانىلار جامائەتچىلىكىنىڭ بۇ- زۇلۇشىدىن تۇزۇلۇشىگىچە بولغان پۇتكۇل جەريانغا كۈنـ تۇغدىغا ئوخشاش بىر باشلىق ھۆكۈمدار بولۇشىنى توغرا تاپقان. كىشىلەرنى ئەنئەنىۋى قاراش ئارقىلىق قايىل قـ لمش يولى بىلەن، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنىڭ مەيلىنى تارتـ ماقچى بولغان. بۇ جەھەتتىكى مۇنازىرە ۋە ئوبرازلارنى

① قۇرۇم — (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) قورام تاش.

ئەسەر سەھىپسىدە كۆپ ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ۋەزىرنى، «ئاي» (تولدى) دېگەن ئىسىم بىلەن ئاتىشىمۇ، يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئاسمان جىسىملىرىغا چوقۇنۇش ئەقىدىسىنىڭ ئوبرازلىق ئىپادىسى ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرى بولغان ھونلار ئۇرۇش قىلغاندا «دائىم ئاي تولۇنلىغاندا ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، ئاي كىچىكلىگەندە ئەسكەرلىرىنى چېكىندۈرگەن»①.

قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ نەزىرىدە «ئاي» ئاسمان جىسىملىرى ئىچىدە كۆندىن قالسىلا 2- چوڭ جىسىم دەپ قارىلاتتى.

كۈن كۈندۈزنى يورۇتسا، ئاي تۈننى يورۇتىدۇ. ھەر ئىككىسى ئوخشاشلا ئىنسانلارغا يورۇقلۇق يەتكۈزۈپ بەرگۈچى شەيئىي، قەدىمكى ئىنسانلار ئاينىڭ كۈندىن يورۇقلۇق ئالىدىغانلىقىنى ۋە كۈننى ئايلىنىپ ھەربىر قىسىملىدىغانلىقىنى چۈشەنمىگەن، ئاي كۈنگە نىسبەتەن كىچىك، ئىككىنچىدىن، ئاي دائىم بىر خىل تۇرماي، كىچىكلىكىدىن چوڭىيىپ، چوڭلۇقتىن كىچىكلەپ يوقىلىپ، بەزىدە شەرقتە، بەزىدە غەربتە كۆرۈنىدۇ. مانا مۇشۇنداق ئەھۋالدا، قەدىمكى ئىنسانلار ئۇنىڭغا چوقۇنغاندا پەقەت يورۇقلۇق بەرگەنلىكى، شۇنداقلا چىرايلىق ئىكەنلىكىگە قىزىقىش ھېسسىياتىدا بولۇش بىلەن بىرگە، ئۇنى كۈندىن كېيىنكى ئىككىنچى تەڭرى دەپ قارىدى. ۋەزىر خاقانلاردىن تۆۋەن تۇرىدۇ، ئۇنى قوغدايدۇ، ھىمايە قىلىدۇ. ھۆكۈمدار-

① بەڭگو: «خەننامە» مونلار تەزكىرىسى.

لىك ھۆكۈم يارلىقلىرىنى ئىجرا قىلىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋەزىر ئايتولدىنى بەخت - سائادەتنىك سىمۋولى قىلغان. بەخت — يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ نەزىرىدە ئايغا ئوخشاش ئۆزگىرىشچان، تۇراقسىز نەرسە ھېسابلىناتتى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئەقىل - پاراسەت سىمۋولى قىلىپ ئۆگدۈلمىش ناملىق پېرسوناژ ئوبرازىنى يارىتقان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمىمۇ يۇقىرىدىكى ئىككى پېرسوناژنىڭ ئىسمىغا ئوخشاش ئىسمىنىڭ جىسمىغا ماسلاشتۇرۇلۇشىدۇر. شۇنداقلا، ئەنئەنىۋى قاراش ئاساسىدا قويۇلغان ئىسمىدۇر.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ئۆگ» ئەقىل - پاراسەت مەنىلىرىدە ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانلىرى ۋە يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرى (ھەم باشقا كىشىلەرمۇ بولۇشى مۇمكىن) ئۆز ئىسىملىرى ئالدىدا، ياكى ئۆزىنىڭ خاس ئىسمىنى بىلمىلىك، دانا، ئەقىللىق دەپ ئاتىشى ئۇزاقتىن بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنە. مەسىلەن: ھون تەڭرىقۇتى مودۇ (باتۇر) ئۆزىنى دەسلەپ «تۇغ» دەپ ئاتىغان، «تارىخىي خاتىرىلەر» دىكى ئىزاھلاردىن قارىغاندا، «تۇغ» سۆزى شۇ دەۋرلەردە «بىلگە، دانا» مەنىسىنى بىلدۈرگەن، شۇنىڭ ئۈچۈن خەنزۇچە تارىخىي كىتابلارغا ھونلار ئەمەلدارلىرىنى «ئوڭ تۇغ خان» (右贤王) نى «ئوڭ بىلگە خان»؛ «سول تۇغ خان» (左贤王)نى «سول بىلگە خان» دەپ تەرجىمە قىلىپ قوللانغان.

ئورخۇن دەۋرىدىكى مەڭگۈ تاشلاردا تۈرك ۋە ئۇيغۇر

غۇر خاقانلرىنىڭ ئىسملرىنىڭ «بىلگە» — بىلىملىك» دانا دېگەن سۆز ئىكەنلىكى ياكى خاقان، قاتۇنلارنىڭ ۋە ۋەزىرلەر ئىسملرىنىڭ ئالدىغا «بىلگە» دېگەن سۆز پەت سۆزىنىڭ كەلگەنلىكىنى كۆپ ئۇچرىتىمىز. مەسىلەن، بىلگە قاغان، بىلگە قاتۇن، بىلگە تۇنيۇقۇق، كۆلە بىلگە قاغان دېگەندەك.

سوۋېت تىلشۇناسى باسكاكوپ تۇركي خەلقلەرنىڭ قاغان ۋە خانلارى «دانا، ئەڭ دانا، كۇچلۇك» دەپ ئاتاش ئەنئەنىسىگە ئاساسەن، «ئوغۇز قاغان» دېگەنگە ئاتالغۇنى چوڭقۇر تەھلىل قىلىدى ۋە بىر قاتار ئەسلىي پاكىتلار ئارقىلىق «ئوغۇز» دېگەن سۆزنىڭ «دانا»، «بىلىملىك» دېگەن مەنىدىكى تۇپ سۆز «ئۆگ» كە مەلۇم مەنىگە ئىگە «ئۆز» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىقتى①. ئۇنىڭ قارىشىچە «ئۆگۈز» كېيىنكى «ئوغۇز» غا ئۆزگەرگەن بولۇپ، مەنىسى «بىلىملىك، دانا» ئىكەن.

ئورخۇن ئۇيغۇر خاقانلىقى دەۋرىدىكى داڭلىق خاقانلارنىڭ بىرى بولغان «بۆگۈخان» نىڭ ئىسمىدىكى «بۆگۈ» دېگەن سۆزمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «بىلىملىك، دانا» دېگەن مەنىدە قوللىنىلاتتى.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە يارىتىلغان «ئۆگدۈلمىش» ئوبرازى ھەققەتەن بىلىم، دانالىقتا كامالەتكە يەتكەن ئادەمنىڭ ئوبرازىدۇر، مۇتەپەككۇر يۇسۇپ خاس ھا-

① ۋالۇ جۇلەي، «ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ھەققىدىكى تەتقىقات» («شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر تەتقىقاتى» 1983-يىل، ئىچكى 3-سان).

جەنىنىڭ تۇپ ئىدىيىسى، ئارزۇ - ھايەسى ئۆگىدۈلمىش ئوبرازىدا گەۋدىلىنىدۇ.

ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدە ئەدەبىيات بارلىققا كەلگەن دىن كېيىن، ئەڭ دەسلەپكى ئەدەبىيات كىشىلەرنىڭ تەبىئەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ ئەكس ئېتىشى بولغان. بۇ خىل ئەكس ئېتىشنىڭ مەزمۇنى ئەلۋەتتە ھەر خىل ئىدى. بەزىلىرىدە تەبىئەت بىلەن بولغان كۈرەش لەر ئەكس ئەتسە، بەزىلىرىدە تەبىئەتنىڭ چۈشىنىش ئۇچۇن قىلىنغان ئىزلىنىشلەر، يەنە بەزىلىرىدە تەبىئەتكە سۆيۈنۈش ھېسسىياتى ئەكس ئەتكەن. ھەتتا يەنە بەزىلىرىدە تەبىئەتنىن ۋە ھەمە يەپ، قورقۇش ھېسسىياتى ئەكس ئەتكەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە، تەبىئەتكە بولغان قىزغىن مۇھەببەت، سېغىنىش ئەكس ئەتتۇرۇلگەن مەزمۇنلاردىكى ئەدەبىي ئەسەرلەر مۇھىم سالماقنى ئىگىلەيدۇ.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمكى ئەدەبىياتىدا تەبىئەتنى تەسۋىرلەش ئالاھىدە ئورۇن ئالىدۇ. بۇنى «تۇركىي تىللار دىۋانى» دا كەلتۇرۇلگەن مىساللاردىن كۆرۈش مۇمكىن:

تېكىستى: ئەتىل سۇۋى ئاقا تۇرۇر،
قايا تۇپى قاقا تۇرۇر.
بالىق تەلىم باقا تۇرۇر،
كۆلۈك تاقى كۇشەرۇر①.

---

① «تۇركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە نەشرى، 1- توم، 100 - بەت.

يەشمسى: ئېدىل سۈيى ئېقىپ تۇرىدۇ،
قىيالارنىڭ تۈۋىگە سوقۇپ تۇرىدۇ،
بېلىق، پاقا تولۇپ تۇرىدۇ،
كۆلچەك تېخى تېشىپ تۇرىدۇ.

تېكىستى: تۇرلۇك چەچەك يازىلدى،
بارچىنى بازىم كەزىلدى
ئۇچماق يەرى كۆرۈلدى،
تۇملۇغ يەنە كەلگۈسىز ①.

يەشمسى: تۇرلۇك چېچەك يېزىلدى،
گويا كىمخاپ سېلىنچا سېلىندى،
جەننەت بېرى كۆرۈلدى،
قىش ئەمدى كەلمەسكە كەتتى.

خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلەرگە كىرگۈزۈلگەن قەدىمكى «ھون قوشىقى» دىمۇ تەبىئەت تەسۋىرى بىرلەشتۈرۈلگەن:

ئايرىلىپ قالغاندا تەڭرى تاغدىن،
ئاۋۇماس بوپقالدى چارۋا مالىمىز،
ئايرىلىپ قالغاندا ئالچى تاغدىن،
مۇڭلىنىپ سارغايدى قىز - ئايالىمىز.

---

① «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە نەشرى، 1- توم، 161 - بەت.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمكى داڭلىق ئەدەبىي يادىكارلىقى بولغان «تېلى قوشقى» دا تەبىئەت ھەقىقىي ئوبرازلىق تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تەبىئەتنى تەسۋىرلىگەن شېئىرلىرىنىڭ قەدىمكى دەۋردىكى ئەڭ روشەن ۋە ئەڭ يارقىن ئىپادىسى:

چۈغاينىڭ تاغلىرى ئاستىدا ئاقار،
تېللەر دەريا‌سى ئويناپ - دولقۇنلاپ،
ئاسمانىنىڭ گۈمبىزى بارىگاھىمان،
ئۇرىدۇ جىمىكى دالىنى قاپلاپ.

شۇنچە كۆڭ، غۇبارسىز ساماۋى ئاسمان،
داللار بىپايان كۆرۈنمەيدۇ قاش،
كۆرۈنۈپ قالىدۇ سانسىز چارۋا - مال،
شاماللار يەلپۈسە، ئوتلار ئەگسە باش.

بۇ قوشاقتا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ياشىغان گۈزەل ۋە بايا‌شات يايلاق (تەبىئەت) مەنزىرىسى رېئاللىتىنى ئاساستا جانلىق ۋە كونكرېت سۈرەتلەنگەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ شېئىرىي تىل ئارقىلىق تەبىئەتنى تەسۋىرلەشتە يۇقىرى سەۋىيە يارىتقان شائىرلارنىڭ بىرى. ئۇ ئۆز ئەسىرىنىڭ بېشىدا تەبىئەت تەسۋىرىگە مەخسۇس باب ئاجراتقاندىن باشقا، ئەسىرىنىڭ ھەر قايسى قىسىملىرىدا يەنە تېگىشلىك ئورۇن بەرگەن:

63 ئېسىپ كەلدى شەرقتىن باھارنىڭ يېلى،
بېزەشكە جاھان ئاچتى جەننەت يولى.

64 قوڭۇر يەر ئىپار تولدى، كافۇر كېتسە،
بېزەنمەك تىلەر دۇنيا كۆركەم ئېتسە.

69 دالا، تاغ، قىر، ئويمان تۆشەندى يېيىپ،
بېزەندى ۋادىلار يېشىل، ھال كىيىپ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ تەبىئەتنى تەسۋىرلىگەندە نوقۇل تەسۋىرلەش ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى تەبىئەت رېئاللىقى بىلەن جەمئىيەتنى چەمبەرچەس باغلىغان ھالدا تەسۋىرلەيدۇ. تەبىئەتنى شۇنداق ماھارەت بىلەن تەسۋىرلىگەنلىكى «تەبىئەت (پىزاژ)نى ئىنسان پسىخولوگىيىسىگە ماسلاشتۇرۇپ تەسۋىرلەيدۇ. ئەدەبىياتتىكى مۇنداق تەسۋىرلەش ئۇسۇلى جاھان ئەدەبىيات تارىخىدا 16 — 17 - ئەسىرلەردە مەيدانغا كەلگەن بولسا، ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا 11- ئەسىردىلا مەيدانغا كەلگەن»①.

3948 يوشۇردى يۇزىن يەرگە رۇمى قىزى،
جاھاننىڭ تۈسى بولدى زەڭگى يۈزى.

---

① شېرىپىدىن ئۆمەر: «دىۋانەدىن بىلىك» داستانىنىڭ بەدىئىي مېتودى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزلىنىشلەر». «شىنجاڭ داشۇ ئىلمىي ژورنىلى 1984- يىل 3- سان (مۇشۇ كىتاب 259- بەت — تەھرىر).

3949 هاۋا ئالدى پۈتكۈل قارا قۇش ئۆڭى،
جاھانغا تولدى ھەم قارا قۇش يۇڭى.

3950 تۆشەك راسلاپ ئۇ ياتتى ئويلاپ ئۇزۇن،
كۆرۈشكەچ قاياشقا نېمىلەر دېسۇن...

3951 يۇمۇپ كۆز بىر ئازلا، ئويغاندى يانا،
كۆيۈپ ئۆچكەن كۆمۈردەك قارا تۇن مانا.

3952 قېچىپ ئۇيقۇ، قوپتى ئۇ ئۆرە بولۇپ،
قارا تۇن كۆتەرگەن ئىتەگىن تۈرۈپ.

3953 قۇياش قوپتى يەردىن كۆتەرىپ بېشىن،
ئوچۇق يۈز كۈلەردەك كۆرسەتتى چىشىن.

4959 قىزىل يۈزى بولدى پەلەكنىڭ سېرىغ،
جاھان بولدى ئالتۇن رەڭدەك ئېرىغ.

4960 قۇياش سۈرتتى يۈزگە سېرىق زەپىران،
ھاۋا رەڭ شېشىگە پۈركەندى جاھان.

4961 مەشۇقلار قېشىدەك بولۇپ ئاسمان،
ھەبەش - زەڭگى تۈسىگە كىردى جاھان.

4966 پەلەك يىرتتى كىيگەن قارا كۆڭلەگىن،
كۆتەرىپ پەرەنجە، ئۇ ئاچتى يۈزىن.

4967 كۆلۈپ باقتى ئۆرلەپ كۆزەل قىز يۈزى،
يورىدى جاھاننىڭ ھەر ئىككى يۈزى.

4968 قۇياش چىقتى ئۆرلەپ، كۆرسەتتى ئۆزىنى،
يورۇتتى ۋادى ھەم دەريالار يۈزىنى.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، مۇتەپەككۇر يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئېنسىكلوپېدىك ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئالغا سۈرگەن خېلى كۆپ ئىجتىمائىي كۆز قاراشلار ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمكى ئىجتىمائىي ئاڭ پىكىرلىرى ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بىزنىڭ بۇ ھەقتە تېخىمۇ چوڭقۇر تەتقىقات ئېلىپ بېرىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئىجتىمائىي ئىدىيىلىرىنى بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇش، ساقلاپ راۋاجلاندۇرۇش ۋە نامايىش قىلىشتىن ئىبارەت يۈكسەك جاسارىتى بىزنى زور ئىلھامغا ئىگە قىلدى.

يۇقىرىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان پىكىرلىرىم پەقەت دەسلەپكى ئىزلىنىش بولغانلىقتىن، ئوبېيېكتىپ ئەھمىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان، ئازدۇر - كۆپتۇر كۆپتۇرۇۋېتىش، چەتنەپ كېتىش بولغان بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا سۆزۈمنى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ مۇنۇ سۆزى بىلەن ئاخىرلاشتۇرۇشنى مۇۋاپىق تاپتىم:

205 سۆز ئېيتقان كىشىلەر ئازار، ئالدىرار،
ئەقىللىق ئىشتىسە تۇزەتىپ بارار.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ـ ھەربىي تەدبىرلەر توغرىسىدا

تۇرغۇن ئالماس

و ـ ئەسىردىن 13 ـ ئەسىرگىچە بولغان بىر تارىخىي مەزگىل ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار ھاياتىدا شانلىق بىر دەۋر بولدى.

ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتى (870 — 1212) مىلادىنىڭ 1000ـ يىللىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىرلەشكەن، كۈچلۈك، باي ۋە مەدەنىي بولغان سامانىلار دۆلىتى (870 — 1000) نى تارمار كەلتۈرۈپ، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىنى ئۆزىگە قوشۇپ ئالغاندىن كېيىن تېخىمۇ كۈچەيدى. شۇندىن باشلاپ قاراخانىلار دۆلىتىدە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ (يېزا ئىگىلىك، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، چارۋىچىلىق) تەرەققىي قىلىشى، تاشقى سودا مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ناھايىتى كەڭ مىقياستا غۇلاچ يېيىشى، قوشنا دۆلەتلەر بىلەن (بولۇپمۇ مۇسۇلمان شەرقى بىلەن) مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ كۈچىيىشى مەدەنىيەتنىڭ گۈللىنىشىگە سەۋەب بولدى.

مىلادىنىڭ 920ـ يىلى سۇتۇق بۇغراخان مۇسۇل

مان بولغاندىن باشلاپ، ئىسلام دىنى ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتىدە ھۆكۈمران دىن سۈپىتىدە ئورۇن ئالدى. شۇنـ دىن باشلاپ قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەر ۋە بالاـ ساغۇنغا مۇسۇلمان شەرقىدىن مەشھۇر ئالىملار جەلپ قىـ لىنىدى. قەشقەر، بالاساغۇن قاتارلىق شەھەرلەردە ئالىي بىلىم يۇرتلىرى تەسىس قىلىنىدى. ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدا قەدىم يۇنانىنىڭ ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان پەلـسـە پىسى (پلاتون، سوكرات، ئارىستوتىل ئەسەرلىرى)، تـ بابەت ئىلمى (ھىندىگىرات، لوقمان)، ئىستېمىكا، ماتېـ ماتىكا، ئەدەبىيات پەنلىرى ئوقۇلدى ۋە تەتقىق قىلىنـ دى. قاراخانىلار پادىشاھلىرىدىن سۈتۈق بۇغرا خان (مـ لادىنىڭ 920- يىلىدىن 956- يىلىغىچە پادىشاھ بولـ خان)، ھەسەن بۇغرا خان (ميلادىنىڭ 1072- يىلىدىن 1102- يىلىغىچە پادىشاھ بولغان)، مۇھەممەت ئارسلان خان (ميلادىنىڭ 1102- يىلىدىن 1132- يىلىغىچە پادىشاھ بولغان) لار ئىلىم - پەننىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئالاھىدە ئېتىبار بەردى.

يۇقىرىدىكى سەۋەبلەرگە كۆرە 11- ئەسىرگە كەلگەندە ئۇيغۇر مەدەنىيىتى گۈللەپ - ياشناپ، ئوتتۇرا ئاسىيا شارائىتىدا ئەڭ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىلەن مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «قۇـ تادغۇ بىلىك» داستانى، «تۈركىي تىللار دىۋانى» قاتارـ لىق شانلىق، ئۆلمەس ئەسەرلىرى مانا شۇ دەۋردە مەيـ دانغا كەلدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ياشىغان مەزگىل بىرلەشكەن،

كۈچلۈك قاراخانىلار دۆلتى ئىككىگە — شەرقىي ۋە غەربىي قاراخانىلارغا بۆلۈنۈپ كەتكەن چاغ ئىدى. مىلادىنىڭ 1040- يىللىرىغا كەلگەندە، سەھەرقەندە تۇرۇپ قاراخانىلار تېررىتورىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىنى (ئاساسەن ماۋەرائۇننەھرنى) ئىدارە قىلىدىغان ئېلىك خانى ناسىرنىڭ ئوغۇللىرى مۇستەقىل بولۇشقا بەل باغلاپ، قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەرگە بويسۇنۇشتىن باش تارتىقان ئىدى. بولۇپمۇ ئىبراھىم تاۋغاچ بۇغرا خان غەربىي ئېلىك خانى بولغان مەزگىلدە (مىلادىنىڭ 1050- يىللىرى) ئەھۋال تېخىمۇ جىددىيلەشكەن ئىدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاراخانىلار دۆلتىنىڭ ئىككىگە بۆلۈنۈپ، ئاخىرى ھالاك بولۇش خەۋپىگە ئۇچرىشىدىن قاتتىق ئەنسىرەپ، دۆلەتنى ھالاكەتتىن قۇتۇلدۇرۇپ قېلىش نىيىتىگە كېلىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى يازغان ۋە ئۇنى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ئورۇنباسار خانى ئوبۇل ھەسەن تاۋغاچ بۇغرا خانغا 1069- يىلى تەقدىم قىلغان.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئىلىم - پەننىڭ كۆپ ساھەسى بويىچە (پەلسەپە، ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي پەن قاتارلىقلارنىڭ ھەممە تۈرلىرى بويىچە)، ئۆز زامانىسىغا يارىشا خېلى مۇكەممەل، ئەتراپلىق، چوڭقۇر بىلىمگە ئىگە داناشىمەن، تەڭدىشى ئاز تېپىلىدىغان ئالىم سۈپىتىدە نامايەن بولىدۇ.

بۇ ماقالامدا «قۇتادغۇ بىلىك» دەپ ئاتىلىدىغان،

سۇيى مەڭگۈ ئۆركەشلەپ ئېقىپ تۇرىدىغان سۇ - سۇ-
زۇك دەريانىڭ تېگىدە، ئادەمنىڭ كۆزىنى قاماشتۇرۇپ
چاقناپ تۇرغان ھەددى - ھېسابسىز ئىسسىل گۈھەر، ياقۇت،
مەرۋايىتلارنىڭ بىردانسى توغرىسىدا توختالماقچىمەن. ئۇ:
«يۇسۇپ خاس ھاجىپ — ھەربىي تەدبىرلەر توغرىسىدا»
دىن ئىبارەت.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستاندا،
دۆلەتنى ئەقىللىق، بىلىملىك، ئەخلاقلىق، قابىلىيەتلىك
ئادەملەر بىلەن قانۇن (ئادالەتنى ئاساس قىلغان) ئارقا-
لىق ئىدارە قىلىشنى تەشەببۇس قىلغاندىن تاشقىرى،
قىلىچ (ھەربىي كۈچ) ئارقىلىق باشقۇرۇشنىمۇ ئالغا سۇ-
رىدۇ. مەسىلەن:

286 قىلىچ بىرلە كەسسۇن يېغى بوينىنى،
قانۇن بىرلە تۇزسۇن ئېلى — خەلقىنى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستا-
نىدا ئوتتۇرا ئەسىر شارائىتىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ھېلى
سىستېمىلىق ھەربىي تەدبىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان.
بۇنداق ھەربىي تەدبىرلەرنى دەسلەپكى قەدەمدە ناھايى-
تى ئۇزاق ھالدا بايان قىلماقچىمەن.

1. قوشۇننىڭ تەركىبىي توغرىسىدا

قەدىمقى زامانلاردىن تارتىپ ھازىرغىچە ئۆتكەن دۆ-
لەتلەر بىلەن ھازىرقى دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى يۇز بە-

رىش ئېھتىمالى بولغان ئىچكى توپىلاڭنى باستۇرۇش، تاشقى دۇشمەننىڭ تاجاۋۇزىدىن ساقلىنىپ، دۆلەتنىڭ مۇستەقىللىقىنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ قورالىق كۈچلىرىگە ئىنتايىن كۈچۈل بۆلگەن ۋە بۆلمەكتە.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، قاراخانىلارنىڭ قوشۇنلىرى، ئوردا مۇھاپىزەتچىلىرى، ئالاھىدە قوشۇن، خان جەمەتىگە مەنسۇپ قوشۇنلار بىلەن بەگلەر ۋە دۆلەتنىڭ باشقا ئەمەلدارلىرى باشقۇرىدىغان قوشۇنلار، دۆلەتكە تەۋە قەبىلىلەرنىڭ خانلىرى باشقۇرىدىغان قوشۇنلاردىن تەركىب تاپقان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئوردا مۇھاپىزەتچىلىرىنى ئىككىگە بۆلۈپ چۈشەندۈرگەن. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، ئوردىنى كۈندۈزى مۇھاپىزەت قىلىدىغانلارنى « ياتقاق » (كۆزەتچى) دەپ ئاتىغان. بۇ ھەقتە تۆۋەندىكى بەيىتتە مۇنداق دەپ يىلگەن:

608 قوۋۇقچى، كۆزەتچى بىلەن كۈن ۋە تۈن،
بولۇپ قىلدى خىزمەت ئۇ سادىق پۈتۈن.

بۇندىن تاشقىرى ئۇرۇش ۋاقتىدا قاراخانىلار بۇغراسىنىڭ قارارگاھىنىڭ ئەتراپىدا تۇرىدىغان، قوماندانلىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە، قوشۇنلارنىڭ چېچىلىپ كەتمەسلىكى، بۇيرۇقسىز چېكىنىپ كەتمەسلىكنى تىزگىنلەپ تۇرىدىغان « يورتۇغ » (قورۇغداش قىسمى) دەپ ئاتىلىدىغان قىسىم تەشكىل قىلىناتتى. بۇ ھەقتە يۇسۇپ

خاس هاجىپ تۆۋەندىكى بەيىتتە مۇناسىۋەتلىك دەيدۇ.

2586 قوماندان قورۇقداش توپى قۇرغۇلۇق،
يىغىپ ئالدى ـ كەينىن رەتكە سالغۇلۇق.

2587 كىچىكلەر ئۇلۇغلار ئارا كىرمىسۇن،
يىراقتا يۈرۈچى يېقىن كەلمىسۇن.

2588 نىچۈك بولسا سارايدا قوپۇش ـ ئولتۇرۇش،
كىرەكتۇر بۇ يەردە ھەم شۇنداق بولۇش.

بۇنداق قوشۇننىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى قاراخانىلار بۇغرالىرىنى قوغداش ئىدى. بۇ ئالاھىدە قوشۇننىڭ سانى 12 مىڭ چەكچىدىن تەركىب تاپقانلىقى مەلۇم، غەربىي قاراخانىلار (1040 — 1212) نىڭ بۇغراسى — مۇھەممەت ئارسلانخانىنىڭ ئالاھىدە قوشۇنى 12 مىڭ چەكچىدىن تەركىب تاپقان ئىكەن①.

2. قوشۇننىڭ سان ـ سۈپىتى ۋە قوراللىرى توغرىسىدا

1. قوشۇننىڭ سان ـ سۈپىتى

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا، ئۇرۇش تارىخىنىڭ ناھايىتى مول تەجرىبىلىرىگە ئاساسلىنىپ، ئۇرۇشنىڭ غەلبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشتىكى مۇھىم

① رىۋايەت گىمنىچە «قاراخانىلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى»، تۈركچە ـ ھەمە

ئاممىلار ئىچىدە قوشۇننىڭ جەڭگىۋارلىقى، قوشۇننىڭ سۈپىتى، قورالىلارنىڭ خىللىقى، قوماندانلىنىڭ تالانتى قاتارلىق ئاممىلار ئالاھىدە ئورۇنغا ئىگە ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ.

ئۇ تۆۋەندىكى بەيىتلەردا مۇنداق دەيدۇ:

قوشۇن سانى كۆپ بولسا باشسىز بولۇر،
قوشۇن بولسا باشسىز، يۇرەكسىز بولۇر.

كۆپ ئەسكەر يېيىلسا ئىچى بۇلغۇشار،
تۇزەپ بولماس ئۇنى، يارامسىز بولار.

ئىبھتىمال ئۇ يەنە كۆپ سانلىق قوشۇننى تەمىنلەشتە خەلق ئۇستىدىكى مەجبۇرىيەتنىڭ ئېغىرلىشىپ كېتىشىنىمۇ كۆزدە تۇتقان بولسا كېرەك، شۇنىڭدەك ئەگەر ئوتتۇرا ئەسىردىكى فېئودالىزىم جەمئىيىتىدە ھۆكۈم سۈرگەن خانلىق تۇزۇمىدىكى دۆلەتلەر قوشۇننىڭ سۈپىتىگە ئېتىبار بەرمەي، يالغۇزلا سانىغا كۆڭۈل بولۇپ نۇرغۇن سانلىق قوشۇن ساقلايدىغان بولسا، ئۇ چاغدا قوشۇننى تەمىنلەشتە خەلق ئۇستىدىكى يۈك تېخىمۇ ئېغىرلىشىپ كېتىدىغانلىقىنى ئېتىبارغا ئالغان بولۇشى مۇمكىن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ قوشۇننىڭ سۈپىتى توغرىسىدا توختالغاندا، قوشۇننىڭ جەڭگىۋارلىقىنى، باتۇرلۇقىنى، جاسارىتىنى نەزەردە تۇتىدۇ. قانداق بولمىسۇن ئۆزىنىڭ جېنىدىنمۇ ئېزىز ۋەتىنى، خەلقى ئۈچۈن ئۇرۇشىدىغانلىقىنى چۈشەنگەن جەڭچى، ناھايىتى خۇشال - خۇرام، كۆتۈرەڭ

گۈ روھ بىلەن ئۇرۇشقا باردىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئولتۇ
رۇپ يۇسۇپ خاس ھاجىپ مانا شۇنداق باتۇر جەڭچى
نىڭ سۆيۈنۈپ تۇرۇپ ئۇرۇشقا كىرىدىغانلىقىنى ناھايىتى
ئوبرازلىق ئوخشىتىش بىلەن تەسۋىرلەپ مۇنداق دەيدۇ:

كېلىن قىز سۆيۈنچى نىكاھ - توي كۈنى،
باتۇرنىڭ سۆيۈنچى جەڭ قىلغان كۈنى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۇرۇشنىڭ تەقدىرىنى قوشۇن
نىڭ كۆپلۈكى ئەمەس، بەلكى سانى ئاز بولسىمۇ خىل
(جەڭگىۋار، باتۇر، قورالىلىرى ساز) قوشۇنىنىڭ ھەل
قىلىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ مۇنداق دەيدۇ:

كۆپىدىن ئېزى خوپ، بولسا مۇنتىزىم،
يېڭىلغان سانى كۆپ چېرىك كۆپ قېتىم.

دۇنيادا ئۆتكەن مەشھۇر ستراتېگىك ۋە تاكتى
كىچىلار قوشۇنىنىڭ كۈچىنى سانى بىلەن ئەمەس، ئۇنىڭ
مەنىۋى كۈچى (جەڭگىۋار روھى) ۋە مۇنتىزىملىقى بە
لەن مۆلچەرلەشنى ئاساسىي ئورۇنغا قويغان. دۇنيانىڭ
قەدىمكى چاغدىن تارتىپ ھازىرغىچە بولغان ئۇرۇش تا
رىخى روھى ئۈستۈن، مۇنتىزىم، باتۇر ئاز سانلىق خىل
قوشۇنىنىڭ روھى تۆۋەن، ئىنتىزامى بوش، كۆپ سان
لىق قوشۇن ئۇستىدىن غەلبە قىلغانلىقى توغرىسىدا كۆپ
پاكىتلارغا ئىگە.

ئۇلۇغ سالچۇقلار ئىمپېرىيىسىگە چاغرى بەگنىك ئوغلى ئالىپ ئارسلان (سالچۇقى بەگنىك ئەۋرىسى) ئىمپېراتور بولۇپ تۇرغان چاغلاردا (1063 — 1072) سالچۇقلار بىلەن رۇم ئىمپېرىيىسى (1394 — 1451) ئارىسىدا دۇنيا تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن ئالغان «مالازگىيرد» ئۇرۇشى يۈز بەرگەن. مىلادىنىك 1071-يىلى ئۆزئىنى تەڭدىشى يوق ھەربىي سەركەردە دەپ ئاتالغان رۇم ئىمپېراتورى رومان دىككىنىس سالچۇقلار ئىمپېرىيىسى (مىلادىنىك 1037- يىلىدىن 1157- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نى يوقىتىپ، ئۇنىك تەررىتورىيىسىنى پۈتۈپ ئۆلكىگا بەل باغلىغان بولۇپ، ناھايىتى كۆرەڭ، مەغرۇر ھالدا 1071 - يىلى 13- مارتتا 200 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان شەرقىي رۇم (تارىختا ۋىزانتىيە دەپمۇ ئاتىلىدۇ) قوشۇنلىرىنى باشلاپ كونستانتىپۇلدىن (مەزكۇر قىسىم ئىستانبۇلدىن) شەرققە قاراپ يولغا چىقىپ، 6 ئاۋغۇستتا ھازىرقى ئەرمىنىستاندىكى ۋان كۆلىنىڭ شىمالىدىكى مالازگىيرد قورغانىنىڭ يېنىدىكى دالىغا يېتىپ كەلگەن. رۇم قوشۇنلىرىنىڭ يۈكلىرى 3 مىڭ ھارۋا، بىر نەچچە تۈمەن تۆگە ئاتلارغا يۈكلەنگەن. رۇم قوشۇنلىرىدا 1 مىڭ 200 كىشى باشقۇرىدىغان ئاجايىپ قورال — شەھەر سىپىللىرىگە چىقىشقا ئىشلىتىلىدىغان مەنچانا قمۇ بار ئىدى.

سالچۇقى ئىمپېراتورى ئالىپ ئارسلان رومان دىككىنىسنىڭ شۇنداق چوڭ قوشۇنىنى باشلاپ ھەيۋەت بىلەن كېلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ 50 مىڭ ئاتلىق، پىيادە

قوشۇننى ئېلىپ مالازگىيرد دالىسغا يېتىپ كېلىپ، رۇم قوشۇنلىرىنىڭ ئۇدۇلىغا سەپ تارتقان.

ئۇرۇش بولىدىغان كۈنى (بۇ جۈمە كۈنى ئىكەن) نەچچە يۈزلىگەن خرىستىئان پوپىلىرى كرىستىنى كۆتۈرۈشۈپ، ئاۋازلىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ھۆكۈرۈشۈپ، رۇم قوشۇنلىرىنىڭ دۈشمەن ئۈستىدىن غالىپ بولۇشىنى ئەيىبادىن تىلەپ، ئىنجىلدىن مۇقەددەس ئايەتلەرنى ئوقۇشقان.

ئۇرۇش باشلىنىش ئالدىدا ئالىپ ئارسلان ئات ئۈستىدە ناھايىتى خاتىرجەم، سۈرلۈك قىياپەتتە تۇرۇپ، بولغۇسى ئۇرۇشنىڭ تاكتىكىلىق ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىنى كۆزدىن كەچۈرگەندىن كېيىن سالچۇقى قوشۇنلىرىنى رۇم قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلىشقا ماڭدۇرغان. ئىككى تەرەپ تىن بىر - بىرىگە قارشى كېلىۋاتقان ئىككى چوڭ قوشۇن خۇددى دەھشەتلىك دېڭىز دولقۇنىدەك كۆتۈرۈلۈپ كېلىپ بىر - بىرىگە ئۇرۇلىرىنى ئۇرغان. كەچ كىرىشكە ئاز قالغاندا، ئالىپ ئارسلان باشچىلىقىدىكى سالچۇقى قوشۇنلىرى رۇملىقلار ئۈستىدىن تولۇق غەلىبە قازانغان، ئالىپ ئارسلان ياردار بولغان رومان دىككىنىسىنى تىرىك تۇتۇۋالغان. ئامان قالغان رۇم قوشۇنلىرى قورال تاشلاپ سالچۇقلارغا تەسلىم بولغان.

تارىختا «مالازگىيرد» قورغانىنىڭ نامى بىلەن «مالازگىيرد ئۇرۇشى» دەپ ئاتالغان شو ئۇرۇشتا ئالىپ ئارسلاننىڭ شەرقىي رۇم ئىمپېرىيىسى ئۈستىدىن قازانغان ئالەمشۇمۇل شانلىق غەلىبىسىنىڭ خەۋەرلىرى

شەرق ۋە غەرب دۇنياسىنى ھەيرەتتە قالدۇرغان، بۇ-
لۇپمۇ خرىستىئان دۇنياسى ۋەھىمە ئىچىدە قېلىپ كەچ
كۈزدە سارغىيىپ تۆكۈلگەن دەرەخ يوپۇرمىقىدەك تىتـ
رىكەن.

2. قوشۇننىڭ قورالى

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا،
قوشۇننى ناھايىتى خىل قوراللار بىلەن قوراللاندۇرۇشنى
ئالاھىدە تەكىتلەپ، ئۇنى تۆۋەندىكى بەيىتتىدە بايان
قىلىدۇ:

2332 كېرەكمەس كۆپ چېرىك، خىل چېرىك كېرەك،
چېرىككە خىللانغان خىل قورال كېرەك.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ مەلۇماتىغا كۆرە، قاراخانـ
لارنىڭ قوشۇنلىرى ئىشلىتىدىغان قوراللار: ئوقيا، پالتا،
خەنجەر، قىلىچ، ئوموت، ساۋۇت، قالقان، دوبۇلغا (باش
كىيىم) دىن ئىبارەت بولغان. بۇ قوراللارنىڭ ئىچىدىن
ئوقيا، قىلىچ، پالتا، نەيزە، خەنجەر، ئوموت (چوماق)
ھۇجۇم قىلىش قوراللىرىدىن ئىبارەت ئىدى. قاراخانـ
لار دەۋرىدە، قوشۇننىڭ قوراللىرىنى ناھايىتى سۈپەتلىك
قىلىپ ياسايتتى. قىلىچ، پالتا، خەنجەر قاتارلىق قورال-
لار سۈپىتى يۇقىرى پولاتتىن ياسىلاتتى. تارىخىي مەلۇ-
ماتلارغا قارىغاندا، ئوموت قاراخانىلار قوشۇنلىرىنىڭ دۇش-
مەنگە ھۇجۇم قىلىشىدا ئىشلىتىدىغان ئاساسلىق قورالى
ئىكەن.

ئومۇت (چوماق) ئىككى خىل بولۇپ، بىر خىلى قاراخانىلار بۇغرالىرىنىڭ شان - شەۋكىتىنى، سەلتەنىتىنى دوست - دۇشمەن ئالدىدا نامايەن قىلىش ئۈچۈن ئالـ تۇن - كۈمۈشتىن ياسىلاتتى. يەنە بىر خىلى بولسا، ئۇرۇشـ تا قوللىنىدىغان ئەمچەكلىك چۆيۈن ئومۇت (چوماق) تىن ئىبارەت بولغان.

غەربىي قاراخانىلارنىڭ بۇغراسى خىزىرخان (1080 — 1081) قوشۇنلىرى ئالدىدا ئالتۇن ۋە كۈـ مۈشتىن قۇيۇلغان يەتتە يۈز ئومۇتلۇق (چوماقلىق) ئاتـ لىق قىسمنى ماڭدۇرار ئىكەن①.

غەربىي قاراخانىلارنىڭ بۇغراسى ناسىر تاۋغاچ بۇغراخان (شەمسۇل مەلىك دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئۇلۇغ سالـ جۇقىلارنىڭ ئىمپېراتورى مەلىك شاھقا (ملادىنىڭ 1072 - يىلىدىن 1092 - يىلغىچە ئىمپېراتور بولغان) ئەلچى ئارقىلىق يازغان مەكتۇبى بىلەن قوشۇپ 50 پاتـ مان ئېغىرلىقتىكى بىر ئومۇت، 10 پاتمان ئېغىرلىق تىكى بىر قىلىچنى ئەۋەتىپ مۇنداق دېگەن: «بىز بۇ قىلىچ بىلەن ئۇرۇشمايمىز، ئوينايمىز، بۇ ئومۇت تەگكەن ھەرقانداق ساۋۇت پارە - پارە بولۇپ كېتىدۇ. بىز مانا شۇ ئومۇت بىلەن سوقۇشىمىز». مەلىك شاھ (سالچۇقى بەگنىڭ چەۋرىسى) ناسىر تاۋغاچ بۇغراخانىڭ تەھدىت سېلىپ يازغان مەكتۇبىدىن يۇقىرىدىكى سۆزلەرنى ئوقۇـ ماندىن كېيىن، دەرھال ئاتقا منىپ، ئومۇتنى باش ئۇستىدە يەتتە قېتىم ئايلاندۇرۇپ، ئۇنى يىگىرمە قەدەم

① رىشات گىنىچ، «قاراخانىلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى»، تۇركچە، 333-بەت.

يىراقلىقتا تاشلىۋەتكەن. قىلىچنى بىر ئۇرۇپلا تۆگىنىڭ بوينىنى ئىككى پارچە قىلىۋەتكەن. ئۇ، يۇقىرىدىكى ئىشلارنى قىلىپ بولغاندىن كېيىن ناسىر تاۋغاچ بۇغرا-خان (مىلادىنىڭ 1068- يىلىدىن 1080- يىلىغىچە ھۆكۈمران بولغان) نىڭ ئەلچىلىرى ئالدىغا ئوقيانى تاشلاپ: «بىزگە ئۇرۇشتا قامچا بىلەن يا كۈپايە قىلمىدۇ» دېگەن.

يۇقىرىدىكى پاكىتلارغا قارىغاندا، ئومۇت قاراخانىلار-نىڭ تاساسلىق ئۇرۇش قورالى ئىكەنلىكى مەلۇم.

3. ئۇرۇشنى قانداق ئېلىپ بېرىش توغرىسىدا

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۇرۇشنى قانداق ئېلىپ بېرىش توغرىسىدا سۆزلىگەندە، بىر قاتار تەشكىلىي ئىشلارنى ئۇرۇشنىڭ ستراتېگىيە، تاكتىكىسىغا مۇناسىۋەتلىك جەددىي تەدبىرلەر توغرىسىدا تەپسىلىي توختالغان. بۇنى تۆۋەندىكى بىر نەچچە نۇقتىغا ھۆلۈپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن.

1. ھەربىي كېڭەش چاقىرىش

2272 ناھايەت چوڭ ئىشتۇر قوشۇن باشلىماق،
تۈزەپ لەشكىرىن، ياۋنى قىرىپ تاشلىماق.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، ھەربىي كېڭەش چاقىرىپ ئۇرۇشقا مۇناسىۋەتلىك ئىشلار توغرىسىدا ئەتراپلىق چوڭقۇر ئويلىنىپ بىر قارارغا كېلىش، ئەگەر ھەربىي

كېڭەشتە ئۇرۇش قىلىش قوبۇل قىلىنسا، ئۇرۇشقا قاتنىشىدىغان قوشۇنلارنىڭ سانى، ئۇرۇشنى باشلاشنىڭ ۋاقتى، كىمنىڭ باش قوماندان بولۇشى قاتارلىق مۇھىم ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش لازىم ئىدى.

ھەربىي كېڭەشكە قاراخانىلارنىڭ بۇغراسى، شاھزادەلار، مەشھۇر بەگلەر، چوڭ قەبىلە (قارلۇق، چىگىل، ئوغراق، توخسى قاتارلىق قەبىلە) لەرنىڭ خانلىرى قاتنىشاتتى.

كۆپ چاغلاردا ئۇرۇشقا قوماندانلىق قىلىش ۋەزىپىسىنى قاراخانىلارنىڭ بۇغراسى ئۆز ئۈستىگە ئالاتتى.

2. ئالاھىدە مۇھاپىزەتچى قوشۇن تەشكىل قىلىش

ئۇرۇشتا قاراخانىلارنىڭ بۇغراسىنى قوغداش ۋە قوشۇنلارنىڭ تەرتىپ-ئىنتىزامىنى ساقلاش ئۈچۈن ئالاھىدە مۇھاپىزەتچى قوشۇن تەشكىل قىلىناتتى. بۇنداق قوشۇن «يورتۇغ» (قورۇغداش) دەپ ئاتىلاتتى. قاراخانىلارنىڭ بۇغرالىرى قوشۇن باشلاپ ئۇرۇشقا ماڭغاندا، قوشۇننىڭ ئالدىدا ئالاھىدە مۇھاپىزەتچى قوشۇن بۇغراخاننى ئېلىپ ماڭاتتى.

ئالاھىدە مۇھاپىزەتچى قوشۇن قاراخانىلارنىڭ دۆلەت بايرىقىنى — ئوتتۇرىسىغا بىر تەرىپىدە ئالتە، بىر تەرىپىدە ئۈچ شېخى بار ئالتۇن رەڭلىك ئارچا چۇشۇرۇلگەن توق قىزىل شايى بايراقنى، بۇندىن باشقا بايراقلار، تۇغلار، ئالتۇن-كۈمۈشتىن قۇيۇلغان ئومۇتلار (چوماقلار) نى كۆتۈرۈشۈپ، تولۇق قوراللانغان پېتى ناھايىتى ھەيۋەتلىك ھالدا مېڭىشاتتى.

يۇسۇپ خاس هاجىپ ئالاهىده مۇهاپىزەتچى قو-
شۇننىڭ ئۇستىگە ئالغان مەسئۇلىيىتىنىڭ مۇهىم ۋە ئېغىر-
لىقىنى چۈشەنتىپ مۇنداق دەيدۇ:

قوشۇننى ساقلىسۇن، قىلىۇن مۇنتىزىم، 2344
كېيىن ۋە ئىلگىرى يۈرمىسۇن هېچكىم.

ئىشەنچلىك كىشىنى قوي ئالدىن، كېيىن، 2374
بېكىت ئوڭ - سولۇڭغا يەنە باشقىدىن.

قوماندان قورۇغداش توپى قۇرغۇلۇق، 2586
يىغىپ ئالدى - كەينىن رەتكە سالغۇلۇق.

كىچىكلەر ئۇلۇغلار ئارا كىرمىسۇن، 2587
يىراقتا يۈرۈچى يېقىن كەلمىسۇن.

نېچۈك بولسا سارايدا قوپۇش - ئولتۇرۇش، 2588
كېرەكتۇر بۇ يەردە هەم شۇنداق بولۇش.

3. دۇشمەن ئەهۋالىنى بىلىش ۋە ئۆزىنىڭ سىر-
نى چىڭ ساقلاش

يۇسۇپ خاس هاجىپ هەرقانداق ئۇرۇشتا دۇش-
مەننىڭ ئەهۋالىنى پۇختا، راست ئىگىلىگەندىن تاشقە-
رى، ئۆزىنىڭ سىرىنى چىڭ ساقلاشمۇ ئىنتايىن مۇهىم
ئىكەنلىكىنى، ئۇنداق بولمىغاندا ئۇرۇشتا غەلىبە قىلىش

بۇياقتا تۇرسۇن ئەجەللىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ كېتىش-
تىن ساقلانغىلى بولمايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. قا-
راخانىلار ئۇرۇشقا مېڭىشتىن بۇرۇن تۇرلۇك يوللار (دۇش-
مەن ئىچىگە ئەۋەتكەن چارلىغۇچى ۋە دۇشمەن ئىچىدىن
تۇتۇلغانلار) ئارقىلىق دۇشمەننىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەردار
بولغاندىن تاشقىرى، ئۇرۇشقا كىرىشىدىغان ئالدىنقى كۈن-
لەردە دۇشمەن ئەھۋالىنى ئېنىق ئىگىلەش ئۈچۈن
«تۇتۇغاق» ۋە «يەزەك» دەپ ئاتىلىدىغان ئاتلىق
چارلىغۇچى، خەۋەرچى قىسملار تەشكىل قىلاتتى.

بۇنداق قىسىم ئۇرۇش باشلىنىشتىن بۇرۇن دۇشمەن-
نىڭ ئالدىنقى چارلىغۇچى قىسملىرىنى ئىزلەپ تېپىپ،
ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىپ قاچىسا شىددەت بىلەن قوغلاپ
«تىل» ① تۇتۇپ كېلەتتى. «تىل» ئارقىلىق دۇشمەن
ئەھۋالى ئىگىلىنەتتى. «تىل» تۇتۇپ كېلىدىغانلار «تۇت-
ۇغاق» دەپ ئاتالسا، دۇشمەن ئەھۋالىدىن خەۋەر يەتكۈ-
زۈپ تۇرىدىغانلار «يەزەك» دەپ ئاتىلاتتى.

بۇ ھەقتە يۇسۇپ خاس ھاجىپ تۆۋەندىكى بەيىت-
لەردە مەلۇمات بېرىدۇ:

2342 كېرەك چارلىغۇچى قىسىم خىللىماق،
قۇلاق - كۆزنى ساقلاپ، يىراق قارىماق.

---

① تىل — ئەسىر، خەۋەر مەنىسىدە.

2343 چارلاۋچى ئۇچراشسا تۇتاقتا يېتىپ،
ھۇجۇمنى قىلسۇن ئۇ ئارقىدىن بېرىپ.

2351 ئەگە ئاۋۋال تىرىشىپ تىل ئالماق كېرەك،
بۇ تىلدىن ياۋ ھالىنى بىلمەك كېرەك.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ سىر ساقلاش ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ:

2350 قوشۇننى كۆزەتسۇن، ئۇ تىل بەرمىسۇن،
قوشۇن ئازمۇ كۆپ ياۋ ئۇنى بىلمىسۇن.

4. ئۇرۇشىدىغان جايىنى تاللاش

ئەزەلدىن تارتىپ ئۇرۇشقا قوماندانلىق قىلغۇچىنىڭ ناھايىتى مۇھىم بىر ۋەزىپىسى ئۇرۇشىدىغان جايىنى تاللاش ئىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ كۆرسەتمىچە، ئۇرۇشىدىغان جاي مۇداپىئەلىنىشكە، چېكىنىشكە ئەپلىك، ئوت - چۆپ، سۇيى مول بولۇشى شەرت.

ئۇرۇشىدىغان جاي تاللانغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ مۇداپىئە بىر يېرىگە قارارگاھ (قوماندانلىق شتابى) جايلاشتۇرۇلۇشى، قارارگاھقا يېقىنراق بولغان ئېگىز بىر جايغا مۇنار ياسىلىشى لازىم ئىدى. ئەگەر كېچىسى دۈشمەن تەرىپىدىن بىرەر خەۋپ سېزىلسا قالسا دەرھال

مۇنار ئۇستىگە مەشئەل يېقىلىپ پۈتۈن قوشۇن ئاياغ ئۆرە تۇرغۇزۇلاتتى.

بۇندىن باشقا كېچىسى پارول قوللىنىلاتتى. ئەگەر كېچىسى قوشۇن چۈشۈرۈلگەن ۋە قارارگاھ ئورۇنلاشقان جايلارنىڭ ئەتراپىدا ئىككى كىشى ئۇچرىشىپ قېلىپ، ئۇلاردىن بىرى پارولنى بىلمىسە، شۇ ئۆلتۈرىلەتتى.

5. كېچىدە قىلىدىغان ھۇجۇم

ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىدە، دۇشمەنگە كېچىسى تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشقا ناھايىتى ئەھمىيەت بەرگەن. كېچىسى قىلىدىغان ھۇجۇم ئىشەنچلىك، باتۇرلۇق بىلەن قىلىنسا، ئۇنىڭ ئۇنۇمى ناھايىتى يۇقىرى بولاتتى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا، دۇشمەنگە كېچىسى ھۇجۇم قىلىشنى، دۇشمەننى يوقىتىشنىڭ ئەڭ ياخشى تەدبىرى سۈپىتىدە تەكىتلەپ مۇنداق دەيدۇ:

2361 تىرىش، غەپلەتتە قوي، كېچە قىل ھۇجۇم،
كېچىدە كۆپ - ئازلىق بىلىنمەس چوقۇم.

6. كۈندۈزى ئېلىپ بېرىلىدىغان ئۇرۇشلار

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا كۈندۈزى ئۇرۇش قىلىش قارارىغا كەلگەن قوماندان ئەڭ ئاۋۋال قوشۇنىدىكى جەڭچىلەرنىڭ روھىنى كۆتۈرۈش، ھۇجۇمغا ماڭىدىغان قىسىملارنىڭ ئالدىغا ياشانغان، تەجرىبىلىك جەڭچىلەرنى قويۇش، بىر قىسىم قوشۇننى مۆكتۈرۈپ قويۇش قاتارلىق ئىشلارنى ئورۇندىتىپ بولغاندىن

كېيىن، ئۇرۇشقا ئۆزى باش بولۇپ ئۇلىگە كۆرسىتىپ
جەڭچىلەرنى ناھايىتى يۇقىرى جاسارەت بىلەن جەڭ قى-
لىشقا رىغبەتلەندۈرۈش لازىملىقىنى تەكىتلەپ مۇنداق
دەيدۇ:

ئىشىكنى ئۆزارتماي قوشۇن تۇز، سوقۇش،
ئاتاپ ماختا ئەرنى، تارات مال، كۆمۈش.

يېشى چوڭ، جەسۇرلەر كۆرەشچىنىنى،
سەپ ئالدى قىل، باشلاپ ماڭسۇن جەڭچىنى.

ساقال - چاچ ئاقارغان كۆرەشچى بولۇر،
كۆرەشچى بولۇر ھەم كۆپ ئىشنى بىلۇر.

كىچىك، ياش يىگىتلەر بولۇر بەكمۇ تېز،
ئەگەر ئۆرىسە يۇز، ئۆچەر ئوتى تېز.

چېرىكتىن بىر قىسمىنى قوي مۆكتۈرۈپ،
ياياق ئوقچىنى سال سەن ئالدىن يۈرۈپ.

ئەڭ ئاۋۋال يىراقتىن ئوقنى ئاتقۇلۇق،
يىقىنلاشسا نەيزە بىلەن تىققۇلۇق.

كىرىشكەندە پالتا، قىلىچ بىلەن چاپ،
ياقادىن تۇت، چىشلە، تىرناقتا تاتلاپ.

2378 چىدا، ياۋغا ئارقاڭنى بەرمە تۇتۇپ،
يوقات ياۋ ياكى يات ئۇرۇشتا ئۆلۈپ.

7. ئىشەنچسىز سوقۇشتىن ساقلىنىش

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئىشەنچسىز ئۇرۇشتىن ساقلىنىپ، دۇشمەن بىلەن ئېغىزدا بولسمۇ ۋاقىتلىق يارىشىپ، پەيتنى قولغا كەلتۈرۈشنى تەكتىلەيدۇ. شۇنىڭدەك ھەر قانداق ئۇرۇشنىڭ ستراتېگىيىسى، تاكتىكىسىدىكى مۇھىم بىر ئىش — ئەقىللىق، يېراقنى كۆرەلەيدىغان قوماندان ئەھۋالنى ئېنىق ئىگىلىگەندىن كېيىن، ئۇرۇشتا ھەلىبە قىلىشقا ئىشەنچىسى بولمىسا، ئۇرۇش قىلىشتىن ساقلىنىش، بولۇپمۇ دۆلەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ ئۇرۇشى ياكى مۇنەرز بولۇشى ئۇرۇشتا غالىپ بولۇش ياكى مەغلۇپ بولۇشقا مۇناسىۋەتلىك بولىدىغان بولسا، ئۇنداق ئۇرۇشنى قىلىش - قىلماسلىققا قەتئىي دىققەت قىلىش لازىملىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ.

بۇنى تۆۋەندىكى بەيىتلەردە كۆرىسىز:

2359 قوشۇنى كۆپ بولسا ياۋنىڭ، سېنىڭ ئاز،
سوقۇش قىلما، تېزدىن كۆر تەدبىرنى ساز.

2362 يېڭىشقا ئەگەرچە يەتمىسە كۈچۈڭ،
ئەۋەت سەن ئەلچىلەر، ياراشقىن ئۆزۈڭ.

2363 تىلىڭ بىرلە ئەل بول، ئۆزۈڭنى كۆزەت،
سوقۇشقا ئالدىرما، سۆزنى بەس ئەت.

8. دۇشمەننى قوغلاش

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، دۇشمەننى بەكمۇ ئۇزاق جايغىچە قوغلاپ بېرىپ ئارقا سەپتىن يېراقلىشىپ، يېتىم ھالغا چۈشۈپ قېلىپ، مەغلۇبىيەتكە ئۇچراشتىن ساقلىنىشقىمۇ دىققەت قىلىش لازىم. بولۇپمۇ يالغاندىن چېكىنىپ تۇزاقتا چۈشۈرىدىغان دۇشمەننىڭ ھىلىسىگە ئالدىنىپ قوغلىغاندا، ناھايىتى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە يولۇقۇش مۇمكىن.

بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ:

2390 يېغى قاچسا قوغلاپ ئۇزاپ كەتمىگىل،
ئەگەر قايتسا دۇشمەن، قاچالمايسەن، بىل.

2395 يېغى قاچسا بارما ئۇزاق يەرگىچە،
يېراق قوغلىغان قامچا يەر تويغىچە.

4. قوماندان توغرىسىدا

يۇسۇپ خاس ھاجىپ، قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىدىغان كىشىنىڭ قانداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولۇشى ۋە ئۇنىڭ ۋەزىپىسى توغرىسىدا ئېنىق بەلگىلىمە بەرگەن.

1. قوماندانىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ پىكرىچە قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ، دۇشمەننى يېڭىش بەكمۇ ئۇلۇغ ئىش بولۇپ، ئۇنىڭغا تۆۋەندىكى خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە كىشىنىڭ لا-

يەقلىقىنى كۆرسەتكەن. قوماندانلا بولۇشقا تېگىشلىك خۇسۇسىيەتلەرنى قىسقىچە تەرىپلىگەندە مۇنداق دەيدۇ:

قوماندان راستچىل، تەجرىبىلىك، شەخسىيەتتىن خالىي، ئاددىي - سادىدا، يۇرەكلىك، باتۇر، ھىلىگەر، تەدبىرلىك، كەمتەر، مۇلايىم، ئەقىللىق، ھۇشيارلىقتا ئوخشاش خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولۇشى شەرت.

2. قوماندانلىنىڭ ۋەزىپىلىرى

يۇسۇپ خاس ھاجىپ قوماندانلىنىڭ ئۆتەشكە تېگىشلىك ۋەزىپىلىرى توغرىسىدىمۇ توختىلىدۇ. ئۇنىڭچە قوماندانلىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى ئۇرۇشتا قوشۇنغا يېتەكچىلىك قىلىپ، دۇشمەننى يېڭىشتىن تاشقىرى، يارىدار بولغانلارنى داۋالىتىش، ئەسىر چۈشۈپ كەتكەنلەرنى قۇتۇلدۇرۇپ ئېلىش، ئۇرۇشتا ئۆلگەنلەرنىڭ ئۇرۇق ئەۋلادىنى رازى قىلىش، خىزمەت كۆرسەتكەنلىرىنى مۇكاپاتلاش قاتارلىق ۋەزىپىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ①.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا ئوتتۇرىغا قويغان ھەربىي تەدبىرلەرنى قەدىمكى زامانىدىكى ئۇرۇش تارىخىنىڭ تەجرىبىلىرىگە، قاراخانىلارنىڭ مەۋجۇت ھەربىي تۈزۈمىگە ئاساسلىنىپ، ئۆزىنىڭ يىراقنى كۆرىدىغان تەپەككۇرى ئارقىلىق ستراتېگىيە ۋە تاكتىكىنىڭ ئۇسۇل ۋە شەكىللىرىنى تېخىمۇ جانلىق بايان قىلغان.

---

① «قۇتادغۇ بىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1984- يىل 5- ئاي ئۈيغۇرچە نەشرى، 2398-، 2399-، 2402-، 2043- بېيىتلەر.

يۇسۇپ خاس هاجىپ ئوتتۇرىغا قويغان ھەربىي تەدبىر-
لەر ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردە يېتىشكەن ھەربىي ئالىم ئىكەنلىكى-
نىمۇ شۇبھىسىز ئىسپاتلايدۇ.

بىز «قۇتادغۇ بىلىك» نى تەتقىق قىلغاندا، ئەدە-
بىي ھېراسلارنى قانداق تەتقىق قىلىش، ئۇنىڭغا قانداق
ۋارىسلىق قىلىش توغرىسىدىكى ماركسىزم پرىنسىپلىرى
بويىچە ئىش كۆرۈشىمىز لازىم.

ھازىرقى پەيتتە «قۇتادغۇ بىلىك» نى تەتقىق قى-
لىپ، ئۇنىڭغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش زامانىۋىلاشتۇ-
رۇش قۇرۇلۇشى مەزگىلىدە مەدەنىيەت ياراتىش-
ىمىز ئۇچۇن رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

بىز يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ ئاتاقلىق، دانىشمەن
پەيلاسوپ، تالانتلىق شائىر ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆتكەنلە-
كى بىلەن پەخىرلەنگەندىن تاشقىرى، ھازىرقى پەيتتە ئە-
لىم - پەننىڭ گۈللىنىشىگە مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە
ئىمكانىيەت، تولۇق شەرت - شارائىت ياراتىلغان دەۋر
بىلەنمۇ پەخىرلىنىشكە ھەقلىقمىز.

本书介绍十一世纪著名维吾尔族思想家、学者和诗人尤素甫·哈斯·阿吉甫的生平及其文学名著《福乐智慧》一书的科学意义。本书中选编了新疆大学组织宣读的部分论文和其他有关文章。

تاريخي مىراس — «قۇتادغۇ بىلىك»

ھەققىدە بايان (1)

(ئىلمىي ماقالىلار توپلىمى)

ئەسىرگە تەييارلىغۇچى: زاردىپ دولات

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئىبىيا شاكىر

قەشقەر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئەسىر قىلدى

شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى تارقىتىدۇ

قەشقەر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى

فورماتى: 1092 × 787 مم 1/32. باسما تاۋىقى: 12، قىستۇرما ۋاراقى: 3

1986- يىل 1- ئاي 1- نەشرى

1986- يىل 6- ئاي 1- بېسىلىشى

تىراژى: 3450 — 1

كىتاب نومۇرى: 6—11264 باھاسى: 1.15 يۈەن

مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: غەيرەت ئابدۇخالىق

نومۇرى: 6 — M 11264

باھاسى: 1.15 يۈەن